اُذْکُرُوا مَوْتَاکُمْ بِالْخَیْرِ

دفتر ثانی

مآثر الکرام

موسوم بہ

سروِ آزاد

مُصَنَّفَہٗ

حسّانُ الہند مولانا میر غلام علی آزاد بلگرامی اَلمتوفّٰی ۱۲۰۰ھ

کہ در ۱۱۶۶ھ ہزار و یک صد و شصت و شش ہجری تصنیف شد

ومحتوی است بر احوال شعراے متاخّرین کہ بعد از ہزار ہجری تا زمانہ تصنیف کتاب موجود بودند

ومنقسم است بر دو فصل

فصلِ اوّل در ذکر یک صد و چہل و سہ (۱۴۳) شعراے فارسی

فصلِ دوم۔ در ذکر ہشت (۸) شعراے ہندی

بسعی و تصحیح و تحشی عبد اللہ خاں و بہ اہتمام مولوی عبد الحق صاحب

در مطبع دُخانی رفاہِ عام لاہور دار السّلطنت پنجاب مطبوع شدہ

واز طرف مصحّح از کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن شائع گردید

۱۹۱۳ء

طبع اول

(۲۱۰۰) جلد

مولوی چراغ علی صاحب مرحوم المخاطب بہ نواب اعظم یار جنگ بہادر کی

لاجواب کتاب

"کرٹیکل اکسپوزیشن آف دی پاپولر جہاد" کے اردو ترجمہ

تحقیق الجہاد

مترجمہ مولانا غلام الحسنین صاحب پانی پتی مترجم "فلسفہ تعلیم" ہربرٹ اسپنسر پر

حکیم سید شمس اللہ قادری - ایم - آر - اے - ایس - ایف - آر - ایچ ایس عالم آثار قدیمہ کا

ریویو

عیسائی مصنفین اسلام پر ہمیشہ سے یہ اعتراض کرتے چلے آئے ہیں کہ "مذہب اسلام دنیا میں بزور شمشیر پھیلایا گیا ہے"۔ اسلامی تاریخ میں جو واقعات غزوات - سرایا - اور بعوث کے نام سے مشہور ہیں اُن کو یہ لوگ کچھ ایسی رنگ آمیزی و ملمع سازی سے بیان کرتے ہیں جس کی بنا پر یہ مشہور ہو گیا ہے کہ بانی اسلام صلعم ان کے اتباع نے "ایک ہاتھ میں تلوار اور دوسرے میں قرآن لیکر مذہب اسلام کی اشاعت کی"۔

مسئلہ جہاد کے ساتھ غلامی - تسرّی وغیرہ پر بھی عیسائی دنیا کی طرف سے اعتراضات ہوا کرتے ہیں جن کی تردید ہمیشہ مسلمانوں کی طرف سے ہوتی رہی ہے - ہندوستان کی مسلّمہ مشترکہ زبان اردو میں بھی اس موضوع پر متعدد اصحاب تصنیف و تالیف کر چکے ہیں مثلاً مولوی رحمت اللہ مرحوم - مولوی آل حسن مرحوم مولوی عنایت رسول مرحوم ہندوستان میں مشہور مناظر گزرے ہیں - فخر قوم سر سید احمد خان مرحوم نے بھی عیسائیوں کے اعتراضات کے نہایت عالمانہ و محققانہ جوابات دئے ہیں - اعظم یار جنگ مولوی چراغ علی صاحب مرحوم نے بھی مذہب اسلام کی حمایت میں ہمیشہ بے مثل کتب و رسائل تالیف کئے ہیں - ان مصنفین کی کتابیں بجائے خود نہایت عمدہ اور بہت قدر کے قابل ہیں مگر "ہر گلے را رنگ و بوئے دیگر است"۔ مولوی چراغ علی صاحب مرحوم کی تحریر میں ایک تو یہ خصوصیت ہے کہ طرز ادا نہایت سادہ اور طریقہ استدلال نہایت مستحکم ہوتا ہے - دوسرے ان سے پہلے بظاہر کسی مصنف نے مسئلہ جہاد پر کوئی مستقل کتاب نہیں لکھی سر سید مرحوم کی تفسیر القرآن جلد چہارم میں اگرچہ غزوات کا ذکر بہت کچھ ہے مگر محض وہ نوٹ ہیں جو تفسیر کی جلدوں میں مخصوب اور شامل ہیں - ۱۸۸۵ء میں مولوی چراغ علی صاحب نے خاص اسی موضوع پر مندرجہ عنوان مستقل کتاب تصنیف کی - اس کے تین حصے ہیں -

ڈیڈیکیشن

عالیجناب مستغنی عن الالقاب جامع مفاخر دنیا و دین مخدوم ملک و ملت آنریبل عماد الملک مولوی سید حسین بلگرامی سی۔ ایس۔ آئی مشیر خاص نواب مدار المہام سرکار عالی کو بطور خصوصیات خاندانی کے علم ادب سے نہایت گہری دلچسپی اور بینظیر مناسبت ہے۔ اس لحاظ سے میں عقیدت و خلوص کے ساتھ اس کتاب کو جناب ممدوح کے نام نامی و اسم گرامی کے ساتھ معنون و منسوب کرنے کی عزت حاصل کرتا ہوں +

گر قبول اُفتد زہے عزّ و شرف

جناب ممدوح کو بلحاظ علم و فضل جو شہرت و عظمت و اقتدار آج حاصل ہے وہ آفتاب سے زیادہ روشن ہے اس ہفتاد سالہ عمر میں آپ دو عظیم الشان ملکی و دینی خدمتیں انجام دے رہے ہیں ایک تو عالیجناب نواب مدار المہام بہادر کے مشیر ہونے کی حیثیت سے ایک اسلامی سلطنت کے مہمات کی انجام دہی۔ دوسرے ایک قومی و مذہبی مقدس خدمت یعنے قرآن مجید کا انگریزی ترجمہ جو ایک ثلث سے کچھ زیادہ ہو چکا ہے اور جس کے لئے تمام مسلمانان عالم آپ کے مشکور و ممنون ہیں اس ضروری و مفید کام کے لیئے آپ سے زیادہ موزون کوئی دوسرا بزرگ میسر نہیں آسکتا۔ لہٰذا تمام ملک کی دلی خواہش اور دُعا ہے کہ خداوند عالم جناب موصوف کو صحت و سلامتی کے ساتھ عمر طبیعی کو پہنچائے اور آپ کے مفید کاموں کو مکمل اور اُن سے ملک کو مستفید فرمائے +

خاکسار عبد اللہ خاں

کتب خانہ آصفیہ
حیدر آباد دکن

۱۳۔ اگست ۱۹۱۳ء
۱۷ رمضان ۱۳۳۱ھ چہارشنبہ

خلاصہ فہرست کتاب

(۱) تفصیل حصص کتاب　　(۲) فہرست دیباچہ کتاب

(۳) فہرست مستقل تراجم مندرجہ کتاب　　(۴) فہرست اسماء اصحاب کہ ذکر شاں ضمناً وارد شدہ

فہرست تراجم ماثر الکرام

دفتر ثانی

موسوم بہ سروِ آزاد

مشتمل بر دو فصل

فصل اوّل در ذکر شعرائے فارسی مشتمل بر یک صد و چہل و سہ (۱۴۳) تراجم از صفحہ ۱۴ تا صفحہ ۳۵۱ +

فصل دوم در ذکر شعرائے ہندی مشتمل بر ہشت (۸) تراجم از صفحہ ۳۵۱ تا صفحہ ۴۰۷

فہرست تراجم فصل اول

در ذکر (۱۴۳) شعرائے فارسی

فہرست تراجم فصل دوم

در ذکر (۸) شعراے ہندی بھاشا

فہرست اسماء اصحاب کہ ذکر شان ضمناً وارد شدہ

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سرمایۂ حمد نیاز مبدعے کہ ارواح معانی را با قوالب الفاظ آمیخت وسبعۂ معلّقۂ افلاک را از در قدرت آویخت وجواہر صلوات نثار امّی کہ نقش کلام معجز بر صفحۂ روزگار نشاند ومحضر دعوائے زبان آوران را بہ مہر سکوت رساند واولاد والا نژاد کہ مبادی فن ولایت واصحاب عالیجناب کہ مطالع دیوان ہدایت اند۔

امّا بعد عرض می دارد پا شکستۂ زاویۂ گمنامی فقیر غلام علی متخلص بہ آزاد حسینی واسطی بلگرامی کہ ازین دلدادۂ زلف سخن ومخلص معنی طرازانِ نو وکہن پیش ازین بخدمت موزونانِ سلف وخلف پرداختہ وتذکرۃ الشعرائے مسمی بہ ید بیضا محرر ساختہ امّا آن نسخہ نقش انگارہ[1] وتصویر تنگارہ بود لہٰذا بعد فراہم رسیدن برخے از مواد رنگ اصلاح ریختہ شد ونقش ثانی بہ از اوّل برانگیختہ وچون سخن رسا تر از نشئۂ شراب وسریع تر از پرتوِ آفتاب است ہر دو ید بیضا دستگاہ شہرت بہم رساند وجا بجا پرتوِ رواج افشاند۔

اکنون نظر دقیقہ سنج نسخۂ ثانی را ہم نے تواند پسندید ودر میزان اعتبار نمی تواند سنجید۔ طبع نیرنگ درین شیوہ معذور است وشیشۂ بوقلمون در تلون مجبور کہ چندانکہ ملکات می افزاید۔ ساختۂ وپرداختۂ پیشین تقویم پارین بہ نظر می آید وہرگاہ احکام عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّھَادَۃِ بہ اقتضاء مصلحتے رنگ می گرداند وخزانِ نسخ بہم

[1] بمعنے نقش ناتمام ۱۲

می رساند کہ مَا نَنۡسَخۡ مِنۡ اٰیَۃٍ اَوۡ نُنۡسِهَا نَاۡتِ بِخَیۡرٍ مِّنۡهَاۤ اَوۡ مِثۡلِهَا[1] احکام ساکنانِ حضیضِ امکان و فرورفتگانِ اَسۡفَلُ السَّافِلِیۡنَ نقصان بہ طریق اولی قابل تبدیل و نیازمند تعدیل تواند شد ہرچند نسخ اول ثمرۂ حکمت است و نسخ ثانی نتیجۂ غفلت اَلۡحَق تا کہ مصنف نشئہ زندگی در سر و لباس عنصری در بردارد کتاب بانجام نمی تواند رسید و طرۂ گفتگو سر از درازی نمی تواند پیچید کہ بعد از نظر ثانی و ثالث و هَلُمَّ جَرًّا نقصانہا گل می کند و خارہا در خاطر می شکنند بلے روزے کہ مصنف تمام شود تصنیف نیز رنگِ مصنف گیرد و از لب بستنی کار رسالہا صورت پذیرد۔

آوردہ اند کہ رکن قلم و سخندانی عماد کاتب اصفہانی وقتے علم مناقشہ افراخت و اعتراضے بر کلام استاذ البلغاء قاضی عبد الرحیم نسائی متوجہ ساخت قاضی جواب درستے تحریر نمود و بادۂ صافی بر مجلسیان عالم انصاف پیمود ملخص جوابش این کہ "قَدۡ وَقَعَ لِیۡ شَیۡءٌ وَّمَا اَدۡرِیۡ اَوَقَعَ لَکَ اَمۡ لَا وَهُوَ اَنَّ الۡاِنۡسَانَ لَا یَکۡتُبُ کِتَابًا فِیۡ یَوۡمِهٖ اِلَّا یَقُوۡلُ فِیۡ غَدِہٖ لَوۡ غُیِّرَ هٰذَا لَکَانَ اَحۡسَنَ وَلَوۡ تُرِکَ ذٰلِکَ لَکَانَ اَوۡلٰی وَهٰذِہٖ عِبۡرَةٌ عَظِیۡمَةٌ وَّحُجَّةٌ مُّسۡتَقِیۡمَةٌ عَلٰی اِسۡتِیۡلَاءِ صِفَةِ النُّقۡصَانِ عَلٰی طَبِیۡعَةِ الۡاِنۡسَانِ"

و من ہیچمدان پیش از تالیف کتاب نظر بر عواقب امور داشتہ ام و در عنوانِ نسخۂ ثانی بہ خامۂ اعتذار این عبارت نگاشتہ :۔

"و با آنکہ سامان اصلاح چنانچہ باید و شاید ہنوز بحصول نہ پیوستہ و صورت این مدعا"
"خاطر خواہ نقش نہ بستہ اما باعث سرعتِ خامۂ خوشخرام در طی این مقام آنست کہ"
"حیات فانی گرہی است بر باد چشم بقا از و نتوان داشت و پیکر جسمانی حبابے است"
"بر آب۔ کار این دم بنفس دیگر نباید گزاشت"

---

[1] البقرہ ۲۔ آیت ۱۰۰۔

"بیت پرتو عمر چراغے است کہ در بزم وجود — بہ نسیم مژہ برہمزدنی خاموش است"

الحاصل بعد تالیفِ ید بیضا بخاطر رسید و سرپنجۂ حب الوطن دامنِ دل کشید کہ کتابے در ذکر صاحب کمالانِ بلگرام صَانَہُ اللّٰہُ عَنْ طَوَارِقِ الْاَیَّامِ بہ تحریر درآید۔ و آثاریکہ در نقابِ خفا متواری است جلوۂ ظہور نماید۔ لختے بہ تحقیق و تنقیح مطالب پرداختم۔ وطاؤسان معانی را بگلدامِ عبارت بند ساختم کتابے در پنج فصل صورت بست۔ و شاہدے کہ گرد خیال می گشت بر کرسی نشست نخست قرعۂ وحدت انداختم۔ و فصول خمسہ را در مجلد واحد جمع ساختم۔ و گروہے کہ بخلعت جامعیت آراستہ اند۔ و بجواہر حیثیات پیراستہ مثل عرفان طرازی و نکتہ پردازی۔ ہم فصل فقرا را سرمایۂ طراوت بخشیدند۔ و ہم فصل شعرا را سامانِ نضارت۔ اما در موضعِ اول دائرۂ استیعاب بر سطحِ ورق کشیدم و در موضعِ ثانی رشتۂ حوالہ در انگشت قلم پیچیدم۔

شخصے خواست کہ نقل فصول شعرا بردارد۔ و فصلین فقرا و فضلا را واگذارد۔ درین صورت حال ارباب حوالہ معلق می ماند و کلام شاعرِ بے ترجمہ خاطر مورخان را بہ تسلّی نمی رساند لہٰذا کتاب را بدو دفتر تقسیم کردم۔ و تفصیلیانِ دفتر اوّل را درین دفتر نیز بر سبیلِ اجمال و استقلال بہ تحریر در آوردم۔

نام دفتر اوّل **مآثر الکرام تاریخ بلگرام** است مشتمل بر دو فصل فقرا و فضلا نَوَّرَ اللّٰہُ مَضَاجِعَھُمْ

و نام این دفتر **سرو آزاد** است نیز محتوی بر دو فصل فصل اول در ذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَھُمُ اللّٰہُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان ہندی جَزَاھُمُ اللّٰہُ بِجَائِزَۃِ الْخَیْرِ

و برائے شعراء عربی انموذجے علیحدہ بزبان عربی طرح انداختم و فصحاء تازی

را با شعراء فارسی مزج نساختم۔ که فارسی دانان بسیط مطالعۂ اشعار عربی را وا می گزارند۔ و کاتبان عجم زبان عرب را به تحریفات از صورت نوعے بر می آرند۔
و به تقریب مردم بلگرام جمعے دیگر را درین محفل خوانده ام و قوافل سخن را از کجا تا بکجا رسانده۔ لمؤلفه

این تازه سواد سرمۂ دیدار است سرمایۂ بینشِ اُولِی الاَبصار است
هرچند تکلفے ندارد امّا چون نقش فرنگ ساده و پرکار است

اکنون تاریخ ترتیب کتاب ثبت می نمایم۔ و نظرها را به نهال سیرابی نضارت می افزایم ؎

خوشا مشاطۂ کلکِ هنرمند به رخسارِ ورق مالیده غازه
شنو از قمریانِ غیب تاریخ نشاند آزاد سروِ سبز تازه

اُمید از حکماء این فن و حرکت شناسانِ نبض سخن آنکه اگر خدمت نیازمند پسند اُفتد۔ نوشدار وے دعا مرحمت نمایند۔ و اگر سقمے ملاحظه شود۔ به معجون لطف معالجه فرمایند۔ اِنْ اَجْرِیَ اِلاَّ عَلٰی رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَ هُوَ نِعْمَ الْمَوْلٰی وَ نِعْمَ الْمُعِیْنُ

فصل اوّل در ذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَهُمُ اللّٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ۔

نخستین خامۂ زمزمه سنج شرافت کلام موزون و اصالت این دُرِّ مکنون بیان می سازد و سامعۂ سخن پرستان را باین حرف دلنشین می نوازد۔
ارباب سیر اتفاق دارند که در محفل اقدس رسالت پناهی و رسانندۂ نفائس وحی الٰهی عَلَیْهِ اَفْضَلُ الصَّلَوٰاتِ وَ اَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ نسیم سخن موزون می وزید و غنچۂ لعل مبارک باتبسّم آشنا می گردید و هرگاه خاطر ملکوت ناظر از استماع سخن می کشود مخاطب را به خواندن شعر دیگر پیهم اشاره می فرمود۔
و موزونانِ پائے تخت رسالت را به هجو مشرکان مامور می ساخت و طائفۂ

معنی طرازان را بہ انعام صِلات و اقسام عنایات می نواخت خطاب[1] اُهْجُوا الْكُفَّارَ فَاِنَّهَا اَشَدُّ عَلَيْهِمْ مِنْ رَشْقِ النَّبْلِ[1] و نصب[2] منبر برائے حسان بن ثابت رَضِیَ اللهُ عَنْهُ و دعا[3] اَللّٰهُمَّ اَيِّدْهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ و حدیث[4] هَجَاهُمْ حَسَّانُ فَشَفٰى وَ اشْتَشْفٰى و عطائے[5] شیرین نام جاریہ بہ حسان رَضِیَ اللهُ عَنْهُ در وجہ صلۂ شعر و انعام[6] بردِ مبارک بہ کعب بن زہیر در جائزۂ قصیدۂ بَانَتْ سُعَادُ مشہور است و در کتب معتبرہ مسطور۔

و در تفسیر قرطبی آوردہ قال کعب (بْنُ مَالِكٍ) ؎

جَاءَ السَّخِيْنَةُ كَيْ تُغَالِبَ رَبَّهَا   وَلَيُغْلَبَنَّ مُغَالِبُ الْغَلَّابِ

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود " لَقَدْ مَدَحَكَ اللهُ يَا كَعْبُ فِيْ قَوْلِكَ هٰذَا و در روایتے آمدہ کہ حضرت فرمود اِنَّ اللهَ لَمْ يَنْسَ ذٰلِكَ لَكَ یعنی بدرستی اللہ تعالےٰ فراموش نکند ایں شعرے کہ ترا است[5]۔

حواشی

مراد از سخینہ[3] بخائے معجمہ بروزن سفینہ قریش اند و در اصل سخینہ طعام است کہ از آرد و روغن ترتیب دہند۔ قریش این طعام را اکثر استعمال مے کروند و مردم دیگر ازین وجہ قریش را طعنہ می زدند تا بحدیکہ نام ایشان سخینہ اُفتاد و لیغلبن صیغۂ مجہول است و مغالب صیغۂ اسم فاعل و غلاب صیغۂ مبالغہ یعنی آمدند قریش تا غالب شوند پروردگار خود را و ہر آئینہ مغلوب می شود غلبہ جوئندہ بر کسے کہ سخت غالب است یعنی حق سبحانہٗ و تعالےٰ۔

---

[1] تفسیر کبیر جلد ۷ صفحہ ۵۵۰ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ * [2] تفسیر در المنثور جلد ۵ صفحہ ۱۰۰ مطبوعہ مصر۔
[3] مجمع بحار الانوار جلد ۲ صفحہ ۱۰۳ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ مطبوعہ دہلی سنہ ۱۲۷۱ ہجری۔

وشیخ جلال الدین سیوطی در خصائص کبری روایت مے کند کہ۔
نابغہ جعدی شعرے در حضور پُر نور حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وسلم خواندہ
فرمود اَجَدْتَ لَا یُفْضِضُ اللّٰہُ فَاكَ یعنی شعر جید گفتی نشکند خدائے تعالےٰ
دنداں ترا۔
عمر نابغہ یکصد وچند سال شد دندانے نہ ریخت[1]۔ ودر روایتے ہرگاہ
دندانے می اُفتاد بجائے آں دیگری می روئید۔
وبیہقی در دلائل[2] بابے مستقل عقد کردہ وگفتہ بَابُ اَخْتِیَارِہٖ صَلَّی
اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الشِّعْرَ وحدیثے طویل آوردہ از جابر رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ
حاصل مضمون حدیث آنکہ مردے نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلّم آمد وگفت
یا رسول اللہ پدر من می خواہد کہ مالُم بگیرد حضرت فرمود پدر خود را پیش من بیار۔
چون پدر او آمد۔ حضرت فرمود پسر تو می گوید کہ تو مال او را مے گیری۔ عرض کرد
کہ بپرس یا رسول اللہ او را کہ مصرف مال او نیست مگر عمات و قرابات او۔ آیا
صرف نکنم آن را بر نفس خود و عیال خود۔ پس نازل شد جبریل علیہ السلام و
گفت یا رسول اللہ این شیخ در نفس خود شعرے گفتہ است کہ تا گوش او نرسیدہ
یعنی ہنوز از زبان بر نیامدہ۔ حضرت صلے اللہ علیہ وسلّم پرسید آیا گفتی در نفس
خود شعرے۔ شیخ گفت لَا یَزَالُ یَزِیْدُنَا اللّٰہُ تَعَالٰی بِكَ بَصِیْرَۃً وَّیَقِیْنًا
یعنی ہمیشہ افزون کناد مارا اللہ تعالیٰ بتو بصیرت و یقین را۔ وہفت عدد

---

[1] دلائل النبوۃ جلد ٢ صفحہ ١٦٤ و خصائص کبری جلد ٢ صفحہ ١٦٦ ہر دو مطبوعہ حیدر آباد دکن۔
[2] در نسخۂ دلائل بیہقی مطبوعہ دائرۃ المعارف حیدر اباد دکن تفحص نمودہ شد۔ اما این باب و حدیث مذکور بنظر نیامدہ۔ آرے این روایت مع ہفت عدد ابیات در کتاب سیرۃ محمدیہ مؤلفہ مولوی کرامت علی دہلوی مرحوم مطبوعہ بمبئی صفحہ ٢٢٠ منقول است و صرف ابیات در شرح حماسہ تبریزی صفحہ ٣٥٤ مطبوعہ یورپ بمقام بن ١٨٢٨ء ہم موجود است۔

ابیاتے کہ گفتہ بود بعرض رسانید اولش این است ؎

غَذَوْتُكَ مَوْلُوْدًا وَّعَلْتُكَ يَافِعًا تَعَلُّ بِمَا اَجْنِيْ عَلَيْكَ وَتَنْهَلُ

جابر رضی اللہ عنہ گوید فبکی رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ ثُمَّ اَخَذَ تَلَبِيْبَ اَبْنِهٖ وَقَالَ لَهٗ اَذْهَبْ فَاَنْتَ وَمَالُكَ لِاَبِيْكَ یعنی گریست حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم از استماع ابیات۔ پس گرفت گریبان پسر را و فرمود برو۔ تو ومال تو پدر تراست۔"

مسئلہ تصرف پدر در مال پسر بقدر ضرورت بہمیں حدیث ثابت شدہ ودر حدیث شریف آمدہ ذُكِرَ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الشِّعْرُ فَقَالَ هُوَ كَلَامٌ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ۔ (مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۳)

وابن سیرین گفت هَلِ الشِّعْرُ اِلَّا كَلَامٌ لَّا يُخَالِفُ سَائِرَ الْكَلَامِ اِلَّا فِي الْقَوَافِيْ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ"

مقصد آنکہ شعر فی نفسہ مذموم نیست بلکہ حسن وقبح راجع می شود بمدلول و درین امر خود نظم ونثر مساوی است۔ ومعنی قبح آنست کہ مخالف شرع باشد مثل ہجو وشتم مسلمانے یا کذبے کہ موجب اضرار باشد نہ کذبے کہ محض برای تحسین کلام آرند۔ چہ قصیدۂ بانت سعاد فراوان اغراقات دارد ومتضمن تغزل با سُعاد وتشبیہ رضاب بہ شراب است ؎

تَجْلُوْ عَوَارِضَ ذِيْ ظُلَمٍ اِذَا ابْتَسَمَتْ كَاَنَّهٗ مُنْهَلٌ بِالرَّاحِ مَعْلُوْلُ[1]

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم این ہمہ را شنید و انکارے نفرمود[2]

وازین زیادہ تر آنکہ واصف حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم در حدیث كَانَ

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۳۲ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء

[2] کتاب الموشّی صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ یورپ سنہ ۱۳۰۲ ہجری بمقام بریل

عُنُقَہٗ جِیْدُ دُمیَۃٍ برای تصویر مدعا گردن مبارک را بہ گردن تمثال عاج تشبیہ دادہ و آن را مضایقہ ندانستہ۔

و قفال و صیدلانی کہ از اکابر علما اند گفتہ اند کہ کذب شعر کذب نیست زیراکہ قصد کاذب تحقیق قول خود است یعنی کذب را صدق وا می نماید و قصد شاعر محض تحسین کلام است"

ازینجا ثابت شد کہ تخیلات موزونان برای تزئین اشعار و تحلیۂ بنات افکار جائز باشد و لِلّٰہِ دَرُّ الْقَائِلِ ؎

مُحَتْ بَانَتْ سُعَادُ ذُنُوْبَ کَعْبٍ　　وَ اَعْلٰے کَعْبَہٗ فِیْ کُلِّ نَادٍ

و حضرت صلے اللہ علیہ وسلّم گاہے مثل می زد بمصراعے و می فرمود راست ترین کلمہ کہ شاعر گفت کلمۂ لبید است ؎ اَلَا کُلُّ شَیْءٍ مَّا خَلَا اللّٰہَ بَاطِلٌ و احیانا تمثل می فرمود باین مصراع ؎ وَیَاْتِیْكَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدٖ

و ہر جا در کلام الٰہی و حدیث رسالت پناہی ذم شعر و شعرا واقع شدہ باتفاق ائمۂ دین در بارۂ ژاژ خایان مشرکین است۔

اما نفی تعلیم شعر از حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم در کریمۂ[1] مَا عَلَّمْنٰہُ الشِّعْرَ وَمَا یَنْبَغِیْ لَہٗ از برائی آنست کہ اگر حضرت صلے اللہ علیہ وسلّم فکر شعر شعار خود می ساخت پست فطرتان گمان می بردند کہ تکلم مبارک بہ آیات بینات از جہت سلیقۂ زبانی است نہ سفارتِ ربّانی

و این نکتہ دلیلے است واضح بر براعتِ ایں صناعت

معہٰذا احیانا از ان مرتبۂ جامع صلے اللہ علیہ وسلّم کلام موزون سر بر می زد۔ از انجملہ است ؎

---

[1] سورۂ یٰس ۳۶۔ آیت ۶۹۔

اَنَا النَّبِیُّ لَا کَذِبْ　　　اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبْ

وگاہے اصلاح شعرے فرمود۔ سید محمد برزنجی مدنی رحمہ اللہ تعالی در بعض رسائل خود آوردہ کہ کعب بن زہیر در بیت

اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِہٖ　　　مُھَنَّدٌ مِّنْ سُیُوْفِ اللّٰہِ مَسْلُوْلٗ

سُیُوْفِ الْھِنْدِ گفتہ بود۔ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم سُیُوْفِ اللّٰہِ ساخت۔

راقم الحروف گوید ظاہرا سبب اصلاح حضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنست کہ لفظ زائد در کلام واقع نشود چہ مہند تیغے را گویند کہ مصنوع از آہن ہند باشند قَالَ الْجَوْھَرِیُّ اَلْمُھَنَّدُ السَّیْفُ الْمَطْبُوْعُ مِنْ حَدِیْدِ الْھِنْدِ

شبے در مدینہ منورہ عَلٰی مُنَوِّرِھَا الصَّلٰوۃُ وَالتَّحِیَّۃُ نکتۂ در فضیلت کلام موزون بر ضمیر ابن فقیر وارد گردیدہ و آن اینست کہ بخاری روایت می کند اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً۔ بر ضمائر حکمت پناہان و طبائع دقت دستگاہان ہویدا است کہ بعضے از شعر یعنی شعرے کہ شرعا محمود باشد مندرج در مفہوم حکمت است زیرا کہ مفہوم شعر اخص من وجہ از مفہوم حکمت است و مقصود ازین کلام بیان فضیلت شعر است پس سزاوار آنست کہ مخبر عنہ واقع شود و مقدم در ذکر باشد و حق عبارت این کہ گفتہ شود بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ اما حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً تقدم لفظی را بر اصل خود گزاشت برای اہتمام شان شعر و افادۂ حصر و اسلوب معنوی را قلب کرد و حکمت را مخبر عنہ ساخت بجہت مبالغہ در مدح شعر یعنی ماہیت حکمت بعضے از شعر است و لازم آمد کہ جمیع افراد حکمت بعضے از شعر باشد و مندرج دران کہ اندراج ماہیت مستلزم اندراج جمیع افراد است و خبر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از افادۂ حصر بتقدیم خبر و ایراد کلام باسلوب تاکید چہ قدر بر مراتب مبالغہ افزودہ

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۱۹۷ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء۔

ومدارج تفضیل شعر را تا کجا طے فرمود پس معنی کلام شریف چنین شد که هر آینه حکمت نیست مگر بعضے از شعر۔ لطف کلام صاحب جوامع الکلم را صلّے اللہ علیہ وسلّم باید دریافت که مبالغه به شعر مناسبت داشت۔ این مناسبت شعرے را در کلامے که برائے مدح شعر آورده رعایت نمود و دستاویزے برائے جواز مبالغه وقتیکه مصلحتے شرعی مقتضی باشد افاده فرمود صلی اللہ علیہ وسلم۔

وطیبی شارح مشکوٰۃ در بیان قول حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا مے گوید که من تبعیضیه است و مراد تشبیه بیان به سحر است و حق کلام این که گفته شود ان بعض البیان کالسحر حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم قلب کرد و خبر را مبتدا ساخت و اصل را فرع و فرع را اصل گردانید بجهت مبالغه۔

و ابن ماجه روایت می کند اَلْکَلِمَةُ الْحِکْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ حَیْثُمَا وَجَدَ هَا فهو احق بها یعنی کلمۂ حکمت گم شدۂ مومن است هر جا که یابد آن را پس او سزاوار تر است به اخذ آن۔ و قید هر جا یابد برای آنست که مے باید نظر این کس به مقول باشد نه به قائل چنانچه گفته اند اُنْظُرْ اِلٰی مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ اِلٰی مَنْ قَالَ

و در کفایة الحاجه شرح سنن ابن ماجه گوید بعبارت عربی حاصلش اینکه کلمۂ حکمت ضالۂ مومن است یعنی مطلوب است او را در کمال مطلوبیت پس لائق بحال مومن اینست که بجوید کلمۂ حکمت را چنانکه می جوید کسے گم شدۂ خود را۔ این کلام بطریق ارشاد و تعلیم واقع شده نه بطریق اخبار چه بسا مومن که اصلا طلب ندارند یا بطریق اخبار واقع شده بحمل مومن بر فرد کامل انتہے و کلمۂ حکمت شامل باشد نثر و نظم را بجهت عموم لفظ۔ مؤید ثانی است اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَةً۔ طرفه اینکه اطلاق کلمه بر قصیده هم آمده۔ و در زمان قدیم شعر عرب همین قصیده بود۔ قَالَ الْجَوْهَرِیُّ اَلْکَلِمَةُ الْقَصِیْدَةُ بِطُوْلِهَا۔

اکنون باید دانست کہ در حدیث اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً اگر قطع نظر از مبالغہ کنند و اصل معنی اخذ نمایند یعنی بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ حاصل شود بانضمام او با حدیث ثانی شکل اول باین طریق بَعْضُ الشِّعْرِ کَلِمَۃُ حِکْمَۃٍ وَ الْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ ضَآلَّۃُ الْمُؤْمِنِ فَبَعْضُ الشِّعْرِ ضَآلَّۃُ الْمُؤْمِنِ۔ لفظ کلمہ در صغری زیادہ کردہ شدہ زیراکہ شعر حکمت قولی است و حجت قاطع است در اثبات نتیجہ آنچہ مسلم[1] روایت می کند کہ "گفت شرید صحابی رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ ردیف شدم رسول اللہ را صلے اللہ علیہ وسلم روزے فرمود آیا ہست با تو از شعر امیہ بن الصلت چیزے۔ گفتم ہست۔ فرمود بیار۔ پس خواندم بیتے راکہ خوش آمد حضرت را صلّی اللہ علیہ وسلّم و فرمود زیادت کن تا آنکہ من خواندم صد بیت

و ازین حدیث مستفاد شد استحباب طلب شعر محمود کہ نتیجۂ شکل اول است و استحباب طلب زیادت و استحباب انشاء شعر۔ و استحباب طلب از ہر جا کہ باشد چہ اُمیہ بن الصلت کافر بود۔ و حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم فرمود اٰمَنَ لِسَانُہٗ وَکَفَرَ قَلْبُہٗ در کتب سیر آمدہ کہ شعراء مدحت طراز حضرت صلّی اللہ علیہ وسلّم صد و شصت و نہ از رجال و دوازدہ از نسا بودند و باستثناء کریمۂ اِلَّا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ[2] سر امتیاز بآسمان می سودند۔ و ہمچنین بسیارے از کبراء امت و فصحاء ملت کنوز سربستۂ عرش را بمفاتیح زبانہا کشودہ اند و نفائس معانی را باسلوب شعرا دانمودہ رَحِمَہُمُ اللّٰہُ تَعَالٰے۔

و اول کسیکہ جواہر سخن را در رشتۂ نظم کشید و این تحفۂ موزون را از خزانۂ غیب بہ قلمرو شہود رسانید آدم علیہ السلام است چون قابیل ہابیل را شربت شہادت

---

[1] مسلم جلد ۲ صفحہ ۱۹۸ مطبوعہ مصر و تہذیب الاسماء صفحہ ۱۶۷ مطبوعہ یورپ۔

[2] الشعراء ۲۶- آیت ۲۲۷۔

چشانید۔ مرثیۂ فرزند شہید درسلک نظم کشید از انست ؎

تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَيْهَا وَوَجْهُ الْاَرْضِ مُغْبَرٌّ قَبِيحٌ

تَغَيَّرَ كُلُّ ذِي طَعْمٍ وَلَوْنٍ وَقَلَّ بَشَاشَةُ الْوَجْهِ الْمَلِيحِ

فَوَا اَسَفِي عَلَىٰ هَابِيلَ اِبْنِي قَتِيلًا قَدْ تَضَمَّنَهُ الضَّرِيحُ

ابن اثیر و جم غفیر این ابیات را بآدم اسناد کردہ اند و جمعے دیگر انکار نمودہ اند کہ انبیا عَلَيْهِمُ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ از گفتن شعر معصوم اند۔

و در تفسیر معالم التنزیل[۱] از ابن عباس روایت کردہ کہ آدم علیہ السلام این مرثیہ را باسلوب نثر ادا نمود و بفرزندان وصیت فرمود کہ ہمیشہ متوارث شوند و برین مصیبت عظمی رقت نمایند۔ چون بہ یعرب بن قحطان رسید۔ از زبان سریانی بلسان عربی ترجمہ کرد و موزون گردانید۔

امیر خسرو علیہ الرحمہ فرماید ؎

ماہمہ در اصل شاعر زادہ ایم دل باین محنت نہ از خود دادہ ایم

و مرزا صائب گوید ؎

آنکہ اول شعر گفت آدم صفی اللہ بود طبع موزون حجتِ فرزندی آدم بود

اکثر مؤرخین آوردہ اند کہ اول کسیکہ شعر فارسی گفت بہرام گور است روزے بشکار رفتہ بود۔ شیرے را صید کرد و از غایت بشاشت این مصراع برزبانش گزشت ؎ منم آن پیل دمان و منم آن شیر یلہ

دلارام چنگی کہ محبوبۂ او بود و ہر سخن کہ از بہرام سر برمی زد مناسب آن جواب بہم می رسانید۔ در مقابل گفت ؎ نام بہرام ترا و پدرت بوجبلہ[۲]

[۱] تفسیر المائدہ۔ ۵ آیت ۳۴ صفحہ ۲۸۰ جلد ۱ مطبوعہ بمبئی و معجم فی معابیر اشعار عجم صفحہ ۱۶۸ مطبوعہ بیروت۔
[۲] تذکرۂ دولت شاہ سمرقندی صفحہ ۲۹ مطبوعہ یورپ و معجم فی معابیر اشعار عجم صفحہ ۱۶۹۔

وبعضے نوشتہ اند کہ در عہد عضد الدولہ دیلمی در کتابہ قصر شیرین کہ تا آن وقت سلامت بود۔ این بیت بزبان قدیم نوشتہ یافتند ؎

ہژبرا بگیہان انوشہ بزی　　جہان را نگہبان و نوشہ بزی

ہژبر بضم ہا وکسر زای فارسی بمعنی خوب و نیکو و صاحب فرہنگ[1] سروری بفتح ہا گفتہ بروزن صفیر نوشتہ۔ وازینجا بوضوح می رسد کہ وجود شعر فارسی پیش از زمان اسلام ہم بود۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل می کند کہ اول کسیکہ بعد از بہرام گور در عہد اسلام شعر فارسی گفت عباس مروزی است۔ چون مامون خلیفہ بمرو رفت قصیدۂ در مدح او پرداخت و صلۂ جزیل یافت۔ مطلعش اینست ؎

اے رسانیدہ بدولت فرق خود تا فرقدین　　گسترانیدہ بجود و فضل در عالم یدین

ابتداء خلافت مامون سنہ ثلث وتسعین و مأتہ (۱۹۳) بودہ است۔

وبعضے قلمی نمودہ اند کہ یعقوب بن لیث صفّار کہ در احدی وخمسین و مأتین (۲۵۱) استیلا یافتہ پسر او روز عید با اطفال جوزمی باخت ہفت جوز بہ گو افتاد و یکے بیرون ماند۔ پسر نومید شد۔ اتفاقاً جوز غلطیدہ بہ گو رسید از غایت سرور بر زبان پسر گزشت ؎ غلطان غلطان ہمی رود تا لب گو[2]

این کلام بمذاق یعقوب خوش آمد و با فضلا در میان آورد۔ بعد از خوض مصراعے از بحر ہزج یافتند و مصراعے و بیتے دیگر ضم ساختہ دو بیتی نام کردند و رفتہ رفتہ رباعی نام شد اما در شعراء عرب تا حال دو بیتی نام دارد۔

وبرخے آوردہ اند کہ ابتداءً شعر فارسی در اسلام ابو حفص سغدی گفت و

[1] فرہنگ رشیدی جلد ۲ صفحہ ۳۰۴ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۷۱ء۔
[2] تذکرہ دولت شاہ صفحہ ۳۰ مطبوعہ یورپ۔

او در حدود سنہ ثلث مآتہ (۳۰۰) بودہ وشعرے کہ باو نسبت دہند اینست

آہوے کوہے در دشت چگونہ دودا یار ندارد بے یار چگونہ رودا

بالجملہ تا حدود ثلث مآتہ (۳۰۰) ہجری شرذمہ قلیل اندک اندک شعر گفتہ بودند امّا کسے بہ تدوین نپرداختہ تا در عہد سلاطین سامانیہ استاد رودکی ظہور کرد و دیوان شعر ترتیب داد و بمرور دہور پایہ سخن رسید بجائے کہ رسید

راسم اوراق درین صحیفہ جمعے از قافیہ سنجانِ متاخرین را کہ ابتداء ظہور یا انتہاء وجود ایشان بعد از ہزار (۱۰۰۰) ہجری است برصدر بیان مے نشاند و بعد ازان موزونان بلگرام را رونق این انجمن می گرداند تا عرصۂ سخن را دستگاہے بہم رسد ونظر تماشائیان را جولانگاہے پدید آید۔ و دیوان ہر صاحب سخن کہ بدست اُفتاد و بتقریب انتخاب آن استفادہ دست بہم داد اشعار می رود وجز غزل و رباعی قسم دیگر کمتر ثبت مے شود۔

اکنون بہ تحریر تراجم روشن طبعان می پردازم۔ وچراغانے ترتیب دادہ چشم یاران را گرم تماشا می سازم۔

(۱) سحابی۔ مولانا سحابی استرآبادی

سحاب گوہر باش اسرار است۔ وآفتاب سرگرم افاضۂ انوار و ارشاد حقائق ومعارف بے نظیر اُفتادہ۔ وارواح معانی را در چار عنصر رباعی بروجہ احسن جلوہ دادہ مدت سی سال بجاروب کشی آستان نجف اشرف سعادت جاودانی اندوخت و دران فرصت قدم از روضۂ علیہ بیرون نگزاشت۔ واز حطام دنیا بہ حصیرے و ابریقے قناعت کرد وہم دران بقعۂ مبارک در حدود سنہ عشر و الف (۱۰۱۰) فنائے صوری را بافنائے معنوی ہم آغوش ساخت۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل مے کند کہ وقتے بکنار آبے رسید۔ خواست
کہ بگزرد۔ پایش فرورفت۔ باخود گفت این معنی از تعلّق است و مرا بہ ہیچ چیز
جز دیوان شعر خود تعلقے نیست دیوان را در آب انداخت و چون پیک صبا بر
روے دریا خرامان بگزشت۔
ہفتاد ہزار رباعی گفتہ بود از انجملہ قریب بیست ہزار کہ در سفائن مردم مرقوم
بود باقی ماند۔ وَمِنْ اَنْفَاسِہِ النَّفِیْسَۃِ ؎

با ذات بہر صفت گرایند خوش است	نغمہ بہر آہنگ سرایند خوش است
از بہر خدا ہیچ عمل ضائع نیست	در خلد ز ہر در کہ درآیند خوش است
عالم چہ کنی و عالم آرائی را	ہمراز نگشتہ یار اسیرائی را
در خانہ اگر ہزار صورت باشد	درمان نکنند درد تنہائی را
برخود در مدح و ذم نے باید زد	بیرون از حد قدم نے باید زد
عالم ہمہ آئینہ حسن ازلی است	مے باید دید دم نے باید زد
آنانکہ باصل کار نیکو بینند	کار این سو برای آن سو بینند
زانگونہ کہ روی جامہ را خیاطان	این رو دوزند و حسن آن رو بینند

(۲) فیضی و فیاضی شیخ ابو الفیض اکبر آبادی

طوطی ہند سخن گستری است۔ و ملک الشعراء درگاہ اکبری۔ در طبقۂ سلاطین
تیموریہ ہند اول کسیکہ بخطاب ملک الشعرائی تحصیل مباہات نمود۔ غزالی مشہدی
است کہ از پیشگاہ اکبر بادشاہ باین خطاب نامور گردید۔ و بعد رمیدنِ او از صحرائے
فنا بمرغزار بقا شیخ فیضی باین لقب بلند آوازہ گشت و در عہد جہانگیر بادشاہ
طالب آملی و در زمانِ صاحبقران شاہ جہان اَنَارَ اللّٰہُ بُرْھَانَہٗ ابو طالب

کلیم ہمدانی باین خطاب سکۂ تفاخر در آفاق زدند۔
و بر متتبعان اخبار موزونان روزگار ہویدا است کہ از شعراء ولایت ایران
و توران کسانیکہ بمداحی سلاطین و امراء ہند پرداختہ دو قسم اند قسم اوّل
جمعے کہ از اوطان خود بگلگشت ہند شتافتہ اند۔ و صحبت ممدوحان دریافتہ مثل حکیم
روحانی سمرقندی صاحب تاریخ صبح صادق گویند[1] کہ سلطان شمس الدین
ایلتمش والی دہلی در سنہ ثلث وعشرین وستمأتہ (٦٢٣) قصد رنتھنبھور کرد
و گرفت پس بمندور رفت و استیلا یافت۔ حکیم روحانی سمرقندی در آن
آوان از بخارا بخدمت او پیوست و قصیدہ بعرض رسانید و صلۂ جزیل یافت
مطلعش این است ؎

خبر باہل سما برد جبرئیل امین | زفتحنامۂ سلطانِ عصر شمس الدین

و مثل بدر چاچی کہ در پایان عمر بہند خرامید و مشمول فراوان عنایت و رعایت
سلطان محمد تغلق شاہ گردید و بہ فخر زمان مخاطب گشت۔ دیوانش بین الجمہور مشہور
است۔ طور خاصے دارد و تشبیہ کنایت اکثر بکار می برد و مثل شیخ آذری اسفرائنی
کہ بعد تحصیل زیارت حرمین مکرمین شرفہما اللہ تعالی بسیر ہند شتافت و با سلطان محمد
نبیرۂ رایات اعلی خضر خاں فرمانروائے دہلی برخورد و از انجا رو بدکن آورد
سلطان احمد شاہ بہمنی باعزاز و اکرام بپیش آمد۔ اتفاقاً سلطان دران ایام
شہر بیدر بنیاد می کرد و دار الامارۃ در کمال شکوہ طرح انداخت شعراء پائے تخت
کتابۂ عمارت بنظم آوردند۔ شیخ آذری ہم چند بیت موزون ساخت۔ از انجملہ
است این دو بیت ؎

حبذا قصر مشید کہ ز فرطِ عظمت | آسمان پایۂ از سدۂ این درگاہ است

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ١٠٥ مطبوعہ بمبئی۔

آسمان ہم نتوان گفت کہ ترکِ ادب است　　　قصرِ سلطانِ جہان احمدِ بہمن شاہ است

سلطان در وجہ صلہ دوازدہ ہزار بستۂ قماش عنایت نمود شیخ گفت لا تحمل عطایاکم اِلَّا مَطَایَاکُمْ۔ سلطان بیست ہزار تنکہ دیگر وجہ کرایہ راہ رعایت فرمود شیخ با احمال واثقال بخراسان عطف عنان نمود[1] و مثل شہیدی قمی کہ بعد فوت سلطان یعقوب بدیار ہند ہجرت برگزید و در دکن و گجرات زندگانی بسر برد۔ صاحب تاریخ فرشتہ گوید[2] کہ چون اسماعیل عادل شاہ در سنہ ست وثلثین وتسعمآتہ (۹۳۶) قلعہ بیدر مفتوح ساخت وخزائن را بکلید سخاوت برروئے خلائق باز کرد۔ مولانا شہیدی قمی کہ از کمال شہرت از تعریف مستغنی است در آن مدت از خطۂ گجرات آمدہ بود۔ و بواسطۂ سمت شاعری کمال تقرب نزد سلطان پیدا کرد۔ سلطان حکم فرمود کہ بخزانہ رفتہ آن قدر زر احمر کہ حملش مقدور باشد بردارد۔ چون مولانا از رنج سفر فی الجملہ ضعف و ناتوانی داشت بعرض رسانید کہ روزے کہ از گجرات متوجہ این درگاہ می شدم دوچندان این قوت داشتم چہ باشد کہ بعد از چند روز کہ آن توانائی عود نماید برین خدمت رُوح پرور سرافراز شوم۔ سلطان سخن پرور نکتہ گزار لب بہ تبسم شیرین کردہ گفت نشنیدۂ کہ آفتہا ست در تاخیر وطالب را زیان دارد۔ باید کہ دو دفعہ بخزانہ رفتہ آنچہ از دست برآید تقصیر نکنی۔ و وقت فرصت غنیمت شماری۔ چون این حکم عین مدعاے مولانا بود شگفتہ وخندان از مجلس برخاستہ دوکرت بخزانہ شتافت وہمیانہاے بیست وپنج ہزار ہون طلا بیرون آورد۔ چون خازن این خبر بسمع بادشاہ رسانید۔ فرمود مولانا راست مے گفت کہ من قوت ندارم۔ ونزاکت این کلام برارباب ادراک واضح وروشن است

---

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۲۷ مطبوعہ بمبئی وتذکرۂ دولت شاہ صفحہ ۴۰۰ مطبوعہ یورپ۔

[2] تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۴۳ مطبوعہ بمبئی۔

کہ ہم جانب خوش طبعی منظور است وہم جانب ہمت۔ قسم ثانی۔ جمعے کہ قدم سعی باین دیار نفرسودہ اند۔ وغائبانہ تحفہ گرانمایۂ مدح ارسال نمودہ۔ مثل[1] خواجہ حافظ شیرازی قدس سرہٗ کہ بدرگاہ سلطان غیاث الدین والی بنگالہ غزلے فرستاد۔ این دوبیت ازان است ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیان ہند — زین قند پارسی کہ بہ بنگالہ مے رود
حافظ زشوق مجلس سلطان غیاث دین — غافل مشو کہ کارِ تو ازنالہ مے رود

ومثل عارف[2] جامی قدس سرہٗ کہ اورا با ملک التجار خواجہ محمود گاوان امیر الامراء سلطان محمد شاہ بہمنی والی دکن ارتباط خاص بود وارمغان مدائح ارسال می فرمود۔ ازانجملہ قصیدہ ایست کہ یک بیتش این است ؎

ہم جہان راخواجہ وہم فقر را دیباجہ است — سرِّ الفقر است لیکن تحت استار الغنا

ودر خاتمۂ غزلے می فرماید ؎

جامی اشعار دلاویز توجنسی است لطیف — بودش از حسن ادا لطف معانی تارش
ہمرہ قافلۂ ہند روان کن کہ رسد — شرف مہر قبول از ملک التجارش

امادر عہد اکبر بادشاہ عدد ہر دو قسم بحد کثرت رسید۔ وبازار ہر دو گروہ بنہایت گرم گردید۔ طائفہ اولی عیان اند۔ ومستغنی از اطالتِ بیان۔ وطائفۂ ثانی را شیخ ابو الفضل در آئین اکبری بیان می کند و می گوید :۔

"دآنانکہ سعادت بار نیافتند و از دور دستہا گیتی خداوند را ثنا گزارند بس انبوہ چون قاسم[1]
"گونابادی ضمیری[2] سپاہانی۔ وحشی[3] یافقی۔ محتشم[4] کاشی۔ ملک[5] قمی۔ ظہوری[6] ترشیزی
"رشکی[7] ہمدانی۔ ولی[8] دشت بیاضی۔ نیکی[9]۔ نظیری[10]۔ صبری[11] اردستانی۔ فگاری[12]
"اسفرائنی۔ میر حضوری[13] قمی۔ قاضی نوری[14] سپاہانی۔ صافی[15] بمبنی۔ طوفی[16] تبریزی[17] انتہے[3]۔"

---

[1] ریاض السلاطین صفحہ ۱۰۶ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۰ء۔
[2] فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۹۴ مطبوعہ بمبئی۔ [3] آئین اکبری جلد اول صفحہ ۱۸۲ مطبوعہ کشوری لکھنؤ سنہ ۱۸۸۲ء۔

و از جملہ ثانی شیخ علی نقی کمرہ قصیدۂ سی و پنج بیت در ستایش شیخ فیضی پرداختہ و از صفاہان بہند روان ساختہ از ان است ؎

مرا فگند بر نظم امورم پر تو فیضی — ابوالفیض آن گزینِ اکبر و شیخ کبیرِ من

ظہیر قدوۂ پیشینیان حتے ظہیر الدین — امیر زبدۂ اہل زمان حتی امیرِ من

اگر ہستم مجیر اندر سخن او ہست خاقانی — وگر من مستجیرم آستانِ او مجیرِ من

کیم با او رسد در شاعری دعوائے ہمچشمی — کہ در این خانقاہم من مرید او ست و پیرِ من

زمین ہند باقربِ درش نعم النعیم دل — ہوائے خلد دور از حضرتش بئس المصیرِ من

و شیخ فیضی را وقت سفارت برہان شاہ والی احمد نگر با ملا ملک قمی و ملا ظہوری ترشیزی ملاقات واقع شد و صحبت کبری افتاد۔ بعد معاودت از جانبین ابواب محبت نامہا مفتوح بود

ملا ظہوری نثر لطیفے در مدح شیخ فیضی بقلم آوردہ۔ حکیم عین الملک شیرازی مکتوبات شیخ جمع نمودہ و در خاتمۂ مکتوبات۔ نثر مذکور مندرج ساختہ۔

مرزا صائب علیہ الرحمہ اورا بخوبی یاد می کند و می فرماید ؎

این آن غزل کہ فیضی شیرین کلام گفت — در دیدہ ام خلیدہ و در دل نشستۂ

احوال شیخ فیضی تفصیلا در فصل ثانی از دفتر اول بپیرایۂ بیان پوشیدہ اینجا آنچہ مناسب منصب شاعری است سمت گذارش می یابد۔

نامش ابوالفیض است۔ سالہا فیضی تخلص کرد۔ آخر فیاضی قرار داد و اشعار باین معنی می نماید ؎

زین پیش کہ سکّہ ام سخن بود — فیضی رقم نگین من بود

اکنون کہ شدم بہ عشق مرتاض — فیاضیم از محیط فیاض

پادشاہ اورا بنظم خمسہ مامور ساخت۔ در مدت پنج ماہ کتاب نلدمن چہار ہزار

دو بیت بیت مقابل لیلی مجنون موزون ساخت و با اشرفیہا از نظر پادشاہ گذرانید- درجۂ استحسان یافت- حکم شد کہ نسخۂ دیگر نوشتہ مصوّر سازند- و نقیب خان در حضور می خواندہ باشد- ازان کتاب است ؎

بانگِ قلمم درین شبِ تار　　بس معنی خفتہ کرد بیدار

و در برابر مخزن اسرار مرکز ادوار نقش بست و آن سواد را بعد وفات او شیخ ابو الفضل بہ بیاض رسانید

و در پہلوی شیرین خسرو- سلیمان بلقیس و در ازاءِ سکندر نامہ- اکبر نامہ و در تقابل ہفت پیکر ہفت کشور آغاز کرد اما با تمام نرسانید

از مقطعات اوست ؎

منم فیضی کہ در میدانِ معنی　　چو من چابک سوارے تیز تگ نیست
بجلد شعر من از پوست تا مغز　　ہجاے مردم ناپاک رگ نیست
بدان می ماند این پاکیزہ گفتار　　کہ در دیوان حافظ نام سگ نیست

شیخ محمد یحیے الہ آبادی در کتاب اعلام الانام گوید- صاحب قطعہ را این بیت بنظر نرسیدہ ؎

شنیدہ ام کہ سگان را قلادہ می بندی　　چرا بگردنِ حافظ نے نہی رسنے

راقم الحروف گوید در بعضے نسخ دیوان خواجہ حافظ بجائے لفظ حافظ لفظ عاشق واقع شدہ و مقطع چنین است ؎

مزاج دہر تبہ شد درین بلا حافظ　　کجاست فکر حکیمے و راے برہمنے

از حسن اتفاقات اینکہ چیزے کہ شیخ فیضی مے خواست در دیوان فقیر آزاد موجود است دا زین لفظ مبرا است-

دیوان شیخ فیضی بنظر در آمد متضمن اصناف شعر است- بیتے چند از غزلیات

او فراگرفته شد ؎

نماند گریه شبِ وصل بیقراران را | سهیل طلعتِ آن ماه بُرد باران را
خبر برید شبِ عید پیر مصطبه را | که راست می کنم امشب قصه رسی شب را
اگر سرِ نکشم سوی بیخودی چه کنم | مرا نه همدمے خود ملال مے گیرد
شدیم خاک ولیکن ز بوی تربتِ ما | توان شناخت کزین خاک مردمی خیزد
مژگان مپوش چون قدم از دیده میکنی | مردانِ ره برهنه نهادند پائے را
آنچه به فیضی نظرِ دوست کرد | مشکل اگر دشمنِ جانی کند

رباعی

برما چه زیان اگر صفِ اعدا زد | مشتے خاشاک لطمه بر دریا زد
ما تیغ برهنه ایم در دستِ قضا | شد کشته کسے که خویش را بر ما زد

(۳) انیسی شاملو یولقلی بیگ

نکته سنج یگانه است و انیس معانی بیگانه۔ از ایران دیار به سیر هند خرامید ومدتها در ظل عاطفت خانخانان آرمید۔ وفاتش در برهان پور در سنه ثلث عشر والف (۱۰۱۳) واقع شد۔

انیسی نظم قصهٔ محمود و ایاز شروع کرده بود۔ هادم اللذات قطع سخن کرد و آن نقش صورت اتمام نپذیرفت۔ از انست در وصف چشمه ؎

بحدے سرد کز بیم فسردن | نیارد عکس در وے غوطه خوردن
بریم ما غم تو هر نفس بخانهٔ خویش | چنانکه مرغ برد خس بآشیانهٔ خویش
یادگار از ما درین عالم غم بسیار ماند | رفت اگر آتش نشانِ دود بر دیوار ماند
خبرِ گل مرسانید به مرغانِ قفس | کس چرا مژدهٔ نوروز بزندان آرد

قاصد ادای نامہ نواند نہ حرفِ شوق　　حیف از زبان کہ بالِ کبوتر نمی شود

(۴) نوعی ملا نوعی خبوشانی

نوع کلامش جنس عالی است۔ و رشحۂ اقلامش بقیمت لآلی۔ مرزا صائب گل دعای بر تربت اوے افشاندو می فرماید ؎

این جوابِ مصرعِ نوعی کہ خاکش سبز باد　　سایۂ ابر بہاری کشت را سیراب کرد

ابتداء حال از متوسلان شہزادۂ دانیال ابن اکبر بادشاہ بود چون او شنقار شد دامنِ دولت خانخانان گرفت و قصائد و ساقی نامہ در مدح او پرداخت و بکرات و مرات جوائز گرانمند اندوخت۔ یک دفعہ دہ ہزار روپیہ نقد و خلعت فاخرہ و زنجیر فیل و اسپ عراقی صلۂ شعر گرفت۔ ملا سمی درین باب گوید ؎

زنعمتِ تو بہ نوعے رسید آن مایہ　　کہ یافت میر معزی ز دولتِ سنجر

زگلبنِ املش صد چمن گلِ اُمید　　شگفت تا کہ بمدح تو شد زبان آور

در عہد اکبر بادشاہ نوجوان ہندوئے شبِ طوی خود را اکبرآباد از بازار مسقف میگذشت قضارا سقف فرود آمد۔ نوجوان بر خاک ہلاک اُفتاد۔ عروس نامراد کہ در نہائت رعنائی و کمال خوش سیمائی بود بآئین خود قصد سوختن کرد۔ اکبر بادشاہ درحضور خود طلبیدہ ہر چند منع نمود۔ و امیدوار فراوان ناز و نعمت ساخت۔ زن بپائمردی ہمت از جان رفت و پروانہ وار خود را بر آتش زد۔ ازینجاست کہ شعراء زبان ہند در اشعار خود عشق از جانب زن بیان می کنند کہ زن ہند ہمین یک شوہر می کند۔ و او را سرمایۂ زندگی می شمارد و بعد مُردن شوہر خود را با مُردہ شوہر می سوزد۔ امیر خسرو علیہ الرحمہ می گوید ؎

خسروا در عشق بازی کم ز ہندو زن مباش　　کز برای مردہ سوزد زندہ جانِ خویش را

و از غرائب اتفاقات آنکه در قرآن مجید قصۂ عشق زن بر مرد واقع شدہ یعنی قصۂ یوسف علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام۔

مُلّا **نوعی** حسب الامر شاہزادہ دانیال در واقعہ مذکور مثنوی **سوز و گداز** بنظم آورد۔ از انست ؎

جمالِ ناز را پیرایہ نو کرد　　عبارت را تبسّم پیشرو کرد

و از ساقی نامۂ اوست ؎

بدہ ساقی آن ارغوانی نبید　　کہ روز خرابان بپایان رسید

بگردان زرہ عمر برگشتہ را　　چو شاہ نجف روز شب گشتہ را

وفات **نوعی** در **برہان پور** سنہ تسعۃ عشر و الف (۱۰۱۹) اتفاق اُفتاد۔

دیوانش بمطالعہ در آمد و این ابیات حاصل شد ؎

زاں پیش کہ صُبح از شبِ اُمید برآید　　بکشا دہنِ شیشہ کہ خورشید برآید

دست فرسودِ تمنا دلِ شیدائی نیست　　این گل طور بود لالۂ صحرائی نیست

بادہ می خواہم بہ سیرِ ماہتابم کار نیست　　ہیچ ماہِ چاردہ چون ساغرِ سرشار نیست

شراب مطرب و دلدار در مقابلہ بود　　میانِ دیدہ و دیدار شرم فاصلہ بود

ما بے سواد علم معاشِ زمانہ ایم　　مفلس شریک مایۂ این کارخانہ ایم

ما عاشق و جز خانہ خرابی فنِ ما نیست　　خصم است بخود ہر کہ بجان دشمن ما نیست

یکروز صبا بوی گلے برد بہ یعقوب　　بگریست کہ این نکہت پیراہنِ ما نیست

نسیم مصر بجاروب گل دماغم رُفت　　اگر غلط نکنم بوے یار مے آید

سبوی بادہ سلامت کہ زینت دوش است　　سرے کہ مایۂ درد است گو بدوش مباد

تو روی آئینہ و ما قفاے آینہ ایم　　چنانکہ از تو بد از ما نکو نمے آید

چو جام بادہ مسخر شود بدعوت صبح　　چہ لازم است کہ تسخیر آفتاب کنند

هر ذره ز اجزای جهان تابع رنگے است　　　در بادہ گرت خصم نمک ریخت شکر گیر

(۵) نظیری - مولانا نظیری نیشاپوری

سخن سرسبزش نظیر فیروزۂ نیشاپور است از انش نظیری خوانند۔ و دیوان رنگینش رشکِ نگار خانۂ فغفور است از انش بے نظیر دانند۔

مرزا صائب گوید ؎

صائب چہ خیال است شود ہمچو نظیری　　　عرفی بہ نظیری نرسانید سخن را

و ظاہر است کہ ترجیح دادن مرزا **نظیری** را بر **عرفی** و بر خود مطلق نخواہد بود کہ عرفی در قصائد چرب است و مرزا در غزل خود می فرماید ؎

بلبلِ خوشنوا سے نیشاپور　　　نجل از طبع بے نظیر من است

مولانا **نظیری** فیروزہ وار از نیشاپور بر آمدہ در ہندوستان بہ یمن جوہر شناسی **خانخانان** نامے بر آورد و قصائد غرا در مدحتِ **خانخانان** بر صفحۂ روزگار ثبت نمود۔ و صلات گرانمایہ اندوخت۔ بعد چندے بدلالت خضر توفیق احرام حرمین محترمین بربست و بعد احراز این سعادت کبری رخت عود بہ **ہندوستان** کشید۔ و در **گجرات - احمد آباد** رنگ توطن ریخت۔

وقتے جہانگیر پادشاہ کُتابۂ عمارتے امر فرمود۔ مولانا غزلے گفتہ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

این خاک در ت صندلِ سرگشتہ سران را　　　باد افرہ جاروب رہت تاجوران را

بادشاہ در جائزہ قریب سہ ہزار بیگہ زمین انعام فرمود۔

شیخ محمد مندوی متخلص بغوثی در کتاب گلزار ابرار مے گوید:۔

" مولانا نظیری نیشاپوری حاجی الحرمین درویش طبیعت، صوفی سیرت۔ مہذب الاخلاق بود

"در آخر روزگار زندگانی عنان نظم تراشی بصوب طرز گفتار صوفیان وحدت گزار منعطف
"ساخته۔ نخست سواد عبارت عربی از مصاحبت نگارندۂ گلزار ابرار روشن ساخت سپس
"دوازدہ سال کہ تتمۂ عمر او بود در احمد آباد اقامت گزیدہ علوم دینی تحصیل کرد و تصحیح تفسیر و
"حدیث از خدمت مولانا حسین جوہری وارہ نمود و در ہزار و بیست و سہ (۱۰۲۳) بعالم
"قدس خرامید انتہیٰ۔

قبرش در تاج پورۂ احمد آباد واقع شدہ و بر قبرش گنبدے تعمیر کردہ اند این چند
بیت از دیوانش انتخاب اُفتاد ؎

جز نام صنم نقش مکن لوح جبین را — تا چپ نکنی راست نخوانند نگین را
بے عشق عقل راہزنے در دماغ نیست — بدسوز د آن فتیلہ کہ از شعلہ داغ نیست
شرم می آید ز قاصد طفل محجوب را — بر سر راہش ببیند از ید مکتوب مرا
مبین بعیب و قبولم کہ در پناہ توام — اگر بدم و جہانم کہ نیک خواہ توام
وگر خدا بر دای دل سر کجا داری — کہ یکدو روز شد آتش بزیر پا داری
جرم من است پیش تو گر قدر من کم است — خود کردہ ام پسند خریدار خویش را
می گریم و از گریہ چو طفلم خبرے نیست — در دل ہوسے ہست ندانم کہ کدام است
بہ مہربانی او اعتماد نتوان کرد — کہ تازہ عاشقم و خاطرش بمن صاف است
این رسمہائے تازہ ز حرمان عہد ماست — عنقا بروزگار کسے نامہ بر نشد
توان ز نامۂ من یافت اشتیاق مرا — عیار شوق باندازۂ سخن باشد
بہ بیع عشوہ برم جان کہ مست ناز مرا — اہانت است کہ خود بر سر متاع آید
دو لتے بود کہ مردیم بہنگام وداع — آن قدر زندہ نماندیم کہ محمل برود
یک توجہ از تو در کار است و صد عالم مراد — غم ندارم گر اجابت با دعا دشمن شود
تو کار خود بہ غمزۂ معشوق واگزار — بیطاقتی مکن کہ نکویان نکو کنند

مسافرانِ چمن نا رسیده در کوچ اند | شگوفه می رود و شاخ بار می آرد
کمر در خدمتت عمریست می بندم چه شد قدرم | برہمن می شدم گر این قدر زُنّار می بستم
بوی یار من ازین سست وفا می آید | گلم از دست بگیرید که از کار شدم
نازم باین شرف که غلام محبتم | لافِ نسب ز نسبتِ آدم نمے زنم

(۶) سنجر، میر سنجر خلف میر حیدر معمّائی کاشی

سخنش ہموار است و گہرش آبدار۔ دیوانش بنظر امعان در آمد۔ غزل و قصیدہ و مثنوی یک رُتبہ دارد۔

در سلک ملازمان اکبر بادشاہ انتظام داشت و قصائد فراوان در ثنا طرازی بادشاہ و شاہزادہ ہا و امراء اکبری بنظم آوردہ و با میرزا جانی والی تتہ نیز مربوط بود و زبان بمداحی **میرزا جانی** و **میرزا غازی** وتاری کشود۔

در اواخر عہد اکبری جانب بیجاپور حرکت کرد۔ و در ظل عنایت **ابراہیم عادل شاہ** قرار گرفت۔ عادل شاہ در ملازمت نخستین خلعت ملبوس خاص و انگشتر زمرد بیش بہا عطا فرمود۔ و شکستہ حالی او را بمومیائی لطف و احسان مداوا نمود۔

میر در اشعار خود شکایت بسیار از دست روزگار دارد۔ و در زمرۂ ممدوحان خود از **ابراہیم عادل شاہ** اظہار رضامی کند و در مدح او می گوید ؎

دو شاہ شاعر پرور بلند نام شدند | نخست والیِ غزنین دوم خدیو دکن
رسد بعہد تو شاعر بہ پایۂ ملکی | زہے نوازش شاہ و زہے ظہور سخن

اشارہ بمُلا **ملک قمی** و **ملا ظہوری ترشیزی** ہر دو شاعر مشہور پای تخت ابراہیمی در ایام اقامت بیجاپور فرمان طلب شاہ عباس ماضی با خلعت فاخرہ بنام او صدور یافت اما پیش از وصول فرمان۔ منشور اجل نامزد گردید و این صورت

درسنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) رو داد۔ مصرع "افگند بادشاہ سخن چتر سنجری" تاریخ است۔ مؤرخ دو عدد زائد را بہ حُسن تعمیہ افگند۔ ۱۰۲۳ - ۲ = ۱۰۲۱

این چند بیت از غزلیات سنجر بہ انتخاب در آمد ؎

شہر حسن است بہر جانب بازار مرا | تو نخواہی دگرے ہست خریدار مرا
نہ تاب دیدن و نے طاقتِ شکیبائی است | تو چون نقاب کشی رحم بر تماشائی است
محققان کہ زدریای علم در جوش اند | چو کوہ تا نکنی شان سوال خاموش اند
آتشِ خرمنِ منی شبنم کشت دیگران | دوزخِ من چرا شدی ای تو بہشت دیگران
ای بخت صبح عشرت تا کے بخواب بینی | بردار سر ز بالین تا آفتاب بینی
راہے نبرد گوش بہ رازِ نہانِ ما | در قفلِ دل شکست کلیدِ زبانِ ما
ناخواندہ گرچہ آمدہ ام زود می روم | طبعِ ترا زیادہ مکدر نمی کنم
الماس بدل پاشم و منت کشم از خود | من لذتِ این زخم بسوزن نہ پسندم
اگر از دامنِ محمل کشیدم دستِ بیتابی | بہ پاے ناقہ اُفتادم بہ گرد ساربان گشتم
ما عجز دشمنیم حریفان زبون طلب | ای خونِ ما بہ گردنِ طبعِ غیورِ ما
ای غم ہجر بیش ازین جائے تو نیست در دلم | یا بگذر از این سرا یا بنما نبالہ را
امشب ای ہمسایہ و مہمان من از خود رفتہ ام | گر کسے احوال من پرسد بگو در خانہ نیست
مہر آمد بہ تماشای تو با تیغ و ترنج | گو بیا گر ہوسِ دست بریدن دارد
مرا کہ سینہ زمینِ نمک فروشان است | دماغ سوزی مرہم بہ داغ من غلط است
نیست او را سر آزادی این مرغ اسیر | ورنہ صد مرتبہ گرداند بگردِ سرِ خویش
این زمان بے نسبتم سنجر وگرنہ پیش ازین | دست من در زلف او گستاخ تر از شانہ بود

(۷) زمانی - ملّا زمانی یزدی

علتِ این تخلص آنست کہ مذہب تناسخ داشت۔ وخود را شیخ نظامی گنجوی پنداشت واین خام خیال را در عالم تال می آرد۔ کہ ؎

در گنجہ فروشدم پے دید	از یزد برآمدم چو خورشید
ہرکس کہ چو مہر برسر آید	ہرچند فرو رود بر آید

و آو دیوان لسان الغیب را غزل بغزل جواب گفت۔ و دم ہمصفیری بلبل شیراز زدہ دیوان خود را نزد شاہ عباس ماضی بردہ عرض کرد کہ دیوان خواجہ را جواب گفتہ ام۔ شاہ فرمود خدا را چہ جواب خواہی گفت۔ کلیات او دہ ہزار بیت است مؤلف صبح صادق سال وفات او در سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) نوشتہ و ناظم تبریزی در تذکرۂ خود گوید "وفات او در سنہ ہزار و ہفدہ (۱۰۱۷) واقع شد" غنچۂ تاملش باین رنگ می شگفد ؎

حکایت از قدِ آن یارِ دلنواز کنید	باین فسانہ مگر عمر را دراز کنید
ہلاک شیشۂ درخون نشستۂ خویشم	کہ آخرین نفسش عذر خواہی سنگ است
زبانِ حال خموشان کسے نمی داند	وگرنہ سوسنِ آزاد در فسانۂ تست

(۸) شانی - شانی تکلو

در سخنوری شانے بلند دارد۔ ومکانے ارجمند۔ مولانا فصیحی ہروی در مدح او قطعۂ طویل الذیلے می پردازد۔ ودر عنوانِ آن می طرازد ؎

صبا بکوی دل آشفتگانِ عشق گزر	زمین ببوس اگر آسمان دہد دستور
بگو بمردمکِ دیدۂ ہنر شانی	کہ ای ضمیر تو چون چشم عقل سایۂ نور

تو آن مسیح مقالی کہ ملک معنی راست　　　بیاض جبہۂ کلک تو صبحگاہِ نشور

و او از شناطرازانِ پایۂ سریر شاہ عباس ماضی است۔ و بنظر التفات شاہ اختصاص داشت۔ و در صلۂ این بیت ؎

اگر دشمن کشد ساغر و گر دوست　　　بطاقِ ابروی مستانۂ اوست

شاہ او را بزر کشید و مبلغ ہم سنگ عنایت کرد۔

ثانی در اواخر زندگانی در مشہد مقدس گوشۂ انزوا برگزید۔ و از سرکار شاہی بوظیفہ بیست تومان موظف گردید۔ فوتش در سنہ ثلث وعشرین والف (۱۰۲۳) واقع شد "پادشاہ سخن" تاریخ است۔

چراغ فکرش چنین پرتو می دہد ؎

چہ خوش است با دو زلفت سرِ شکوہ باز کردن　　　گلہ ہائے روز ہجران بشب دراز کردن

لذت آزار گر این است پیکان ترا　　　ہیچ اجرے نیست در محشر شہیدانِ ترا

ہر قاصدِ آہے کہ بسوی تو فرستم　　　ہمچون نفسِ باز پسین باز نیامد

چون مرغ گرفتار بہ اُمید رہائی　　　ہر چند کہ پرواز کنم در قفس اُفتم

نیست ممکن کہ گریزیم ز غزالانِ خیال　　　ورنہ مجنونِ تو تنہا ترازین می بایست

(۹) شکیبی - محمد رضا بن خواجہ عبداللہ صفاہانی

از نژاد خواجہ عبداللہ امامی است کہ عارف جامی در نفحات الانس بہ تحریر احوالش پرداختہ۔ و او فرزند خواجہ امین الدین حسن باشد کہ حضرت لسان الغیبؒ را یاد می کند و می فرماید ؎

برندی شہرہ شد حافظ میان چندین ورع لیکن　　　چہ غم دارم کہ در عالم امین الدین حسن دارم

شکیبی در سنہ اربع وستین وتسعمائۃ (۹۶۴) متولد شد بر خے علوم در شیراز و لختے

در صفاہان تحصیل کرد- و بہ ارادۂ سیر ہند در کشتی نشستہ خود را بہ ساحل بندر چیول کشید- وازانجا بہ قصدِ ادراک خانخانان کہ دران ایام در گجرات بود- عازم گجرات شد۔ اتفاقاً خانخانان دران فرصت بہ آگرہ رفتہ بود- شکیبی از گجرات بہ آگرہ شتافت- و خانخانان را در یافت- و با او سیر سندھ و دکن کرد- در سنہ ست و الف (۱۰۰۶) از خانخانان جدائی ورزید- و در سرونج از توابع مالوا رسیدہ بیماری صعب کشید- و نذر کرد اگر شفا حاصل شود خود را بزیارت حرمین شریفین رساند- از برکات این نیت شفا دست بہم داد- و در سنہ اثنا عشر و الف (۱۰۱۲) کمر ایفاء نذر محکم بربست- و این سعادت عظمی را حاصل نمود- و بعد ۳ سال از راہ بندر سورت برگشت- و در برہان پور با خانخانان برخورد و در سنہ ثمانیہ عشر و الف (۱۰۱۸) التماس گوشہ نشینی کرد خانخانان برای او سیور غالے و صدارت دہلی از درگاہ جہانگیری برگرفت- و باین تقریب در دار الخلافہ دہلی بدل جمعی فروکش کرد- تا آنکہ در سنہ ثلث و عشرین و الف (۱۰۲۳) محمل سفر بعالم دیگر بربست شاعر خوش طبیعت صاف فکر است- ساقی نامہ برای خانخانان در سلک نظم کشید- و بصلہ دہ ہزار روپیہ جیب و دامن آرزو پُر کرد- ازان است ؎

بیا ساقی آن آب حیوان بدہ ۔۔۔ ز سر چشمۂ خان خانان بدہ
سکندر طلب کرد لیکن نیافت ۔۔۔ کہ در ہند بود او بظلمت شتافت
ای خدا جنس مرا از عیب بازارے بدہ ۔۔۔ می فروشم دل بدیدارے خریدارے بدہ
شکستہ دل نشویم ار ترا سر جنگ است ۔۔۔ کہ آبگینۂ ما ہم طبیعتِ سنگ است
تو غنچۂ سحر و من چراغ صبحدمم ۔۔۔ تو خندہ برلب و من جان در آستین دارم
پروانہ نیک رفت کہ در پیش شمع سوخت ۔۔۔ آگہ نشد کہ سوختنِ غائبانہ چیست

رباعی

نرد لیست جہاں کہ بردنش باختن است ۔۔۔ نرادیِ او بشش دو کم ساختن است

دنیا بمثالِ کعبتینِ نرد است　　　برداشتنش برای انداختن است

(۱۰) رضی - آقا رضی اصفهانی

اُستادِ فن و نقادِ سخن بود۔ سیر ہندوستان کرد و برگشت و در سنہ اربع و عشرین والف (۱۰۲۴) جادۂ فنا پیمود "آہ از رضی" تاریخ است۔ ۱۰۲۴ھ

نقش سخن باین آئین می بندد ؎

نہ ہر کہ چہرہ برافروخت از غم آزاد است　　　کہ سرخروی گل از طپانچۂ باد است

در فراقِ تو چنان است تنِ بے جانم　　　کہ چو فانوس بہ تحریک نفس می گردد

نخواہم زیست چندانیکہ باز آرد پیامش را　　　وصیت نامہ بر بالِ مرغِ نامہ بر بستم

(۱۱) ملک - ملا ملک قمی

مشہور سخن سرایان است۔ و معروف نکتہ پیرایان۔ مرزا صائب سخن او را مکرر تضمین می کند و در مقطعے می گوید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ می گوید ملک　　　چشم بینش باز کن تا ہر چہ خواہی بنگری

در صغر سن بہ مشق شاعری اُفتاد۔ و از قم بہ کاشان آمد و ایامے در اینجا انجمن سخن گرم داشت۔ آخر متوجہ قزوین شد۔ و قریب بچہار سال در مصاحبت موزونان و مستعدانِ آن مقام گزرانید۔

و در رمضان سنہ سبع و ثمانین و تسعمائۃ (۹۸۷) از قزوین برآمدہ سرے بدیار دکن کشید۔ و از مرتضی نظام شاہ دیوانہ والی احمد نگر و بعد او از برہان شاہ اکرام و انعام فراوان یافت۔

و در بیجاپور دامن دولت ابراہیم عادل شاہ والی آنجا گرفتہ۔ از

مقربان بساط عزت گشت - وثمرہا از نہال برومند دولتش برچید - وچون جوہر قابلیت ملا ظہوری مشاہدہ کرد فریفتہ گردید - و دختر خود را در حبالہ نکاح او درآورد -

صاحب تاریخ عالم آرای عباسی گوید :-

"مولانا ملک قمی باتفاق مولانا ظہوری ترشیزی کتاب نورس را کہ نہ ہزار بیت است

"بنام عادل شاہ تمام کردہ نہ ہزار ہون بالمناصفہ صلہ یافتند"

شیخ فیضی وقتیکہ از درگاہ اکبری بہ سفارت برہان شاہ والی احمد نگر مامور شد - در عریضۂ خود[1] از احمد نگر بہ اکبر پادشاہ می نویسد کہ :-

"در احمد نگر دو شاعر خاکی نہاد - صافی مشرب اند - و در شعر رتبۂ عالی دارند یکے ملا

"ملک قمی کہ بکس کمتر اختلاط می کند - وہمیشہ مزۂ ترے دارد - دیگر ملا ظہوری کہ بغایت

"رنگین کلام است - و در مکارم اخلاق تمام - عزیمت آستان بوس دارد"

ناظم تبریزی گوید :-

"در سنہ ہزار و بست و چہار ملا ملک فوت شد و ملا ظہوری یک سال بعد از و"

و ابوطالب کلیم گوید :-

ملک آن پادشاہِ ملکِ معنی	کہ نامش سکۂ نقدِ سخن بود
چنان آفاق گیر از ملک معنی	کہ حد ملکش از قم تا دکن بود
سوی گلزار جنت رفت آخر	کہ دلگیر از ہوائے این چمن بود
بجستم سال تاریخش ز ایام	بگفتا - او سرِ اہل سخن بود

اما این تاریخ از روایت ناظم تبریزی یک عدد زیادہ دارد -

پیش ازین کلیات ضخیمے از ملا ملک دیدہ بودم - در وقت تحریر دیوان غزل

[1] اس عرضی کو مولانا محمد حسین آزاد مرحوم نے دربار اکبری میں صفحہ ۲۹۷ سے لغایت ۱۷ا نقل کیا ہے دیکھو دربار اکبری مطبوعہ لاہور رفاہ عام سٹیم پریس ۱۸۹۸ء +

مختصرے ازو بنظر در آمد۔ خوش لفظ است۔ اما معانی تازہ کم دارد۔ وتشبیہ کہ رکن رکین فصاحت است درکلام او بسیار کم واقع شدہ۔ واشعار چیدۂ او ازین قبیل است کہ بہ تحریر می آید ؎

دلم زداغ غمت صد ہزار جاریش است | کسی کہ دوست بود با تو دشمن خویش است
ازین مرنج کہ بیداد کار محبوب است | اگر وفا نہ نماید ستنیزہ ہم خوب است
اگرچہ مجلس مستان تہی زغوغا نیست | ولیک صحبت شان خالی از تماشا نیست
مدہ رخصت کہ ریزد خون مردم چشم فتّانت | کہ ترسم در صف محشر رسد دستے بدامانت
اگر با مدّعی عہد وفا بستی نمی رنجم | کہ می دانم ندارد اعتبارے عہد و پیمانت
بروز حشر شہیدان چو خون بہا طلبند | تبسّمے کن و خاموش کن زبان ہمہ
باحتیاط می عافیت بہ ساغر ریز | کہ سنگ تفرقہ خصم پیالہ داران است
بپیام سست عہدان داشت سقمے | کہ قاصد دست بر نبض خبر داشت
صلح کردیم من و غیر۔ درین بود صلاح | زانکہ جنگ من و او۔ باعث رسوائی تست
مرغ شب کور کہ در سایۂ پروانہ گداخت | بہتر آنست کہ تقلید سمندر نکند
صد ستم دیدی ملک یکبار سر کن شکوۂ | نیستی شرمندۂ لطفے زبانت لال چیست

رباعی

عاشق بہوس گر سر و کارے می داشت | جادر حرم چون تو نگارے می داشت
ای کاش ملک بوالہوسی می آموخت | تا در نظر تو اعتبارے می داشت

(۱۲) ظہوری۔ مُلّا ظہوری ترشیزی

ظہور دولت سخن در عہد او بمعارج علیا رسیدہ و نہال کلام موزون از زمین تربیت او سر بہ طارم اخضر کشیدہ۔

مرزا صائب اورا با ادب یاد می کند و می گوید ؎

صائب نداشتیم سر و برگ این غزل　　این فیض از کلام ظهوری بما رسید

ظہوری درین زمین دو غزل دارد۔ بیتے ازان فقیر را خوش آمد ؎

با خنجر کشیدہ تغافل رساندہ بود　　خود را بہ پیش من کہ نگاہ از قفا رسید

ساقی نامۂ ظہوری عجب صفائی و نمکینی دارد۔ و بہ نازک ادائیہا دل از دست می برد۔ کتابہ[۱] این میخانہ بنام برہان شاہ والی احمد نگر است۔

نثرِ مُلّا ہم طرز خاص دارد۔ اما غزلش باین رُتبہ نیست۔ بعد از تحصیل حیثیات محمل سیاحت بربست۔ و بہ سیرِ عراق و فارس پرداختہ عازمِ گلگشتِ دکن گشت و از خوانِ احسانِ ابراہیم عادل شاہ فراوان نعمت اندوخت۔ و کام و زبان رابمدائح او شیرین ساخت۔

مُلّا ملک قمی او را بزیور کمالات محلی دیدہ طرح اُلفت ریخت۔ و صبیۂ خود را در عقد ازدواج مولانا کشید۔

و این ہر دو سخن آفرین دماغ اتحاد نوعی رسانیدند کہ تالیفہا بمشارکت فکر بہ تحریر آوردند۔ چنانچہ مُلّا ظہوری در دیباچہ "خوان خلیل" می طرازد کہ "ظہوری قبل ازین در پیرایش "گلزار ابراہیم" و اکنون در گستردن "خوان خلیل" سہیم عدیل ملک الکلام است۔"

وفات مُلّا ظہوری در دکن سنہ خمس و عشرین و الف (۱۰۲۵) واقع شد۔

سی سال پیش ازین کلیات سہ صد صفحے از و بنظر رسید۔ و درین وقت دیوان غزل بدست آمد و بیتے چند انتخاب اُفتاد ؎

شب از مژگانِ تر رُفتم غبارِ آستانش را　　پشیمانم کہ کارے یاد دادم پاسبانش را

---

[۱] مراد از کتابہ درینجا ڈیڈی کیشن است۔

تغافل پیشهٔ صید افگنِ این سرزمین باشد   که دائم بهر تقریب نگاهے در کمین باشد

نیفتادم چنان کز کوششِ افلاک برخیزم   مگر گرد تو گردد گرد من کز خاک برخیزم

همچنان طفل مزاجیم اگر پیر شدیم   کوچه گردی است بجا گرچه زمینگیر شدیم

ازین چه باک که رسمِ وفا نمی دانی   بلاست اینکه طریقِ جفا نمی دانی

مدار خویش منه جمله بر کسے دانم   گذشت کار ز طفلی چرا نمی دانی

سعادت است به عشقِ تو هر نفس مردن   وکیل خضر منم عمر جاودان نذر است

تصرفِ عجبے کرد در مزاجش غیر   عجیب نیست که غیرت مزاج گو[1] شده است

نیاز مود که زورِ غرور تا چند است   اگر حریف ضرور است عجز ما اینجاست

که دیداست این چنین صیاد قدرت آن مروّت این   که زخمِ فربه از نخچیر لاغر بر نگرداند

خصم گو صبر مرا عجز تصور میکن   نیستم مرد عداوت بمحبت سوگند

بجلدی چون نگاهے تیز بینان قاصدے خواهم   نشستن بر سرِ راهِ صبا از من نمی آید

به تمکین گاهِ عرضِ حال کوهِ آهنی بودم   چه دانستم حیا در عشوهٔ سیماب م اندازد

خموشی نفعها دارد سخن پرداز می داند   نخستین اینکه ساکت هیچگه ملزم نمی گردد

اگرچه یاد مرا رخصتِ نشستن نیست   همین بس است که بر خاطرش گذر دارد

ز حد بُرد است چشمِ اشکبارم قرعه غلطانی   نمی دانم شکیبم از سفر کے باز می آید

سعی فرمائے که سیماب شوی از تفِ شوق   که اگر کشته شوی قدر تو افزون گردد

بُردباران کوه را از کاه کمتر می نهند   ناتوانان اند لیکن در سخن برداشتن

ذوقی است پادشاهیِ اقلیمِ دوستی   خواهم که یک دو روز تو باشی بجای من

تیغ تو نمی داشت اگر آب مروّت   خونِ چو منے را که رساندے به بهائے

فلک گویا تلاشِ منصبِ مشاطگی دارد   وگرنه چیست از خورشید و مه آئینه گردانی

[1] مزاج گو ـ کسے که موافق مزاج کسے سخن گوید (فرهنگ رشیدی جلد دوم صفحه ۲۳۳ مطبوعه کلکته سنه ۱۸۷۲ء)۔

کدام جورِ تو از لطف دلنشین تر نیست　　　چہ احتیاج کہ تشویش انتخاب کشی

شیخ فیضی در عریضۂ[1] خود از احمد نگر بہ اکبر پادشاہ بر می نگارد کہ :-

"مولانا ظہوری نقل کرد کہ روزے در باغ یکے از شرفاءِ مکّہ معظمہ مجمعے بود۔ اقسام"

"مردم بر کنار حوض نشستہ صحبتے مے داشتند۔ بہ تقریبے یکے از اہالی ماوراءالنہر گفت"

"کہ فردا چہار یار بر چہار گوشۂ حوض کوثر نشستہ آب بمومنان خواہند داد محمود صباغ"

"نیشاپوری برخاستہ گفت۔ نامعقول مگوئید حوض کوثر مدوّر است و ساقیش علی مرتضیٰ"

"دگر بخیت"۔

راقم الحروف گوید چون تقریب حوض کوثر درمیان آمد۔ رشحۂ فائدہ از سحاب قلم می تراود کہ حوض کوثر مربع است۔ شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالیٰ در کتاب "البدور السافرہ" می آرد اَخْرَجَ اَحْمَدُ وَالْبَزَّارُ عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَنَا عَلَی الْحَوْضِ اَنْظُرُ مَنْ یَّرِدُ عَلَیَّ وَالْحَوْضُ مَسِیْرَۃُ شَہْرٍ وَّ زَوَایَاہُ عَلَی السَّوِیَّۃِ یَعْنِیْ عَرْضُہٗ مِثْلُ طُوْلِہٖ

(۱۳) زکی ہمدانی

زکی الخلق ذکی الطبع بود۔ و گوئے غزل گوئی از اقران می ربود۔ قوت مدرکہ بلند داشت۔ و با مُلّا شکوہی در خدمت میرزا ابراہیم ہمدانی درس می خواند۔ میرزا طاہر نصیر آبادی انتقال او در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰) نوشتہ و ناظم تبریزی گوید" وفات او در سنہ ہزار و بیست و پنج (۱۰۲۵) واقع شد۔ و او ساز سخن باین قانون می نوازد ؎

ستمکشانِ محبت دم از فغان بستند　　　گرہ ز جبہہ کشادند و بر زبان بستند

[1] دربار اکبری صفحہ ۴۱۴ مطبوعہ لاہور سنہ ۱۸۹۸ء۔

ترا بہ نکہتِ پیراہنے مضایقہ نیست | ولے بہ طالعِ ما راہ کاروان بستند
گر دل از عرض تمنا بمرادے نرسید | این قدر شد کہ ترا بر سرِ ناز آوردم

(۱۴) فرقتی - ابوتراب جوشقانی

جوشقانی المولد - کاشانی المنشأ - از قافیہ سنجان عتبہ شاہ عباس ماضی بود - وگوی سخن از ہمہ استادان می ربود -

وا و قطعۂ بنظم آوردہ بپیش صادقی بیگ نقاش بہ اصفہان فرستاد - والتماس تخلص کرد - صادقی بیگ قطعۂ در جواب نوشت - وچہار تخلص تجویز نمود - از انہا فرقتی پسندش اُفتاد - ازان چہار تخلص یکے کلیم بود - گفتند چرا کلیم تخلص نمی کنی - گفت نخواہم کہ ظرفا گلیم جوشقانی خوانند

ارتحال او در سنہ ست وعشرین والف (۱۰۲۶) اتفاق اُفتاد نہال کلکش این نوع ثمری افشاند ؎

مجنونِ ترا عار ز عریانی تن نیست | پروانۂ پرسوختہ محتاجِ کفن نیست
چہ شد اگر مژہ برہم نمی توانم زد | کہ لب بلب نرسیداست ہیچ دریارا
خون تراوش می کند از چاکہای سینہ ام | طفلِ اشکم باز گم کرداست راہِ خانہ را
چو جادوئے کہ از بہرِ فسون لبہا بجنباند | بہ افسونم زند چشمت بہم ہر لحظہ مژگان را

(۱۵) فغفور - محمد حسین

از سادات لاہیجان - و در فن طبابت وشعر و خوشنویسی ممتازِ زمان بود - در ایران رسمی تخلص می کرد - و بعد وصول ہند فغفور تخلص برگزید - بلے شاہ مصوّران کشور فصاحت است - وخسرو نقش طرازانِ قلم وکتابت -

دراواخر ایام زندگانی ملازم شہزادۂ **پرویز بن جہانگیر بادشاہ** شد و اشعار خود را بمدحت او موشح ساخت۔

و در بلدۂ **الہ آباد** سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) چینی حیاتش بر سنگ فنا افتاد۔

دیوانش قریب چہار ہزار بیت نوشتہ اند۔ نقاش فکرش باین حسن تصاویر می کشد ؎

فلک امشب بکام رند دُرد آشام می گردد	عسس گو خواب راحت کن کہ امشب جام می گردد
در عشق چو ستایۂ تسبیح شماران	صد عقدہ بہ پیش آمد و از راہ نگشتم
سر شوریدہ بسامان نتوان باز آورد	این نہ دستار پریشانست کہ از سر بندد
این قوم خود نما کہ نہ بینند عیب خویش	آئینہ کاش در گرو توتیا کنند
می رسد نازت ازان چشم کہ چون غنچۂ گل	سر مژگان تو از طرف کلہ می گزرد
ملاحت تو گواہ است و شور بختی من	کہ بے نمک نسر شتند خاک آدم را

(۱۶) نظام۔ میر نظام دست غیبی شیرازی

نسق ملک سخن طرازی است۔ و نظام قلمرو نکتہ پردازی۔ در عمر ۳۵ سالگی دنیائی پنج روزہ را وداع کرد۔ و این سانحہ در سنہ تسع وعشرین والف (۱۰۲۹) واقع شد۔ خوابگاہش **حافظیۂ شیراز**۔

سحاب کلکش باین آبداری گوہر می افشاند ؎

دلم را عشق گرداند بگرد چشم پر کارش	چو آن مرغے کہ گرداند کسے برگرد بیمارش
ز دنیا یکسر مو غم نباشد اہل دنیا را	کہ دلگیری نباشد در قفس مرغان دیبا را
گر فلک با من ہم آغوشش نماید دور نیست	باغبان بر چوب بندد گلبن نو خیز را

چشم چون برعشوہ کرد اول بسوے خویش دید — بادۂ خود خورد ساقی ساغرِ لبریز را

دل کہ افسردہ شد از سینہ بدر باید کرد — مردہ ہرچند عزیز است نگہ نتوان داشت

من آن مرغم کہ باشد آشیانم سایۂ برگے — تواند جنبش بادے مرا بے خانمان کردن

(۱۷) مرشد - مُلّا مرشد یزدجردی

مرشد سالکان جادہ سخن است - و صاحب تلقینِ مرتاضان این والافن - از وطن خود رہگراے ہند شُد - چون بقندہار رسید - جاذبۂ التفاتِ میرزا غازی وقاری عقال پائے او گردید و دران عتبہ کرسی نشینِ عزّت گشت - و مرشد خان خطاب یافت - بعد فوت میرزا غازی خود را بہ ہند کشید -

پوشیدہ نماند کہ وارد شدن مُرشد از ولایت خود بقندھار و رحل اقامت افگندن درسایۂ عاطفت میرزا غازی ہفدہ سال پیش ازین ہنگامے کہ تحریر ید بیضا درمیان بود - در تذکرۂ مشاہدہ اُفتاد - تعیین تذکرہ از خزانۂ حافظ برآمد -

و میر تقی اوحدی صفاہانی صاحب تذکرۂ عرفات گوید ملخص کلامش اینکہ:

"مرشد وقتیکہ از یزدجرد بہ صفاہان آمد بندہ بخدمت ایشان مکرر رسیدم - ازانجا"
"بشیراز رفتہ - مدتے سیر کرد - چون بملک سندھ اُفتاد - صحبت او با میرزا غازی برآمد"
"و ترقیات نمود - و مرشد خان خطاب یافت - و چون میرزا غازی جرعہ شہادت چشید -"
"ارادۂ درگاہ جہانگیر بادشاہ نمود - در اثناے تحریر این مقالات بہ آگرہ آمد - چند روز او را"
"دریافتم - پس در اجمیر رفتہ بہ اردوے جہانگیری واصل شد و بملازمت سلطانی مشرف"
"گردید و الحال با مہابت خان می باشد"

وہمچنین میر تقی در ترجمہ طالب آملی کہ با او ہم ملاقاتہا دارد می نویسد کہ:-

"وقتیکہ از ایران عزم ہند کرد در سندھ بخدمت میرزا غازی قیام نمود"

برخال وخط شناسان چهرۂ تاریخ هویدا است کہ میرزا جانی والی تتہ پدر میرزا غازی در سنہ احدی و الف (۱۰۰۱) ناصیۂ بخت بملازمت اکبر پادشاہ برافروخت۔ و میرزا غازی در تتہ ماند۔ اکبر پادشاہ تتہ را بہ میرزا جانی ارزانی داشت۔ و نیابت بہ میرزا غازی عنایت شد و چون میرزا جانی در برہان پور در سنہ ثمان و الف (۱۰۰۸) جان بجہان آفرین سپرد۔ پادشاہ میرزا غازی را مشمول عواطف داشتہ ولایت سندھ را باؤ باز گذاشت۔ و در سنہ احدی عشر و الف (۱۰۱۱) سعید خان چغتا بانتزاع سندھ مامور شد میرزا غازی حلقۂ انقیاد در گوش کشید۔ و تا بھکر رسم باستقبال بجا آوردہ سعید خان را دریافت۔ و بہمراہی او خود را بدرگاہ اکبری رسانید۔ ہمت خسروانی برحمت بحالی ملک سندھ رنگ رفتۂ او را بحالت اصلی آورد۔ و در عہد جہانگیری صوبہ ملتان در اقطاع او اضافہ شد۔ آخر بصوبہ داری قندھار سرمایۂ افتخار اندوخت۔ و ہمانجا در عمر بیست و پنج سالگی سنہ احدی و عشرین و الف (۱۰۲۱) پیمانۂ حیات او لبریز گردید۔[1]

میرزا غازی بعد از آنکہ از سندھ بہند خرامید۔ باز بہ سندھ نرفت۔ پس ملاقات مرشد و طالب با میرزا غازی در سندھ بقول میر تقی در عہد اکبری بودہ باشد۔ واللہ اعلم

مخفی نماند کہ تذکرۂ میر تقی صفاہانی بعد تبییض این جریدہ بنظر رسید اسامی شعراء ترتیب حروف تہجی مے کرد۔ عجب صلائے عامے در دادہ۔ و بہ ادنی موزونے کہ پے بردہ چہ قدیم چہ جدید در مہمان خانہ خود تکلیف نمودہ و بہ از تذکرۂ میر تقی کاشی است۔ تذکرۂ صفاہانی نسخۂ ناقص از حرف الصّاد تا

---

[1] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۵۔

حرف الیاء بدست آمد و چند جا ضرورةً بعضے مطالب الحاق نمودہ شد۔

مرشد در سنہ ثلثین و الف (۱۰۳۰) از لباس عنصری بر آمد منتخبے از دیوان او محتوی بر اقسام شعر بنظر در آمد۔ زبان خوبے دارد و سخن بقدرت می گوید۔ قصاید و مثنویات او بہ از غزل است و ساقی نامہ مختصرے نشہ آور از میخانۂ فکرش تراوید مطلعش این است ؎

بہار است و دل مست و من در خمار — خوشا جام مے خاصہ از دستِ یار

گیرم کہ روزِ حشر سر از خاک بر کنم — آن دیدہ کو کہ جانبِ قاتل نظر کنم

من آن مزعم کہ گر یاری نماید بخت ناسازم — بود تا گوشۂ بام قفس معراجِ پروازم

طرۂ دلبر نیم تا کے پریشان زیستن — چشمِ عاشق نیستم تا چند حیران زیستن

کاش اجزای وجودم بگسلد از یکدگر — تا دو روزے جمع گردم زین پریشان زیستن

بسیار زحد می گزرد گرمی مجلس — دلسوختۂ در پسِ دیوار نباشد

بے سبب مرشد زطورِ من شکایت میکند — اینقدر آخر نمی داند کہ من دیوانہ ام

جوان ز بسکہ شد از فیض ابر عالم پیر — شگوفہ ریزد از شاخ بر سر نخچیر

ہمان برنگ گل افتد بخاک سایۂ گل — ز بسکہ لطف ہوا کرد در زمین تاثیر

ہوا چنان برطوبت کہ از زبان تا گوش — ہزار جا بزند ریشہ نالۂ شبگیر

چنان ز لطف ہوا گشت طبع آتش تیز — کہ شعلہ چون می گلرنگ بگذرد ز حریر

رباعی

راہ پیشم بسے نشیب است و فراز — کز انجامش خبر ندارد آغاز

چون نالۂ عاشقان پست و بلند — چون وعدۂ وصل گلرخان دور و دراز

(۱۸) زلالی خوانساری

در اختراع تازگی عبارات و نازکی اشارات بے نظیر افتادہ و بایجاد سبعۂ

سیّارہ سپہر بلند خیالی را رونقے دیگر دادہ۔

عمدۂ مثنویات او "محمود وایاز" است کہ مصنف اکثر اوقاتِ خود را صرفِ این کتاب ساختہ۔ سال آغازش کہ احدی والف (۱۰۰۱) باشد این بیت تصریح مینماید؎

در استفتاح این منشور نامی — بجو تاریخ نظمش از نظامی
۱۰۰۱ھ

و تاریخ اختتامش کہ سنہ اربع وعشرین والف (۱۰۲۴) باشد این مصرع افادہ میکند؎

الٰہی عاقبت محمود باشد
۱۰۲۴ھ

امّا ترتیب نادادہ ورق حیات گرداند۔ شیخ عبدالحسین داماد شیخ علی نقی کمرہ در ہندوستان نسخ متعددہ فراہم آوردہ بہ تقدیم و تاخیر و طرح ابیات فی الجملہ ربطے داد۔ و مُلّا طغرائی مشہدی دیباچۂ نثر بہ تحریر آورد۔

و فوت زلالی در سنہ احدی وثلثین والف (۱۰۳۱) واقع شد مصرع[۱]

از جہاں رفت زلالی بجنان" تاریخ یافتہ اند۔

از محمود وایاز است؎

مئے کز وے خرد بے برگ گردد — غم از یک جرعہ شادی مرگ گردد
جنون یک قطرہ از لائے خمِ او — سرِ بیہوشی و پائے خمِ او

(۱۹) نقی۔ شیخ علی نقی

از شعراء معمورۂ کمرہ و مروج نقود سرہ است۔ در آغاز سن وقوف بجد تمام بکسب علوم پرداخت۔ و در معقولات و منقولات از اکفاء و اقران مستثنےٰ برآمد و اکثر ناوک فکر بصید معانی می انداخت۔ و وحشیان خیال را در دام عبارت بند می ساخت۔ دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ قصا

---

[۱] ازین مصرع تاریخ مطلوب برنے آید۔

غرا دارد۔ وبیشتر ثناگستر حاتم بیگ اعتماد الدّولہ است ۔ و در صلۂ قصیدہ دالیہ کہ در مدح اعتماد الدّولہ گفتہ مبلغ خطیر سالیانہ مقرر گردید۔ و بعد فوت شیخ ہم چند سال آن وجہ بہ متعلّقانِ شیخ می رسید۔ مطلع قصیدہ مذکور این است ؎

اہل صورت کہ بجمعیت صوری شادند — فارغ از تفرقۂ معنوی اضدادند

رحلت شیخ در سنہ احدی وثلثین و الف (۱۰۳۱) اتفاق اُفتاد۔ این چند بیت از دیوانش فرا گرفتہ شد ؎

چندان دلم بپرسشِ چشمِ تو شاد نیست — دانم کہ بر تواضعِ مست اعتماد نیست

کشد چو سوی چمن بے قدرت ملال مرا — گزد چو مارِ سیہ سایۂ نہال مرا

کم کن شرابِ لطف کہ پر شد ایاغ ما — روغن چنان مریز کہ میرد چراغ ما

کردی سفید چشم نقی را ز انتظار — این بود پنبۂ کہ نہادی بداغ ما

بہنگامِ وداعش می کنم نو عہد دیرین را — چو بیمارے کہ وقتِ مرگ ایمان تازہ میسازد

عاشقان نامی بعجز و ناتوانی داشتند — کوہکن آخر بزور این قوم را بدنام کرد

نقی در گریہ آورد اضطرابِ عشق جانان را — کہ زورِ آتشِ سوزندہ آب چوب تر گیرد

من کشتۂ آن چشم کہ در عین تکبّر — با ہیچو منے در صددِ ناز در آید

رفتی و خموشم کہ در آغاز مصیبت — ماتم زدہ یکچند بشیون نبرد راہ

نقد دل دزدی و آنگاہ بتقریب حیا — سر بہ پیش افگنی و چشم ببالا نکنی

نیست در عشق دلِ شاد شنیدی کہ چہ بُد — پادشاہی ز غلامی پدری از پسری

وای بر جان خلائق اگر آرند بحشر — عوضِ روزِ قیامت شبِ تنہائی را

(۲۰) طالب آملی

برادر خالہ زادۂ حکیم رکنا کاشی بود۔ جویای معانی بلند است و غواص لآلی دلپسند

میرزا صائب گوید ؎

بطرز تازہ قسم یاد می کنم صائب　　که جائے طالب آمل در اصفہان پیداست

در ریعانِ شباب از ولایت خود بر آمدہ بہ نزہتکدۂ ہند خرامید چون میرزا غازی ترخانی از پیشگاہ جہانگیر پادشاہ بصوبہ داری قندھار مامور گردید۔ و نقد کمیاب قدردانی اہل کمال را رواج داد۔ طالبا خود را باستان میرزا غازی کشید۔ و بہ التفات فراوان اختصاص یافت طالبا قصیدۂ طولانی در مدح میرزا غازی می طرازد۔ و در آن قصیدۂ رفتنِ خود از ہند پیش میرزا مفصل بیان می نماید۔ از انجاست این بیت ؎

عنایاتِ شوق تو شُد ورنہ کے دِل　　زدے فال رجعت ز ہندوستانم

و بعد رحلت میرزا غازی کرت ثانی بہ گلگشت ہند شتافت و ایامے با عبداللہ خان بہادر فیروز جنگ ناظم گجرات بسر بُرد۔ آخر باعتصام ذیل جہانگیری قوی پایہ شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بخطاب ملک الشعرائی بلند نامی اندوخت و در ہمین سال ابوطالب کلیم ہمدانی از ہندوستان بعراق عجم معاودت نمود۔ طالب آملی در مدح جہانگیر بادشاہ و اعتماد الدولہ وزیر و نورجہان بیگم قصائد غرا دارد۔

ستی النسا خانم ہمشیرۂ طالباست۔ ستی النسا خانم در عہد صاحبقران ثانی شاہجہان مدار المہام محل پادشاہی بود۔ و شوہرش نصیرا برادر حکیم رُکنا کاشی در ہندوستان رخت ہستی بربست۔ چون فرزندے نداشت ستی النسا خانم دو دختر کہ از طالبا ماندہ بود بہ فرزندی برگرفت۔ کلان را بہ عقل از دواج عاقل خان و خورد را بحبالۂ نکاح حکیم ضیاءُ الدین مخاطب بہ رحمت خاں کہ پسر حکیم قطبا برادر دیگر حکیم رکنا ست در آورد۔

ستی النّسا خانم در ذی الحجہ سنہ ست وخمسین والف (۱۰۵۶) بساط زندگانی درنوردید۔

طالبا در اوائل مُہردار اعتماد الدّولہ بود آخر مستعفی شد و قطعۂ اعتذاری بنظم آوردہ۔ از انست ؎

دو صنف اند اہلِ طبیعت کہ ہرگز — ندارند باہم سرِ سازگاری
یکے را فرو مایگی کرد شاعر — یکے را بزرگی و عالی وتباری
من آن شاعرم شکر للہ کہ دارم — زبختِ بلندِ تو اُمیدواری
کہ گر دہر یاقوت یکدانہ گردد — درو بینم از چشم نا اعتباری
بہ گلزارِ معنی ھزارِ فصیحم — بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری
چو مہرِ تو دارم چہ حاجت بمُہرم — مرا مہرداری بہ از مُہرداری

طالبا در مدح قلیچ خان ناظم لاہور قصیدۂ ہشتاد و چہار بیت دریک شب فکر کرد و بآن می نازد و می گوید ؎

منم کہ نیست چومن شاعرے زاہلِ سخن — منم کہ نیست چومن قائلے زاہلِ کلام
گواہ این دو سہ معنی ہمین قصیدہ بس است — کہ یافت از سرِ شب تا سپیدہ دم اتمام

امامیرزا صائب اشہب فکر از طالبا نیز تر راند۔ و ہنگام ورودِ برہان پور قصیدۂ شصت و یک بیت دریک چاشت در مدح ظفر خان بنظم آورد و در آنجا مے فرمائد ؎

ہزار حیف کہ عرفی و نوعی و سنجر — نیند جمع بدار العیار برہان پور
کہ قوتِ سخن و لطف طبع مے دیدند — نمی شدند بطبع بلند خود مغرور
ہمین قصیدہ کہ یک چاشت روی داد مرا — زاہل نظم کہ گفت است در سنین و شہور

اگرچہ طالبا را بیست و سہ بیت افزون است۔ اما افزونی ابیاتِ طالبا باوسعت

وقت کم است۔ وکمی ابیات مرزا با تنگی فرصت افزون۔ و این معنی از تقسیم ابیات بر ساعات واضح می شود۔

آمدم برین کہ نسبت بجناب مرزا صائب بے ادبی نمی توان کرد۔ امّا این ہمہ تفاخر از طالب آملی نامنظور است۔ چہ شوکت قصیدۂ قریب صد بیت در مدح میرزا سعد الدین در عرض چہار ساعت نجومی انشا نمود۔ ومطلقاً لب باظہار کمال نکشود۔ مطلعِ قصیدہ این است ؎

بسکہ جوشد شعلہ حل کردہ از مینائے من — شیشہ رافوارۂ آتش کند صہبائے من

و در آخر قصیدہ می گوید ؎

شب کہ گردیدم ہم آغوشِ پریزادِ خیال — چار ساعت در گذار شام دیو آسای من

این ہمہ اطفال معنی راکہ افکار من اند — زاد کلک مریم آسای مسیحا زای من

طالبا درعین جوانی از زیبا خلعتِ زندگانی برآمد و این واقعہ در سنہ ست و ثلثین والف (۱۰۳۶) پیش از فوت جہانگیر پادشاہ بیک سال رو داد۔

دیوان قصائد وغزلیات ورباعیات طالبا در وقت تحریر۔ بدست آمد فرصت وفا نکرد کہ بانتخاب پرداختہ شود۔ گل چند از گلستانش حوالۂ دست قلم می شود ؎

گر من بجائے جوہرِ آئینہ بودمے — بے رونما ترا بتو کے می نمودمے

من کیم کز شرم قتل من سر انداز د بپیش — ہیکلِ خونم گرانی می کند بر گردنش

بے نیازانہ ز ارباب کرم مے گزرم — چون سیہ چشم کہ بر سرمہ فروشان گزرد

ملایمت کن وفارغ شو از ملامتِ خلق — کہ نخل موم ز آسیب تیشہ آزاد است

دشنامِ خلق را ندہم جز دعا جواب — ابرم کہ تلخ گیرم وشیرین عوض دہم

سبک چنین کہ بگلگونِ می سوار شدم — امید ہست کہ رنگ پریدہ را گیرم

خانۂ شرع خراب است کہ ارباب صلاح — در عمارتگری گنبد دستار خود اند

مزۂ در جہان سے بینم دہر گوئی دہانِ بیمار است

(۲۱) شفائی اصفہانی

اسمش شرف الدین حسین است۔ پدرش حکیم ملا طبیب حاذق بود۔ مشارٌ الیہ مراحل کسب علوم بسرعت نوردید۔ و حکمت نظری را بیشتر ورزید۔ و مدتے مشق طبابت کرد۔ قرابادین او مشہور است۔ و عمرہا در نسخہ نویسی شعرا افتاد و بمعاجین افکار دماغہا را تقویت بخشید۔ مرزا صائب فرماید ؎

دراصفہان کہ بدردِ سخن رسد صائب کنون کہ نبض شناس سخن شفائی نیست

حکیم نزد شاہ عباس ماضی بافزونی قرب و منزلت امتیاز داشت تا بحدے کہ روزے درعرض راہ شاہ را برخورد۔ شاہ خواست کہ از اسپ فرود آید حکیم مانع آمد اما امرا ہمہ پیادہ شدند تا حکیم گذشت۔

ہجو بر مزاجش غالب آمد۔ میر باقر داماد میگفت "شاعری فضیلتِ شفائی را پوشید۔ و ہجا شعرا ورا پنہان ساخت" لیکن در پایان عمر ازین امر نا ملائم بتوبہ موفق گردید۔

فوتش در رمضان سنہ سبع و ثلثین و الف (۱۰۳۷) اتفاق افتاد۔

زادۂ طبعش دیوان جد و ہزل و چند مثنوی است مثل "دیدۂ بیدار" و "نمکدان حقیقت" و "مہر و محبت" این ابیات از دیوانش ماخوذ شد ؎

دردل درآ تفرجِ گلہای داغ کن ازخانہ چون ملول شوی سیر باغ کن

خویش را بر قلب غم آخر دلِ بیتاب زد این کتانِ پارہ کوس خصمی مہتاب زد

حاکمے تو کو کہ بر درگاہ او دادی کنیم مشتِ خونے بر جبین مالیم و فریادے کنیم

از زبانِ خنجرِ کین پرسشِ دلہا مکن عالمے را طعمۂ شمشیر استغنا مکن

اے درآغوشِ ملک پرورده بدخوئی مکن | شکرستان زیرلب داری ترش روی مکن
بخودغمِ تو نگویم که بیمِ رسوائی است | نهان کنم زخیالت که یار ہرجائی است
به انتقام ابد آشتی میسر نیست | زبسکه خوے تو بریک گناه مے پیچد
نوبهارے که دلی نشگفد از پهلوی او | جاے آنست که پهلوی خزان بنشیند
دامنِ دیده نگهدار که در مذهبِ ما | دل چو شد کشته دیت از مژهٔ تر گیرند
یک لحظه نپرداخت مرا داورِ محشر | این شکوهٔ جانسوز بحشرِ دگر اُفتاد
خدا عشقِ مرا از ننگ رسوائی نگهدارد | که بدبیتابی پیرامنِ این راز می گردد
گر نقدِ جان بهاے وصالت نمی شود | از قاصدِ تو ذوقِ خبر می توان گرفت
آن دل که نامزد بوفاے تو کرده ام | کارے مکن که عربده جوئے دگر شود
تپِ غم دیده را دلسوزیِ شکر زبان دارد | تبسم را مکن شیرین که می ترسم بجان اُفتم
زِ هر بیداد م به بزمِ امتحان کم کم مریز | هرچه داری بر سرم هم ریز تا یکجا کشم
پےِ شکستنِ پیمان همین بس است تلافی | که بهر تازگی عهد داد دست بدستم
مرا قیمت به پنهان دیدنی کردی و خورسندم | که بوی عزتی می آید از ارزان بها کردن

(۲۲) قاسم - قاسم خان جوینی

قاسم مائدهٔ فصاحت است۔ و ناظم جواهر بلاغت۔ منیجه بیگم خواهر اعیانی نورجهان بیگم درحبالهٔ عقد قاسم خان بود۔ و به علاقهٔ سلفیت جهانگیر بادشاه به پایهٔ امارت و رتبهٔ مصاحبت سر برافراخت۔ و به قاسم خان منیجه مشهور گردید[۱] در اواخر عهد جهانگیری بحکومت صوبه اکبرآباد و حراست قلعه آن مصرے پرداخت و در آغاز دولت شاهجهانی به منصب پنجهزاری پنج هزار سوار و ایالت

[۱] مآثر الامرا جلد ۳ - صفحه ۷۹ مطبوعه کلکته۔

صوبۂ بنگالہ امتیاز یافت۔

ودر سنہ اثنتین و اربعین و الف (۱۰۴۲) بعد فتح ہوگلی بندر کہ از بنادر عمدۂ بنگالہ است۔ بفاصلۂ سہ روز باجل طبیعی در گزشت۔ امیرے خیر مستجمع کرائم الاخلاق بود در نماز تہجد تقید داشت۔ و ہر سال دو لک روپیہ بہ مستحقان می رسانید

رایتِ سخن باین شکوہ می افرازد ؎

نمونۂ جرسِ بیدلم صدا نہ کنم | زبس شکستہ دلم لب بخندہ وانکنم
راہ از ہجوم گریہ بر آواز بستہ ایم | خون خوردہ ایم تا لبِ غماز بستہ ایم

(۲۳) شوقی میر محمد حسین

از سادات ساوہ است۔ و طراح سخن با حلاوہ۔ میرزا صائب کلام اورا تضمین میکند و می گوید ؎

جواب آن غزل است اینکہ میر شوقی گفت | چو شیر از دو طرف می کشند زنجیرم

از ولایت خود بکشور ہند آمد و بشمول عواطف اعتماد الدّولہ طہرانی جہانگیری گردید۔ بعد چندے سدۂ جہانگیر پادشاہ لازم گرفت۔ و بہ تقصیرے مورد عتاب شدہ در حبس اُفتاد۔ و بتوجہ قاسم خان جوینی از قید رہائی یافت و مُدتے با او بسر بُرد۔ آخر بولایت ایران معاودت نمود و ہمانجا در گذشت۔

طلائے سخن باین چاشنی از معدن بیرون می آرد ؎

در عشق ہر کجا کہ بلندی است پستِ ماست | فیروزۂ حبابِ گردون بدستِ ماست
نتوان عربدہ با چشم تو کردن آرے | بتواضع گزرانند ز خود مستان را

(۲۴) فتحی اردستانی

فاتح ابواب خیال بندی است۔ و حرف شناس قفل ابجد مشکل پسندی۔ مرزا

صائب سخن اورا تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب که فتحی گفته است ‌‌ ‌ ‌ از فراموشان مبادا آن کس کی مارا یاد کرد

فی الجمله تحصیل کرده بود۔ و در کمال ملایمت و نهایت پاکیزگی زندگانی میکرد۔ وفات او در سنه خمس واربعین والف (۱۰۴۵) واقع شد

گوہر سخن چنین در سلکِ نظم می کشد ؎

ہزار نکته بمن گفت چشم غمازش ‌ ‌ ‌ ‌ چو سرمه خورده که بیرون نیاید آوازش

بدیده اشک شود رہنمون دلِ مارا ‌ ‌ ‌ ‌ ستاره شمع بود رہروانِ دریا را

(۲۵) فصیحی

از اعیان سادات ہرات۔ و آئینۂ نقش پذیر حسنِ صفات بود۔ خوانندۂ افسون فصاحت۔ نوازندۂ قانون بلاغت۔ میرزا جلال اسیر گوید ؎

آنانکه مستِ فیضِ بہاراند چون اسیر ‌ ‌ ‌ ‌ ته جرعۂ ز جامِ فصیحی کشیده اند

ابتداء حال در خدمت حسن خان بن حسین خان حاکم ہرات عظیم تقرب داشت۔ وتخم مدحت پدر و پسر فراوان در سرزمین سخن کاشت دران ایام ورود حکیم شفائی به ہرات اتفاق اُفتاد۔ و در مجلس حسن خان با میرزا فصیحی ملاقات دست داد۔ و مشاعرۂ ایشان بمنازعه انجامید۔ خان طرف فصیحی گرفت۔ شفائی از ہرات برآمده فصیحی را ہجو کرد فصیحی در دیوان بلند حوصلگی را کار فرمود و اصلاً ملتفت جواب نشد ہجو فصیحی در دیوانِ شفائی بنظر در آمد دل نخواست که زبانِ قلم بکلمات رکیک آشنا شود۔ میر تقی اوحدی صفاہانی گوید:۔ چند نوبت عزم ہند کرد مانع او شدند چون ماہچۂ لوائی شاه عباس ماضی در سنه احدی وثلثین والف (۱۰۳۱) سواد افروز ہرات گردید۔ میرزا فصیحی باریاب ملازمت گشت۔ و صحبت او دلنشین شاه اُفتاد۔ و بعنایات

فراوان مخصوص گردانید۔ و ہمراہ خود بعراق عجم و مازندران برد۔ از فروغ تربیت گوہراورا جلائے بخشید"۔

دیوان فصیحی بنظر در آمد۔ خوش محاورہ است۔ امّا مضمون تازہ بندرت دارد۔ این چند بیت ازو التقاط یافت ؎

زبونِ دردِ پریشان زلفِ یار شدم — نہ صید دوست کہ صیدِ دلِ فگار شدم

رمزیست خطِ دوست کہ چون بخت سر آید — آبِ سیہ از چشمۂ خورشید بر آید

تو تماشا مکن آئینہ کہ حیران نشوی — زلف بر خویش میفشان کہ پریشان نشوی

لبے کز ناز کی بار تبسم بر نمے تابد — بخون غلطم کہ امروزش بدشنام آشنا کردم

رتبۂ حسن بلند است چہ حاجت بہ نقاب — بہر منعِ نگہی کز مژہ کوتاہ تر است

ہزار بار قسم خوردہ ام کہ نام ترا — بلب نیاورم اما قسم بنام تو بود

خویش را بر نوکِ مژگانِ ستم کیشان زدیم — آن قدر زخمے کہ دل میخواست در پیکان نبود

ما زہر فاتلیم فصیحی نہ شہدِ ناب — مرد طپانچہ خوردنِ بال مگس نہیم

خارِ ترم کہ تازہ ز باغم بریدہ اند — محرومِ بوستانم و مردودِ آتشم

نو بہار ابشمیم گلِ عیشم مفریب — کہ من این نالۂ زار از دلِ خرم دارم

مختصر دستی کہ مارا بود صرفِ جام شد — گر خدا روزی کند دست دگر بر سر زنم

خاک آن کوی فصیحی ز جبین رنجہ مکن — از مہ و مہر بیاموز جبین سائی را

(۲۶) شاپور طہرانی

پدرش خواجگی برادر حقیقی میرزا محمد شریف ہجری پدر اعتماد الدولہ جہانگیری است شاپور فریبی ہم تخلص میکرد۔ قصائد دلفریب دارد و غزلہاے دیوان زیب مرزا صائب کلام او را تضمین می کند و می فرماید ؎

صائب این تازه غزل آن غزل شاپور است | که گران می رود آنکس که توکل دارد

کلیات شاپور بنظر در آمد قصیده نسبت دیگر اقسام شعر خوبتر می گوید و داد رقت و نزاکت می دہد۔ چون قاعدۂ اغلب این جریدۂ ذکر ابیات غزل است چند بیت از غزلیات او جدا نموده شد۔

بشوخی تو سوارے بصدر زین ننشست | تو تا سوار شدی فتنه بر زمین ننشست

گرچه در حاشیۂ بزم تو داخل باشم | رو خراشیده تر از صفحۂ باطل باشم

نه گل چیدم ازین بستان نه نام یاسمن بردم | دلے پردرد از غوغاے مرغان چمن بردم

در ره یارے کز و ممنون یاری نیستم | گرچه خود را گشته ام بے شرمساری نیستم

بے می سر تیمار دلِ ریشش ندارم | تا مست نگردم خبر از خویش ندارم

نازک دلم چو کاسۂ چینی خدائے را | انگشت بر لبم نزنی کز فغان پُر است

قدرِ من پست از بلندیہای استغنای اوست | ورنه دیوارِ من از دیوارِ کس کوتاه نیست

اُو نگاه دور که رندانِ پاکباز | بر سرِ نے زنند گلے را که بُو کنند

سینه بر خنجرِ او زن که شهادت اینجا | ناقص است ار مددِ کشته به قاتل نرسد

چو ابرم از پے رفعِ کدورت گریه می آید | اگر بر خاطرِ بادِ صبا بینم غبارِ خود

میرو رقص کنان بردم تیغے شاپور | دامنش را بگذارید که کارے دارد

گو۔ مبا بهرِ تلافی بسرِ کشتۂ خویش | به که این صلح بر نجیدنِ پای نکشد

هر تیر که چون نیشکر از دست تو خوردم | تا آهنِ پیکان همگی جزو بدن شد

هیچ جرمے نیست در عالم ز غمازی بتر | عشق معذور است گر منصور را بر دار کرد

عیب پوشِ خود نباشم عیب جوی کس نیم | درد مندم در شکستِ دردمندان نیستم

نعم البدلِ وعدۂ صد سال وصال است | آن بوسه که نقد از لبِ پیغام گرفتم

کفے غبارم و عریانی ست کسوت من | نیم عبیر که خود را به پیرهن مالم

روشن نشد ز آتشِ ما چشمِ خانۂ | همچون چراغِ گور بویرانه سوختیم

فرصتِ عرضِ تمنا کو کہ در ایام وصل　　یار مستغنی و من مستغرقِ نظّاره ام

زین سر که فروشان نتوان باده خریدن　　صفرای می از بادهٔ خوناب شکستیم

ورقِ هستیم از هم بدر انید که من　　دیده ام آنقدر اصلاح که باطل شده ام

(۲۷) اسیر میرزا جلال بن میرزا مومن شهرستانی

شاعر ادا بند است و موجدِ اندازهای دلپسند۔ ابو طالب کلیم گوید ؎

میرزای ما جلال الدین بس است　　از سخن سنجان طلبگارِ سخن

راستی طبعش استادِ من است　　کج نهم بر فرق دستارِ سخن

و میرزا صائب سخن او را مکرر تضمین میکند و در مقطعے میگوید ؎

خوشا کسے که چو صائب ز صاحبان سخن　　تتبعِ سخنِ میرزا جلال کند

اسیر اگرچه تلمیذ فصیحی هروی است امّا با میرزا صائب اعتقاد تمام دارد۔ و مکرر نغمهٔ ستایش می سنجد۔ و جای می گوید ؎

با وجودِ آنکه اُستادم فصیحی بوده است　　مصرعِ صائب تواند یک کتابِ من شود

میرزا از اجلهٔ ساداتِ شهرستان صفاهان است و بمصاهرت شاه عباس ممتاز زمان پیوسته سرگرمِ صحبتِ اربابِ کمال بود۔ و بعلو همّت و سمو فطرت اتصاف داشت۔ اما با گردش جام و شُرب مدام آنقدر خوگر شُد که در عین جوانی بر بستر ناتوانی افتاد۔ و در سنه تسع واربعین والف (۱۰۴۹) غبار هستی بباد فنا داد۔

دیوانش سیر نموده شُد۔ غث و سمین دارد۔ و مضامین تازه کم واقع شده این چند رشحه از خمستانش می چکد ؎

گرچه آن قیمت ندارد دل که پامالت شود　　صرف آتشبازیِ طفلانِ همسالت شود

رخصتِ کشتنم بده نرگسِ کم نگاه را　　یا مکن آشنای دل گرمی گاه گاه را

بامیدِ کسے نگذاشت بیدادش دلِ ما را خدا اجرے دہد در کشتنِ ما قاتلِ ما را

بلب ہر دم ز شادی شکر این سودا نمی گنجد کہ در دامِ تغافل غیر صیدِ ما نمی گنجد

پس از عمرے بسویم گر نگاہے کرد جا دارد شہیدِ زخمِ شمشیرِ تغافل اجرہا دارد

خطِ یار گرچہ سر زد نگہِ ستمگرش ہست چہ غمِ خمار دارد مِی ناز در سرش ہست

بکدام جان ببازد بکدام سر بہ بخشد چہ کند کسے بہ یکدل کہ ہزار دلبرش ہست

جولان دل شکاریش از کار بردہ است مستانہ می رود جلوے میتوان گرفت

غیرت روا نداشت کہ تنہا گزارمش عمرِ عزیز در قدم نامہ بر گزشت

نہ خوب دانم و نے زشت اینقدر دانم کہ ہر چہ ہست بغیر از من انتخابِ من است

گرچہ استغناست ناحق کشتگان را خون بہا چشمِ خوبان رانگاہِ عذر خواہی لازم است

در پریشان کدۂ یاس بود فیض رسا سایۂ بید خوش آیندہ شمالے دارد

صبح خندان می شود بر روے تیغِ آفتاب کاملے باید کہ از تقصیرِ جاہل بگذرد

بدوستی کہ چو در کوی او غبار شوم نسیم را خبر از سر گزشت من مکنید

بگذارید کہ بگذارم و آہے بکشم عمرہا سوختہ ام تا نفسے یافتہ ام

گفتم ندہی دل نشنیدی سخنم را از آئینہ دیدی چہ قدر ناز کشیدی

دستے کہ برنگیرد از پا فتادۂ را چون آستینِ خالی است بیکار تا بگردن

رباعی

آگاہی چیست سیرِ دُنیا کردن در مملکتِ وجود سودا کردن

چون مہر سفر کن کہ بود کارِ زنان از سرمۂ سایہ دیدہ بینا کردن

(۲۸) ادائی - میر محمّد مومن یزدی

کلامش اداہائے خوب دارد - و اندازہائے مرغوب - در دیارِ خود متہم بالحاد گردید

ومجال اقامت ندیده رخت بوسعت آباد ہند کشید و درسنۂ ثلثین والف (۱۰۳۰)
واردِ دکن شد۔ ودران الکہ مراحل زندگانی بپایان رسانید۔
سیّارات ابیاتش از افق بیان طلوع می کند ؎

بے روی تو روزیکہ رہم بر چمن اُفتد دیوار بہ از سایہ کہ بر روی من اُفتد
یک دل آزاد درین دامگہِ فانی نیست یوسفے نیست درین مصر کہ زندانی نیست
چاشنی گیر زہر کاسۂ این خوان گشتیم خوش نمک تر ز سر انگشتِ پشیمانی نیست

رباعی

این عمر ببادِ نو بہاران ماند این عیش ببسیل کوہساران ماند
زنہار چنان بزی کہ بعد از مردن انگشت گزیدنی بیاران ماند

(۲۹) سعید انقشبند یزدی

نقشبند کارگاہ خوش تلاشی است۔ وصورت آفرین ہیولائے خوش قماشی میرزا
صائب اورا بزبان ادب یاد می کند و می گوید ؎

این خوش غزل ز فیض سعیدای نقشبند صائب ز بحر دل بتامّل رسیدہ است

سعیدا درصفاہان اقامت داشت۔ ونزد اکابرِ وقت معزز و مُحترم می زیست
نقش خیال درپرند عبارت چنین می بافد ؎

کس نیست کہ خارم ز دلِ ریش برارد این خار مگر آتشے از خویش برارد

(۳۰) نظیر مشہدی

نظیر عندلیب بہار است۔ وعدیل طوطی شیرین گفتار۔ درسنۂ ثلثین والف
(۱۰۳۰) احرام بیت اللہ بست وبعد از ادراک این سعادت متوجہ ہند گشت۔ و

در اثناء راه شدائد بسیار کشید و کشتی او شکست۔ بعد محنتِ تمام به شهر بیجاپور رسید۔ و در سلک مقربان عادل شاه انخراط یافت۔

اول نظیری تخلص می کرد۔ باشندہ‌ای نظیر نیشاپوری نظیر قرار داد۔ گویند نظیری عوض حرف یا ده هزار روپیه به نظیر تسلیم کرد۔ و این سوال و جواب ظاهرا غاغائی شده باشد۔ زیرا که نظیر بعد فوت نظیری به هندوستان رسید واللہ اعلم

نظیر آهوانِ معانی را باین قسم شکار می کند؎

نگذاشت ز سامانِ تنم ضُعف جُدائی | چندانکه نگاهِ شوم و از مژه خیزم

در سلسلهٔ بال فشانانِ هوائی | خم ناشده از نامهٔ من بال و پر نیست

(۳۱) نادم لاهیجانی

سرخروئی معرکهٔ شعر است۔ اما از شکستِ نفس نادم تخلص می گزیند۔ و صدر آرای مجلس فُصَحَاست۔ لیکن از فروتنی در صفِ آخر می نشیند۔ الکن طلق اللسان بود۔ و قصب السبق از رائضانِ مضمار زبان آوری می ربود۔ از دیار خود بممالک دکن اُفتاد۔ و با مولانا نظیری نیشاپوری صحبت معتقدانه داشت۔ بعد چندے بصوب بنگاله خرامید۔ و از انجا به عظیم آباد پٹنه حرکت کرد۔ آخر به اصفهان معاودت نمود و همانجا مرحلهٔ آخرت پیمود۔

ریحانِ کلامش در سرزمینِ ورق سبز می شود؎

در کعبه اگر دل بسوے یار نباشد | احرام کم از بستنِ زُنّار نباشد

هرگز این طفل مزاجی نرود از یادم | گر بتابوت روم شوخی گهواره کنم

باعثِ جلوهٔ گل دیدهٔ بیدار من است | بلبلان شور برآرید که خوابم نبرد

هنوزش رنگ طفلی هست گل چیدن نمیداند | بدامن آشیانِ بلبل از گلزار می آید

(۳۲) سُروری کابلی

عالم بیگ نام دارد۔ نکات رنگینش گلدستۂ سروری است۔ و خیالاتِ دلنشینش سرمایۂ حضوری۔ در اُردوی جہانگیری بسر مے برد۔ و در زمرۂ خوش خیالان می زیست۔ نہال فکرش باین رعنائی می بالد ؎

لطف و دشنام تو تسکینِ دلِ بیہوش است | آتش از آب چہ گرم و چہ خنک خاموش است
در رقص دست و پا زدن اختراعِ ماست | چون نبض زیر پوست تپیدن سماعِ ماست
چوگان صفت بمطلب خود پشت پا زدیم | پیوندِ ما بمطلبِ انقطاعِ ماست
عُذرِ دست تہی است خُلق کریم | میوۂ بید سایۂ بید است

(۳۳) مطیع تبریزی

طوطی بے بدل و مطیع استاد ازل است۔ میرزا صائب مصراع اور تضمین می کند و می فرماید ؎

جواب آن غزل است اینکہ گفتہ است مطیع | کلید کعبہ و بتخانہ در بغل دارم

مطیع تجارت پیشہ بود۔ از دیار خود بسیر ہند خرامید۔ روزگارے مُہنّا داشت طرۂ اشعارش پیرایۂ عارض ورق می شود ؎

آہے کہ مرا از دلِ پُر درد بر آید | چون شاہسواری است کہ از گرد بر آید
چو وسعتِ عدمم در خیال می آید | ز تنگنائے وجودم ملال می آید

(۳۴) اوجی نطنزی

فکر بلندش طرفہ اوجے دارد۔ و شعر آبدارش عجب موجے۔ میرزا صائب سخن

او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب مصرعِ اوجی که وقتی گفته است — پادشاهی عالم طفلی است یا دیوانگی

و اوجی نسبت بمیرزا می گوید ؎

صائب نمود جوهرِ شعرِ مرا به من — تیغ برہنہ ام کہ جگر دار یافتم

اوجی با حسن خان شاملو حاکم ہرات بسر مے برد۔ و در مدح او فراوان قصائد پرداخت۔

دیوان او بمطالعہ در آمد و این چند بیت بالتقاط رسید ؎

کرم گُلے است کہ در باغ خودنمائی نیست — کریم ساختہ بودن کم از گدائی نیست

گر شامگہِ شیب و گر صبحِ شباب است — پوشیدن چشم از دو جهان یکمژہ خواب است

ساغر بغیر داد ز رشکم خراب ساخت — آتش بدیگرے زد و مار اکباب ساخت

نگہِ گرم عنانم صفِ دیدار کجاست — بوسۂ بے ادبم کنج لب یار کجاست

رطلِ گران بقیمت جان می توان خرید — این است گوہرے کہ گران میتوان خرید

درین زمانہ پسر با پدر نمے سازد — درین حدیث گواہم شراب انگوری است

بہرِ یک لب خندہ نتوان منتِ شادی کشید — منصب گل گر دہند غنچۂ تصویر باش

ما حریفِ این قدر بارِ تعلق نیستیم — مَی بزور این رنگ را بر چہرۂ ما بستہ است

خاطرِ جمعی ندارم از تو آخر دیدہ ام — ہمچو دستارِ پریشانم ز سر وا کردۂ

کے بآرائشِ ویرانۂ ما مے آید — آنکہ در آینہ یک جلوہ بصد ناز کند

من گرفتم خویش را بے غم تسلّی ساختم — خاطرِ غم را باین معنی تسلّی چون کنم

باآن کہ قتلِ ما بتحمل حوالہ کرد — چندان امان نداد کہ خاکے بسر کنم

صفاے رویِ عرقناک یار را نازم — کہ صلح داد بہم آفتاب و شبنم را

از بادہ نمے توان بریدن — زین آب گذر نمے توان کرد

اوجی این قطرۂ خونی کہ اجل خواہد ریخت　　　　حرفہ آنست کہ در گردنِ دشمن باشد

(۳۵) مشرقی میرزا ملک مشہدی

در نظم و نثر منشأ بدائع آثار است و مشرقِ فراوان انوار- چندے در خراسان باحسن خان شاملو گزرانید- آخر باصفہان شتافت- و در سلک منشیان شاہ عباس ماضی انتظام یافت- خان مذکور در مفارقت او غزلے گفتہ- از آن است ؎

تا مشرقی از کنار من رفت　　　　از مشرقم آفتاب رفتہ

دیوان مشرقی بملاحظہ درآمد- قصائد غرا در مدح شاہ صفی بنظم آوردہ- و مقطعات ہجو بسیار گفتہ- محرر اوراق التزام کردہ کہ زبان خامہ را از ہجویات و ہزلیات شعر انگاہ دارد-

مشرقی مضامین خوب در قصائد تلاش کردہ- این چند بیت از غزلیات او برچیدہ شد ؎

نمی گویم کہ آتش رنگ یا گل بو بگرداند　　　　الٰہی آن گلِ آتش طبیعت خو بگرداند

دوستان بوی می از خرقۂ ماے آید　　　　نکہتِ یوسف ازین کہنہ قبا می آید

ہمچو خورشید قدم برسرِ دنیا دارم　　　　عالمے در تہِ یک آبلۂ پا دارم

پرتوِ شمع رخے افتاد در کاشانہ ام　　　　سوزشِ یاقوت شد خاکسترِ پروانہ ام

دل را بشبنم گل داغے نرساندیم　　　　پروانۂ خود را بچراغے نرساندیم

چو عندلیب مدارم باہ و نالہ گزشت　　　　چو گل تمام بہارم بیک پیالہ گزشت

باغبان چون غنچۂ نرگس مرا در خواب چید　　　　تا بحسرت در کدامین بزم چشمے وا کنم

زکعبہ آیم و رشک آیدم بخون نابے　　　　کہ از زیارت دلہاے خستہ مے آید

کارِ دوبارہ عیش بتاراج دادن است | می رازخم بجام کن و در سبو مکن
مطلب ز اضطراب بقفس رسیدن است | از شیشه تا بلب نرسد می رسیدہ نیست
نہ در بہار نشاطے نہ در خزان املے | فلک مرا بچہ امید در قفس دارد
نہ زخم خار کشیدم نہ بوی گل دیدم | زعندلیب شنیدم کہ نوبہاری ہست
آب حیات تیغت جان داد مشرقی را | ہرگز کسے ندارد جان دادنی چنین یاد

(۳۶) منیر ابوالبرکات لاہوری بن مُلا عبدالمجید ملتانی

صاحب طبع منیر و نظم و نثر دلپذیر است۔ در منشآت خود گوید "من بے خانمان کہ در قلمرو سخن وطن گزیدہ ام صد ہزار بیت بلند بنیاد نہادہ ام" منثورات او وشرحے کہ بر قصائد عرفی شیرازی نوشتہ متداول است۔ مولد و منشأ منیر دار السلطنت لاہور است

در عہد شاہجہانی اول با میرزا صفی مخاطب بہ سیف خان ناظم الہ آباد بسری بردایں سیف خان داماد میرزا ابوالحسن مخاطب بہ آصف خان بن میرزا غیاث بیگ اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری است۔ بعد ازان منیر با اعتقاد خان حاکم جونپور پسرِ خورد اعتماد الدولہ مذکور مربوط گشت۔ واز خوان احسان او زلہ برداشت۔

و ہفتم رجب سنہ اربع وخمسین والف (۱۰۵۴) در مستقر الخلافہ اکبر آباد رخت حیات بربست۔ نعش او را بلاہور نقل کردہ زیر خاک سپردند۔

طبعِ منیر سواد سخن را چنین روشن می کند ؎

قدم برون ننہد ما دمن ز منزلِ خویش | بود چو صورت آئینہ زیبِ محفلِ خویش
سہی قدان کہ گرفتار جلوۂ خویش اند | چو نخلِ شمع دوانند ریشہ در گلِ خویش

(۳۷) قدسی - حاجی محمد جان مشہدی

جان سخن پروری است و روح معنی گستری - سعادتِ زیارتِ حرمین شریفین اندوخت - و بگلگشت ہند خرامش نمود - و در شہر ربیع الآخر سنۂ ثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) بتقبیل عتبۂ صاحبقران ثانی ملتے بر لب گذاشت روز اول قصیدۂ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

ای قلم برخود ببال از شادی و بکشا زبان در ثنائے قبلۂ دین ثانی صاحبقران

بعنایت خلعت و انعام دو ہزار روپیہ کامیاب گشت - و در ذیل ثنا طرازان انخراط یافت - و بیومیۂ بیش قدرے موظف گردید - و بارہا بجوائز کام دل اندوخت

شیخ عبدالحمید صاحب شاہجہان نامہ در وقائع جشن نوروز سال ہزار وچہل و پنج ہجری می نگارد کہ :-

"روز پنجشنبہ دوازدہم شوال سریر آرای آسمان چہارم پرتو اعتدال بر ساحت حمل"
"انداخت و افسردہ طبعان نباتات را باہتزاز در آورد - شانزدہم ماہ مذکور -"
"حاجی محمد جان قدسی در جلدوی قصیدۂ کہ بمدح پادشاہی محلی ساختہ بود بر زبر"
"کشیدہ مبلغ وزن را کہ پنج ہزار و پانصد روپیہ شد باو مرحمت گردید و در اواسط شہر"
"ربیع الاول سنہ تسع واربعین والف (۱۰۴۹) بعنوان صلہ شعر صد مہر عنایت"
"شد - و در جشن شفا یافتن جہان آرا بیگم بنت صاحبقران ثانی از آسیب آتش"
"در اوائل شوال سنہ اربع وخمسین والف بعنایت خلعت و دو ہزار روپیہ تمتع"
"برگرفت"۔

شیر خاں در مرآۃ الخیال می نویسد کہ :-

"حاجی محمد جان قصیدۂ رنگین در مدح صاحبقران ثانی گفتہ بعرض رسانید پادشاہ"

"اقسام جواہر قیمتی طلبیدہ فرمود تا ہفت بار دہانش ازان پر کردند انتہی[1]"

اما مؤلفین شاہجہان نامہا مثل مُلّا عبدالحمید لاہوری و مُلّا علاء الملک تونی و صاحب عمل صالح کہ ہر کدام حالات پادشاہی مستوفی می نگارد صلۂ پُر کردنِ دہانِ قدسی بجواہر بہ زبانِ قلم نیاوردہ اند۔

قدسی پادشاہ نامۂ صاحبقرانی نظم آوردہ۔ چون نام عبداللہ خان فیروزجنگ در وزن پادشاہ نامہ نمی گنجید۔ باین حسن بیان اداکرد ؎

نہنگے کہ از غایتِ احتشام	نگنجد بجز از بزرگیش نام

بخاطر ناقص می گزرد کہ برای نگنجیدنِ نام دو تعلیل آوردہ۔ از غایت احتشام[1] و از بزرگی[2]۔ احدہما زائد است۔ اصلاح برین وجہ می تواند شد ؎

نہنگے ست از غایتِ احتشام	نگنجد بجز از بزرگیش نام

و طورے بتکلف معنی می تواند شد کہ ضمیر شین را راجع بنام سازند یعنی نہنگے کہ از غایت احتشام او نام بمرتبۂ بزرگ شدہ است کہ در بحر نمی گنجد۔ و اصلاحے کہ کردہ شد معنی را صاف ادا می کند۔

مثنوی و قصیدۂ قدسی خوب است لیکن غزلش چندان رتبہ ندارد۔ انتقال او در سنہ ست و خمسین والف (۱۰۵۶) اتفاق افتاد۔ کلیم در مرثیۂ او ترکیب بندے گفتہ و تاریخ چنین یافتہ مصرع دور از ان بلبلِ قدسی چمنم زندان شد ۱۰۵۶ھ

شیخ عبدالحمید می گوید کہ "قدسی بعارضہ اسہال در دار السلطنت لاہور درگزشت"۔ و غنی کشمیری در قطعہ تاریخ وفات کلیم گوید کہ ؎

عمرہا در یاد او زیرِ زمین	خاک بر سر کرد قدسی و سلیم
عاقبت از اشتیاقِ یکدگر	گشتہ اند این ہر سہ در یکجا مقیم

---

[1] تذکرہ مرآۃ الخیال صفحہ ۱۳۷ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمۂ حاجی محمد جان قدسی۔

ظاہر منطوق عبارتِ ہمین است کہ ہرسہ دریکجا مدفون اند و این وقتے تواند شد کہ جسد قدسی را بہ کشمیر نقل کردہ باشند۔

و میر طاہر نصیر آبادی می نویسد کہ "استخوان او را بمشہد مقدس رسانیدند" دیوان قدسی بنظر تصفح درآمد و این چند بیت اختیار افتاد ؎

زود بہ کردم منِ بے صبر داغِ خویش را   اولِ شب می کُشد مفلس چراغ خویش را

درجلوہ گری مثل نرگس یاد ندارد   نادر بود آن پیشہ کہ اُستاد ندارد

درمجلسے کہ یاران شُربِ مدام کردند   نوبت بما چو آمد آتش بجام کردند

اینجا غمِ محبت ـ آنجا جزای عصیان   آسایشِ دو گیتی برما حرام کردند

درچنین فصلے کہ بلبل مستِ گلشن پرگل است   گرہمہ پیمانۂ عمر است خالی خوب نیست

ہرچہ با زلفِ تو می ماند دل از من مے برد   روزِ عمرم در تمناے شبِ یلدا گزشت

غم ہجوم آورد من در فکرِ بے سامانیم   میزبان خجلت کشد ہرچند مہمان آشناست

عیش این باغ باندازۂ یک تنگدل است   کاش گل غنچہ شود تا دلِ ما بکشاید

گردستِ شام ہجران گیرد گلوی شب را   مشکل کہ تا قیامت از صبح دم برآید

عشق چون قسمتِ اربابِ معیشت میکرد   لالہ داغے زمیان برد کہ نا غم دارد

تابِ ہجرانِ نشرایم نیست تا وقتِ صبوح   پیشتر از صبح می خندد گلِ پیمانہ ام

نگذاشت بخواب عدمم شیونِ بلبل   گل ریختہ بودند مگر بر سرِ خاکم

(۳۸) سلیم میرزا محمد قلی طہرانی

از طبقۂ اتراک و نکتہ سنجان بلند ادراک است۔ صاحب طبع سلیم و ذہن مستقیم۔ در سلاست عبارات ممتاز و در نزاکت خیالات بے انباز۔ ابتداء حال با میرزا عبداللہ وزیر لاہیجان بسر می برد۔ و بمزید مصاحبت امتیاز داشت۔ درآن

ایام مثنوی رنگینے در تعریف لاهیجان انشا کرد۔

آخر الامر در عهد شاهجهانی سرے بهند کشید و مثنوی مسطور را تغیر داده بنام کشمیر ساخت۔ ازان است در صعوبت راه کشمیر ؎

چنان معلوم می گردد که این راه	رهِ موران بود بر خرمنِ ماه
زبس رهرو در و سنگین خر آمد	زپایش رشتهٔ پنداری براَمد
همانا کافر است این کوه خونخوار	که دارد بر کمر زین راه زُنّار
مغلطان سنگ از و تا مے توانی	که باشد بد بلائے آسمانی
بسامانِ رفتنِ این راه زشت است	مجرّد شو که این راه بهشت است

بعد ورود هندوستان ندیم میر عبد السلام مشهدی شد و در مدح او قصائد بلند پرداخت۔ میر عبد السلام از عمدهٔ امرا شاهجهانی است در عهد شاهزادگی بمنصب شایسته و خطاب اختصاص خان اختصاص داشت و بعد سریر آرای سلطنت اول بخشی دوم شد۔ پس ازان ناظم گجرات و عقب آن ناظم بنگاله۔ سپس بخطاب اسلام خان و والا پایهٔ وزارت مباهی گشت۔ و چون نوبتِ وزارت به سعد الله خان رسید پادشاه اسلام خان را بایالت ممالک دکن سرفراز فرمود و هم در زمانِ حکومت دکن سنه سبع و خمسین و الف (۱۰۵۷) جهان فانی را وداع نمود۔ مقبرهٔ او در سواد اورنگ آباد معروف است عمارتے دلنشین دارد۔

محمد قلی سلیم در رکاب اسلام خان بسرے برد۔ و در سالے که اسلام خان فوت کرد یعنی سنه سبع و خمسین و الف (۱۰۵۷) او هم در کشمیر رخت سفر ازین عالم بر بست۔ و در دامن کوهے که مشهور به "تخت سلیمان" است مشرف بر تالاب ڈل خلوت نشینِ خاک گردید۔

این چند بیت از دیوان سلیم بر ارباب ذوق سلیم عرض می شود ؎

مگذار ز دستم که گلِ باغ وفایم — بر دستِ تو شایسته تر از رنگ حنایم

تا چند دیر و کعبه مخوان این فسانه را — همچون کمانِ حلقه یکی کن دو خانه را

بر دست آئینه از عکسِ رخش گلدسته را ماند — ز شانه زلف او هندوی ترکش بسته را ماند

ای تازه روز زخم خدنگِ تو داغ ما — از روغنِ کمانِ تو روشن چراغ ما

در قفس رفت چو قمری چمن از یاد مرا — بهتر از سرو بود سایۂ صیاد مرا

مدعی گر نکند بحث سخن دلگیر است — در جدل گوش و زبانش سپر و شمشیر است

تا سحر امشب شراب ناب می باید گرفت — خونبهائے شمع از مهتاب می باید گرفت

نارسائی به هنرور همه جا همراه است — جامۂ سرو ز موزونی او کوتاه است

جدل از خصم هنر باشد و از من عیب است — چون رگِ لعل زدانا رگِ گردن عیب است

هما نصیب تو از من چنانکه خواهی نیست — که استخوانِ مرا مغز همچو ماهی نیست

امشب که ز بختم بسوی بزم تو راه است — چون شمع سراپای تنم وقف نگاه است

صید ما را از خدنگش در دل و جان آتش است — ناوکِ او را اگر چون شمع پیکان آتش است

ساقیِ گلفام صحنِ باغ را میخانه ساخت — از طرب چون صبح صوفی سبحه را پیمانه ساخت

واقف کسے ز شیوۂ آن کجکلاه نیست — چون صورتِ فرنگ نگاهش نگاه نیست

نیم بلبل که فصلِ گل بگلشن آشیان گیرم — دهم صد گل که همچون شمع یک برگِ خزان گیرم

چو بلبل باعثِ شوریدہ گفتاری نمی دانم — چو گل تقریب این آشفته دستاری نمی دانم

با وجودِ صد هنر لافم ز شعرِ دلکش است — خامه در دست هنرور تیر روی ترکش است

روزیِ کس را خورد کسے دیگرے زان چوب را — آب نتواند فرو بردن که رزقِ آتش است

بهر کدام نمک لطف می کنی خوب است — که داغهائے دلم را ز هم جدائی نیست

راحتِ مردان هم از سر پنجۂ مردانگی است — شیر را در وقت خفتن دست و بازو متکا ست

ذوقے از دیدنِ معشوق بدلگیری نیست — غنچه در چاک قفس قفلِ درِ زندان است

نگردد گریهٔ مستانه ام کم که این بارانِ شب سینه گرفت است

نتوان نمود نقش ترا آنچنانکه هست آئینه پیش روی تو چون صبح کاذب است

خنده بر سرو مکن این همه در محفلِ خویش جامهٔ کوته اش اولی است که خدمتگار است

تسلیم از مهِ نو حالِ آسمان پیدا است نشانِ مرکبِ طفلان رکاب کوتاه است

چون تندروی کاشیان تبدیل سازد میشود تا لبِ مجنون تهی لیلی چو در محمل نشست

به بزم باده مرو بے صحیفهٔ غزلے سفینهٔ بطلب تا توان در آب نشست

مهمان بخانه دیر چو ماند عزیز نیست کوتاهی زمانهٔ زعمرِ درازِ ماست

گر سرو بود کجکله و بر زده دامان منعش نتوان کرد از ینها که جوان است

هیچ کس حالِ سرِ مارا نمی داند که چیست عالمے را چشم همچون صبح بر دستارِ ماست

شاهان چرا تسلیم برو رشک مے برند ملکِ سخن چو پیش زیک گوشواره نیست

دل درونِ سینه ام می رقصد از حرفِ وطن هیچ سازے ماهیان را چون صدائے آب نیست

تیغ او پیش از اجل می سازدم از غم خلاص راه پل دور است می باید مرا بر آب زد

از یار مصلحت نیست آهنگِ شکوه کردن چون دف بحلقهٔ ما دیوار گوش دارد

در مقامِ عشق دل را از تعلق پاک کن بانمد آئینه را نتوان بدستِ شاه داد

سلیم گفت که دارم بطرهٔ ات سخنے بخنده گفت که هندو زبان چه می داند

یوسفِ من چشمِ طفلان نیست تنها بر رهت شوقِ مکتوبِ تو پیران را کبوتر باز کرد

هیچ کس پروردهٔ خود را نمی خواهد زبون آب و آتش را خصومت بر سرِ خاشاک شد

اعتبارے دولتِ جمشید را پیدا نشد تاک تا از دودمانِ خود باو دختر نداد

نسبتے در عاشقی مارا به مرغِ بسمل است تا ز ما صیاد سر نگرفت مارا سر نداد

نیست در ایران زمین سامانِ تحصیلِ کمال تا نیامد سوی هندستان حنا رنگین نشد

باخبر باش از زبانِ خود که دانایانِ راز از خموشی حلقه در گوشِ سخن چین کرده اند

جهانِ سفلہ اگر داد جرعۂ آبے	همان نفس چو پی آن را بروی من آورد
از عذر نیست هرگز دلگیرِ وعدۂ او	کاہل ہمیشه خواهد همراهِ لنگ باشد
شانه می آید بکارِ زلف از آشفتگی	آشنایان را در ایام پریشانی بپرس
چو تُند باد حوادث مشو غبار انگیز	پناه مردمِ بے دست و پا چو مژگان باش
بسکه دارم ذوقِ جَستن از فضائے روزگار	درمیانِ خانه ہمچون تیرِ میدان می کنم
سفرِ اوّلِ شوق است بکوییت مارا	صید ما زود توان کرد که نو پرو ازیم
حیف باشد که ز بے مهریِ او شکوه کنیم	ما که معشوق پران همچو کبوتر بازیم
چنان قناعتِ فقر است ساز گار مرا	که چون حباب شوم فربه از هوا خوردن
عهد کردم که گر این بار بکوی تو رسم	سرمۂ دیده کنم سایۂ دیوار ترا

مخفی نماند که در تتبع فقیر اول کسیکه تضمین چسپان در مقطع غزل طرح انداخت سلیم است - می گوید ؎

سلیم امشب بیاد تربتِ حافظ قدح نوشست	اِلَایَا اَیُّهَا السَّاقِی اَدِرْ کَاسًا وَنَاوِلْهَا

وے گوید ؎

گفتِ حافظ دید چون کلک بیانم را سلیم	بلبلے برگِ گلے خوش رنگ در منقار داشت

زبان زدِ خلق است که او معانیِ بیگانه را با خود آشنا می ساخت - چنانچه مُلّا وارسته گوید ؎

دخلے که نکر دی بکلام الله است	بیتے که نبرده تو بیت الله است

طرفه اینکه سلیم از دستِ دیگران می نالد و می گوید ؎

دیوانِ خود بدستِ حریفان مده سلیم	غافل مشو که غارتِ باغ تو می کنند

و نیز می گوید ؎

دیوانِ کیست از سخنانم تهی سلیم	تنها نه بر من این ستم از دستِ صائب است

نامِ میرزا صائب را تصریح کردہ اما بالغ نظران می دانند کہ میرزا صائب خیلے صاحب قدرت سیر بضاعت است۔ حاشا کہ باخذو جرپروا زد۔ و متاع بیگانہ را دستمایۂ خود سازد۔ مضامینے کہ از سلیم و صائب ہمسایہ یکدیگر واقع شدہ و بنظرِ تتبع این نارسا رسیدہ دریجا ثبت می نماید۔ و چون تاریخ وفات سلیم مقدم است اول شعر سلیم مذکور می شود۔

سلیم ؎ مشاطہ را جمالِ تو دیوانہ می کند | کائینہ را خیالِ پریخانہ می کند

صائب ؎ دل را نگاہ گرمِ تو دیوانہ می کند | آئینہ را رُخِ تو پریخانہ می کند

غنی کشمیری نیز این مضمون را می بندد کہ ؎

ہرکس کہ دید روی تو دیوانہ می شود | آئینہ از رُخِ تو پریخانہ می شود

سلیم ؎ چشمِ تو ام زہوش تہیدست می کند | یک سرمہ دان شراب مرا مست می کند

صائب ؎ از چشمِ نیم مستِ تو با یکجہان شراب | ما صلح کردہ ایم بیک سرمہ دان شراب

سلیم ؎ صدا چگونہ برآید کہ این سیہ چشمان | بسنگ سرمہ شکستند شیشۂ مارا

صائب ؎ نماند نالۂ دل در دپیشۂ مارا | بسنگ سرمہ شکستند شیشۂ مارا

مُلّا طاہر غنی نیز این مضمون بستہ است ؎

زبیمِ آنکہ مبادا صدا بلند شود | زسنگِ سرمہ شکستیم آبگینۂ خویش

سلیم ؎ ز آشفتگی طرّۂ مقصود خبر داد | ہر فال کہ از شانۂ شمشاد گرفتیم

صائب ؎ خواہد فتاد دامنِ زلفش بدستِ من | این فال را ز شانۂ شمشاد دیدہ ایم

سلیم ؎ زینت اربابِ معنی جوہرِ ذاتی بس است | لالہ در کوہِ بدخشان گر نباشد گو مباش

صائب ؎ شمع برخاکِ شہیدان گر نباشد گو مباش | لالہ در کوہِ بدخشان گر نباشد گو مباش

سلیم ؎ اگر بچشمِ حقیقت نظر کنی دانی | کہ طوقِ فاختہ برپاے سرو خلخال است

صائب ؎ حسن بالادست را آرایشے چون عشق نیست | طوقِ قمری سرو را بہتر ز خلخالِ زر است

سلیم ~ سلیم ہندِ جگر خوار خورد خونِ مرا　　چہ روز بود کہ راہم باین خراب فتاد

صائب ~ صائب از ہند جگر خوار بروں می آیم　　دستگیرِ من اگر شاہِ نجف خواہد شُد

آما ملا نوعی خبوشانی پیش از ہر دو می گوید ~

گداخت ہند جگر خوارم ای اجل پسند　　کہ استخوانِ ہمائی غذای زاغ شود

و ملا مشرقی نیز ہند را باین صفت یاد می کند و می گوید ~

دلم در آرزوے ہند خون شد　　کہ خون باد دلِ ہندِ جگر خوار

مقتضای حُسنِ ظن آنکہ اشتراک مضامین را حمل بر توارد کنند و تا کہ محمل حسنی داشتہ باشد چرا در پے محمل دیگر روند۔

علامۂ تفتازانی در مطول نقل می کند۔ ملخص کلامش اینکہ :-

"حکم سرقہ وقتے کردہ میشود کہ اخذ ثانی از اول یقینی باشد و الا احکام سرقہ مترتب نمی تواند"
"شد و از قبیل توارد خواہد بود۔ و در صورتے کہ اخذ ثانی از اول معلوم نباشد باید"
"گفت کہ فلان شاعر چنین گفتہ است و دیگرے سبقت بُردہ چنین یافتہ۔ و باین حُسن"
"تعبیر مغتنم داند فضیلت صدق را۔ و محفوظ دارد خود را از دعوی علم بغیب و نسبت"
"نقص بغیر انتہیٰ"

و اگر کسے بنظرِ تفتیش ملاحظہ کند کم شاعرے را از توارد مضامین خالی یابد چہ احاطۂ جمیع معلومات خاصۂ حضرت علم الٰہی است تعالیٰ شانہٗ۔ خامۂ معنی نگار تیرے بتاریکی می افگند چہ داند کہ صید وارستہ است یا بال و پر بستہ ابو طالب کلیم خوب گفتہ و گوہرِ انصاف سُفتہ ~

منم کلیم بطُورِ بلندیِ ہمت　　کہ اِستفادۂ معنی جز از خدا نکنم
بخوانِ فیضِ الٰہی چو دسترس دارم　　نظر بکاسۂ دریوزۂ گدا نکنم

لہ اطول جلد ۲ صفحہ ۲۴۰ بحث سرقہ مطبوعہ

دلے علاجِ توارد نمی توانم کرد ۔ مگر زبان سخن گفتن آشنا نہ کنم

فقیر جزوے از اشعار توارد فراہم آوردہ۔ چند بیت از تواردات سخن سنجان متاخرین بر سبیل استشہاد عرض می شود

امیر خسرو ۔ بستم دلِ اسیران بکجا گریزد از تو ۔ بحوالیِ دو چشمت چشم بلا نشستہ

صائب ۔ بحوالی دو چشمت چشم بلا نشستہ ۔ چون قبلہ کرد لیلی ہمہ جا بجا نشستہ

بنائی ۔ قضا کہ بر لب او خطِ عنبریں دارد ۔ برای کشتن من زہر در نگین دارد

صائب ۔ اُمیدِ جانِ شیرین داشتم از لعل سیرابش ۔ ندانستم کہ از خط زہر در زیرِ نگین دارد

میر سنجر ۔ دمِ واپسین زلیخا بہمیں ترانہ تن زد ۔ کہ بہ جذبۂ محبّت پسر از پدر گرفتم

نقی ۔ چہ غم از فریبِ دشمن کہ محبّتِ زلیخا ۔ بکشاکشِ نہانی پسر از پدر برآرد

سلیم ۔ شوق رویش ہمہ کس را بغریبی دارد ۔ سبب این است جلاے وطنِ آئینہ را

کلیم ۔ چند در خانہ اش آتش فتد از پرتوِ او ۔ زین ستم آینہ در فکر جلائے وطن است

سلیم ۔ چون کشم بار گرانِ غمِ دوری کز ضعف ۔ نگہِ خود نتوانم ز رخت بردارم

کلیم ۔ ز ناتوانیِ خود اینقدر خبر دارم ۔ کہ از رخت نتوانم کہ دیدہ بردارم

اسیر ۔ نیست جوہر بہ تیغ یار اسیر ۔ بہرِ قتلم نوشتۂ دارد

میر صیدی ۔ نیست جوہر کہ بشمشیر تو تصویر شدہ است ۔ رقمِ قتل جہانے است کہ تحریر شدہ است

ملا غریبی ۔ قضا جدا از تو خونم چرا نمے ریزد ۔ مگر ز دستِ قضا این قدر نمے آید

اسیر ۔ یار ہرگز ببر نمے آید ۔ از قضا این قدر نمی آید

سلیم ۔ مگر از صبحِ محشر روزنِ من روشنی یابد ۔ کہ شبہاے سیاہم ابروِ پیوستہ را ماند

واعظ ۔ چون دو ابروی سیاہت کہ بہم پیوستہ ۔ بے تو شبہائے درازم ہمہ برہم بستہ است

حزنی ۔ مرا بر سادہ لوحیہا حزنی خندہ می آید ۔ کہ دارد چشم لطف از دلبرِ نا مہربانِ من

فطرت ۔ مرا بر سادہ لوحیہا فطرت خندہ می آید ۔ کہ عاشق گشتہ و چشم وفا از یار ہم دارد

سلیم — آنکه پیغامے بر دازما بسوی او دل است
نامۂ بے طاقتان بربالِ مرغِ بسمل است

فطرت — می توان از دل تپیدن یافت احوالِ مرا
نامۂ بے طاقتان بربالِ مرغِ بسمل است

صائب — سرچشمۂ حیات لب ہیچکانِ اوست
عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ روانِ اوست

فطرت — عیشِ ابد بکامِ دلِ دردمندِ تست
عمرِ دوبارہ سایۂ سروِ بلندِ تست

صائب — صحبتِ ناجنس آتش را بفریاد آورد
آب چون در روغن افتد میکند شیون چراغ

علی — آب چون در روغن اُفتد نالہ خیزد از چراغ
صحبتِ ناجنس را باشد ثمر آزارہا

مشرقی — برگِ حنائیم و بامید رنگ و بو
در دستِ دیگرے است خزان و بہار ما

خالص — مارا خبر زشادی و غم نیست چون حنا
در دستِ دیگرے است بہار و خزان ما

واعظ — مدعا از دل برون کن تا بر آید مدعا
شد نگین بانام تا افگند از خود نام را

وحید — دور فگن نام را کہ نام فگندن
صاحبِ نام و نشان نمود نگین را

ناظم در معراج — چنان بگذشت زین سقفِ شفاف
کہ سیلاب نگہ از عینکِ صاف

وحید — زچشم مہ سوے بالا سفر کرد
چو نورِ دیدہ از عینک گذر کرد

فیاض — بباغ بسکہ زشرم رخت گل آب شود
غلافِ غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود

وحید — بگلشنے کہ رُخِ دوست بے نقاب شود
زشرم غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود

دانش — لب تشنۂ تیغیم بگو قاتلِ مارا
کو آب کہ شیرینی جان زد دلِ مارا

قاسم دیوانہ — دمِ آبے زتیغت ستمندم
دلم می سوزد از شیرینی جان

صائب — ہمیشہ صاحبِ طولِ امل غمین باشد
کہ چین بقدرِ بلندی در آستین باشد

بیدل — دستگاہ ہت ہر قدر بیش است آکلفت بیشتر
در خورِ طول است چینہائے کہ دارد آستین

وحید — بالِ مرا شکستگی پر نبستہ است
پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است

بیدل — مالافِ ہمت از عدد جبرے زنیم
پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است

صاحب گلشن راز — عدم آئینہ۔ عالم عکس و انسان
چو چشم عکس در وے شخص پنہان

جهان انسان شد و انسان جہانے ازین پاکیزہ تر نبود بیانے

انسان ہستی شخص و عدم چو آئینہ بہ پیش عالم بمثال عکس بے خویش و بخویش

انسان بمثل چو چشم عکس است درو آن شخص عیان نمود پاک از کم و بیش

این مضمون توضیحے میخواہد لہٰذا بشرح رباعی پرداختہ می آید۔

شرح

ہستی را کہ در اصطلاح صوفیہ صافیہ عبارت از حقیقت حق است تعالیٰ شانہٗ تشبیہ می دہد بشخصے کہ خود را در آئینہ مشاہدہ می کند۔ جہت جامع آنکہ ہر دو محتوی بر نوعے از کثرت اند۔ کثرت در ذات رائی باعتبار اعضاء و در ذات حق عزّ شانہٗ بحسب شیونات ذاتیہ چنانچہ می فرماید کُنْتُ کَنْزاً مَخْفِیًا۔ و ہر دو خواہانِ ظہور اند آن تناسب اعضا می بیند و این کمال اسمائی و صفاتی جلوہ می دہد چنانچہ می فرماید فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ۔

و عدم را کہ در اصطلاح این طائفہ علیہ عبارت از علم حق است جل برہانہ تشبیہ می دہد بہ آئینہ۔ بعلاقہ آنکہ ہر دو منشاء انکشاف اند۔

و عالم را بعکس آن شخص۔ وجہ تشبیہ آنکہ حقائقِ عالم کہ نزد صوفیہ صور علمیہ است در مرتبۂ علم متجلی می گردد چنانچہ عکوس در مرآت منطبع مے شود و بر ارباب بینش ہویداست کہ چنانچہ در آئینہ عکس جمیع اعضا می اُفتد عکس چشم نیز می اُفتد۔ و در عکس چشم عکس آن شخص بتمامہ نمودار می گردد۔ پس حقیقتِ انسان را کہ از جملہ حقائق عالم مخصوص بجامعیت و مظہریت اتم است تشبیہ می دہد بعکس چشم کہ آن ہم ممتاز است از عکوس سائر اعضا کہ آئینہ داری آن شخص می کند و او را باو باز می نماید بخلاف عکوس دیگر وَ ھٰذَا مَعْنٰی کَلَامِ الشَّیْخِ الْاَکْبَرِ قُدِّسَ سِرُّہٗ وَکَانَ اٰدَمُ ھِیَ الْمِرْاٰۃُ الْمَجْلُوَّۃُ۔

واشتراک اسم مشبہ ومشبہ بہ یعنی انسان وانسان العین لطفے خاص دارد وتخلصِ شاعر کہ انسان است این لطف را دو بالا کرد۔

پس معنی رباعی چنین باشد کہ ہستی یعنی ذات حق کہ جامع جمیع شیونات است در مرتبۂ علم کہ بمنزلۂ آئینہ است جلوہ نمود وعالم بمثال عکوس وظلال آن شخص متمثل شد۔

ومعنی بے خویش وبخویش آنست کہ عالم را مانند عکس دو جہت پیدا شد۔ آزین رو کہ موجود علیحدہ می نماید وبوصف غیریت بنظر می آید بے خویش است یعنی ہیچ زیرا کہ آن شخص درحقیقت خود برخود مشہود می گردد وعکس را جز در وہم غلط نما وجودے نیست۔ وآزین رو کہ عکس درحقیقت خود اوست کہ برخود متجلی است بخویش یعنی موجود فی حد ذاتہ۔

اما حقیقتِ انسان از جملہ حقائق عالم مانند چشم عکس است یعنی عکس چشم کہ ذات حق درو جلوہ فرمود با جمیع مراتبے کہ در عالم متجلی است۔

ومعنی پاک از کم وبیش آنست کہ ظہور حق تعالی درحقیقت انسان وظہور او در تمام عالم باہم متضاد ومتناقض نیست مگر بحسب اجمال در انسان وتفصیل در عالم۔ چنانچہ صورتِ آن شخص در آئینہ ودر چشم عکس تفاوتے ندارد الا بہ اعتبار کبر در مرآت وصغر در چشم عکس۔ وبنظر ہمین انسان را عالم صغیر می نامند وعالم را انسان کبیر۔

این معنی برطبق اصطلاح مشہور است واگر بر مکشوف حضرت مجدد قدس سرہ‘ حمل کنند نیز می تواند شد۔

نزد مجدد قدس سرہٗ حقائق عالم اعدام است وصفات عالم اعدام صفات الہیہ بشرط آنکہ وجود حق جل شانہٗ ووجودات صفات در اعدام متجلی شوند بحیثیتے کہ اعدام بمنزلۂ مواد باشند۔ ووجودات بلکہ عکوس آنہا بمثابۂ صور۔ وہر یک حقیقت ازین مادہ وصورت ترکیب یافتہ واللہ اعلم“۔

شیخ غلام مصطفےٰ انسان

درین مقام دو کلمہ نزجمہ صاحب رباعی بقلم می آید نام آنسان شیخ غلام مصطفےٰ است واصلش از کنبو و مولد و منشأ او مراد آباد از توابع شاہجہان آباد۔ انسانِ کامل بود و در احاطۂ علوم عقلی و نقلی ممتاز اماثل تحصیل معقولات بیشتر از ملا قطب الدین شہید سہالوی نمود و نبذے درخدمت شیخ غلام نقشبند لکھنوی تلمذ کرد و سلسلۂ سند حدیث بہ شیخ عبد الحق دہلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ رسانید۔ و رسمِ ارادت در طریقۂ قادریہ بجناب شیخ جان محمد شاہجہان آبادی بجا آورد۔

شیخ جان محمد

شیخ جان محمد از کملاءِ عصر بود و در عزلت و استقامت یگانۂ وقت می زیست۔ شاہ کلیم اللہ چشتی دہلوی می فرمود کسیکہ دریافت صحبتِ اسلاف تمنا داشتہ باشد۔ صحبتِ شیخ جان محمد دریابد۔

شیخ غلام مصطفےٰ در فنون دیگر سوای علوم درسی نیز دستگاہ عالی داشت مثل طب و نجوم و خوشنویسی و فنون حرب و علم شانہ بینی و علوم ہندی بحیثیتے کہ اکثر براہمہ حل غوامض از خدمتِ شیخ می کردند و شعر ہندی نیز خوب می گفت۔ صنادید شعراءِ ہندی در حضور او سر فرود می آوردند۔ و اصلاح کبت و دوہہ می گرفتند۔

کتب جمیع فنون در لوح سینہ محفوظ بود۔ و کراسی از کتب در ملک نداشت۔ و استعارہ ہم نمی کرد۔ وقت درس سوائی حل کتاب آن قدر فوائد زوائد بقدر حوصلۂ متع ذکر می کرد کہ ہرگاہ این کس رجوع بحواشی می نمود فوائد مسموعہ را از فوائد مکتوبہ زیادہ می یافت و ہر کس از ارباب فنون بخدمت شیخ می رسید بہر فنے کہ مناسبِ آن کس می دید صحبت می داشت۔

اکثر عمر بعنوان نوکر پیشگی گزرانید۔ در عہد عالمگیر پادشاہ بہ علاقۂ منصبداری از ہند بدیار دکن خرامید۔ و مدتے درین دیار بسر برد آخرہا ترک نوکر پیشگی کردہ در بلدہ ایلچپور پائے اقامت افشرد۔

می فرمود در ایام طالب علمی با جوانے تعلقِ خاطر پیدا شد۔ جوان در قصبۂ از قصبات سکونت داشت۔ خود را بمسکن محبوب کشیدم و دست از تحصیل باز کشیدم قضا را جوان فوت شد و من سر بصحرا دادم وقتے مولانا قطب الدین را گورے بران قصبہ اُفتاد و از مردم استفسار حال بندہ نمود۔ صورت واقعہ بعرض رسانیدند۔ فرمود کسی بردد و اورا بیارد مردم گفتند او بآبادی زنہار نمی آید۔ حضرت ملا قلم گرفتہ بر شقۂ نوشت اَطْرِقْ کَرَا اَطْرِقْ کَرَا اِنَّ النَّعَامَۃَ فِی الْقُرَیٰ[1]

این کلام افسونِ عرب است کہ بآن جانور وحشی را صید کنند۔ استعمال این کلام درین مقام نظر بحال شیخ و حضرت مُلا کہ اُستاد بود بسیار بموقع واقع شد۔

بمجرد دیدنِ شقہ سَمْعًا وَطَاعَۃً بخدمت ملا شتافتم و سعادت ملازمت دریافتم

شیخ پیش از انتقال بسہ سال لباس را تغیر داد و لبس قمیص اختیار کرد۔ شب اول در خواب دید کہ گویندۂ می گوید رَجُلٌ خَیْرٌ یَعْمَلُ خَیْرًا

انتقالِ او در سنہ اثنین و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۲) واقع شد۔ مدفن امیٹھی۔

اکنون گلگون قلم بر جادۂ مدعای اصلی می خرامد۔

بقیہ بحث توارُد

گر فنیم کہ شاعرے جمیع دواوین زبانے را احاطہ کرد دواوین زبان دیگر را چہ علاج می تواند کرد۔ و جامع السنۂ مختلفہ بودن خود بسیار نادر است مثلاً علائۂ چلپی متخلص بفارغ گوید ؎

جرم از طرفِ غیر و ملامت ہمہ بر من ۔۔۔ گوئی سرِ انگشتِ ملامت زدگانم

این مضمون بعینہ در شعر ابن شرف قیروانی واقع شدہ کہ می گوید ؎

غَیْرِیْ جَنٰی وَ اَنَا الْمُعَاقَبُ فِیْکُمْ ۔۔۔ فَکَاَنَّنِیْ سَبَّابَۃُ الْمُتَنَدِّمِ

ابن شرف این شعر خود را بر ابن رشیق خواند و پرسید کہ مثل این مضمون شنیدۂ۔

[1] تاج العروس جلد ۶ صفحہ ۳۱۴ مطبوعہ مصر شرح ملا جامی صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کانپور سنہ ۱۲۹۳ھ۔

گفت بلے شنیده ام وبیت نابغهٔ ذُبیانی برخوانده

فَکَلَّفْتَنِیْ ذَنْبَ امْرِءٍ وَ تَرَکْتَهٗ   کَذِی الْعُرِّ یُکْوٰی غَیْرُهٗ وَھُوَ رَاتِعٌ

عُر بضم عین مهمله مرضے است که در شتر میشود و شتر صحیح را داغ کنند تا سرایت نکند۔

ابن رشیق بعد خواندن شعر با ابن شرف گفت که تو این مضمون را ازینجا گرفتهٔ و فاسد ساختهٔ زیراکه معاقب غیر جانی باید۔ در بیت تو هردو یکے است و در بیت نابغه جدا است۔

راقم الحروف گوید در شعر ابن شرف تقابل عضو با عضو است نه شخص با شخص مثلاً زبان ناگفتنی گفت و این کس انگشت گزید بس می بایست که زبان را تعذیب می کرد۔ وهمچنین چشم نادیدنی دید یا گوش ناشنیدنی شنید۔ وشاعر را این اعتبارات کفایه می کند و مُلّا محمد سعید اشرف مازندرانی گوید

نگاه گوشهٔ چشمی سوی ما می توان کردن   نماز وقت بیماری بایما می توان کردن

و برهان الدین قیراطی در همزیهٔ خود گوید

کَمْ سَلَامٍ بِالطَّرْفِ مِنْهَا عَلَیْنَا   کَصَلٰوةِ الْعَلِیْلِ بِالْاِیْمَاءِ

و شوکت بخاری گوید

تا کیم مژگان چشم داغ باشد تیر او   دیدهٔ زخم مرا ابرو بود شمشیر او

و ابن نباته مصری گوید

خَلَقْنَا بِاَطْرَافِ الْقَنَا فِیْ ظُھُوْرِھِمْ   عُیُوْنًا لَھَا وَقْعُ السُّیُوْفِ حَوَاجِبُ

طرفه آنکه شاعرے پیش از ابن نباته این مضمون را یافته۔ چنانچه علامهٔ تفتازانی در خاتمهٔ فن ثالث از مطول بیان کرده۔

و سید حسین خالص گوید

خونے ز دم تیغ تو ای شوخ چکیده است   آن خال که بر گوشهٔ ابروے تو پیدا است

ومؤلف کتاب پیش از اطلاع این بیت گفتہ ؎

لَیۡسَتۡ مِنَ الۡمِسۡكِ خِیۡلَانٌ بِوَجۡنَتِهٖ   دَمٌ تَقَاطَرَ مِنۡ صِمۡصَامِ لَحۡظَتِهٖ

وعلماء گفتہ اند کہ اگر ثانی از اول در بلاغت افزون باشد محمود است واگر دون باشد مذموم - واگر مساوی باشد فضیلت اول راست وثانی بعید از ذم است۔ بشرطیکہ آثار سرقہ ہویدا نباشد۔

عارف جامی قدس سرہ در بہارستان تحت ترجمۂ سلمان ساوجی میفرماید کہ۔

وے در سلاستِ عبارات و دقت اشارات بے نظیر اُفتادہ - در جواب اُستادان قصائد دارد۔ بعضے از اصل خوبتر و بعضے فروتر و بعضے برابر۔ وی را معانی خاصہ بسیار است و اکثرے از معانی استادان بہ تخصیص کمال اسمٰعیل در اشعار خود آوردہ چون ثانی در صورت خوبتر و اسلوب مرغوب تر واقع شدہ محل طعن نیست ؎

معنی نیک بود شاہدِ پاکیزہ بدن   کہ بہر چند در و جامہ دگرگون پوشند

کسوتِ عار بود باز پسین خلعتِ او   گرنہ در خوبیش از پیشتر افزون پوشند

ہنر است این کہ کہن خرقۂ پشمین ز برش   بدر آرند و در و اطلس و اکسون پوشند

ومضمونِ این قطعہ را محرر کلمات در بیتے آوردہ و بر منطوق قطعہ شاہدے گذرانیدہ۔ بیت این است ؎

شاہدِ معنی کہ باشد جامۂ لفظش کہن   نکتہ دانے گر حریرِ تازہ پوشاند خوش است

(۳۹) کلیم ابو طالب

ہمدانی المولد کاشانی الموطن۔ عارج طور معانی است و مقتبسِ نور سخندانی۔ مُبیضۂ سخنش ید بیضا است و خامۂ سحر شکنش ہمدست عصا۔ در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد و ہمہ جا داد سخنوری می دہد ولہذا جمعے اورا خلاق المعانی ثانی گفتہ اند

دو بار بسیر ہند شتافت کرت اولی در عہد جہانگیری رسید و با شاہ نواز خان بن میرزا رستم صفوی صحبت کوک گردید۔ بعد چندے (اورا) یاد وطن دامنگیر شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بعراق عجم صرف عنان نمود و "توفیق رفیق طالب" ۱۰۲۸ تاریخ مراجعت خود یافت لیکن بیش از دو سال در آبخانہ استاد۔ و کرت ثانی شبدیز عزم جانب ہند جلوریز ساخت و با میر جملہ شہرستانی متخلص بروح الامین مصاحب و مربوط گشت و تمتعے بر داشت۔ و در مدح او و شاہ نواز خان قصائد غرا بر داخت آخر دست بدامن دولت صاحبقران ثانی شاہجہان اَنَارَ اللّٰہُ بُرْھَانَہٗ زد و در ثنا گسترانِ قوائم سریر خلافت رتبۂ سر حلقگی بہم رساند۔ و بخطاب ملک الشعرائی بلند آوازہ گشت۔ و سالہا در رکاب والا مشمول عواطف بود۔

صاحبقران وقتے کہ از سفر اول کشمیر نوای معاودت بر افراخت وچتر سلطنت در قرب مستقر الخلافہ اکبر آباد سایۂ وصول انداخت ساعت در آمدن شہر و جلوس بر تخت مرصعے کہ حسب الامر بصرف یک کرور روپیہ زینت ترتیب یافت۔ و در عرض ہفت سال صورت اتمام پذیرفت۔ وشعراء پای تخت اشعار آبدار در تعریف این سریر بے نظیر پرداختہ اند۔ و مورخانِ روزگار برخے ازان اشعار در تاریخ نامہا ایراد ساختہ۔ باختیار انجم شناسان روز جمعہ سوم شوال سنہ اربع و اربعین و الف (۱۰۴۴) مقرر شد۔ و تا رسیدن ساعت در نزدیکی شہر توقف نمود۔ و غرۂ شوال این سال نیرّ اعظم در نزہتکدۂ حمل خرامید و معانقۂ عید و نوروز نشۂ سرور جہانیان را دو بالا ساخت۔ پادشاہ بتاریخ مقرر داخل شہر شد۔ و بر تخت مرصع جلوس نمود۔ و تا نہ روز جشن عالی انعقاد یافت۔

ابو طالب کلیم در تہنیت اربع و توصیف تخت مرصع قصیدۂ نظم کردہ بہ پایۂ سریر اعلیٰ معروض داشت مطلعش این است ؎

خجستہ مقدم نوروز غرۂ شوال ۔۔۔ فشاندہ اند چہ گلہاے عیش بر سر سال

قصیده درجۂ قبول یافت - وکلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیده شد - مبلغ پنج ہزار و پانصد روپیہ ہم سنگ بر آمد - و بآن زبدۂ موزونان انعام شد -

ودر جشن نوروز سال دیگر یعنی خمس واربعین والف (۱۰۴۵) حاجی محمد جان قدسی در مقابلۂ قصیدہ بزر سنجیدہ شد - وہمین قدر مبلغ ہموزن بر آمد چنانچہ در ترجمۂ او گزارش یافت -

ودر سنہ ست واربعین والف (۱۰۴۶) باقیا نائینی قصیدۂ تہنیتِ نوروز بعرض صاحبقران رسانید و بزر بر کشیدہ شد - و مبلغ پنج ہزار روپیہ مساوی وزن حاصل کرد -

و بوضوح پیوست کہ قدسی وکلیم بپایۂ سریر شاہی چنانچہ در میزانِ اکرام ہم سنگ بودند در میزانِ انعام ہم رتبۂ مساوات داشتند - و چنانچہ این ہر دو از باقیا در موزون معنوی راجح اند در موزونِ صوری نیز رجحان داشتند -

ودر جشن وزن شمسی سنہ ثمان واربعین والف (۱۰۴۸) در دار السلطنت لاہور کلیم را ہزار روپیہ بصیغۂ جائزۂ شعر عنایت شد

کلیم در آخرِ ایام حیات خود نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساختہ رخصتِ کشمیر حاصل کرد - و در آن خطۂ بہشت آئین رنگِ اقامت ریخت و بتقرر سالیانہ از سرکار پادشاہی آسودہ حال می گزرانید -

چون الویۂ صاحبقران در سنہ خمس وخمسین والف (۱۰۵۵) بصوب کشمیر ارتفاع یافت - وغرۂ ربیع الاول این سال ظل ورود بر خطۂ کشمیر انداخت - ابو طالب کلیم قصیدۂ در تہنیتِ مقدم بسمع پادشاہ رسانید و برحمت خلعت و دو بیست اشرفی طلاے احمر بہرہ مند گردید -

وہمچنین روزے کہ موکب سلطانی موافق چہارم شعبان ہمین سال از

گلگشتِ کشمیر عطف عنان نمود۔ کلیم را در صلهٔ قصیده دو بیست مهر انعام شد۔
فوت کلیم پانزدهم ذی الحجه سنه احدی و ستین و الف (۱۰۶۱) وقوع یافت
و در نزدیکی قبر محمد قلی سلیم مدفون گردید۔

گفت تاریخ وفاتِ او غنی	طورِ معنی بود روشن از کلیم ۱۰۶۱ھ

این چند بیت از دیوانِ کلیم نقل می شود۔

دل دامنِ مجاورتِ چشمِ تر گرفت	با طفلِ اشک صحبتِ دیوانه در گرفت
زان چشم ندیدم که نگاهے بمن اُفتد	بیمار عجب نیست اگر کم سخن اُفتد
نه رحم کرد که خونِ دلِ خراب نخورد	غرورِ او ز سفالِ شکسته آب نخورد
کے تمنائے تو از خاطرِ ناشاد رود	داغِ عشقِ تو گلے نیست که بر باد رود
دماغ بر فلک و دل بزیر پائے بتان	ز من چه مے طلبی۔ دل کجا۔ دماغ کجا
گر قفس تنگ است از بیرحمیِ صیاد نیست	صید از ذوقِ گرفتاری بخود بالیده است
دیدهٔ اُمید را کردی سفید از انتظار	دوستداران را نبود این چشم از دلدار نیست
هر آنچه رفت ز دستم برون ز دل هم رفت	میانِ دست و دلم چون صدف جُدائی نیست
از جهان بے بهره را نبود تمنا عمرِ خضر	روز کوتاه از برایِ روزه داران بهتر است
تو پادشاهِ حسنی۔ مشمار بوسه بر ما	زیرا که عیبِ شاهان دانستنِ حساب است
هر که خود بین و خود آرا۔ ز هنر محروم است	همچو طاؤس که پُر زینت و کم پرواز است
سر بر تنِ صدف نبود زانکه روزگار	یکجا بهیچ کس سر و سامان نمی دهد
کبابِ حُسنِ توام قدرِ خط نکو دانم	ز سایه ذوق نکرد آنکه آفتاب نخورد
اغنیا بهره ز اندوختهٔ خود نبرند	که همین تشنه لبی قسمتِ دریا باشد
مژه را داد ز کف چشمِ تو در آخر حسن	تُرکِ مفلس چو شود تیغ ببازار برد
دوستان نازک مزاج و ما بسے نازک دماغ	چون کسے اوقات صرفِ پاسِ خاطرها کند

بتان زصحبتِ ہم می کنند کسبِ غرور | ترا بآئینہ ہم آشنا نمی خواہم
دشنام و بوسہ ہرچہ عوض می دہی بدہ | حاشا کہ با تو بر سرِ دل گفتگو کنم
چون رشتۂ گلدستہ بگردِ ہمہ خوبان | گردیدم و یک یار وفادار ندیدم
آخر لبانِ فاختہ ام شد گلو کبود | رمنت زخلق بسکہ بگردن گرفتہ ام
از اداے خارج ہرکس خجالت می کشم | با کمال بے دماغی من وکیلِ عالمم
نہال سرکش و گل بے وفا و لالہ دورو | درین چمن بچہ اُمید آشیان بندم
مکشاے زبان بہ زخودے راچو بہ بینی | زنہار کہ شمعِ شبِ مہتاب نباشی

(۴۰) معصوم - میر معصوم

پسر میر حیدر معمائی کاشی و برادر میر سنجر است - صاحب ذہن ثاقب - و ہم طرح ابوطالب کلیم و میرزا صائب بود -

میرزا صائب غزلے می فرماید و یکرنگیِ ہر سہ معنی طراز باہم بیان می نماید

خوش آن گروہ کہ مستِ بیانِ یکدگرند | زجوشِ فکر میِ ارغوانِ یکدگرند
نمی زنند بسنگِ شکست گوہرِ ہم | پے رواجِ متاعِ دکانِ یکدگرند
زنند بر سرِ ہم گل زمصرعِ رنگین | زفکرِ تازہ گلِ بوستانِ یکدگرند
سخن تراش چو کردند تیغِ الماس اند | زنند چو طبع بکندی فسانِ یکدگرند
بغیرِ صائب[۱] و معصوم[۲] نکتہ سنج و کلیم[۳] | دگر کہ ز اہلِ سخن مہربانِ یکدگرند

میر معصوم مدتے با حسن خان حاکم ہرات بسر بردہ در عہد شاہجہانی قصد ہند کردہ در نواحی بنگالہ اُفتاد - اعظم خان ناظم بنگالہ میر را باعزاز و احترام پیش آمد - ولوازم قدر شناسی تبقدیم رساند - اعظم خان جدّ ارادت خان واضح است - احوال او مجملاً در ترجمۂ واضح سمت وضوح می پذیرد -

میر معصوم مدتے رفاقتِ اعظم خان برگزید۔ واز موائد احسان او کامیاب گردید۔
سکۂ سخن باین خوش عیاری رواج می دہد ؎

مرا کشایشِ خاطر نہ از گلستان است | کلیدِ قفلِ دلم بزۂ بیابان است
ای کہ ہمراہِ موافق زجہان مے طلبی | آن قدر باش کہ عنقا زسفر باز آید
خرابِ ہمتِ خویشم کہ صبح چون گردون | گر آفتاب بدستم فتاد شام نماند
نارم قاصد چون برآمد قالب من شد تہی | مرغ روح من جوابِ نامۂ دلدار بود

بعد تحریر سرو آزاد معلوم شد کہ میر معصوم در سنہ اثنین وخمسین والف (۱۰۵۲)
در ہند وفات یافت۔ وقطعۂ تاریخ فوتش در دیوانِ میرزا محمد علی ماہر بنظر در آمد۔ مادۂ
تاریخ این است مصرع ع معصوم نزد حیدر وسیجر قدم نہاد۔
۵۲ ۱۰ ھ

(۷۱) شیدا

مؤلد ومنشأ او فتحپور از توابع اکبر آباد است۔ صاحب ذہن رسا وفکر آسمان پیما
بود وشعر را بسرعت تمام میگفت۔ وبچشم زدن جواہر فراوان می سفت۔ طبعش در مسلک
سخن طرازی اگرچہ راست می رفت اما از جادۂ حُسن خلق انحراف داشت۔
قصیدۂ اعتراضاتے کہ در مقابلۂ قصیدہ حاجی محمد جان قدسی بنظم آوردہ شہرت
تمام دارد۔ وطالبائے آملی و میر الٰہی ودیگر مردم را ہجو کرد۔ چون شیوۂ ہجا
شعار خود ساختہ بود۔ خود نیز ہدف ناوک حریفان می شد۔ مناظرۂ شیخ فیروز با شیدا
مشہور است۔
صاحب تاریخ صبح صادق روایت می کند "عدد اشعارش بصد ہزار رسید"
در اوائل حال چندے رفیق خانخانان بود وایامے ملتزم آستانۂ شہریار
بن جہانگیر بادشاہ۔ بعد ازان در سلک ملازمان صاحبقران ثانی شاہجہان۔

اَنَا رَ اللّٰہُ بُرْھَانَہٗ منخرط شد۔ و در زمرۂ احدیانِ سرکار والا داخل گردید۔ و چون مطلع او کہ ؎

چیست دانی بادۂ گلگون مصفا جوہرے　　حُسن را پروردگارے عشق را پیغمبرے

بسمع پادشاہ رسید در غضب آمد بجہت آنکہ اُم الخبائث را او رلباسے کہ نباید وصف کرد۔ و حکم صادر شد کہ از ممالک محروسہ اخراج نمایند۔ شید اقطعہ عذری املا نمود۔ و قول عارف جامی قدس سرہ استشہاد آورد کہ ؎

از صراحی دو بار قلقل بے　　پیش جآمی بہ از چہار قل است

پادشاہ از سرِ عتاب درگزشت ؎

الحق در عہد اکبر پادشاہ و جہانگیر پادشاہ وہنے در بنیاد اسلام راہ یافتہ صاحبقران ثانی از سرِ نو مؤسّسِ قوانین شریعت شد و سلطان اورنگ زیب عالمگیر متمم۔ و این ہر دو پادشاہ غفران پناہ حق عظیمے بر اسلامیان ہند ثابت کردہ اند۔

شید اآخر حال در خطۂ کشمیر گوشہ گیر شُد بمواجبے از سرکار صاحبقرانی موظّف گشت۔

از منظوماتِ اوست مثنوی مسمی بہ دولت بیدار در برابر مخزن اسرار مطلعش این است ؎

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ　　آمدہ سر چشمۂ فیض عمیم

درین چمن گل و لالہ شبنم اندود است　　کہ خندۂ گل این باغ گریہ آلود است

بیک دل کے توان اندیشۂ دنیا و دین کردن　　کہ نتوان ہر دو دستِ خویش در یک آستین کردن

گفتن دعا بہ لف تو تحصیل حاصل است　　با خضر کس نگفت کہ عمرت دراز باد

فسونگر داند آن خاکے کہ از وی بوی مار آید　　شناسم بوی زلفت را اگر در مشکِ تر پیچی

هوایت در سرے گنجد کہ درز یرِ درم تیغت — چو شمع از جیب خود ہر دم سر دیگر برون آرد
شہید حسرت آغوشت ای نازک بدن گشتم — بجائے موے سر در ماتم بند قبا بکشا

(۴۲) ادہم میرزا ابراہیم بن میر رضی

از اجلۂ سادات ارتیمان من توابع ہمدان است پدرش میر رضی نیز صاحب سخن بود۔ دیوان مختصرے از و بنظر در آمد۔ طور قدما دارد۔ ساقی نامۂ او شیرین اُفتادہ
از آن است ؎

دماغم زمے خانہ بوئے شنید — حذر کن کہ دیوانہ ہوئے شنید
بگیرید زنجیرم اے دوستان — کہ پیلم کند یادِ ہندوستان

دور از ان در اشک بیتابم بمژگان آشناست — دست با سر بر سر زانو۔ پا بدامان آشناست

ادہم بیانے خوش دارد و زبانے دلکش۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و
می گوید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ ادہم گفتہ است — گر منش دامن نگیرم خون من خود مردہ بہ

ادہم از جانب مادر صفوی نژاد است۔ در ریعان شباب قصد گلگشت ہندوستان
کرد۔ و در عہد شاہجہانی درین دیار رسیدہ۔ بذریعہ حکیم داؤد مخاطب بہ تقرب خان
کہ از امراء عمدۂ شاہجہانی بود باریاب محفل خلافت گردید۔ و نوئینان عظام نظر بہ نجابت
خاندان طرف مراعات او نگاہ می داشتند۔ لیکن از بسکہ برندی و بیباکی مجبول بود۔
وسوداے نیز در سر داشت۔ و علانیہ مرتکب مناہی می شد۔ و با اعیان شوخیہا می
کرد۔ از مرتبہ افتاد۔ و چون با تقرب خان ہم بے ادائیہا از حد گزرانید۔ خان مذکور
او را بحبس فرستاد۔ تا در سنہ ستین و الف (۱۰۶۰) در دار الخلافہ شاہجہان آباد
زندان ہستی را پدرود نمود۔

بہار سخنش چنین جوش مے زندے

رسائی بین کہ چون برخیزد از جا قدِ رعنایش — فتد گیسوئے او چون سایۂ شمشاد بر پایش

(۴۳) الٰہی - میر الٰہی

از سادات اسد آباد من توابع ہمدان است - کلامش لطافتے و عذوبتے دارد - و مذاق اظہار الذتے خاص می بخشد -

در صفاہان بسیار بودہ - و با حکیم شفائی و آقا رضی صحبت داشتہ - آخر بہ نزہتکدۂ ہند شتافت و در سلک ملازمان شاہجہانی انتظام یافت - بسیار خوش خُلق و درویش مزاج بود - و نزد اکابر معزز و محترم می زیست -

فوتش در سنہ اربع وستین و الف (۱۰۶۴) واقع شد غنی کشمیری این مصرع تاریخ یافت - مصرع بُرد الٰہی زجہان گوی سخن

سیف کلکش جوہر ہا باین خوبی عرض می کندے

زمانہ بسکہ مرا خاکسار مردم کرد — زآب دیدۂ من می توان نیم کرد

رباعی

از دوریت ای تازہ گلِ باغِ مراد — چون غنچۂ چیدہ خندہ ام رفتہ زیاد

گریان چو پیالۂ پُرم در کفِ مست — نالان چو سبوی خالیم در رہِ باد

(۴۴) یحیی - میر یحیی کاشی

شاعرے است احیاء معانی کارش - و جان در کالبد سخن دمیدن شعارش - از ولایت خود در عصر صاحبقران ثانی شاہجہان رہگرائے ہند شد و در ذیل ثنا طرازان شاہی منسلک گردید -

مُلّا عبد الحمید مؤلف شاہجہان نامہ گوید:-

"غرۂ ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین والف (۱۰۵۹) میر یحیی شاعر را صد مہر انعام شد انتہی"

وچون قلعہ ارک دار الخلافہ شاہجہان آباد باسائر عمارات بصرف مبلغ شصت لک روپیہ درسنہ ثمان وخمسین والف (۱۰۵۸) انجام گرفت۔ وصاحبقران وقت داخل شدن درین عمارات جشن عالی ترتیب داد۔ میر یحیی تاریخ برآورد کہ ع

شد شاہجہان آباد از شاہجہان آباد ۱۰۵۸ھ

دران جشن تاریخ ازنظر شاہی گزشت وہزار روپیہ صلہ مرحمت شد[1]

انتقال او در شاہجہان آباد یازدہم محرم سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) اتفاق اُفتاد۔

نخل سخن باین نازکی می بندد ؎

بہ بوریا نہنی پا کز فقیران است	قدم منہ بہ نیستان کہ جای شیران است
زروی آدمیت پند من ناصح نمی داند	کہ من باآن پری خو کرده دام آدم نمی خواہم
مدہ زدست گریبانِ گوشہ گیری را	کہ مومیائی پائے شکستہ دامان است
ہرچہ یابم تا نیفشانم نمی گیرم قرار	درکف زالِ فلک سیتو چون پرویز نم
نرمی بسیار خواہد بادرشتان ساختن	مغز خود تنہا خورد تا در استخوان جا کردہ است
ہمچون غلاف گردہ موافق یکے شوند	با تیغ شان زہم نتوان ساختن جدا
حیاتم بس بود چندان کہ یکشب با گلے باشم	شود چون روز روشن عمر چون شبنم نمی خواہم
ہران نے کارزو در ناخنِ دل کرده بود آخر	برائی فرشِ ایوانِ قناعت بوریا کردم
نیم از ناوکِ صیاد آگہ۔ اینقدر دانم	کہ جائے دام اگر خواہی بکامم میتوان کردن
دولب دو ناخنِ مرد است تا بہم نرسد	گرہ زخاطرِ خود وا نمی توان کردن

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۷۶۹ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء

(۴۵) دانش میر رضی بن میر ابو تراب رضوی مشهدی

شاعرِ عالی جناب است و معنی تازه یاب - زلال فکرش در کمال صفا و شیرینی و نهال بیانش در نهایت نازکی و دلنشینی -

در عهد شاهجهان پادشاه با والد خود عازم هند گردید و در اشتیاقِ هند گفت ؎

راهِ دورِ هند پا بستِ وطن دارد مرا   چون حنا شب در میان رفتن بهندستان خوش است

بعد وصول هندوستان باریاب محفل شاهجهانی گشت - و در شعبان سنه خمس و ستین والف (۱۰۶۵) قصیده در مدح پادشاه بعرض رسانید - و دو هزار روپیه صله عنایت شد - بیتے از آن قصیده این است ؎

بخوان بلند که تفسیر آیۂ کرم است   خطے که از کفِ دستِ مبارکش پیداست

و چندے خود را در ملازمان شاهزادهٔ دارا شکوه در آورد و به الطاف خاص نوازش یافت - شاهزاده را این بیت او که ؎

تاک را سرسبز کن ای ابر نیسان در بهار   قطره تا می میتواند شد چرا گوهر شود[1]

بسیار خوش آمد و لک روپیه بهاے شعر مرحمت نمود -

و ایامے در بنگاله با شاهزاده محمد شجاع بن شاهجهان نیز بسر برد - از انجا رخت سفر به حیدر آباد دکن کشید - و نزد عبد الله قطب شاه والی آنجا اعتبار تمام بهم رسانید -

میر ابو تراب والدِ میر رضی هم طبع نظم داشت و فطرت تخلص می کرد - و در حیدر آباد سنه ستین و الف (۱۰۶۰) بر بستر تراب خوابید - قبر او در دائرهٔ

---

[1] مراۃ الخیال صفحه ۲۵۸ مطبوعه کلکته -

میر محمد مومن استرآبادی دیده شد۔ بر لوح مزار او کنده اند که این رباعی را دم آخر بنظم آورد[1]۔ رباعی

فطرت بتو روزگار نیرنگی کرد — ننواخت بهر خارج آهنگی کرد
آن سینه که عالمے درو می گنجید — اکنون ز تردد نفس تنگی کرد

و رباعی دیگر از میر رضی که در فراق والد خود گفته هم بر لوح مزار میر ابوتراب تحت رباعی مذکور نقش است رباعی

دانش مکن اعتماد بر عمر دراز — کاید بزمانِ کم بسر عمر دراز
گیرم که چو عیسےٰ بفلک بر شدهٔ — آید بچه کار بے پدر عمر دراز

آخر الامر سلطان عبد اللہ قطب شاہ میر رضی را نائب الزیارۃ خود مقرر نموده در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) رخصت مشهد مقدس ساخت که در روضهٔ رضویه از جانب سلطان مراسم زیارت بتقدیم رساند و در ازاء این خدمت دوازده تومانِ تبریزی سالیانه از سرکار سلطان بادمی رسید۔ نقل فرمان تقرر سالیانه در منشآت حاجی عبد العلی طالقانی که منشیِ سلطان عبد اللہ بود۔ بنظر رسید۔

انتقال میر رضی در سنه ست وسبعین والف (۱۰۷۶) واقع شد۔ منتخب دیوانش بملاحظه در آمد و این اشعار منتخب گردید ؎

نمک شناس اسیران گر از قفس رستند — به نخلِ خانهٔ صیاد آشیان بستند
رویِ ماهِ نو بروی بادهٔ گلگون به بین — آب عمر افزا بنوش و حُسن روز افزون ببین

---

[1] همین رباعی بادنی تغیر در مآثر الامرا جلد دوم صفحه ۵۸۸ مطبوعه کلکته در ترجمه علامهٔ فیضی مذکور است و وفات او در سنه یک هزار و چهار اتفاق اُفتاده میر ابوتراب در سنه یک هزار و شصت رو داده پس از اینجا باید فهمید که حقیقت حال این رباعی چیست۔

دربزم کنم سیر که جائے دگرم نیست
ازحلقه برون چون قدح می سفرم نیست

بتارِ سازدرین بزم نسبتے داریم
خوش انداہلِ نشاط ازضعیف نالیہا

بپرحذر ازآفتِ ہم صحبتِ دیرینہ باش
کاش ازاول نبودے شیشہ باسنگ آشنا

صفحۂ دشت بامداد رفیقان طی کن
چون قلم بے دوسہ یارے بسفر نتوان رفت

کُشادہ روئیِ خوبان درآخرِ حُسن است
درین چمن ہمہ جاموسمِ خزان بازاست

متاب رُخ نفسے تا بجائے خود باشیم
چو عکسِ آینہ مازندہ ازنگاہ تو ایم

شبِ عید است آدمی بینیم قدح در دستِ نگینش
شبستانِ خدا امشب چراغ روشنے دارد

(۴۶) مسیح حکیم رکنا کاشی

مسیح و مسیحا و مسیحی تخلص می کند۔ شاعری ست عیسیٰ نفس۔ درتشخیص مزاج معنی زود رس۔ خادم طبیعتِ سخن۔ روح آفرین قوالب کہن۔

میرزا صائب نام اورا بتعظیم میگیرد و می گوید؎

این آن غزلِ حضرتِ رکنا ست کہ فرمود
پائے ملخے پیش سلیمان چہ نماید

درفن طبابت نیز یدِ طولیٰ داشت۔ و آثار تخلص خود بظہور می رسانید۔

سالہا از مصاحبان خاص شاہ عباس ماضی بود۔ شاہ مکرر منزلِ اورا بپرتوِ قدوم برافروخت۔ آخر مزاج شاہی منحرف شد۔ حکیم کم التفاتی شاہ مشاہدہ کردہ از ولایت برآمد و درین باب گوید؎

گر فلک یک صبحدم با من گران باشد سرش
شام بیرون می روم چون آفتاب از کشورش

وخود را بدار الامن ہند کشید۔ و در آستانۂ اکبر پادشاہ باسودگی می گزرانید[۱] و در عہد جہانگیری نیز قرین کامرانی و باریاب محفلِ سلطانی بود تا آنکہ بتقریبے جانب

[۱] مآثر الامرا جلد دوم صفحہ ۲۸۳ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمہ رحمت خان۔

الہ آباد رفت۔ و چندے دران مصر رحل اقامت افگند۔

آخر بار سفر بصوب حیدر آباد دکن بر بست۔ میر محمد مومن استر آبادی وکیل السلطنت محمد قلی قطب شاہ بدیدن حکیم تشریف آورد حکیم برسم تواضع شیشۂ گلاب را غلط کردہ شیشۂ شراب بر میر افشاند۔ میر آزردہ گشت و حکیم غرقِ عرقِ انفعال شدہ راہ بیجاپور گرفت۔ و درانجا نیز زمانہ موافقت نکرد۔ ناگزیر بہ اردوی جہانگیری معاودت نمود۔ و با مہابت خان ملازم گشت۔

چون صاحبقران ثانی شاہجہان براورنگ فرمانروائی بر آمد حکیم قطعۂ تاریخی املا کردہ بعرض رسانید و بانعام دوازدہ ہزار روپیہ کامیاب گردید ازان قطعہ است ؎

پادشاہِ زمانہ شاہ جہان	خرم و شاد و کامران باشد
بہرِ سالِ جلوس او گفتم	درجہان بادتا جہان باشد

۳۷ ۱۰۰۴

و در سنہ احدی و اربعین و الف (۱۰۴۱) بنا بر کبرِ سن التماس رخصتِ مشہد مقدس نمود۔ وقتِ رخصت بعنایت خلعت و پنج ہزار روپیہ کام دل اندوخت و در رفتن توفیق زیارتِ حرمین شریفین یافت و بایران دیار برگشت۔ آوجی نطنزی گوید ؎

میانِ ہمنفسان خواستم مسیحا را	ہزار شکر کہ دیدم حکیم رکنا را
سفینۂ سخن از ورطہ برکنار آمد	گزر بساحلِ ایران فتاد دریا را
کہن شراب جوان نشۂ طبیعت او	نوید عمر طبیعی دہد احبّا را
زہے مباد تہی دستِ ساقیئے کہ رساند	بپای بوس صراحی پیالۂ ما را

بعد ادراک زیارت روضۂ رضویہ بجاذبۂ حب الوطن متوجہ کاشان گردید۔ دایامے توقف کردہ بہ ارادۂ درگاہ شاہ صفی رو بصفاہان آورد و از شاہ چندان التفات نیافتہ بہ شیراز آمد۔ پس از چندے باز رخت سفر بہ کاشان کشید۔

میرزا امینائی قزوینی مؤلف شاہجہان نامہ می طرازد کہ:-

"حکیم رکنا بعراق مراجعت نمودہ بدعائے دولت ابد پیوند مشغول گشت۔ و چون در"

"سلک مدحت سرایانِ این دودمانِ علیہ انتظام داشت۔ و دارد۔ در اکثر سنوات"

"او را از روی مرحمت بہ انعامے یاد و شاد می فرمایند۔"

وفاتش در سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) واقع شد۔ این مصرع تاریخ یافتہ اند[1]

رفت بسوی فلک باز مسیح دُوُم
۱۰۶۶ھ

کلیاتش قریب بصد ہزار بیت است۔ معجون سخن چنین مرتب می سازد ؎

اگر خواہی کہ سنجی زورِ فقر و سلطنت باہم ٭ بچینیہای فغفوری بزن کشکول چوبین را

سبزہ پامال است در زیرِ درختِ میوہ دار ٭ در پناہِ اہل دولت ہست خواری بیشتر

در ہجر یکدو روز صبورم کہ از فراق ٭ چون شاخ نو بریدہ ندارم خبر ہنوز

رباعی

ہرگز نشدم بسوزنی بارِ کسے ٭ وین دیدہ ندوخت چشم بر تارِ کسے

صد شکر کہ در جہان نبستم ہرگز ٭ تحت الحنکی بقصدِ دستارِ کسے

(۴۷) حاذق حکیم حاذق بن حکیم ہمام گیلانی

واقفِ فن است و نبض شناس سخن۔ میرزا صائب بتضمین مصراع اوسے

پرواز دو می فرماید ؎

جوابِ آن غزلِ حاذق است این صائب ٭ بہار دیدم و گل دیدم و خزان دیدم

مولد حاذق فتحپور سیکری است[1] و در عہد جہانگیری بمنصبے شایستہ سرفرازی داشت۔

وچون حکیم ہمام باتفاق میر سید صدر جہان پہانوی در زبان اکبری

---

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۵۸۷۔

بسفارت عبداللہ خان والی توران نامزد شدہ بود۔ صاحبقران ثانی شاہجہان در سال اول جلوس خود حکیم حاذق را بہمان اعتبار نزد امام قلی خان والی توران رخصت فرمود۔ حکیم حاذق بعد ادای سفارت مراجعت نمود و از درگاہِ خلافت بمنصب سہ ہزاری و خدمت عرض مکرر بمعرضِ امتیاز در آمد۔

و پایان عمر در مستقر الخلافہ اکبرآباد گوشۂ انزوا گرفت و بسالیانۂ پانزدہ ہزار روپیہ از سرکار پادشاہی مؤظف گردید۔ و تا سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) سالیانہ او باضافہای متعدد بچہل ہزار رسید۔

حکیم در شوال سنہ سبع و ستین و الف (۱۰۶۷) در اکبرآباد شربت فنا چشید۔

او ہم خامہ را باین روش جولان می دہد ؎

زگردشِ فلک اسرار مہر و مہ شد فاش — بیک کلاہ دو سر مشکل است پوشیدن

ما قدر جوانی چہ شناسیم کز اول — تصویر کشان قامتِ ما پیر کشیدند

بقولِ من نرسید است فعلِ من ہرگز — خوشا کسے کہ دراز است از زبان دستش

درینجا مجملے احوال سید صدر جہاں[1] کہ در ترجمۂ حاذق ضمناً مذکور شد بزبان خامۂ تقریب جو حوالہ می شود

سید صدر جہاں

مولد و منشأ سید پہانی است بکسر بائے فارسی و یائے تحتانی در آخر قصبہ ایست از نوابع لکھنؤ۔ سید فاضل جید بود۔ و طبعے ظریف و نکتہ سنج داشت۔

ابتداء حال بوساطت شیخ عبد النبی صدر بملازمت اکبر بادشاہ رسید و منصبِ افتاء ممالک محروسہ بر قرار گرفت۔

و در سنہ اربع و تسعین و تسعمائہ (۹۹۴) پادشاہ او را باتفاق حکیم ہمام نزد عبداللہ خان والی توران بایلچی گری فرستاد بعد تقدیم سفارت معاودت نمودہ

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸۔

درخطۂ کابل پادشاہ را دریافت۔

وپس از چندے بعطاے منصب صدارت کل بر صدر عزت نشست ورفتہ رفتہ بپایۂ امارت ومنصب دوہزاری متصاعد گشت

جہانگیر پادشاہ در ایام شاہزادگی چہل حدیث درخدمت سید بخواند۔ شاہزادہ اورا بسیار دوست می داشت۔ روزی سید از قرضداری خود شکایت کرد۔ شاہزادہ با سید وعدہ فرمود کہ اگر نوبت سلطنت بمن می رسد۔ قرض شمارا ادا می کنم۔ یا ہر منصبے کہ خواہید میدہم۔ بعد جلوس سید را مختار کرد۔ او منصب چہارہزاری درخواست پادشاہ بمنصب مذکور نوازش فرمود۔ وصدارت را نیز بحال داشت۔ و **قنوج** را در اقطاع او تنخواہ کرد۔

سید محسن الزمان نافع الخلق بود۔ در صدارت عہد جہانگیری چندان مدد معاش بمستحقان مقرر نمود کہ **میرزا جعفر آصف خان** بعرض پادشاہ رسانید کہ آنچہ عرش آشیانی **اکبر پادشاہ** در عرض پنجاہ سال بخشید۔ سید در عرض پنج سال بمردم حوالہ کرد۔ صدو بیست (۱۲۰) سال عمر داشت۔ اصلاً در عقل و حواس او فتورے راہ نیافت[1] انتقال او در سنہ سبع وعشرین والف (۱۰۲۷) واقع شد مشہور است کہ ہرگاہ سید بسفارت **توران** رفت پادشاہ و امراء آنجا سید را در فنون بسیارے امتحان کردند مثل خوشنویسی و تیراندازی و شطرنج وغیرہ سید در ہرباب کامل عیار برآمد ومردم آن دیار را در حیرت انداخت

اما ملا قاطعی رسالۂ درباب ایلچی گری **حکیم ہمام** و **سید صدر جہان** ترتیب دادہ دران رسالہ جمیع ہنرہا نسبت بہ **حکیم ہمام** نوشتہ اللہ اعلم مجلس کہ آن را نسبت بسید نقل کردہ۔ وسید بر علماء آنجا غالب آمدہ۔

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸ تا ۳۵۱ مطبوعہ کلکتہ۔

(۴۸) فرج - مُلّا فرج اللہ شوستری

تازہ دماغ نشئہ زود رسی - و انجمن افروز سخن عربی و فارسی است - سید علی معصوم مکّی در سلافۃ العصر کہ تذکرۃ الشعراء عرب جمع کردہ احوال ملا را بطمطراق می نویسد[1] و میرزا صائب مکرر او را در مقاطع یاد می کند - از انجملہ است ؎

همین ز خاک فرج کامران نشد صائب — کہ فیض ہم بظہوری ازین جناب رسید

از وطن مالوف بسیر ممالک دکن خرامید - و در خدمت سلطان عبد اللہ قطب شاہ والی حیدر آباد منزلت و ثروت تمام بہم رسانید

پری زادان سخن را چنین تسخیر می کند ؎

مغان کہ دانۂ انگور آب می سازند — ستارہ می شکنند آفتاب می سازند

در ہواے بادۂ گلرنگ بیتابیم ما — سالہا شد کز ہوا داران این آیم ما

از رہ ببانگ ہرزہ درایان نے روم — کے می دہد فریب صدائے جرس مرا

گر زیر سپہریم عجب نیست کہ دریا — در زیر حباب است و فزون تر ز حباب است

ہمیشہ می خورم از خود شکست پنداری — کہ نیمۂ ز دلم شیشہ نیمۂ سنگ است

و از اشعار عربی اوست ؎

لَا غَرْوَ اِنْ لَّمْ تُفْصِحِ الْاَیَّامُ بِیْ — اَلدَّھْرُ اِبْنُ عَطَا وَ اِنِّی الرَّآءُ

وَ بِذَا اَجْرٰی طَبْعُ الزَّمَانِ وَ اَھْلِہٖ — دَفْنُ الْکَلَامِ وَ اَھْلُہٗ اَحْیَآءُ

اشارہ است بہ واصل ابن عطا معتزلی کہ الثغ بود یعنی حرف راء را نطق نمی توانست کرد - و نوعی سخن ادا می نمود کہ حرف راء در کلام او نمی آمد و عیب لثغہ بر سامعان منکشف نمی شد تا بحدے کہ ضرب المثل شد - و شعراء در اشعار خود استعمال کردند[2]

[1] سلافۃ العصر نسخۂ قلمی ورق ۳۸۸ فہرست کتب خانہ آصفیہ فن تراجم نمبر ۵۰ - [2] ابن خلکان نمبر ۱۹ ۷ حرف الواو مطبوعہ یورپ و کامل مبرد صفحہ ۵۴۷ مطبوعہ یورپ -

ابو محمد خازن گوید در مدح صاحب ابن عباد وزیرے

نَعَمْ تَجَنَّبَ لَا یَوْمَ الْعَطَآءِ کَمَا | تَجَنَّبَ ابْنُ عَطَآءٍ لُثْغَۃَ الرَّآءِ

ودیگرے گوید ؎

وَجَعَلْتَ وَصْلِی الرَّآءَ لَمْ تَنْطِقْ بِہٖ | وَقَطَعْتَنِی حَتّٰی کَاَنَّکَ وَاصِلُ

(۴۹) احسن۔ظفر خان

میرزا احسن اللہ نامؒ احسن تخلص بن خواجہ ابوالحسن تربتی۔خواجہ در عہد اکبر بادشاہ وارد ہند شد و بوزارت شاہزادۂ دانیال و دیوانِ دکن اختصاص یافت۔وچون جہانگیر پادشاہ سریر آرا شد خواجہ را از دکن طلبیدہ اول بخدمت میر بخشیگری نواخت وآخر بتفویض وزارت اعلیٰ و منصب پنج ہزاری ممتاز ساخت ودر سنہ ثلث وثلثین والف (۱۰۳۳) حکومت دار الملک کابل ضمیمۂ وزارت مقرر گشت وظفر خان از جانب پدر بہ حکومت کابل مامور گردید۔

وچون نوبت دارائی ہندوستان بہ صاحبقران ثانی شاہجہان رسید۔خواجہ را بمنصب شش ہزاری شش ہزار سوار سرفراز فرمود۔

ودر سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) صوبۂ کشمیر مرحمت شد۔ونظر بر آق سقالی ودولت خواہی خواجہ را از رکاب جدا نمودہ ظفر خان را بہ نیابت پدر رخصتِ کشمیر فرمود۔

وچون خواجہ نوزدہم رمضان سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) در سن ہفتاد سالگی ودیعت حیات سپرد۔صوبۂ کشمیر اصالۃً بہ ظفر خان تفویض یافت و منصب سہ ہزاری وعلم ونقارہ مرحمت گردید۔

لہ ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۷۷۔

ظفر خان مدتے بہ حکومت کشمیر پرداخت۔ وملک تبت را مفتوح ساخت[1]۔ و پایانِ عمر در دار السلطنت لاہور فروکش کرد ددر سنۂ ثلث وسبعین والف (۱۰۷۳) محل بہ صحرائے فنا کشید۔

ظفر خان صاحب جوہر و جوہر شناس بود۔ و سرے بصحبت و تربیت ارباب کمال داشت۔ افتخارش ہمین بس کہ مثل میرزا صائب مادح آستانِ اوست۔

ظفر خان چند جا در مقاطع غزل میرزا را یاد می کند از انجملہ است ؎

طرز یاران پیشِ احسن بعد ازین مقبول نیست | تازہ گوئیہای او از فیض طبعِ صائب است

ہشت عدد قصیدۂ میرزا در مدح ظفر خان بنظر در آمد۔ میرزا تعریف سخندانی او بسیار می کند و پاس نمکخوارگی بجا می آرد۔

دیوان مختصرے از ظفر خان مطالعہ اُفتاد۔ از انجاست ؎

دلم بکوی تو اُمیدوار می آید | نگاہ دار کہ روزے بکارے آید

درگوشۂ میخانہ ہمین گفت و شنید است | یاران برسانید دماغے شبِ عید است

در بتانِ ہند چون او دلبرِ خودکام نیست | رام رامم گرچہ می گوید ولیکن رام نیست

شادم بدل شکستگیِ خود کہ پیشِ من | قدرِ دلِ شکستہ چو زلفِ شکستہ است

گوشۂ چشمی اگر ساقی بما دارد بجاست | عمرہا در گوشۂ میخانہ خدمت کردہ ام

(۵۰) آشنا۔ عنایت خان

میرزا محمد طاہر نام آشنا تخلص بن ظفر خان مذکور۔ در عہد شاہ جہانی منصب ہزار و پانصدی داشت۔ و احوال سی[3] سالہ شاہجہان را ملخص بقید قلم آورد[2]۔

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۵۸ - [2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۲-

بعد جلوس خلد مکان در کشمیر زاویۂ عزلت گزید و در سنہ احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) رخت بہ نہانخانہ عدم کشید۔

دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و مثنویات و دیگر قسم شعر بنظر در آمد۔ مثنویہاے قصیر متعدد دارد و از انجملہ است ساقی نامہ۔ این بیت ازان است ؎

حکیمانہ ساقی بہ مجلس نشست | چرا نبض مینا نگیرد بہ دست

این چند بیت از غزلیات او فراگرفتہ شد ؎

الفت میانۂ دو ستمگر نمی شود | دندانِ مار قبضۂ خنجر نمے شود

بسکہ در راہِ فنا با خاک یکسان شد تنم | میتوان ہمچون غبار افشاند از پیراہنم

از حوادث گوہرِ مردانگی کمتر نشد | تیغ اگر در آب و آتش رفت بے جوہر نشد

ہر دم نوید لطف دگر مے دہد مرا | دل مے برد ز دست و جگر می دہد مرا

گر پوستم چو نافہ کشد آسمان بجاست | مو شد سفید و تیرگی دل ہمان بجاست

کشتئ بدست آور و قت گشت مہتاب است | مدعاے میخواران سیرِ عالم آب است

کدام چیز عزیزان ز یکدیگر گیرند | بغیر این کہ ز احوال ہم خبر گیرند

بیا دِ روی تو شبہا کنم نظارۂ ماہ | زرِ سفید بود از برائے روز سیاہ

خلقِ خوشت مرا بہ ثنا خوانی آورد | گل عندلیب را بسخندانی آورد

دولت بوقت تیرگیِ بخت نکبت است | جاروب وقتِ شام پریشانی آورد

تیرہ طبعان بسینہ صاف بد اند | ذوقِ آئینہ نیست بد رُو را

ما بزندانِ عمت خو بانشستن کردہ ایم | گاہ گاہے نالۂ برخیزد از زنجیر ما

لقمۂ چربِ خوشامد نکند رام مرا | دلِ من از سگِ کوی تو وفادار تر است

مرد را تن آسانی باعثِ فنا گردد | زود بگسلد از ہم رشتۂ کہ بیتاب است

از بسکہ دستِ من ز تعلق بریدہ است | رنگِ گرفتہ را بہ حنا باز می دہد

سامانِ دل ز قطعِ تعلق شود زیاد — گل بیشتر دہد چو گُنی شاخ را قلم

عقل ناچار کشد زحمتِ آلایشِ نفس — دایہ پرہیز کند طفل چو بیمار شود

طرزِ آئینہ خوشش نہ کرد دلم — عیب پوشی بہ از نمد پوشی است

زدو رساختن ابرام سفلہ گردد بیش — کہ زد درُستنِ مو از پے تراش بود

ہر کجا بود مرا نشہ صفت با خود داشت — ہرگزم می نتوانست کہ بیخود سازد

تا درون پر بود از تفرقہ دل وا نشود — چون پر آشوب بود شہر دکان نکشایند

چشم بسانِ آئنہ در عیبِ خلق نیست — پیوستہ ہمچو عکس خودم در کمینِ خویش

نیست نازک طینتان را طاقتِ سیمای خویش — دیدۂ نرگس ندارد تاب سیمای چراغ

چند چون رشتۂ تسبیح شوی سرگردان — نتوان گرد سررشتہ ز تقدیر برون

(۵۱) صائب - میرزا محمد علی تبریزی اصفہانی

امام غزل طرازان و علامۂ سخن پردازان است - از آن صبحے کہ آفتاب سخن در عالم شہود پر تو افشاندہ معنی آفرینی باین اقتدار سپہر دوار بہم نرساندہ - چنانچہ خود گوے دعوی در میدان می اندازد و می طرازد ؎

ز صد ہزار سخنور کہ در جہان آید — یکے چو صائب شوریدہ حال برخیزد

حامل لواے فصاحت - منشأ اعلاء کلمۂ بلاغت - نور نجابت از ناصیۂ کلامش پیدا و لمعۂ شرافت از سیمائے بیانش ہویدا - فوج فوج مضامین برجستہ منقاد جنابش - خیل خیل معانی بیگانہ بندۂ حاضر جوابش - ذوق سلیم در حدیقۂ اشعارش بنو بر کردن مسرور - ذہن صحیح در خزینۂ افکارش بدولت تازہ اندوختن مغرور - فکر نیرنگش موجد عبارات رنگین - جعل بسیطش مخترع تراکیب دلنشین - زلال تقریرش در کمال روانی - لآلی تعبیرش در نہایت غلطانی - پاے دقتِ خیال باوجِ کمال رسانیدہ - معہذا اصلا اثر تکلف گرد کلامش نگردیدہ -

و این کیفیت در کلام فصحاء دیگر کمتر توان یافت۔

قصیده و مثنوی ہم دارد اما مشاطۂ فکرش بہ تزیین عروس غزل بیشتر پرداختہ۔ و این غزل رعنا را بطرز تازہ و انداز خاص جلوہ افروز ساختہ۔ چنانچہ خود می فرماید ؎

غزل گوئی بہ صائب ختم شد از نکتہ پردازان	رباعی گر مسلم شد زموزونان سحابی را

و نیز می فرماید ؎

غزل نبود باین رتبہ ہیچگہ صائب	نوائے عشق در ایام من کمال گرفت

و از جملہ شرائف اوصاف میرزا ست کہ باوصف این جلالت شان از شعراء معاصرین و متقدمین ہر کرا در اشعار خود یاد کردہ بخوبی یاد کردہ و تیغ زبان را باز خم ہیچکس آشنا نساختہ و خود می فرماید ؎

بہ مور وقت سخن دست طرح دہ صائب	گرت ہواست سلیمان این جہان باشی

پدرش از کدخدایان معتبر تبارزۂ عباس آباد اصفہان است میرزا در دار السلطنت اصفہان نشو و نما یافت۔ و بہ کثر فرصت درشش جہت عالم کوس سخندانی زد۔ و در عین شباب آخر عہد جہانگیری متوجہ ہندوستان گردید۔ چون وارد دار الملک کابل گشت۔ ظفر خان کہ بہ نیابت پدر خود خواجہ ابو الحسن تربتی ناظم کابل بود میرزا را بہ کمند حسن خلق صید کرد[1]۔ و لوازم قدر شناسی نوعے کہ باید بہ تقدیم رسانید۔ چنانچہ شمۂ ازین ابیاتِ میرزا مستفاد می شود ؎

کلاہ گوشہ بخورشید و ماہ می شکنم	باین غرور کہ مدحت گرِ ظفر خانم
زنو بہار سخایش چو قطرہ ریز شوم	قسم خورد بسرِ کلک ابر نیسانم
بلند بخت نہالا بہار تربیتا	کہ از نسیم ہوا داریت گلستانم
حقوق تربیت را کہ در ترقی باد	زبان کجاست کہ در حضرتت فرو خوانم

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۱۔

توپای تخت سخن را بدست من دادی | توتاج مدح نهادی بفرقِ دیوانم
زروی کرم توجوشید خونِ معنی من | کشید جذب تو این لعل از رگ کانم
توجان زدخل بجا مصرعِ مرادادی | تودر فصاحتے دادی خطاب سحبانم
زدِقّت تو بمعنی شدم چنان باریک | کہ میتوان بدلِ مور کرد پنہانم
چوزلف سنبل ابیات من پریشان بود | نداشت طرۂ شیرازہ روے دیوانم
توغنچہ ساختی اوراق باد بردۂ من | وگرنہ خارنمے ماند از گلستانم
تومشت مشت گہر چون صدف بمن دادی | چوگل توزر بسپر ریختی بدامانم

چون حکومت کابل در اوائل جلوس صاحبقران ثانی شاہجہان بہ لشکرخان تفویض یافت۔ وظفر خان بہ ادراک عتبۂ خلافت شتافت میرزا نیز بہ رفاقت ظفر خان بہ سیر ہند خرامید

چون رایات صاحبقران در سنہ تسع وثلثین والف (۱۰۳۹) جانب دکن باہتزاز درامد۔ میرزا با ظفر خان در رکاب موکب سلطانی سرے بدیار دکن کشید ازانجا کہ شہر برہان پور گرد وبسیار دارد میرزا در حق این شہرے فرماید ؎

توتیا سازد غبارِ اگرہ و لاہور را | چشم من تا خاکِ گرد برہان پور خورد

وچون سید لشکر محمد عارف از مشاہیر اولیا درین شہر آسودہ اند توجیہ گرداز خاطر فقیر چنین برخاست ؎

فتاد بسکہ گزر لشکرِ محمد را | غبار خیز بود کوچہائے برہان پور

ودر ایام اقامت برہان پور پدر میرزا خود را از ایران بہ دیار ہندوستان رسانید تا او را بوطن مالوف برد۔ چون خبر قدوم پدر بمیرزا رسید۔ قصیدۂ درمدح خواجہ ابوالحسن انشا کرد ورخصت وطن التماس نمود ودرآنجا می گوید ؎

شش سال بیش رفت کہ از اصفہان بہند | افتادہ است توسن عزم مرا گزار

هفتاد ساله والد پیر است بندہ را — کز تربیت بود بمنش حق بیشمار
آوردہ است جذبۂ گستاخ شوق من — از اصفهان به اگرہ و لاهور اشکبار
زان پیشتر کز اگرہ بمعمورۂ دکن — آید عنان گسستہ تر از سیل بے قرار
این راہ دور راز سر شوق طے کند — با قامتِ خمیدہ و با پیکرِ نزار
دارم امید رخصتی از آستانِ تو — ای آستانئت کعبۂ اُمید روزگار
مقصود چون ز آمدنش بردنِ من است — لب را بحرف رخصتِ من کن گہر نثار
با جبہۂ گشادہ تر از آفتاب صبح — دستِ دعا بہ رفعِ راہ من برار

اتفاقاً موکب صاحبقران عنقریب در سنہ احدی و اربعین و الف (۱۰۴۱) از دکن بہ اکبر آباد عطف عنان نمود۔ ہزدہم محرم سنہ اثنین و اربعین و الف (۱۰۴۲) ظفر خان را حکومت کشمیر بہ نیابت خواجہ ابوالحسن مفوض گردید۔ میرزا محمل سفر با ظفر خان بربست و پس از گلگشت کشمیر جنت نظیر عازم ایران دیار گشت و تا آخر ایام حیات نزد سلاطین صفویہ مکرم و مبجل زیست۔ و در مدائح ایشان قصائد غرا پرداخت۔

وفاتش در سنہ ثمانین و الف (۱۰۸۰) اتفاق اُفتاد و در اصفهان مدفون گردید و غزل میرزا کہ مطلعش این است ؎

در ہیچ پردہ نیست نباشد نوای تو — عالم پُر است از تو و خالیست جائے تو

بر طبق وصیت بر سنگ مزار او کہ یک قطعۂ سنگ مرمر است کندہ شد

راقم الحروف گوید ؎

عندلیبِ نغمہ پرداز فصاحت صائبا — رفت ازین عالم بسوی روضۂ دار السلام
خامۂ آزاد انشا کرد سالِ رحلتش — بلبل گلزار جنت صائبِ عالی کلام
۱۰۸۰ھ

دیوان میرزا قریب ہشتاد ہزار بیت بخط ولایت بنظر رسیدہ و میرزا سی و سہ

غزل متفرق بخط خاص برحواشی آن نسخهٔ قلمی فرمودهٔ اشعارش عالمگیر است و مستغنی از تحریر۔ چند بیت بنابر التزام پیرایهٔ این مقام می شود ؎

زبانِ لاف رسوا می کند ناقص کمالان را
که رو بر خاک مالد پرفشانی بسته بالان را

نه از ردیِ بصیرت سایهٔ بالِ هما افتد
سیه مست است دولت تا کجا خیزد کجا افتد

از تماشائیِ پریشانِ جهان دلگیر باش
واله یک نقش چون آئینهٔ تصویر باش

هیچ همدردی نمی یابم سزائے خویشتن
می نهم چون بید مجنون سر بپای خویشتن

رنگین تر از حناست بهار و خزانِ ما
بر دستِ خویش بوسه زند باغبانِ ما

جلوهٔ برق است در میخانه هشیاری مرا
از پےِ تغییر بالین است بیداری مرا

مَی خورد با دیگران مستانه بر ما بگذرد
در فرنگ این ظلم و این بیداد جانا بگذرد

ای که فکرِ چارهٔ بیماریِ دل مے کنی
نسبتِ خود را بچشمِ یار باطل می کنی

عشق سازد ز هوس پاک دلِ آدم را
دزد چون شحنه شود امن کند عالم را

سخت می خواهم که در آغوش تنگ آرم ترا
هر قدر افشردهٔ دل را بیفشارم ترا

از جوانی داغها در سینهٔ ما مانده است
نقش پایِ چند زین طاؤس بر جا مانده است

ز پیری حرصِ دنیا نفس طامع را دوبالا شد
گدا را کاسهٔ دریوزه از کوزی مثنی شد

پا از گلیم خویش نباید دراز کرد
تیغ ستم بہ بین چه بزلف ایاز کرد

که حالِ دردمندان پیش چشمِ یار می گوید
که حرفِ مرگ بر بالین این بیمار می گوید

اهلِ کمال را لبِ اظهار خاموشی است
رمنت پذیر ماه تمام از هلال نیست

ای خوبیِ اُمید باین دستگاهِ حُسن
این یک دو بوسه گر نه شماری چه می شود

رمزی ست ز پاسِ ادبِ عشق که مرغان
شب نوبتِ پرواز به پروانه گزارند

نقش پایِ رفتگان هموار سازد راه را
مرگ را داغِ عزیزان بر من آسان کرده است

مکن اعانتِ ظالم ز ساده لوحیها
که تیغ سنگ فسان را سیاه می سازد

درطلب مابے زبانان اُمّتِ پروانہ ایم — سوختن ازعرض مطلب نزدِ ما آسان تر است

عقل کامل می شود از گرم و سردِ روزگار — آب و آتش می کند صاحب برش شمشیر را

زصدق و کذب سخن سنج را گزیری نیست — چو صبح تیغ جهانگیر ما دو دم دارد

باخبر باش کہ دل از خم زلفت نبرد — دُرِ گوشِ تو یتیمی است کہ در عالم نیست

مصرعِ رنگین بمطلع می رساند خویش را — ہر کہ کسبِ آدمیت کرد آدم مے شود

ماحجاب آلودگان را جرأتِ پرواز نیست — رگرد سر گردیدنِ ما گردِ دل گردیدن است

صفای سینہ مرادر حرم کند قندیل — چہ شد برون ز فرنگ آمد است شیشۂ ما

نیرنگ چرخ ... گلِ رعنا درین چمن — خونِ دل از پیالۂ زر می دہد مرا

صائب زملائک مطلب رتبۂ انسان — آئینۂ بے پشت چہ دیدار نماید

(۵۲) غنی - مُلّا محمد طاہر اشئوی کشمیری

اشئی قبیلہ ایست از قبائل معتبر کشمیر - از بدو شعور در حلقۂ درس مُلّا محسن فانی کشمیری تلمذ نمود - چون طبع بلند داشت در کمتر روزگار حیثیتے شایستہ بہم رسانید - آخر بغواصی بحر سخن اُفتاد و جواہرے کہ بنقد جان توان خرید بیرون آورد - میرزا صائب کلام او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ می گوید غنی — یاد ایامی کہ دیگ شوق ما سرپوش داشت

غنی بغناء طبیعی مجبول بود و با وصف بے دستگاہی بحضور خاطر بسر می برد - ازینجاست کہ غنی تخلص میکند

مُدّۃُ العُمر در شہر خود گزرانید - و در سنہ تسع و سبعین والف (۱۰۷۹) دامن از عالم سفلی برچید

دیوانش سائر و دائر است - چند بیت بنا بر ضابطہ ثبت اُفتاد ؎

عاشقان را جنبشِ مژگانِ چشمِ یار کشت | عالمے را اضطرابِ نبضِ این بیمار کشت
توانگر را نه زیبد لب بخواهش آشنا کردن | چون نبود دست خالی بدنما باشد دعا کردن
سیلی نخوری تا ز کفِ اہلِ زمانہ | چون مُهرۂ شطرنج مرو خانہ بخانہ
تا توانی عاشقِ معشوقِ ہر جائی مشو | می کند خورشید سرگردان گل خورشید را
سایہ گر سایۂ کوہ است سبک می باشد | کسبِ تمکین نکند سفلہ ز اربابِ وقار
با تو نزدیکیم ولے دورم ز فیضِ عام تو | موم در زیرِ نگین خالی ست از نقشِ نگین
از کشتہ شدن چہرۂ عاشق نشود زرد | این داغ بہ پیشانیِ سیماب نہادند
در دمِ صبح غنی پیرِ فلک مے گوید | کہ قضا نان دہد آن وقت کہ دندان گیرد
نیست چون مُہرۂ نرد م ہوسِ قصرِ بلند | خانہ ام ساختہ از ریختن رنگ بود
خاطرِ او از غبارِ لشکرِ خط جمع نیست | ہر دم آن زلفِ پریشان شانہ بینی می کند
رفتیم سوی یار و ندیدیم روی یار | مانند رہروے کہ رود سوے آفتاب
گر تیغ بر سرم رود از جائے نروم | لیکن چو کوہ نالہ ز زخمِ زبان کنم
غنی چو سایۂ مرغِ پریدہ در رہِ شوق | اگر بخاک بیفتم نیفتم از پرواز
چشمِ کرم مدار ز شاہان کہ جز نمد | آئینہ خلعتے ز سکندر نیافت است
از نزاکت او فتد مضمونِ من | گر بمضمونِ کسے پہلو زند
چراغِ مجلسم نبود مرا تابِ جدل با کس | اگر در پیشِ من دم میزنی خاموش می گردم
ز مضمون بردنِ یاران نمی باشد غمے ما را | چنان بستیم معنی را کہ نتواند کسے بُردن
سعی بہرِ راحتِ ہمسایہ ہا کردن خوش است | بشنود گوش از برای خوابِ چشم افسانہ را

راقم الحروف را ہم مضمونے مناسب مضمونِ غنی بہم رسیدہ کہ ؎

محنتِ ہمسایہ ہا بر خود گرفتن خوش نماست | از برای چشم بینی زیرِ بارِ عینک است

تخفی نماند کہ چنانچہ گوش از استماعِ افسانہ افادۂ خوابِ چشم می کند حظ خود ہم

که سمع قول مرغوب باشد مستوفی می گیرد۔ بخلاف بینی که عینک را حسبةً للّٰه بر می دارد۔ و برای نفع همسایه دیده و دانسته خود را در شکنجه می کشد۔

(۵۳) ناظم هروی

عمدۂ ناظمان جواهر معانی۔ و زبدۂ گهر نبدان عرائس سخندانی است۔ در خدمت عباس قلی خان ولد حسن خان شاملو اعتبار عظیم داشت و همت بفیض رسانی مردم می گماشت

برهان استعدادش مثنوی[۱] "یوسف زلیخا" ست که یوسف سخن را از چاه و زندان وا رهاند و بمصر بلند پایگی برده بر تخت نشاند اتمام این کتاب در سنه اثنین و سبعین والف (۱۰۷۲) شده است سنبل شعرش کاکلے می افشاند۔

خواهم که رخش بد عملِ زهد پے کنم	تسبیح تازیانۂ گلگون مے کنم
زسیر باغ و زندان بر نیاید کام سودایم	نه شاخ سنبلے بر سر نه زنجیری است در پایم
کنی تا چند خواب ای مستِ غفلت نالۂ سرکن	سرِ مینای دل بکشا دماغ دیدۂ تر کن
پیالۂ مَی ازین شیوه آبرو دارد	بدستگیری اُفتادگان زپا منشین
قطرۂ آبی کف خونی شد و بر خاک رنجیت	آدم خاکی چه طرف از عالمِ ایجاد بست
بیقراری عضو عضوم را بکامِ دل رساند	زخم تیغت بر تنم چون ماه نو سیّاره شُد
بسکه از بے اعتباریهای خود شرمنده ام	آنچنان سوی تو می آیم که گویا مے روم

(۵۴) واعظ میرزا محمد رفیع قزوینی

نوادۂ مُلّا فتح اللّٰه واعظ قزوینی است۔ پایۂ تعریفش ازان رفیع تر که بسلم قلم

---

[۱] این مثنوی از بسکه نادر الوجود است و در کتب خانۂ آصفیه حیدرآباد دکن موجود۔

توان رسید۔ وشرفۂ توصیفش ازان بلند ترکہ ببال اوراق توان پرید لآلی منظوماتش درکمال خوش جلائی۔ وجواہر منثوراتش درنہایت بیش بہائی۔

حجّت کمالش کتاب **ابواب الجنان** است کہ قماش سخن را درنہایت نازکی بافتہ۔ وباتفاق جمہور کتابے باین خوش بیانی درباب مواعظ ترتیب نیافتہ۔ اما عمرش باتمام این کتاب وفانکرد۔ فرزندش **میرزا محمّد شفیع** کہ تلمیذ والد خود است مجلد ثانی بہ انجام رسانید۔ این مجلد دربیان فضائل اعمال است لیکن بہ آن رنگینی وخوش انشائی نیست

مطالعۂ دیوان واعظ طبع را در اہتزاز آورد۔ این چند غزال از ختن او بخرامش مے آید ؎

از زبانِ کلکِ نقاشان شنیدم بارہا	بے زبانِ نرم کے صورت پذیرد کارہا
این قدر طولِ امل رہ میدہی دردل چرا	مصحفِ خود را باین خط می کنی باطل چرا
آزادہ بہراہی کس بند نگردد	خاصیّتِ سرو است کہ بپیوند نگردد
بریدن از جہان سرمایۂ از زندگی باشد	کہ افزون قیمت شمشیر از بُرّندگی باشد
حرفے اگر بعاشق بے تاب مے زند	شرمش طپانچہ برگلِ سیراب مے زند
سربرون آورد عکس از روزنِ آئینہ گفت	فیضِ صحبت می تواند سنگ را آدم کند
نیک خواہان درجہان مکروہِ طبعِ مردم اند	جز ترش روئی نہ بیند شربت از بیمارہا
روزگار آخر ستمگر را ستمکش مے کند	شیشہ می سازد مکافاتِ شکستن سنگ را
اگر خورشیدِ رُخسارِ تو در پیشِ نظر باشد	چو ماہِ نو زپیری می روم سوی جوانیہا
دست برداشتنِ وقت دُعا ایمائیست	کہ شفاعتگرِ ما پیشِ خدا دستِ تہی است
زابنای جنس خود بحذر باش زانکہ آب	باآن سرشتِ پاک بآئینہ دشمن است
فروتنی بخدا زود تر کند نزدیک	کہ زود قطع شود راہ چون سرازیر است

فیض پروانگیِ محفلِ ما چون نکند	که چراغش زصفائی قدم یاران است
غم گواراتر بود آزادگان را از سرور	آب تلخی بید را باشد به از آبِ نبات
سخنوری نتوان بے سخن شنو کردن	سخن بگوش بود بیش از زبان محتاج
شود از عزل- طبعِ ظالم معزول ظالم تر	کمان را زه گرفتن بیشتر پر زور می سازد
آزاد نیستند بدولت رسیدگان	گردید پاے بند نگین تا سوار شد
گرتهی دستی نه وا عظ مایهٔ دیوانگی است	چیست باعث کز درختان بید مجنون میشود
گشت داغم دلنشین تر در هواے نو بهار	زانکه بهتر مهر گردد صفحه چون نم مے شود
باشد از بے خانمانان برگِ عیشِ اغنیا	زندگانی شهر از پهلوی صحرا مے کند
یاد گیر از بید مجنون شیوهٔ اُفتادگی	گر گزارند اژه بر فرقِ تو سر بالا مکن
ظالم چو اُفتد از کار اُستادِ ظالمان است	سرحلقهٔ کمانهاست چون شد کباده
صد حیف که ما پیرِ جهان دیده نبودیم	روزیکه رسیدیم به ایامِ جوانی
ظاهر آرائی نباشد شیوهٔ روشن دِلان	میرد آتش از برائی جامهٔ خاکستری
نیست جز خجلت از احباب تهی دستان را	بید را جز عرقِ بید نباشد ثمرے

(۵۵) رفیع میرزا حسن

شاعرِ رفیع المقدار و منشی کامل عیار بود- اصلش از قزوین است- مدتها باقامت مشهد مقدس سعادت حاصل کرد لهذا به مشهدی شهرت گرفت
بعد از آن که منازل علوم رسمی طی کرد و دستمایه فنون بهم رساند- نزد ندر محمد خان والی بلخ رفت- و بمنصب انشا امتیاز یافت-
آخر عازم هند شد و چهار دهم رجب سنه اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) بآستان بوس صاحبقران ثانی شاه جهان دولت تازه اندوخت و در ملازمت اول بخلعت

وانعام سہ ہزار روپیہ کامیاب گشت۔ و در سلک بندگانِ درگاہ در آمد۔ و در جشن وزن شمسی بیست وچہارم ربیع الاول سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) مثنوی تہنیت جشن بعرض رسانید۔ و مبلغ ہزار روپیہ بر سبیل جائزہ مرحمت شد۔

و در عہد عالمگیری بخدمت دیوانی و بیوتاتی کشمیر مامور گردید۔ انجام کار بعد ز کبرِ سن از نوکری استعفا نمود و از سرکار پادشاہی وظیفہ تقرر یافت۔ و در دار الخلافہ شاہجہان آباد وظیفہ حیاتش منقطع گردید۔

عندلیب قلم زمزمۂ او می سراید ؎

آنہا کہ خواب راحت بر خود حرام کردند	چون شمع کار خود را یکشب تمام کردند
سہل باشد لذتِ خاری کہ در پیراہن است	داغم از ماہیے کہ او را خارہا جزو تن است
دل منہ بر اُلفتِ دُشمن کہ تا گرم است آہ	گرچہ می جوشد با آتش لیک با او دُشمن است
خار را آتش توان زد تا نگیرد دامنے	من نمیدانم علاجِ خار دامنگیر چیست
نیم بسمل شدہ مرغی بکف آرم کہ مرا	درخورِ حالتِ خود نامہ برے درکار است
بدام زلفِ تو عالم تمام دربند است	کسی کہ باز بود دیدۂ تماشائی است
قفای آینہ را بہ ز روی آینہ دان	کہ رو برو نشود با کسے کہ خود بین است

(۵۶) ناصح میرزا عرب تبریزی

نکتہ طراز ممتاز است و مصداق ترانۂ عندلیب شیراز کہ مصرع

"ہر آنچہ ناصحِ مشفق بگویدت بپذیر"

یعنی کلام او شنیدنی است۔ و جرعۂ جام او چشیدنی۔

میرزا صائب مکرر شعر او را تضمین می کند و در قطعی می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ ناصح گفتہ است	تا لبِ ساغر بخونِ من گواہی می دہد

فی الجملہ تحصیل کردہ در عباس آباد متوطن بود۔ و بشیوۂ تجارت اشتغال داشت۔
اشعار بسیار از ناصح بنظر رسیدہ۔ سواد کلامش سرمہ در چشم ورق می کشد ~

بہ سرمہ رام نگردید چشم جادو کیش | کہ از دو میل سیاہی رمید آہو یش
در زندگی برگ کشید است کار ما | خواب گران ماشدہ سنگِ مزار ما
در حقیقت دلِ بیرحم ندار د مغزے | پستہ را کہ نباشد لبِ خندان پوچ است

رباعی

نادان غلطش ز سُستی رائے خود است | بے قدریش از پستی کالای خود است
بر مرکب چوبین چو شود طفل سوار | خوش راہی و بدراہیش از پای خود است

(۵۷) سالک۔ محمد ابراہیم قزوینی

سالکِ مسالک خویش بیانی۔ و مخترع عجائب و غرائب معانی است مدتے در صفاہان اقامت داشت۔ و با صاحب کمالانِ آنجا سرگرم صحبت بود۔
آخر عازم ہندوستان گردید و بواسطۂ ربط قدسی و کلیم سرمایۂ جمعیتے اندوخت و بوطن مانوس مراجعت کرد۔ خویشانِ او آنچہ داشت ہمہ را و اکشیدند۔
ناگزیر کرت ثانی خود را بہ ہندوستان رسانید۔ و مدتے اقامت گزید و باز بجاذبۂ وطن بہ قزوین برگشت۔ و ہمانجا درگزشت۔
عنبر کلامش چنین بو می دہد ~

مہرو کین شوخی چشمانِ ترا آئین است | این دو بادام یکے تلخ و گر شیرین است
چہ ذوق چاشنیِ درد عافیت جو را | کہ شیر ہم شکر آب است طفل بدخو را
عرق سعی محال است بجائے نرسد | ابر را آبلۂ دست گہر می گردد
زحمت بہ پیشہ رستیِ قاتل ندادہ ایم | گلگون دوانده بردمِ شمشیر خونِ ما

استخوانِ من ومجنون بہ تفاوت بردار | اے ہما چاشنیِ درد فراموشش مکن
بے برگیِ من فسکرِ سر انجام ندارد | چون شمع تمام است بیک ترک کلاہم

(۵۸) سالک یزدی

رہ نوردِ قلمروِ خوش مقالی است و تیز روِ جادۂ باریک خیالی۔
آغاز حال در شیراز بود۔ شانہ رنگ می کرد۔ آخر بکسوتِ درویشان برآمدہ سرے بہ صفاہان کشید۔ و چندے رحل افگند۔
ازانجا بولایت دکن اُفتاد و در خدمت قطب شاہ والی حیدرآباد می گزرانید چون طائفۂ مغلیہ را ازانجا برآوردند بدارالخلافہ شاہجہان آباد آمد۔ مُلّا شفیعائی یزدی بپاسِ ہموطنی رعایتِ بسیار نمود۔ و در سنہ ست وستین و الف (۱۰۶۶) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان رسانید۔ و در سلک مدحت گزاران منتظم ساخت۔
مُلّا شفیعائی یزدی مخاطب[۱] بہ دانشمند خان در عہد شاہجہانی بمنصب سہ ہزاری فائز بود۔ و در زمان عالمگیری بمنصب پنج ہزاری و والا مرتبۂ میر بخشیگری متصاعد گشت و در سنہ احدی وثمانین و الف (۱۰۸۱) در گزشت۔
سہیل طبعش عقیق سخن را چنین رنگ می دہد ؎

درہوائے عشق پرورد م دلِ دیوانہ را | چون سپند از بہر آتش سبز کردم دانہ را
آشنائی کہنہ چون گردید بے لذّت بود | کوزۂ نو میکد و روزے سرد سازد آب را
نوای نالۂ نے می رسد بغارتِ ہوش | تو برق تازیِ این نے سوار را دریاب
درخورِ خرچ بود دخل زدیوانِ قضا | نرود تا نفسے کے نفسے می آید

---

[۱] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۳۰۔

زبانِ ہرزہ درایان توان بزم ببست | کہ پنبہ سرمۂ خاموشی جرس باشد

(۵۹) صیدی۔ میر صیدی طہرانی

صید بند وحشیان خیال است و دام نہ فراوان غزال۔ فرع شجرۂ سیادت است و صاحب انواع حیثیت۔

از صفاہان بہ ہند خرامید و پنجم ربیع الاوّل سنہ خمس وستین والف (۱۰۶۵) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان مباہی گشت و قصیدۂ کہ بمدح شاہی پرداختہ بود بعرض رسانید۔ ہزار روپیہ صلۂ قصیدہ مرحمت شد مطلعش این است ؎

زہے جہانِ خدا را سپہر عدل و کرم | بزیر سایۂ قدرِ تو نیّرِ اعظم

سرخوش گوید:۔ روزے جہان آرا بیگم بنت شاہ جہان بسیر باغ صاحب آباد می رفت۔ میر صیدی از بام سر راہ بہ بانگ بلند مطلعِ خود برخواند[۱] ؎

برقع برخ افگندہ برد ناز بباغش | تا نکہتِ گل بیختہ آید بہ دماغش

بیگم شنیدہ مسرور گردید۔ و پنجہزار روپیہ صلہ عنایت فرمود۔

دیوان صیدی بمطالعہ درآمد۔ قصاید در مدح صاحبقران شاہجہان دارد و مثنوی در تعریف کشمیر موزون ساختہ۔ در صعوبت راہ کشمیر گوید ؎

زبیمِ جان در و صد جا زیادہ | شود از باد بوی گل پیادہ

توان بہمتِ مردان دو صد سپاہ شکست | بزور خود نتوان گوشۂ کلاہ شکست

درعشق ہر کہ ہست مہیای جنگ ماست | بررویِ ما کسیکہ نہ اِستاد رنگ ماست

ماکہ باشیم کہ در بزم تو داخل باشیم | دولتِ ماست کہ حسرت کشِ محفل باشیم

ہر کہ خواہد نظرِ بد بہ جمالِ تو کند | آن قدر عمر نیابد کہ خیالِ تو کند

---

[۱] نتائج الافکار صفحہ ۲۰۶ مطبوعہ مدراس ۱۲۷۳ھ۔

تنها نگشته بے تو زبانم بکام بند | چون رنگِ گل شد است شرابم بجام بند
مارا به برگ سبز کجا یاد می کند | آن گل که منع بوی خود از باد می کند
صیّاد ما بنای ستم تازه کرده است | مرغی که پر شکسته شد آزاد می کند
غم زبے مهری او نیست که یکچند نهال | سایهٔ مرحمتِ خویش پریشان دارد
کمتر از برگی نباید بود در تسخیر دل | می کند از خود نهالی را که پیوندش کنند
میانِ آشتی و جنگ هم مقام خوش است | تغافلِ نگه آمیز صد ادا دارد
خود را بچشمِ آینه دیدی و سوختیم | باآنکه اضطراب مرا عذر خواه شُد
صورتِ دیوارهم در عالمِ خود زنده است | هر کسے را جامهٔ هستی برنگے داده اند
مرد بے برگ و نوا را سبک از جائے مگیر | کوزه بیدستہ چو بینی بدو دستش بردار
چو غنچهٔ که بگلشن شگفته باشد فرد | زگلرخان بتو دارد نظر بهار امروز
نقص عشق است که از خار بنالد بلبل | نسبتِ هرچه به گلزار رسد گل باشد
چشمت هنوز از صفِ مژگان به قتلِ عام | سان درزمینِ آینه بیند سپاه را
هرچه می گویم از ان نام تو مطلب باشد | که مرا تندیِ خوے تو معمائی کرد

(۶۰) ماهر۔ میرزا محمد علی اکبر آبادی

شاعریست ممتاز در نظم و نثر سحر طراز۔ نقد عمر تا دم آخر در خریداری متاع گرانمایهٔ سخن صرف کرد۔ و با کلیم و قدسی و صاحب طبعانے که بعد ازین دکان تازه گوئی چیده اند صحبت داشت۔

بدایت حال ملازم شاهزاده دارا شکوه بود و مرید خان خطاب داشت وچندے در رفاقت دانشمند خان شفیعا شاه جهانی بسر برد۔

آخر کار همه را دست زده بر پوست تخت درویشی نشست۔ و قلمرو قناعت و

آزادی تسخیر نمود۔

سرخوش در تذکرۂ خود گوید کہ :۔

"روزے فقیر گفت۔ نواب دانشمند خان میر بخشی و ہمت خان تن بخشی ہر دو بر حال شما
"مہربان اند چرا منصب شایستہ نمی گیرید۔ خندہ کرد و گفت بہ ترک دنیا مشہور شدہ ام۔ ودم
"از فقیری می زنم۔ اگر الحال باز رغبت بہ دنیا نمایم بآن زن ہندو می ماند کہ با شوہر مردہ برائے
"سوختن رفتہ باشد۔ آتش سوزان دیدہ خواہد کہ بگریزد۔ کناسان بچوبہا سرش را شکستہ
"بسوزانند[1]۔ فقر باستقلال داشت و تا زندہ بود بہ جمعیت و فراغت بود۔

راقم الحروف آزاد گوید کہ فقیر را با نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید خلف الصدق نواب آصف جاہ طاب ثراہٗ ربط عجبی اتفاق اُفتادہ بود و موافقتے کہ بالا تر ازان متصور نباشد دست بہم داد۔ چون نواب نظام الدولہ بعد رحلتِ پدر بر مسندِ ایالتِ دکن نشست بعض یاران دلالت کردند کہ حالا ہر رتبۂ کہ خواہید میسر است اختیار باید کرد و وقت را غنیمت باید شمرد۔ گفتم آزاد شدہ ام۔ بندۂ مخلوق نمی توانم شد۔ دنیا بنہر طالوت می ماند غرفۂ ازان حلال است زیادہ حرام۔ و این شعر فرو خواندہ شد ؎

درین دیار کہ شاہی بہر گدا بخشند ‌ ‌ ‌ ‌ غنیمت است کہ مارا ہمین بما بخشند

وفات ماہر در سنہ تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹) واقع شد۔ صاحب دیوان ضخیم و مثنوی ہاے متعدد است۔ و مثنوی مختصر در مدح جہان آرا بیگم دختر صاحبقران ثانی شاہ جہان گفتہ بتوسط عنایت خان آشنا تخلص نزد بیگم فرستادہ است ؎

بذاتِ او صفاتِ کردگار است ‌ ‌ ‌ ‌ کہ خود پنہان و فیضش آشکار است

بیگم را خوش آمد۔ و پانصد روپیہ صلہ فرستاد۔

[1] تتائج الافکار صفحہ ۳۹۲ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

اما در کلیات نعمت خان عالی مثنوی شانزده بیت در تاریخ عمارت زیب النسا بیگم دختر خلد مکان بنظر رسیده - در آن مثنوی بیت مذکور هم هست - توارد اُفتاده باشد ماہر در مثنوی گوید در نعت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلّم - ؎

گرچہ آورد پیش ازین عیسےٰ — مردۂ را دوبارہ در دُنیا
از رہِ معجز آن جہانِ کرم — عیسےٰ آرد دوبارہ در عالم
چشم چگونہ دیدنِ رویت ہوس کند — نظارہ برچراغِ تو کارِ نفس کند
حاسدِ اہل سخن داغ زحسن سخن است — انتقامِ پدر از خصم پسر می گیرد

(۶۱) فیاض - مُلّا عبدالرزاق

لاہجی الاصل قمی الوطن - مصنف کتاب "گوہر مراد" تلمذ بخدمت حکیم صدرائے شیرازی نمودہ و در عقلیات و نقلیات دستگاہ عالی بہم رساندہ وجلو اندیشہ را بسمت سخن طرازی نیز عطف می ساخت -

دیوانش محتوی بر قصائد و مقطعات و غزلیات وساقی نامہ و دیگر نوع شعر بنظر رسید - قصائد طولانی فراوان در مدح ائمہ اہل بیت رضوان اللہ علیہم و اُستاد خود حکیم صدرای شیرازی - و استاذ الاستاذ میر باقر داماد استر آبادی - و در مدح شاہ صفی صفوی و اُمراء عصر دارد و در حق ہند گوید ؎

حبّذا ہند کعبۂ حاجات — خاصہ یارانِ عافیت جو را
ہر کہ شد مستطیعِ فضل و ہُنر — رفتنِ ہند واجب است او را
سوی زلفش می کشد آشفتہ سامانی مرا — می کند تکلیف ہندستان پریشانی مرا
کرا دماغ کہ از کوی یار برخیزد — نشستہ ایم کہ از ما غبار برخیزد
اثر ندیدہ دل از حرف مہربانیِ تو — چو شمع تا بکی این گرمیِ زبانیِ تو

زشیرین بود خسرو خوشدل فرہاد زان خوشتر | کہ داد دلبران خوش باشد و بیداد زان خوشتر
سنگ بالین کن و آنگہ مزۂ خواب بہ بین | تا بدانی کہ چہ در زیر سر مردان است
ہزار حج کند ار باغبان باین نرسد | کہ وقف مشہد بلبل کند گلستان را
قسمت مازین چمن بارے تعلق بود و بس | سرو را نازم کہ آزاد آمد و آزاد رفت
دریاب این اشارہ کہ شاہان ناجو | نام بلند خود بہ نگینی سپردہ اند
ہر کس کہ زخم کاری مارا نظارہ کرد | تا حشر دست و بازوی او را دعا کند
بیک زخم دگر جان مرا در اضطراب افگند | نمی دانم چہ سان معذور دارم قاتل خود را

(۶۲) تجلّی - مُلّا علی رضا اردکّانی

از کدخدازادگان اردکان من اعمال فارس است - بعد ازان کہ قدم در مرحلۂ سنِ شعور گزاشت بہ ارادۂ تحصیل علم بہ اصفہان رفت - و نزد آقا حسین خوانساری کہ از مشاہیر نحاریر است تلمذ نمود و تحصیل را بپایۂ تکمیل رسا. آنگاہ عازم کشور ہند گردید - علی مردان خان ولد گنج علی خاں کہ در سال یازدہم جلوس شاہ جہانی از قندھار بہند آمد و بمنصب ہفت ہزاری و خطاب امیرالامرائی سرمایۂ مباہات اندوخت - مقدم او را گرامی داشت و بہ تعلیم فرزند خود ابراہیم خان مقرر نمود - و رعایتِ فراوان بعمل آورد - و ہمچنین سائر اُمراء ایران با او مہربانی و گرمجوشی تبقدیم می رسانیدند -

بعد چندے ہوای وطن اصلی در حرکت آمد - و ازین دیار بہ صفاہان معاودت نمود - شاہ عباس ثانی مشمول رافت ساخت - و در شہور سنہ اثنتین وسبعین والف (۱۰۷۲) قریہ از مضافات اردکان در سیورغال او عنایت فرمود - و در سنہ ثلث وثمانین والف (۱۰۸۳) شاہ سلیمان صفوی او را بہ درگاہ

طلب کرد۔ و بحضور مجلس خود اختصاص بخشید۔ از ان وقت در صفاہان مقیم بود۔ و بر جادۂ ذکر علم و تالیف فنون مستقیم۔ تا آنکہ بمنزلِ خاموشان شتافت۔

شاعرِ خوش خیال معنی یاب و بطالع شہرت کامیاب است۔ دیوان غزل و قصائد دارد۔ و مثنوی معراج الخیال او مشہور است منتخب دیوانش بنظر در آمد و این چند بیت بہ تحریر رسید ؎

خیالش چون شود خمیازہ فرمای بر و دوشم	لبالب می شود چون ہالہ از مہتاب آغوشم
در رہِ محمل نشینانِ وفا و اپس مباش	تا توانی بوی گل گردید خار و خس مباش
خواہم چو بہلہ با تو دمی ہمرہی کنم	دستے بران میان زدہ قالب تہی کنم
بیا کہ بنیو بہ چشم نظارہ زندانی است	نگہ بدیدہ چو زنّار در سلیمانی است
ہر چہ آید در نظر آئینہ دارِ ناز اوست	کفر و ایمان چون دو چشم از یک ادا در گردش است
نفسِ بد را اگر رسد فیضے نصیب دیگر است	آنچہ باز نبور می ماند ہمین نیش است و بس

(۶۳) اشرف مُلّا محمّد سعید

پسرِ مُلّا محمد صالح مازندرانی است و صبیہ زادہ مُلّا محمّد تقی مجلسی فاضلِ صاحب جودت بود۔ و شاعرِ والا قدرت۔ طبع چالاکش معانی تازہ بہم می رساند۔ و عجائب گلہا در جیب و دامن سامعہ می افشاند۔

در آغاز جلوس خلد مکان بہ ہند رسید۔ و بہ ملازمت سلطانی استعداد یافت۔ و بہ تعلیم زیب النّساء بیگم دُختر پادشاہ مقرر گردید۔ مدتے باین عنوان بسر برد۔ آخر حُبّ الوطن مستولی گشت۔ و قصیدہ در مدح زیب النّسا بیگم مشتمل بر خواست رخصت بنظم آورد۔ در انجامی گوید ؎

یکبار از وطن نتوان بر گرفت دِل	در غربتم اگرچہ فزون است اعتبار

پیشِ تو قرب و بعد تفاوت نمی کند | گو خدمتِ حضور نباشد مرا شعار
نسبت چو باطنی است چه دہلی چه اصفہان | دل پیشِ تست تن چه به کابل چه قندھار

و در سنه ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) به اصفهان معاودت نمود۔ و کرت دیگر قائدِ روزگار زمام او را جانب ہند کشید و در عظیم آباد پتنه با شہزادہ عظیم الشّان بن شاہ عالم بن خلد مکان که در آخر عہد جد خود بنظم آن صوبه می پرداخت۔ بسر می بُرد۔ شہزادہ خیلی طرف مراعات او نگاہ مے داشت۔ و بنا بر کبرسنِ در مجلسِ خود حکم نشستن کردہ بود۔

ملّا در پایان عمر ارادۂ بیت الله کرد و خواست که از راہِ بنگاله در جہاز نشسته عازم مقصود شود۔ امّا در شہر مونگیر از توابع پتنه سزاول اجل در رسید۔ و او را بعالم دیگر رسانید۔ قبرِ مُلا در آنجا مشہور است۔

میرزا محمد علی دانا

اولاد او در بنگاله می باشند۔ میرزا محمد علی دانا تخلص پسر مُلّا محمد سعید مردے فاضل و شاعر بود۔ و در مرشد آباد فوت کرد۔ چند ورق اشعار بخط خودش بنظر در آمد۔ از انجا فرا گرفته شد ؎

تا سینۂ ما نیست رسا ناوکِ نازت | کوته نظری حیف ز مژگانِ درازت
دل ز من رم کردہ در ابروے جانان ماندہ است | یاد من کے می کند در طاق نسیان ماندہ است
زان دل از کشمکشِ ہند پریشان ماندست | که ز ہر روپیه دہ ماشه بما خوابا نداست
تہمت چو بدر شود با دلم چه خواہد کرد | ہلالِ یک شبۂ ابروت کتانم سوخت

دیوان مُلّا محمد سعید اشرف بمطالعه در آمد۔ انواع شعر قصیدہ و غزل و مثنوی و قطعه وغیرہا دارد۔ و ہمه جا حرف بقدرت می زند

وقتے زیب النساء بیگم پرستارے را برائے مُلّا فرستاد که در خدمتِ خود نگاہ دارد۔ مُلّا نا محظوظ شد و قطعه طویلے در مذمت پرستار نظم کردہ به زیب النساء بیگم

ارسال داشت - اولش این است ؎

قدر دانشور شناسا نور چشم عالما | ای که هرگز قدرتِ ہم حیثیت حور انداشت

درین قطعه آیه کریمه قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنیٰ را جائے آورده که نمی توان بر زبانِ قلم گزراند - خداداند در جزای این بی ادبی بچه عقوبت گرفتار خواهد گشت - اینجا ست که حق تعالے می فرماید اَلشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُوْنَ اَلَمْ تَرَ اَنَّهُمْ فِيْ كُلِّ وَادٍ يَّهِيْمُوْنَ -

این چند بیت از غزلیات او ایراد می شود ؎

اشکے که راز عشق بگوید فشاندنی است | طفلے که خوش محاوره اُفتد نماندنی است

سبحه گردانی به هنگام پریشانی کند | عاقل از بیمایگی دولاب گردانی کند

از غم اِفلاس او قاتم به بیهوشی گزشت | چون چراغِ مفلسان عمرم بخاموشی گزشت

در ایران نیست جز هند آرزو بے روزگاران را | تمام روز باشد حسرتِ شب روزه داران را

حیات از صحبتِ افسردگان نابود می گردد | که چون فصلِ زمستان شد نفسها دود می گردد

مِهر خود را از تو ای بے مهر کے خواهم برید | تا جوانی عاشقم چون پیر گردیدی مُرید

بدُنیا چون در آید آدمی بدبخت می گردد | هوا چون در میانِ مشک آید سخت می گردد

بشانِ پلّۂ میزان نگر که از تمکین | بلند ساخته پا در برابرِ خود را

کنی اگر رهِ باریک آدمیت سر | منه ز کف چو رسن باز لنگرِ خود را

ساقیا ساغر بگردش آر تمکین واگذار | کشتیِ دریا کشان را لنگرے درکار نیست

گر نگین نیست نگین دانِ طلا را عشق ست | حسن لیموی آن آبله رو هم بد نیست

گشت مستغنی ز وصل اشرف بیادِ عارضش | همچون آن حافظ که مصحف را تمام از بر نوشت

کاهلان را جز لگد کوبِ حوادث چاره نیست | می کند مالیدگی سستیِ اعضا را علاج

غافلان را چرک دنیا ئیست زینت در لباس | جامۂ تصویر از روغن مصفا تر شود

در جوانی روشِ حالت پیری دارم | چون گلِ زرد بهارم بخزان می ماند
ہمچو درویشے کہ شیرینی برِ منعم برد | عاشقان پیشِ تو اول جان سپاری میکنند
جاہلان اہل جہان را تیر روی ترکش اند | فرد چون گردید باطل جلد دفتر می شود
رفتہ رفتہ آبرو را برطرف سازد غضب | آب را چندانکہ جوشانند کمترے شود
جمالِ نازنینِ نو خطم ماند مرقع را | کہ خطش در کمالِ خوبی و تصویر ہم دارد
نقرہ چون انگشتری گردید می پیچد بلعل | می شود در وقتِ پیری حرص دنیا بیشتر
مرد را خلقِ نکو کم ز نجابت نبود | موم خوشبو چو شود ہست چو عنبر ممتاز
کار خود کن راست چون فوارہ بے امدادِ غیر | خود نہالِ خویش و خود آبِ روانِ خویش باش
طفل صاحب حُسن را در خانہ بودن بہتر است | اشکِ رنگینم نمایان گر نباشد گو مباش
چو برگِ لالہ نشینند گر دہم عشاق | بحصہ کردنِ داغِ تو در میانۂ خویش
چو نور چشمِ ضعیف از نظارۂ عینک | شود ز ساغرِ مَی خاطرِ پریشان جمع
دردِ سر بیمار را بسیار دادن خوب نیست | از نگاہِ ناتوانِ او بچشمک ساختم
ہمچو چشمی دردناکے کز فروغ آید بہم | کلبہ ام تاریک گردد از چراغِ دیگران
کام شیرین نکنم از تیِ زنبورِ عسل | سر بزرگی نتوان گرد ز شانِ دگرے
بوقتِ عرضِ مطلب قفلِ خاموشی بلب دارم | چو آن شخصے کہ در خمیازہ گیرد بر دہان دستے

(۶۴) راقم۔ میرزا سعد الدین محمد مشہدی

راقم نقوش غریبہ و ناظم جواہر عجیبہ است۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ راقم گفتہ است | تیغ دائم آب در جو دارد و خون می خورد

پدرش خواجہ غیاثا بہ ہندوستان تجارت می کرد۔ و میرزا سعد الدین محمد

در خدمتِ اسلام خان مشہدی شاہ جہانی معوز و محترم بسر می برد۔
آخر بدار السلطنت صفاہان عود کرد۔ اول وزیر ہرات شد۔ بعد ازان وزیر
مجموع ممالک خراسان۔
شوکت بخاری مادحِ اوست و مدتے با او بسر برد
دیوان راقم پیش ازین بنظر رسیدہ بود۔ در وقت تحریر بدست نیامد۔ عرائس
افکارش بر منصۂ ورق جلوہ می نماید ؎

همیشه بست و کشادِ من از هنر باشد　　کلید و قفلِ صدف هر دو از گهر باشد
گره ز ناخنِ تدبیر کی کشاده شود　　که از کلیدِ غلط بستگی زیاده شود
بس بود در سفرِ کعبهٔ مقصد مارا　　توشهٔ ره قدمے چند که برداشته ایم

(۶۵) شوکت بخاری (محمد اسحٰق)

معنی یاب دقت آفرین۔ و گلدستہ بندِ خیالات رنگین است۔ از عنفوان شعور
زلفِ سخن را شانہ کشید۔ و چہرۂ عرائس معانی را غازۂ تازہ مالید۔
دراصل صراف پسرے است از بخارا۔ ہمانجا نشوونما یافت۔ و بنقادی نظر
خداداد طلای جیّد در بازار نکتہ سنجے رائج ساخت
وقتے اُوزبکے او را رنجانید[1]۔ دکّان را برہم زدہ ترکِ وطن گفت و رختِ ہجر
بہ مشہد مقدس کشید و ناصیۂ سعادت بآستان سائی روضۂ رضویہ منور ساخت
وصحبت او با میرزا سعد الدّین وزیر ممالک خراسان بر آمد و سالہا با او بسر
بُرد۔ و قصائد غرا در مدحِ او پرداخت۔ در یکے از قصائد می گوید ؎

ستارهٔ فلکِ اقتدار سعد الدّین　　که سعد اکبر ازو کرد استفادهٔ نور

---

[1] نتائج الافکار صفحہ ۲۴۲ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

بیاضِ شعر و سوادِ خطِ ترا نازم　　کہ بہ ز شامِ ہرات است و صبحِ نیشاپور

روزے مرزا سعد الدین کسی را در طلب شوکت فرستاد۔ شوکت دران وقت بید مانع بود۔ جواب داد۔ میرزا آزردہ شد۔ و باحضّار گفت یاران بہ بینید۔ من با شوکتا چہ بد کردم۔ این حرف بہ شوکت رسید۔ متاثر شد و این بیت فرو خواند؎

زمنتِ اکسیر مارا زندہ زیرِ خاک کرد　　از طلا گشتن پشیمانیم مارا مس کنید

ہمان ساعت ہمہ را پشتِ پا زد و نمد درویشی در بر کرد۔ و سرے بصوب اصفہان کشید و بقیہ عمر در دار الامانِ انزوا بسر آورد۔

چاشنی درد و مذاق شکستگی بمرتبۂ اتم داشت۔ میر عبد الباقی صفاہانی نقل کرد کہ من در اصفہان بودم کہ شوکت بخاری تشریف باصفہان آورد۔ اکثر بخدمت اومی رسیدم۔ گاہے اتفاق ملاقات نیفتاد کہ اورا بے گریہ دیدہ باشم۔ و اعزہ کہ با او مدتہا یار بودند می گفتند کہ تا اورا دیدہ ایم چنین دیدہ ایم۔

شوکت اکثر مضامین ادّعائی می بندد۔ و معانی وقوعی کم دارد چنانکہ بر ناقدان عیارِ سخن مبرہن است۔

گلگشتِ دیوانش اتفاق اُفتاد[1] و این چند بیت در سلک تحریر در آمد؎

در از بیگانگی شوخی بروی آشنا بندد　　کہ از وحشت بشامِ دیدۂ آہو حنا بندد

در شامِ غمِ خویش مرا صبحِ اُمید است　　گر نقشِ نگین تیرہ بود نام سفید است

از برای سرخروی سعی بیش از پیش کن　　چون گلِ رعنا خزان را زیر دستِ خویش کن

نفس از بدن رہے سوی آن آشنانہ یافت　　بوکرد خاک را سگ و راہے بخانہ یافت

خونِ من صد بار می ریزی و می بندی حنا　　نیست دلگیری دمے از کشتن و بستن ترا

نباشد آسمان را آفتے از لامکان سیران　　خطر از زنگ می بیرون زد نہانیست مینا را

[1] دیوان شوکت بخاری قلمی نایاب در کتب خانۂ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است۔

یکمشت استخوان شدم ازبس گرفته است / چون کعبتین داغ تو از شش جهت مرا
وقت آن شد که سبکروحیم از دست برد / چون حنای سرِ ناخن شده ام پا به رکاب
دیده و وادید بود مایۂ سرگردانی / گردشِ عید مرا سنگ فلاخن کرد است
ماتم و شور جهان دست بهم داده اند / خندۂ مینائے مے گریۂ مستانہ است
هیچ مرگے نبود سخت تر از خود بینی / پیش صاحب نظران آینہ خشتِ لحد است
می توان دادن ازان کنج دهن کام مرا / آرزویم گرچه بسیار است از کم بیش نیست
غنیمت است جوانی که مو سفید شدن / بقدر فرصتِ یک شیر گرم کردن نیست
عشق معشوق چو شد حسن کند تسخیرش / شیشۂ سروپری زاد ز قمری دارد
هستیِ جاوید باشد ماتمِ خود داشتن / خضر پیراهن برنگِ خویش آبی می کند
خودآرا شوخ زاهد مشربی انگنده از پایم / که دستش سبحه از تخمِ گلِ رنگِ حنا دارد
بود کوچک ولے سرمایۂ عزت بزرگان را / اگر دریا کند گرد آوری خود را گهر باشد
قیمتِ گوهرم افزون زنگه می گردد / گردشِ چشمِ خریدار کند غلطانم
سخن را قطع کن تا قطع راهِ دل توانی کرد / که من از قرصِ مُهرِ خامشی زادِ سفر دارم
طمع در مذهبِ آزاد مردان کفر می باشد / چرا گیرم ز ناصح پند آخر همتے دارم
بمردن هم نیفتد از بلندی رتبۂ نامم / برنگِ مُردۂ فیروزه تابوت از نگین دارم

رباعی

در دهر کسی که ارجمندی دارد / عیبش مکن ارچه خود پسندی دارد
ازبس گروی فتاده ایجاد زمین / هر کس بمقام خود بلندی دارد

(۶۶) قاسم۔ قاسم دیوانہ مشهدی

در عنفوانِ سنِ تمیز به اصفهان رفت و به تحصیل علم اشتغال ورزید و در عین

شباب رو بہ ہندوستان آورد- ومدتے درین دیار بسر بُرد و در دار الخلافت شاہجہان آباد رخت بوادی خاموشان کشید

دیوانش بملاحظہ در آمد- و این چند بیت پیرایۂ تحریر پوشید ؎

می طپید دل در برم از شوخیِ سیّارۂ   چشم داغم می پر دمی آید آتش پارۂ

لب خموش وشکوہ در دل چارۂ ماکردنی است   ماند در منزل کلید وقفل در واکردنی است

می شود ہر چند نیکو یار بدخو می شود   ناز چون برخویش بالد چینِ ابرو می شود

رقمے از خط مشکین تو تحریر نشد   دو جہان زیرو زبر شد زبرو زیر نشد

خامۂ بوقلمون درکفِ اندیشہ گداخت   رنگ آخر شد و نیرنگ تو تصویر نشد

قاتل دو کار در حقِ ماکرد روزِ قتل   دستم گرفت و خونِ مرا پایمال کرد

رسد لافِ تجرد قاصدِ صحرا نوردے را   کہ مانندِ نگاہ از خانۂ خود فرد برخیزد

چون نسخۂ دقیق بہ نزدیک کم خرد   از دیدن تو آینہ را خواب می برد

فسردہ دل ہمہ شب داغہای من شمرد   چو مفلسے کہ زرِ دیگران حساب کند

باین طراوت اگر بگذری بکوچۂ نقاش   برائی ماہی تصویر فکر دام نماند

کار مژگانِ تو از گوشۂ ابرو آید   بر کمانِ تو چرا منتِ ترکش باشد

بے مشقت نبود قطعِ تعلق قاسم   رشتہ ہر چند ضعیف است گسستن دارد

اگر از حق پرستانی- متاب از خلق رویِ دل   کہ شکل آدمی بت را خدای آدمی سازد

بسکہ بے روی تو دشوار نظر باز کنم   مژہ موئے ست کہ از داغ جدا می گردد

طفل بے پروا آمیزش نمی داند کہ چیست   می کند کم خانۂ آئینہ تمثالش ہنوز

خدا داند کہ سر از دیدہ یا از دل برون آرد   ز مژگان شوخ ترخاری کہ من درپای خود دارم

درین چمن ثمرِ نخلہاے پیوندم   فتادہ است بہ شاخِ دگر رسیدنِ من

باش ہموار کہ آسیب درشتی نہ کشی   صافیِ آینہ بیکار کند سوہان را

رتبۂ حرفِ سخنور ز سخن سنج بپرس	خبر از قیمتِ گوہر نبود دریا را
رازِ دل نتوان بزور از مردِ بینا واکشید	آب کے بیرون تراود از فشارہ آئینہ را

(۶۷) طغرا۔ ملّا طغرای مشہدی

طغرای منشور استعداد است و فروغ پیشانی قابلیت خداداد۔ طرح نثر بطور نو انداختہ و لآلی عبارات را بجلای تازہ نظر فریب۔ جوہریان ساختہ از ولایت خود بسواد اعظم ہند خرامید۔ ویکچند در ظل عنایت شاہزادہ مراد بخش بن شاہ جہان پادشاہ بمراد دل کامیاب گردید۔ و در رکاب شاہزادہ بسیر ممالک دکن پرداخت۔ آخر در کشمیر جنّت نظیر گوشۂ انزوا گرفت وہمانجا بمقر اصلی شتافت۔ و در نزدیک قبر ابو طالب کلیم مدفون گردید طغرای کلامش بہ این خوش نقشے صورت می بندد ؎

دلا چو شمع رگِ گردنے ملائم کن	ز بہر دادنِ سرپائے خویش قائم کن
کج نیاید کارم دل بے اتفاقِ راستان	تا بقربانت شود با تیرے ساز د کمان
کلاہ فقر ز ترکِ گل و گیاہ مکن	بغیر ترک ہوا صرف این کلاہ مکن
اگر چو آینہ سر تا قدم شوی ہمہ چشم	بسوی دوست نگر۔ سوی خود نگاہ مکن
گدای عشق گرت جانشینِ خویش کند	نشستہ باش و تواضع بہ پادشاہ مکن
عروسان را بسوی حجلہ نتوان برد بے سازے	بہ آوازِ دف ونے دخترِ رز را بمینا کن
باید چو برق خندہ زنان از جہان گزشت	نتوان چو ابر بر سرِ دنیا گریستن
موی سیہ کافتد ز سر ہرگز نمی گردد سفید	از عیش غربت کی کند پیری تصرف در جوان
سایہ می اُفتاد از طغرا در ایام شباب	پیر چون شد می خورد از سایہ طغرا بر زمین
مینا بپای ساغر چون سر نہد بہ سجدہ	چیزے دگر نخواہد غیر از دعائے یاران

درسہ فصلِ عمر باید سر بجیبِ غم کشید | تا توانی ہمچو گل یک فصل خندان زیستن
شاید بہ بیند آنچہ بما کرد آسمان | از دودِ آہ سرمہ بچشمِ ستارہ کن

(۶۸) مخلص (میرزا محمدؐ کاشانی)

از عالی تلاشانِ خطۂ کاشان است۔ قیاسِ صحیحش منتج مضامین تازہ و کلام ملیحش مفید حلاوتِ بے اندازہ۔

دیوان غزلش بنظر رسید۔ سیر تمامش از تنگی فرصت اتفاق نیفتاد چند بیت عجالۃ الوقت فراگرفتہ شد ؎

کرد بیجا دلم از طرۂ جانانہ جدا | دستِ مشاطہ الٰہی شود از شانہ جدا
نظر بنامۂ این خاکسار نیست ترا | دماغ خواندنِ خطِّ غبار نیست ترا
چہ لازم در مقامِ بحث با دشمن میان بستن | نمی باشد سلاحی بہتر از تیغ زبان بستن
چگونہ خواجہ باسمِ سخا عَلَم گردد | کہ چون سوال کنی حاتمِ اصم گردد
ما چون قلم سخن بزبانِ دگر کنیم | چون کار ما بحرف رسد گریہ سر کنیم
این خوارئے کہ بر سر کوئے تو می کشیم | ہرگز نشد کہ نقل بجای دِگر کنیم
قدت بیجا نشد مشہور در عالم بہ رعنائی | تخلص بیشتر شہرت کند از نام موزون را
زعصیان لب گزیدن در جوانیہا نمک دارد | ازین نعمت چہ لذت می بری چون ریخت دندانہا
چون گرفتی بیت شاعر در عطا سستی مکن | تا کسے مضطر نباشد کے فروشد خانہ را
بدستِ غیر دادی ساغر چون نقرۂ خامت | بقربانِ سرت گردم مکن این خام دستیہا
ہست تا محشر بپای بیگناہے یک قدم | امن بودن می کند نزدیک راہِ دور را
حدِ ہر نالہ بدستور نیست در قانونِ عقل | چوب از مضراب می باید خرِ طنبور را
نمود نام نکوئی تو عالمے تسخیر | اگرچہ غیر نگین نیست یک سوار ترا

می شود دور ز نقاش چو شد نقش تمام | هر قدر کار تو صورت نپذیرد خوب است

بیگانه وار می گذری از سواد چشم | ای نور دیده حبِّ وطن در دلِ تو نیست

حالتم با دانۂ تسبیح در ذکرش یکی است | هر کہ نامش بر زبان آرد برد از جا مرا

(۶۹) موسوی[1]- موسوی خان میرزا معز الدین محمد

از اجلۂ سادات قم- و چراغ دودمان امام ہفتم است- و صبیہ زادہ میر محمد زمان مشهدی کہ سر آمد علماے مشهد مقدس بود

موسوی خان از عنفوان شعور دامن سعی اکتساب علوم برزد- و اوائل کتب در وطن خود تحصیل کرد- و در ریعانِ شباب با پدر خود میرزا فخرا برہم زدہ- بدار السلطنت صفاہان شتافت و دہ سال در حلقۂ درس آقا حسین خوانساری تلمذ نمود- و جادۂ عقلیات و نقلیات نور دیدہ خود را باقصی حدود کمال رسانید-

و در سنہ اثنتین و ثمانین و الف (۱۰۸۲) تشریف بہ ہندوستان آورد و نحلہ مکان بواسطۂ جوہر ذاتی و نسبتی موردِ الطاف ساخت- و بتزویج صبیۂ شاہ نواز خان صفوی و سِلف ساختن با خود فرقِ عزتش برافراخت- اول بدیوانی صوبۂ عظیم آباد- پٹنہ مامور گردید- اما صحبتش با بزرگ امید خان ناظم پٹنہ پسر امیر الامرا شایستہ خان بر نیامد- چہ بزرگ امید خان از جلالت خاندان خود دماغ بر فلک داشت- و میر از رشتۂ سلفیتِ بادشاہ و علاوہ فضل و کمال سر بہ تبعیت ناظم فرو دمی آورد- آخر ناچاقی صحبتِ ایشان بسمع بادشاہ رسید- میر حضور طلب شد-

[1] مآثر الامرا جلد ۳ صفحہ ۶۳۳- مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء-

ودر سنه تسع وتسعین والف (۱۰۹۹) بخطاب موسیٰ خان ودیوان تن سرافرازی یافت - وبعد یک سال بدیوانی مجموع ممالک دکن کامیابی اندوخت - سال تولد میر سنه خمسین والف (۱۰۵۰) است وسال انتقال که در ولایت دکن اتفاق اُفتاد - سنه احدی ومأته والف (۱۱۰۱)

اول فطرت تخلص می کرد - آخر موسوی قرار داد - وخطاب خانی همبرین تخلص گرفت -

دیوانش متداول است - این چند رشحه ازان سحاب می چکد ؎

جز یاد تو فکرِ دلِ ناشاد ندارد	این شیشهٔ مَی غیر پری زاد ندارد
نباشد آشنائی درجهان غیر از مَیِ نابم	اگر در خانهٔ خود نیستم در عالمِ آبم
نو توبه ایم کهنه شرابے بجام کن	ساقی عیار ناقصِ مارا تمام کُن
بدل افگند آتش باز زلفِ عنبرین موئے	چراغے نذر این تبخانه آورد است هندوئے
چه خوش باشد که بکشایم بروئیش چشم گریانی	کشم در رشتهٔ نظّارهٔ مروارید غلطانی
نظر بر گریهٔ مستانه ام گردوش مے کردی	شرابِ جلوهٔ در ساغرِ آغوش مے کردی
تیره روزم پستیِ اقبال معمارِ من است	چون نگین روی زمین سرکوب دیوارِ من است
شراب با گلِ مهتاب نشهٔ بیش دهد	لبش ز خندهٔ دندان نما ربود مرا
با هیچ مسلمان نظرِ رحم ندارد	شمشیر نگاهِ تو مگر کار فرنگ است
اینکه از بے سخنی گُشت مرا چیزی نیست	زنده ام کرد بیک حرف قیامت این است
در قتلِ ما نکرد کمی انتظارِ تو	کوتاهیئے که بود ز عمرِ دراز بود
نمی باشد نگینِ نیمتی را نقش در طالع	هنر هر کس که دارد در جهان گمنام میگردد
ندارد با بزرگان چهره گشتن صرفهٔ فطرت	که کهسار از جوابِ هیچ کس ملزم نمی گردد
مژدهٔ زخم نوی گر به شهیدان ندهند	بچه اُمید سر از خوابِ عدم بر دارند

دران صحرا کہ بودم آگہ از ذوقِ گرفتاری | غزالان را سراغِ خانۂ صیاد می دادم
ہمتِ ما صفحۂ تقویم را یکسر نوشت | گر سیہ روزیم وقتِ عالمی از ما خوش است
در فکر آن دہانم و در یاد آن کمر | چون من بروزگار دگر ہیچکارہ نیست

(۷۰) راسخ ـ میر محمد زمان سہرندی

سہرند شہریست مشہور در وسط راہ دہلی و لاہور ـ نام قدیمش سہرند است چون سلاطین غزنویہ از غزنی تا سہرند متصرف بودند ـ سرہند زبان زد خلائق شد و چون صاحبقران ثانی شاہجہان کابل را تا قرابارغ غزنی در تصرف داشت ـ حکم شد کہ سرہند را بنام قدیم کہ سہرند است ـ می نوشتہ باشند ـ

راسخ سید والانژاد بود و راسخ القدم جادۂ استعداد ـ معانی تازہ می یابد و خوبانِ خیال را در لباس رنگین جلوہ می دہد[۱] ـ

از عمدۂ ملازمان و مصاحبان شاہزادۂ محمد اعظم بن خلد مکان بود و بمنصب ہفتصدی سرافرازی داشت ـ

وفاتش در سہرند سنہ سبع و مآتہ و الف (۱۱۰۷) واقع شد "راسخ برد" ۱۱۰۷ھ تاریخ است ـ

طوطیِ ناطقہ آہنگ کلامش سر می کند ؎

گر نبودے تاج بسم اللہ باءِ بوتراب | کجکلاہیہا نکردے بر سرِ اُمّ الکتاب
یا و از شامِ غمِ بزم خموشان کردیم | شستہ از سرمہ گر فتیم و پریشان کردیم
جامۂ صبر ببالائے جنون تنگ آمد | آنچہ از دست برآمد بہ گریبان کردیم

[۱] یک مثنوی راسخ سہرندی بہ حیدرآباد دکن در مطبع اختر دکن بقالب طبع در آمدہ است ـ

(۷۱) علی (شیخ ناصر علی سهرندی)

شیر نیستان سخنوری است و مرد میدان معنی گستری۔ ذو الفقار کلکش بہ تسخیر قلمرو بیان پرداختہ۔ و تصرف طبعش آفتاب سخن را از افق غربی راجع ساختہ۔ سرخوش گوید ؎

در ملک سخن بود جہانگیر علی — در مشرب دل ولی علی - پیر علی

باشعر علی نمی رسد شعر کسے — زانسان کہ خط کس بخط میر علی

گل وارستگی بر سر داشت و جام استغنا در دست۔ چاشنی گیر مشرب بلند بود۔ و متمسک سلسلۂ علیۂ نقشبند۔ استفادہ از جناب شیخ محمد معصوم خلف الصدق مجدد قدس اللہ اسرار ہا نمودہ۔ و در مثنوی زبان بہ مدح حضرت شیخ کشودہ کہ ؎

چراغ ہفت کشور خواجہ معصوم — منور از فروغش ہند تا روم

ردا از ماہتاب شرع بر دوش — چو صبح از پاکی باطن قصب پوش

مولد ناصر علی و موطن و منشا سہرند است۔ ابتداء حال با میرزا فقیر اللہ مخاطب بہ سیف خان بدخشی چون جوہر شمشیر ملازم بود۔ چون سیف خان را حکومت الہ آباد از پیشگاہ خلافت مفوض گشت۔ در رفاقت او بگلگشت الہ آباد خرامید۔ و چندے بسیر مجمع البحرین دماغ را تازہ کرد۔

سیف خان پسر تربیت خان بخشی سیوم صاحبقران ثانی شاہجہان و داماد اسلام خان خوستی۔ سفیدونی متخلص بہ والا است۔ در عہد خلد مکان سنہ تسع و سبعین و الف (۱۰۷۹) بہ صوبہ داری کشمیر ریاض آمالش نضارت یافت۔ بعد چندے بعلتے گوشۂ انزوا اگرفت و در سنہ ست و ثمانین و الف (۱۰۸۶) بعنایت بحالی منصب و خطاب و خلعت خاصہ و شمشیر از تنگنای عزلت بر آمد۔ و پس از ان بنظم صوبہ الہ آباد ویرانی خاطرش آبادی پذیرفت۔ و

بیست وپنجم رمضان سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) پیمانۂ حیاتش لبریز گردید۔
سیف آباد یک منزل از سهرند آباد کردۂ سیف خان است کہ خلد مکان
او را بطریق آل طمغا عنایت نمود۔ سیف خان جوہر قابل وقابل دوست بود۔
"راگ درپن"[۱] درفن موسیقی ورقص ہندی بعبارت پارسی تالیف اوست۔

بعد از گذشتنِ سیف خان۔ ناصر علی در سنہ ہزار وصدم (۱۱۰۰) از سهرند
بہ بیجاپور رفت۔ وبا ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر اعظم خلد مکان
موافقت دست بهم داد۔ بلے علی بود ذوالفقارے بدست آورد ودر مدح او
غزلے بر داخت کہ مطلعش این است ؎

ای شانِ حیدری زجبینِ تو آشکار	نامِ تو در نبرد کند کارِ ذوالفقار

ذوالفقار خان یک زنجیر فیل ومبلغے خطیر صلہ داد[۲]۔ ناصر علی ہمان ساعت ہمہ
را بر مردم پاشید۔ وتہی دست بمنزل خود برگشت۔

وچون ذوالفقار خان در سنہ ثلث ومأتہ والف (۱۱۰۳) بہ تسخیر ملک
کرناتک اقصای ملک دکن متوجہ گردید۔ با او بہ کرناتک رفت وایامے
معدود دران نواحی بسر برد۔ وبا شاہ حمید اعتقاد تمام بهم رسانید در مدح
او می پردازد ؎

اینک اینک ساقیِ شیرین رسید	نوبتِ جامِ حمید الدین رسید
حلقۂ درگاہ بیچون جامِ او	از زمین تا آسمان در دامِ او
جامِ او خورشید ربّانی بود	انجمن افروز سُبحانی بود
گر جمالِ او براند از رو نقاب	روزنِ ہر خانہ گردد آفتاب

---

[۱] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۴۸۴۔
[۲] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۱ء۔

ورجلالش برکشد تیغ از نیام　　غیر او باقی نماند والسلام

شاہ حمید مجذوب

و این شاہ حمید مجذوبے بود در چینجی۔ بعد فوت او علی دوست خان از رؤساء نوایت ارکات بر مرقدِ او قبۂ عالیشان بنا کرد۔

و از ممدوحانِ ناصر علی شاہ عادل پسر خواجہ شاہ مخاطب بہ شریف خان است۔ شریف خان از سرافراز کردہای خلد مکان بود و چندے بمنصب صدارت کل امتیاز داشت۔ گویند شاہ عادل ترک دُنیا کردہ بود۔ و دامن دولت فقر بدست آوردہ۔ ناصر علی در مدح او قصیدۂ دارد کہ مطلعش این است ؎

منم آن طفل نظر کردۂ استاد قدیم　　کہ بود نقطۂ سهو القلم فکرِ حکیم

و با غضنفر خان ربط کلی داشت۔ و این غضنفر خان از رفقا ذوالفقار خان بود و بحکومت چنجی می پرداخت۔ چنجی شہریست مشہور بر مسافت دوازدہ کروہ از ارکات و یکے از معابدِ سبعۂ ہنود است۔ در مدح غضنفر خان گوید ؎

ہمچو پیلِ بے جگر بگریزد از میدانِ ما　　بشنود گر کوہ آوازِ غضنفر خانِ ما

آخر الامر از دکن بہ ہندوستان عطف عنان نمود۔ و در شاہجہان آباد بے نیازمندانہ می گزرانید۔ و ہمین جا بیستم رمضان سنہ ثمان و مأتہ و الف (۱۱۰۸) بجنۃ الماوی خرامید۔ عمرش قریب شصت سال و قبرش در حوالی مرقدِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہ۔

سید جعفر روحی رنبیر پوری نقل می کرد کہ روزے با جمعے از یاران بزیارت خاک شیخ ناصر علی رفتیم و باہم صحبت داشتیم۔ یارے رو بقبر شیخ ناصر علی آوردہ گفت۔ بارے آن قولِ شما چہ شد کہ ؎

خاک گردیدیم و می رقصد ہنوز افغانِ ما　　خُم شکست اما نمی ریزد مئ جوشانِ ما

گفتم بر زبانِ شما این افغانِ ناصر علی است کہ برقص در آمدہ۔ یاران تحسین کردند۔

صریر کلکش در گنبدِ خضرا پیچیده - این چند بیت بنا بر قانون کتاب بتحریر رسیده

یک شهر چشم خوش نگهان فرش راهِ اوست ‏ آنجا که سرمه گرد کند جلوه گاهِ اوست

بس بود یک جنبشِ ابروی تیغ قاتلم ‏ می توان از سایهٔ شمشیر کردن بسملم

گوارا نیست عشقت طبع نا پرهیزگاران را ‏ چه لذت از نشاطِ عید باشد روزه خواران را

دوش یک لحظه بخواب آئینهٔ یار شدم ‏ طپشِ دل چه ستم کرد که بیدار شدم

خویِ نازک بدلِ من چه ستمها که نه کرد ‏ شیشه بر شیشه زدن کار چه خارا که نکرد

قد آرا خلعتے در عالمِ امکان نمی باشد ‏ دلِ تنگی نیاز آورده ام این جامهٔ عریان را

خودنمائی ست گذشتن ز لباسی که تراست ‏ در تهِ پیرهن از خویش چو تصویر برآ

درین دریا نکردم لب بحرفی آشنا هرگز ‏ چو ماهی شد زبانم آب از شرمِ شکایتها

ما و تو ای پریوش در کیش هم تمامیم ‏ گر از تو بهتری نیست از ما بتر نباشد

آشیان گم کردهٔ چون من گرفتارش مباد ‏ سخت بے رحم است می ترسم که آزادم کند

انتقامِ داد خواهانِ قیامت شد تمام ‏ می فشاند چشمِ قاتل سرمه بر سوزم هنوز

ز معنیهای بیغش سیر نتوان ساختن دل را ‏ بود گر صد پری در شیشه باشد همچنان خالی

چشم بر بند اگرے طلبی رزق حلال ‏ مرغِ بسمل خورشِ باز نظر دوخته است

بود دنیا و دین پشت و رُخ آئینهٔ هستی ‏ بزرگ آید وجودِ خویشتن در چشم شاهان را

نشاطِ این جهان هر چند کمتر سیر حاصل تر ‏ بطفلان عید روزِ جمعه آہے بود و افسوسے

خشمِ اہلِ کرم از لطفِ بخیلان بهتر ‏ تشنه را آتشِ یاقوت به از آب بقاست

کلاه سلطنتِ خسروان شکست نداشت ‏ نمی زدند اگر پشتِ پا فقیرانش

سرمهٔ آه از درای کاروانِ وحشت است ‏ ناقهٔ ما بسته از چشمِ غزالان زنگها

(۷۲) وحید میرزا محمد طاہر قزوینی

یگانهٔ عصر بود - و در فنون علوم و نظم و نثر گرو از همعصران می برد -

الحق در ایجاد مضامین تازہ وابداع مدّعا مثل بے نظیر اُفتادہ وآن قدر دوشیزگانِ معانی کہ از صلب طبیعتش زادہ۔ دیگر حرف آفرینان راکم دست بہم دادہ۔ میر صیدی طہرانی گوید ؎

صیدی امروز نورِ چشمِ کمال　　　میرزا طاہرِ وحیدِ من است

ونیز می گوید ؎

صیدی امروز سخن سنج وحید است وحید　　　فرصتش باد کہ سرخیلِ ہنرکوشان است

ابتداء حال بتحریر دفترے از دفاتر توجیہ نویسی شاہ عباس ثانی صفوی کہ در سنہ اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲) بر تخت فرمانروائی برآمد۔ مامور بود۔ وبنا بر فرط سلیقہ اعتماد الدّولہ سارو تقی کہ وزیر اعظم شاہ بود بہ پیشدستی خود نواخت۔ وچون اعتماد الدّولہ بقتل رسید ومنصب وزارت بر سید علاو الدّین مشہور بہ خلیفہ سلطان قرار یافت۔ میرزا طاہر را عہدۂ پیشدستی بحال ماند۔ ورفتہ رفتہ بہ مجلس نویسی شاہ کہ عبارت از وقائع نگاری کل باشد سربلند گردید۔

ودر عہد شاہ سلیمان کہ در سنہ سبع وسبعین والف (۱۰۷۷) بر مسند دارائی نشست نیز چندگاہ دران کار مستقل بود وبکمال تقرب اختصاص داشت آخرالامر بوالا پایۂ وزارت متصاعد گشت۔

ودر آغاز عہد سلطان حسین میرزا کہ در سنہ خمس ومأتہ والف (۱۱۰۵) جلوس نمود مورد عتاب گردید۔ تا آنکہ از کدورتِ ہستی وارست ورخت سفر ازین عبرتکدہ بعالم دیگر بربست۔

دو مثنوی دارد۔ یکے مقابل ”مخزن اسرار“ مطلعش این است ؎

بسم اللہ الرّحمٰن الرّحیم　　　ہست نہالے ز ریاضِ قدیم

ودیگر ”ناز ونیاز“ مطلعش این است ؎

خدایا سینهٔ بے سوز دارم　　دلے ہمچون چراغِ روز دارم

و درین مثنوی گوید در مدح شاه عباس ثانی

چنان آباد شد از وے زمانہ　　کہ چون شانِ عسل پر شد ز خانہ

دیوان غزل قریب نسی ۳۰ ہزار بیت ازو بنظر در آمد۔ تا کجا کسے بنظر تامّل ملاحظہ کند۔ بمطالعۂ سرسری چند بیت برچیده شد ہ

نورِ معشوق ازل در دلم از یار اُفتاد　　عکس خورشید ز آئینۂ بدیوار اُفتاد

مرا از صحبتِ جاہل چہ باک مے باشد　　کہ در دہانِ نجس حرفِ پاک مے باشد

چو می بینم بدی از خصم خود در مہر می کوشم　　ز آب سرد دائم چون سفالِ گرم می جوشم

می کشد ہر کس بدامن پا بجائے می رسد　　جمع سازد مرغ در پرواز پای خویش را

نا قصان را جور می باشد گوارا تر ز لطف　　آتشِ سوزان بہ از آب است خشتِ خام را

دز دوقتِ ساعت آخر خود بخود رُسوا شود　　یا فتم از نالہ در زلفش دلِ دزدیده را

سیم و زر دُنیا پرستان را منافق می کند　　پشت و رو باشد یکے آئینۂ بے سیم را

دل اگر میگویم از طفلی نمی دانی کہ چیست　　آنچہ روزِ اول ازما بردۂ آن را بده

چارۂ نبود شکستِ توبہ را جز انفعال　　از گداز خویش باشد مومیائی شیشہ را

آگہ کسے از ناخوشی زادۂ خود نیست　　از تلخی گفتار خبر نیست زبان را

بر میوۂ رسیده زدن سنگ ابلہی است　　زنہار از سوال مرنجان کریم را

دائم برہنہ ہمچو قلم راه مے رود　　باشد اگر چہ کفشِ طلا تیره بخت را

چون کاغذِ مشقی ز جمالِ تو نگاہم　　ہر چند کہ شوید عرقِ شرم تو خواناست

در اثر پیش است سالک گر بظاہر در قفاست　　نقش پای اسپ ہموار است پیش از جا ست

مرا بہ ریختنِ خونِ خود مضایقہ نیست　　کسے اگر بتو گوید چرا چہ خواہی گفت

چون نمیرم یار می گوید عاشق می کشد　　من نہ تنہا عاشقم بر دوست خود ہم عاشق است

بود خاصیتِ آبِ بقا خوے ملایم را | که از دندان زبان را زندگانی بیشتر باشد
بشاہان می رسد از زیردستان فیض پنہانی | بنای خانہ را از خشتِ زیرین محکمی باشد
اگر خواہی ز عمرِ خود حلاوت تن بسختی ده | ثمر را وقت شیرینی چو آید استخوان گیرد
چو دولت یافتی خوی بدت فرمان روا گردد | که در وقتِ سواری دستِ چپ صاحبِ عنان باشد
بزر پاشی بود مشہور خورشیدِ جہان آما | زر پاشیده را پیوسته در دامانِ خود دارد
تواند نفس ظالم از گداز خویش عادل شد | که چون شمشیر سوزن گشت کارش دوختن باشد
عیب خود نسبت بعاجز می دہد فرمان روا | بار چون افتد مکاری چوب بر استر زند
گر کند اقبال ما را کامیابِ انتقام | از تغافل ہمتم خون در دلِ فرصت کند
در وصل دلم وا نشود بسکه ضعیفم | از رشتۂ باریک گره دیر کشاید
توان کردن بنرمی کارہائے سخت گیران را | که از قفل آنچه می آید ز مہرِ موم می آید
بدرویشان چو آمیزی پسندِ حق توانی شد | که چون با ریسمان آویخت ابریشم نمازی شد
با اعتبار جنگ ندارد تلاشِ فقر | زر بفت باش و پارۂ دلقِ فقیر باش
غلط مکن چو سرت گشت گرمِ فکرِ بلند | که بازگشت نباشد فتاده را از بام
نیایم در شمار اما بسانِ رشتۂ گوہر | درشتان را بنرمی آشنای یکدگر سازم
شاعران جان از برای شعر فہمان می کنند | دخترِ ہر کس وجیہ افتاد مفت شوہر است

درین شعر طرفہ مضمونے واقع شده۔ امثال این مضمون ہر چند بلند و نازک باشد بستن و در زبان حرف گیران افتادن چرا۔

مثل عمق بخاری که خود را بکہ تشبیہ می دہد و می گوید ؎

بخونِ من شده مژگانِ او حریص چنان | که شیعیانِ حسین علی بخونِ یزید

و شیخ سعدی شیرازی که خود را در چه محل فرود می آرد ؎

بزیرِ بارِ تو سعدی چو خر بگل در ماند | دلت نسوخت که بیچاره زیر بار من است

و عرفی شیرازی کہ دہانِ خود را بچہ می آلاید ؎

شاہدِ عصمت۔ تلاشِ صحبت من کے کند　　خونِ حیضِ دخترِ رز جوشد از لبہاے من

و مُلّا ملک قمی کہ خود را بچہ حوالہ می کند ؎

تا چند بو الفضول زند لاف دوستی　　دادِ ادب دہید و ملک را کلنگ[1] زنید

و نعمت خان عالی کہ از چہ مقام حرف می زند ؎

بیا کہ شیشۂ می در سجود جام شد است　　ببین کہ خانۂ ما مسجد الحرام شد است

(۷۳) عالی۔ میرزا محمد شیرازی

حاوی فنونِ وافر بود و جامعِ علوم متکاثر۔ اسلاف او در شیراز بشیوۂ طبابت مشہور بودہ اند۔

پدرش حکیم فتح الدین عم حکیم محسن خان است کہ در ہندوستان با شاہ عالم در وقت شاہزادگی مصاحبتے بہم رسانید۔ و پسرش حکیم حاذق خان در سال آخر عالمگیری بخطاب حکیم الملک امتیاز یافت و در عہد محمد شاہ بہ منصب پنجہزاری و خطاب حکیم الملوک و کمال تقرب محسود اقران گشت حکیم فتح الدین نیز بہ ہند آمدہ

گویند میرزا محمد در ہند متولّد شد۔ و در صغر سن ہمراہ پدر بشیراز رفت و کسب کمال نمودہ برگشت۔ و در خدمت مُلّا شفیعای یزدی مخاطب بہ دانشمند خان نیز تلمذ نمود۔

و در سلک نوکران خلد مکان امتیاز یافت و چون شہر حیدر آباد فتح شُد۔ تاریخ فتح از نظر شاہی گُزرانید۔ و بمرحمتِ خلعت سرافراز گردید۔ تاریخ این است ؎

---

[1] چوبدست قلندران (فرہنگ رشیدی صفحہ ۱۲۹)۔

از نصرت پادشاہِ غازی | گردید دلِ جہانیان شاد
آمد بقلم حساب تاریخ | شد فتح بجنگ حیدر آباد
۱۰۹۷ھ

و در سنہ اربع و مآتہ و الف (۱۱۰۴) بخطاب نعمت خان و داروغگی باورچیخانہ نعمت فراوان اندوخت و "شکر نعمتِ واجب واجب" تاریخ یافت

و در اواخر عہد خلد مکان بخطاب مقرب خان و داروغگی جواہر خانہ نگینِ دولت بدست آورد

و چون محمد اعظم شاہ بعد از انتقال خلد مکان بہ ارادۂ مقابلت شاہ عالم از دکن نہضت ہند نمود۔ میرزا محمد عالی ملازم رکاب بود۔ و چون محمد اعظم شاہ در وقت قُربِ فتیئتین بنگاہ را در گوالیار گزاشت۔ میرزا محمد برائے محافظت جواہر خانہ در گوالیار ماند

و بعد کُشتہ شدن محمد اعظم شاہ و ظفر یافتن شاہ عالم۔ میرزا محمد نعمتِ ملازمت شاہ عالم دریافت و بخطاب دانشمند خان سرمایۂ مباہات اندوخت و بتحریر شاہ نامہ مامور گردید۔ لیکن اجل فرصت نداد کہ آن نسخہ را باتمام رساند و قلم قضا بپیشدستی نموذہ در سنہ احدی و عشرین و مآتہ و الف (۱۱۲۱) نسخۂ حیاتش باتمام رسانید۔[1]

میرزا محمد در نظم و نثر قدرت عالی دارد خصوص در وادی نثر طلسم حیرت مے بندد

دیوان[2] محتوی بر قصائد و غزلیات و مثنوی مسمے بہ "سخن عالی" و منشآت او بنظر در آمدہ

---

[1] در دائرہ میر مومن واقع حیدر آباد دکن مدفون شد۔ (گلزار آصفیہ صفحہ ۶۱۲ مطبوعہ بمبئی سنہ ۱۳۱۶ھ)
[2] کلیات نعمت خان عالی بسیار نایاب خوشخط بکتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است۔

در دیباچه دیوان خود می نگارد که :-

"در بدایت حال به مناسبت شغل طبابت که سمت موروثی بود حکیم تخلص می"
"نمودم - آخر تصحیف بحکم اختیار تخلص حکیم را مانع شد و بفرمودۂ اُستادے"
"نواب دانشمند خان عالی تخلص کردم"

این چند بیت از دیوانش ملتقط گردید ؎

نخواهد کرد ترکِ بُت پرستیها دلِ زارم — که چون سنگِ سلیمانی ست مادرزاد زُنّارم

موج آبی چو رسد دانه ثمر ساز شود — ناخن اینجا شکند تا گرہے باز شود

می کند باز این دلِ شوریده آزارِ خودش — من چرا منعش کنم او داند و کارِ خودش

نگذارد بحرف گریه مرا — کاغذِ آب دیده را مانم

رشتۂ حیاتم را همچو رشتۂ تسبیح — صد گره بکار اُفتاد تا بیار بپیوستم

نقش پائی او بهر گامے کند جان در تنم — خاک راهِ دوست گشتن آبِ حیوانِ من ست

یار را در بر گرفتن کے فراموشم شود — کے رود از یاد کس چیزیکه از بر می کنند

گفتی اگر قرار بگیری رسی بکام — باری ازین قرار به بینم چه می شود

دین و دلے که داشتم از دست من کشید — در من نماند جز نفس آن هم کشیدنی ست

دریا دلی کن و زکدو پوچ تر مباش — خواهد همیشه مرتبۂ آشنا بلند

سبز باغی که بود بیتو کم از ماتم نیست — می کند سایۂ هر نخل سیه پوش مرا

کشتِ امیدِ مرا نشو و نما معکوس شد — رو بپائین می کشد قد همچو باران دانه ام

به بزمِ وصل او کاش اینقدر هم می شدم محرم — که چون آئینه حرفی از پس دیوار می گفتم

کوکب سوخته میکرد گر اندک مددے — همچو آتش به دلِ سنگ تو جامی گردم

بجای نامه شمعِ روشنی دادیم قاصد را — که طومار یست شرح سوز و پیغامِ زبانی هم

از عصای خویش طفلی را جنیبت می کشم — از رکابش دور وقتِ نیسواری نیستم

کاملان را ہمہ سرگشتگی از دستِ خود است | حاجتِ گردشِ پرکار نشد مانی را
خود ناتوان ولے ہنر آموز مردم اند | پیران قد خمیدہ کمانِ کبادہ اند
حرفِ بجاز کس نشنیدم ز اہل ہند | غیر از کسے کہ گفت بمطرب بجا بجا

(۷۴) خالص۔ سید حسین

مخاطب بہ امتیاز خان صفاہانی خلف میرزا باقر وزیر قورچی۔ حاجی الحرمین الشریفین بود۔

بعد ورود ہندوستان در دکن۔ خلد مکان را ملازمت کردہ در سلک ملازمان سلطانی منتظم گردید۔ و بدیوانی صوبۂ عظیم آباد پٹنہ و خطاب امتیاز خان امتیاز یافت۔ و ثروت عظیمے بہم رسانید۔

و در عہد شاہ عالم عازم دیار ایران شد۔ و در بلدہ بھکر رسیدہ با علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی برخورد و صحبتہا داشت

امتیاز خان اموال لکوک از نقود و جواہر و اقمشہ با خود می برد۔ خدا یار خان مرزبان سندھ چشم طمع بر اموال او دوخت۔ علامۂ مرحوم برین معنی اطلاع یافتہ ہر چند مبالغہ کرد کہ پیشتر نباید رفت۔ و از ہمین جا عطف عنان باید نمود۔ گوش نکرد و سر بکف بجولانگاہ قاتل روان شد۔ چون بسیوستان رسید میر محمد اشرف خویش علامۂ مرحوم نائب خدمات سیوستان استقبال کرد و در حویلی خود فرود آورد۔ خدا یار خان میر محمد اشرف را بتقریبے در خدا باد طلبید۔ و کسان خود را فرستاد تا شبے کار امتیاز خان تمام کردند۔ و این حادثہ در سنہ اثنین وعشرین و مأتہ والف (۱۱۲۲) واقع شد۔ علامۂ مرحوم "آہ آہ امتیاز خان" ۱۱۲۲ھ

لہ مآثر الامرا جلد ا صفحہ ۸۲۵ تذکرۂ خدا یار خان۔

تاریخ یافته اند۔

دیوانش مطالعه اُفتاد۔ صاف گوست۔ تلاشہا ہم دارد این چند بیت بزبان قلم ودیعت می شود ؎

ما وطن دائم بخاکِ کربلامی خواستیم
رشتهٔ تسبیح زد گوئے که ما مے خواستیم

بسائل آنچه برآید ترا ز دست بده
نگاهدار زبان را و ہر چه ہست بده

رسید فصل بہار و زمانہ گلچین است
سپند آتشِ ئی شو چه وقت تمکین است

تیره روزی مانع عرضِ کمالاتِ دل است
روز چون شب می شود آئینه فردِ باطل است

نیست تقصیرِ کسے گر مابه بند اُفتاده ایم
از جنونِ دوریِ خود در کمند اُفتاده ایم

حق القدم گرفت گہرہا ے نیمرو
پایِ کسے که آبله زد در سراغِ ما

تو تا از دیده رفتی مانمی بینیم خود را ہم
جُدائی از تو چون آئینه تنہامی کند مارا

تا نخوانند مشوسبز بہر انجمنے
که نباشد به چمن قدر گلِ خود رو را

بکویش قاصدی بر فت بیدردان زنادانی
ہمه مکتوب می دادند من دادم دلِ خود را

دلبرِ من سکه دارد پشت چشمِ نازکے
دیده گر برہم گذارد بازسے بیند مرا

ای کاش ہمچو رشتهٔ تسبیح تار عمر
در کربلا گسسته شود گر گسستنی است

با خستگی که لازم ارباب دولت است
دُشنام می دہند بسائل غنیمت است

نیست بے لطفی جوابِ نامه گر نوشت دوست
از زبانِ خامه مارا یاد نتوانست کرد

دیوانه براہے رود و طفل براہے
یاران مگر این شہر شما سنگ ندارد

ہمتِ ہر کس بقدرِ وسعتِ احوالِ اوست
آب چندین چشمه از یک چشمهٔ پل می رود

لُطفِ حق را کرد بر ما ظلمتِ عصیان غضب
آب دریا را شبِ تاریک آتش مے کند

نمی خواہم بغیر از من کسے از وی نشان یابد
چو برگردد الٰہی قاصدِ من بے خبر باشد

ساقی بیا که فصل خزان زود مے رسد
ای می تو ہم برس که سفرمے کند بہار

جُناغی راکہ با اغیار من دلخواہ می بندی　　اگر منظور دل بُردن بود من ہم دلی دارم
کار نظارہ بعینک چو فتد چشم بپوش　　سر پیرت کہ دگر شیشہ بخود بند مکن

(۷۵) باذل[1] رفیع خان مشہدی

نسبش بخواجہ شمس الدین صاحب دیوان می پیوندد۔ وعمش میرزا محمد طاہر وزیر خان۔ در عہد صاحبقران ثانی شاہ جہان از مشہد مقدس۔ بہ ہند رسیدہ نوکری شاہزادہ اورنگ زیب عالمگیر برگزید۔ بعد جلوس عالمگیری بصوبہ داری برہان پور و اکبر آباد و مالوا بنوبت سربلند گردید۔ و در حکومت مالوا سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) حیات مستعار را وداع نمود۔

وعم دیگرش میرزا جعفر سرو قد در مشہد مقدس مدرسۂ عالی دارد۔ نور الدین محمد خان و فخر الدین محمد خان و کفایت خان پسرانِ میرزا جعفر سرو قد بہ ہند آمدند و بخطابات و خدمات پادشاہی ممتاز بودند۔

اولین دیوان برہان پور شد و در اورنگ آباد سنہ ست وعشرین ومأتہ والف (۱۱۲۶) بساط ہستی در نوردید۔ از اشعار اوست ؎

شد صرفۂ ما تا تو شکستی دلِ ما را　　ہر پارۂ این آینہ عکسے ز تو دارد

دومین خانسامان شاہزادہ محمد معز الدین بن شاہ عالم بود۔ آخر داروغۂ بیوتات کشمیر شد و ہمانجا در سنہ تسع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۹) درگزشت۔

میرزا محمود پدر رفیع خان باذل نیز بہ ہند آمد محمود پورہ واقع اورنگ آباد و محمود پورہ واقع برہان پور بنام اوست۔ وقبرش در محمود پورۂ برہان پور است۔

---

[1] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۹۴۰ مطبوعہ کلکتہ۔

مولدِ رفیع خان باذل دار الخلافہ شاہجہان آباد - از متعلقان دامن دولت عالمگیری بود و بحکومت سرکار بانس بریلی سرفرازے داشت -

وفاتش در سنہ ثلث وعشرین و مأتہ و الف (۱۱۲۳) اتفاق افتاد -

خیلے قوت بیانے دارد - و بہ اقتضاء تخلص خود فراوان جواہر زواہر بذل وایثار می نماید - حملۂ حیدری او قریب نود ہزار بیت مشہور عالم است -

نقشے از کلامش در نگین صفحہ می نشیند ؎

یدِ بیضا بزرگ داری کسند نورِ محمد را
نگردد طور جای نقش پا معراج احمد را

بہ ببن در نام او گنجیدنِ میم مشدّد را
کہ در کار امّت تنگ بستن اینچنین باید

ہر گرہ کہ بود گرہ در گلوے ما
امشب چو شمع ریخت ز ہر تار موے ما

بر دوش مے کشند نکویاں سبوی ما
ما مستِ جام غبغب و مینا ے گردنیم

(۷۶) اثر شفیعای شیرازی

سخن سازہ افسون طراز است - پدرش از مردم پرشگفت بودہ کہ موضعیت از اعمال شیراز -

مؤلد و منشأ شفیعا شیراز است - در خورد سالی چشمش از آبلہ بے نور گردید اما چراغ بصیرتش روشنی کامل داشت - اکثر در شیراز بسر می برد - و باصفہان ہم رفتہ - با مستعدانِ آنجا صحبت داشت -

کسانیکہ او را دیدہ اند می گویند کہ بسیار کریہ منظر بود اما ہر گاہ در نطق مے آمد مجلسیان را شیفتۂ حسن کلام می ساخت

فوتش بعد عشرین و مأتہ و الف (۱۱۲۰) واقع شد این چند بیت از دیوانش بعجلت تمام التقاط یافت ؎

رشتۂ طولِ امل تار و جهان طنبور است　　چه قدر بر سرِ این کاسۂ خالی شور است

زآبِ گلستان آموخت شوقم جانفشانی را　　بپائی نونهالان صرف کردم زندگانی را

خط کرد ظاهر آن دهنِ غنچه رنگ را　　درکار بود حاشیه این متنِ تنگ را

زخلوت خانۂ خود گوشۂ درویش محزون را　　چنان باشد که گیرد پادشاهی ربع مسکون را

بدعمل را دائم از نقصانِ مردم راحت است　　سنگ کم دزدِ ترازو را نگینِ دولت است

چون آن شعرے که اندازند کج طبعان بتقطیعش　　زموزونی جدائی بود حاصل عضو عضوم را

دوستان را کسوتِ تجریدے پوشد خدا　　شاه می بخشند بخاصان خلعتِ پوشیده را

نسازد حق شناسان را مقیدِ زیورِ دنیا　　زانگشتِ شهادت دست کوتاه است خاتم را

آخر آخر بزلفِ پرفنِ او نقدِ جان دادم　　امانتدار خود کردم زنادانی پریشان را

(۷۷) سرخوش - محمد افضل

ازمردم سرکار عبد الله خان زخمی شاهجهانی بود - می فروش مصطبۂ معانی است و قدح گردانِ انجمن سخن دانی - عمرها در کوچۂ شاعری شتافت - و صحبت جمعے از صاحب طبعان عصر خود دریافت - چنانچه از "کلمات الشعرا"[1] که تالیف او ست سمت وضوح می یابد -

شاگرد محمد علی ماهر و موسوی خان فطرت است و از یارانِ شیخ ناصر علی و در مدح او می گوید ؎

باشعر علی نمے رسد شعر کسے　　زان سان که خطِ کس بخط میر علی

---

[1] نسخ متعدده از کلمات الشعراء در کتب خانه آصفیه حیدر آباد دکن موجود است و یکے از انها نسخۂ کتب خانه سراج الدین علی خان آرزو ست که بسیار خوشخط است و اشاعت کننده این کتاب (محمد عبد الله خان) عزم بالجزم دارد که این نسخۂ گرانمایه را بطبع رسانیده اشاعت دهد ایزد کارساز توفیق رفیق گرداناد -

شخصے در مجلسے گفت کہ تعدیہ رسد بکلمۂ با مسموع نیست - فقیر شاہدے از کلام میرزا محمد قلی سلیم طہرانی گذارش نمود -

بالطف ساعدت ید بیضا نمی رسد　　پیش لبت سخن بہ مسیحائے رسد

اواخر عمر در دار الخلافہ شاہ جہان آباد پا در گوشۂ قناعت شکست و بہ تزوج و تاہل پرداخت -

ولادت او در سنہ خمسین و الف (۱۰۵۰) واقع شُد - عمری دراز یافت و در عشرۂ ثالث بعد مآتہ و الف (۱۱۰۰) بخلوت کدۂ خموشان شتافت

جام[1] کلامش بگردش می آید ؎

زمین و آسمان در میکشی فرمانبرت گردد　　سرت چون گردد از مستی جہان گرد سرت گردد

نظرے بر گل شبنم زدہ اُفتاد مرا　　آمد از زخم نمک سود جگر یاد مرا

کار چون با ناقص اُفتد دست بردار از کمال　　ہمزبان لال را ناچار باید گشت لال

تعزیر ہم بقدر بزرگی مقرر است　　از اسپ تازیانۂ انسان کلان تراست

ز دست و پا زدن بسمل تو دانستم　　کہ بعد کشتہ شدن ہم تلاشہا باقی است

در عدم ہم ز عشق شورے ہست　　گل گریبان دریدہ می آید

از خوشۂ انگور عیان شد کہ درین باغ　　شیرازۂ جمعیت دلہا رگ تاک است

ہموار زکس نہ بینند آزار　　نتوان کف دست خود گزیدن

(۷۸) طاہر - التفات خان نقد صفاہانی

نام اصلی او میرزا محمد طاہر است از سلسلۂ میرزایان دفتر سلاطین صفویہ بود - مشارٌ الیہ و برادرش میرزا محمد علی در عہد خلد مکان از صفاہان

[1] دیوان سرخوش در کلکتہ بقالب طبع در آمدہ -

به دکن رسیدند۔ و با مخلص خان ربطی بهم رسانیده بتوجّه او ملازمت پادشاه حاصل کردند۔ و بمنصبی کامیاب گشتند

نخستین بخطاب التفات خان و دومین بخطاب ملتفت خان مورد التفات گردید۔

التفات خان

در عصر خلد مکان فوجدار بیر از مضافات اورنگ آباد بود۔ و در عهد شاه عالم فوجدار گودرا از توابع گجرات احمد آباد شد و در زمان محمد فرخ سیر به فوجداری ماندو و مندسور از ملحقات صوبهٔ مالوا می پرداخت۔

چون امیر الامرا سید حسین علی خان بدکن رسید۔ خود را بخدمت امیر الامرا رسانید۔ و مشمول الطاف گردید۔

آخر صحبت برهم برخورد ناگزیر متوجّه دار الخلافه شاهجهان آباد گشت و در نواحی کهرکون رسیده در سنه تسع و عشرین و مائته والف (۱۱۲۹) بر دست قطاع الطریق رشتهٔ حیاتش انقطاع یافت۔

ذکی الطبع بود و نثر مستعدانه می نوشت۔ و بمثابهٔ قدرت داشت که سه کاتب در حضور او با اسباب کتابت می نشستند۔ هر سه را عبارت خود می فرمود۔ و فقرهٔ لاحق برائی هر کدام بے تامّل می گفت و ربط کلام از دست نمی داد۔ و با وصف آن خود هم دران حالت مشغول کتابت می بود۔

از التفات خان است ؎

مکن گویا بعرضِ مدعا یارب زبانم را — به بند از موی چینی تار قانونِ فغانم را

شهید بیکسم پوشیده ام بعد از فنایِ خود — برنگِ مردهٔ فیروزه نیلی در عزاے خود

شُهرتِ حُسنِ تو شد از کشتهٔ دیدار تو — از نسیمِ بالِ بلبل بشگفد گلزار تو

(۷۹) غبار۔ میرزا ابو تراب

پسر التفات خان۔ خوش ذهن بود۔ و شعر خوب می گفت۔

جعفر عاشق تخلص در ہجو غبار قصیدۂ پرداخت۔ غبار باین رباعی جواب ادا کرده

گویند کہ ہجو کرد ما را جعفر
شیرین و لطیف ہمچو شیر و شکر

صد شکر کہ آنچہ عیب ما بود غبار
امروز برای دیگرے گشتہ ہنر

(۸۰) واضح میرزا مبارک اللہ مخاطب بہ ارادت خان

از دودمانِ امارت است۔ جدش میر محمد باقر از نجباء بلدۂ ساوه و دامادی او بمیرزا جعفر آصف خان علاوه بود۔ در عہد جہانگیری بمنصب میر بخشیگری دم مباہات می زد۔ و در زمانِ جلوسِ شاه جہان بوالاپایۂ وزارت مترقی گشت و بفرصت قلیل بہ ایالت دکن و خطاب خان اعظم فوز عظیم اندوخت۔ و بتفریق بہ صوبہ داری گجرات و بنگالہ و کشمیر و الہ آباد مامور گردید۔ و ہیچ وقت بیکار نماند۔ آخر پادشاه او را مجاز کرد کہ حکومتِ ہر صوبہ کہ خواہد برای خود اختیار کند۔ او فوجداری دار الخیور جونپور برگزید و در ایام حکومت آنجا موافق سنہ ثمان و خمسین و الف (۱۰۵۸) مرحلۂ آخرت پیمود و دختر او با شاه شجاع منسوب بود۔

و سلطان زین الدین بن شاه شجاع از بطن آن عفیفہ متولد شد۔ پسر خوردش میر اسحٰق ارادت خان در عصر خلد مکان بعد از فتح دارا شکوه بحکومت صوبۂ اوده مامور گشت و درہمان سال ازین دارِ ملال درگزشت

پسر او میرزا مبارک اللہ واضح از درگاه خلد مکان بخطاب موروثی ارادت خان[1] مامور گردید۔ و در سنہ مائۃ و الف (۱۱۰۰) بفوجداری چاکنہ و در سنہ ثمان و مائۃ و الف (۱۱۰۸) بفوجداری نواحی اورنگ آباد و بعد از آن بقلعہ داری گلبرگہ منصوب گشت۔

---

[1] مآثر الامرا جلد صفحہ ۲۰۳ تا ۲۰۶ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء تذکرۂ ارادت خان۔

و در عصر شاه عالم به منصب چهار هزاری امتیاز یافت - و در عهد محمد فرخ سیر سنه ثمان و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۸) ودیعت حیات سپرد -

دیوان واضح بنظر در آمد - چند غزل بخط واضح برهوامش این نسخه ثبت بود - قصائد و غزلیات و رباعیات و مثنوی متعدد دارد -

این چند گل از ان چمن چیده شد

عارف از و پُر است ولی او نمے شود
آئینه رونما شود و رو نمے شود

زمقراضِ فنا نور است شمعِ زندگانی را
بود آبِ دمِ شمشیر صندل سرگرانی را

چه اُلفت است بزلفِ تو بیقراران را
بلی سیاه پسند است سوگواران را

موجم و وحشت کند محروم از ساحل مرا
در طپیدن رفت از کف دامنِ قاتل مرا

در عالمِ دل باختنِ خویش رواج است
عمریست که ویرانهٔ ما وقفِ خراج است

بجیب صبح ز خورشید گلفشانیها ست
بجام پیریِ ما بادهٔ جوانیها ست

براهِ او چه در بازیم فی دینے نه دُنیائے
دلے داریم و اندوهے سری داریم و سودائے

واضح به هیچ راه دلم وا نمے شود
این قفل زنگ بست شکستن کلید اوست

بر مرادِ دلِ خود بال زدن نقصان است
وقت آن خوش که مراد قفس انداخته است

دست فرسودِ نگه طلعتِ خورشید نشد
حسن بے ساخته از فیض نگهبان دارد

گرچه آزادم ولی جانم فدائے دیگر یست
گرد سر گردانده صیادے مرا سر داده است

رشک فرمائے دلم نیست بجز عیش حباب
یافت یک پیرهن هستی و آن هم کفن است

بیخود شدنم آفت مینائے ادب بود
ساقی کرم افزود که در نشه کمی کرد

رفتنیهائے جهان قابلِ دل بستن نیست
این قدر بس کو دمی خاطرِ خود شاد کنند

گلهٔ صاف به از عفو غبار آلود است
هست دوزخ گنهی که بمدارا بخشند

بهار وقف صبا - گل بکام گلچین باد
که ما به کنج قفس طرحِ آشیان کردیم

بکاغذ اخگری پیچیده ام یعنی دلِ خود را　　مباد اگر یہ بر حالم کنی ای نامہ بر رحمے

رباعی

در گنجفۂ دہر شہانِ عالم　　در صنفِ رعیت اندنے بیش و نہ کم
حکمے دارند زان جہاندار شدند　　چون حکم نماند گشت بازی برہم

(۸۱) بیدل۔ میرزا عبدالقادر عظیم آبادی

عمدۂ سخن طرازان۔ و شہرۂ سحر پردازان است۔ در اقسام نظم پایۂ بلند و در اسالیب نثر رتبہ ارجمند دارد۔ طبع دُرّاکش چہ قدر معانی تازہ بہم رسانده۔ وچہ ثمرہای نورس کہ از نہال قلم افشانده۔ خلاصۂ کلامش شراب میخانۂ ہوشیاران۔ وطلاے دستمایۂ کامل عیاران است از آغاز شعور تا دم آخر چشم بر سیمای معنی دوختہ۔ وچراغ عجبے بر مزار خود افروختہ۔

از نژاد قوم برلاس است۔ در بلدۂ عظیم آباد پتنہ از نہانخانۂ عدم بشہرستان وجود خرامید و در ہندوستان نشو و نما یافت

در مبدء حال نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود۔ و بمنصبے امتیاز داشت یکے از مقربان تعریف میرزا بسمع شاہزادہ رسانید۔ شاہزادہ فرمود قصیدۂ در مدح ما انشا کند تا رُتبۂ استعدادش دریافتہ باضافۂ منصب و تقرب سرافراز فرمائیم این خبر بمیرزا رسانیدند فی الفور دل از نوکری برداشت۔ ہر چند یاران مقید شدند کہ قصیدہ در مدح شاہزادہ توان گفت۔ سر انکار باز زد و نوکری را ترک دادہ در دار الخلافہ شاہ جہان آباد گوشۂ انزوا گرفت و بقیہ زندگانی بعنوان فقر و توکل بسر آورد۔

حق تعالیٰ او را اعتبار و اشتہار ارزانی فرمود۔ امرا و ارکان سلطنت ہمہ

آرزوی ملاقات داشتند و اعزاز و اکرام فوق الحد بجا می آوردند سیما نواب شکراللہ خان کہ خود با جمیع اہل بیت محو اعتقاد میرزا بود و میرزا نیز مخلص خاص این خاندان است۔

نواب شکراللہ خان از سادات خواف است و داماد عاقل خان رازی و از پیشگاہ خلد مکان بحکومت سہرند و سہارنپور و میوات سرفرازی داشت آخر در میوات سنہ ثمان و مائۃ و الف (۱۱۰۸) از منصب حیات مستعفی گشت میر لطف اللہ شکراللہ خان پسر اوست کہ بخطاب پدر مخاطب گردید و خلف دیگرش میر عنایت اللہ شاکر خان۔ و دیگرے میر کرم اللہ عاقل خان۔

نواب نظام الملک آصف جاہ طاب ثراہ در شعر خود را شاگرد میرزا (بیدل) می گرفت۔ در منشآت میرزا چند رقعہ کہ بنام چین قلیچ خان است عبارت از نواب آصف جاہ باشد کہ خطاب قدیم اوست۔ ہرگاہ میرزا بدولت خانۂ نواب می رفت استقبال و مشایعت میکرد۔ و بر مسند خود می نشاند۔

و میرزا را با امیر الامرا سید حسین علی خان نیز ربط تام بود در ایامی کہ امیر الامرا بنظم ممالک دکن می پرداخت۔ میرزا این دو بیت از شاہجہان آباد بہ امیر الامرا نوشت ؎

ای نشۂ پیمانۂ قدرت بچہ کاری ۔۔۔ ہستنی اثری یا پئے تاراج خماری

می در قدحی گل بسری جام بدستی ۔۔۔ رنگِ چمنی موج گلی جوش بہاری

لیکن بعد برہم زدن محمد فرخ سیر تاریخ طبع زاد میرزا کہ ع

"سادات بوی نمک حرامی کردند"
۱۱۳۱

شہرت گرفت۔ میرزا متوہم شدہ از دہلی حرکت جانب لاہور کرد۔ عبدالصمد خان ناظم لاہور بتعظیم و تکریم تمام پیش آمد و خدمات شایستہ بتقدیم رسانید۔

وچون دولتِ سادات عنقریب برہم خورد- میرزا در ہمان ایام بہ شاہجہان آباد معاودت نمود- وسیوم ماہ صفر سنہ ثلث وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۳) رخت بعالم باقی کشید- ودر صحن خانۂ خود مدفون گردید-

میرزا معنی آفرین بے نظیر است اما عبارت بطور خود دارد و بطور جمہور نیز فراوان جواہر سخن در رشتۂ نطق کشید- اگر کلیاتش را انتخاب زنند مجموعۂ لطیف مقبول حاصل می شود و خطِ نسخ بر نسخۂ سحر سامری می کشد- چنانچہ درین عدالت گاہ شہود عدل حاضر است-

وازبس قوّت طبع گاہے بادپای فکر بندی تازد و بطور مُلاّ ظہوری ترشیزی دریک زمین مکرر طرح غزل می اندازد-

ومیرزا را بحر کامل مرغوب اُفتادہ ودرین بحر شناٰئی کردہ میر عطاء اللہ صاحب رسالۂ عروض گوید بعضے متاخرین شعراء عجم بر کامل مُثمن شعر گفتہ اند- خالی از عذوبتی نیست چنانچہ خواجہ کمال الدّین سلمان ساوجی فرماید ؎

بصنوبرِ قدِ دلکشش اگر ای صبا گذرے کنی — بہوای جانِ حزینِ من دلِ خستہ راخبرے کنی

وازمطالع میرزا بیدل است ؎

توکریم مطلق ومن گدا- چہ کنی جزاین کہ نخوانیم — درِ دیگرم بنما کہ من بکجاروم چو برانیم

دیوان غزل میرزا بنظر درآمد- این چند گوہر ازان محیط برآوردہ شد ؎

مستِ عرفان را شراب دیگرے درکار نیست — جز طوافِ خویش دور ساغرے درکار نیست

ادب چہ چارہ کند شوق چون فضول اُفتد — بجای عذر دل آوردہ ام قبول اُفتد

دیدۂ انتظار زا دامِ اُمید کردہ ام — ای قدمت بچشمِ من خانہ سفید کردہ ام

آخر ز فقر بر سرِ دُنیا زدیم پا — خلقی بجاہ تکیہ زد و ما زدیم پا

کافرم گر مخمل وسنجاب می باید مرا — سایۂ بیدی کفیل خواب مے باید مرا

بی نقش چین نہ حُسن فرنگ آفریدن است   بہزادی تو دست ز دنیا کشیدن است

تنم زبندِ لباسِ تکلف آزاد است   برہنگی ببرم خلعتِ خدا داد است

اُلفتِ تن باعثِ فکر پریشانِ دل است   دانہ صاحب ریشہ از آمیزشِ آب و گل است

کسے از التفاتِ چشم خوبان کام بر دارد   کہ بر ہر استخوان صد زخم چون بادام بر دارد

من نمی گویم زیان کن یا بفکرِ سود باش   ای ز فرصت بیخبر در ہر چہ باشی زود باش

شکوہِ فقر ملکِ بے نیازی کرد تسلیم   باقبالی کہ دل برخاست از دُنیا بہ تعظیم

بازبیتا بانہ ایجادِ نوا سے مے کنم   مطلب دیگر نمے دانم دُعا سے مے کنم

من درین بحر نہ کشتی نہ کدو مے آرم   چون حباب از برِ خود جامہ فرو مے آرم

درین حدیقہ نہٴ قدر دانِ حیرانی   بشوخیِ مژہ ترسم ورق بہ گردانی

جمع گشتن دلِ ما را بہ تسلّی نرساند   از گہر کیست برد شیوہٴ غلطانی را

چہ وجود و چہ عدم بست و کشادِ مژہ است   چون شرر ہر دو جہان را بنگاہے دریاب

سرگرانی لازمِ ہستی بود بیدل کہ صبح   تا نفس باقی است صندل بر جبین مالیدہ است

گر تاملِ قفسِ بیضہٴ طاؤس شود   در شبستانِ عدم نیز چراغانی ہست

دل سخت گرہ شد بخم ابروے نازش   در طاق تغافل ہمہ نقاشِ چین است

صاف معنی کرد مستغنی ز دردِ صورتم   چون بطِ می باطنِ من عالمِ آبِ من است

بہستیِ تو اُمید است نیستی ما را   کہ گفتہ اند اگر ہیچ نیست اللہ است

بہر طرف گُزری سیر نرگستان کن   بقدر نقش قدم چشم دوستان باز است

تا نفس باقی ست ظالم نیست بیفکرِ فساد   گوشہ گیرِ فتنہ می باشد کمان را تا دم است

قلندرانہ حدیث است زاہد مغرور   تو غرہٴ بہ بہشتی کہ جائے ریدن نیست

کینہ در طبع ملائم نکند نشو و نما   فارغ از جوشِ غبار است زمینی کہ نم است

حُسن بے مشق تاُمّل نگذشت از دلِ ما   صفحہٴ حیرتِ آئینہ عجب خوش قلم است

مشقِ ستم زطینتِ ظالم نمی رود — زورِ کمان دمی که نماند کباده است

کس نرفتی بعدم هستی اگر جامی داشت — خلقی از تنگیِ این خانه بصحرا زده است

کاش هجران دادِ من میداد گر وصلی نبود — شمع تصویریم که از من سوختن هم ننگ داشت

گر برآمد از صدف گوهر اسیرِ رشته است — خانهٔ غربت دلِ آگاه را دام بلا است

بی خمیدن از زمین نتوان گهر برداشتن — آنچه بردارد دولت زین خاکدان قدِّ دوتاست

نه دام دانم و نی دانه این قدر دانم — که دل بهرچه کشد التفاتِ صیّاد است

در نیامِ هر نفس تیغِ دودم خوابیده است — چون سحر در قطعِ هستی خنجری درکار نیست

آن قدر سعی به آبادیِ ما لازم نیست — خانهٔ چشم به امدادِ نگاهی برپاست

گویند بهشت است و همه راحتِ جاوید — جائیکه بداغی نه طپد دل چه مقام است

چون سایه باش یک قلم آئینهٔ نیاز — آن را که سجده جزوِ بدن نیست بنده نیست

تا خموشی نگزینی حق و باطل باقی است — رشتهٔ را که گره جمع نسازد دو سر است

مرده هم فکرِ قیامت دارد — آرمیدن چه قدر دشوار است

بگذر از اندیشهٔ یوسف که در کنعانِ ما — یا نسیمِ پیرهن یا جلوهٔ پیراهن است

هیچ کس از معنیِ مکتوبِ شوق آگاه نیست — ورنه جائی نامه پیشِ یار ما را خواندن است

هر که رفت از خود بداغِ تازه ام ممتاز کرد — آتشِ این کاروانها جمله بر جانِ من است

پیشکارانِ عجوزِ دهر یکسر غالب اند — آنکه از مردان بمردی باج میگیرد زن است

آبرو با عرضِ مطلب جمع نتوان ساختن — دستِ حاجت تا بلندی کرد استغنا نشست

بیدل نتوان بردنم از خطِّ جبینم — نقاش عرق ریز حیا نقشِ مرا بست

خواریِ دیوان دهر عزّتِ ما بیش کرد — فرد چو باطل شود نشر ورقِ دفتر است

قماش فهم نداریم ورنه خوبان را — اُتوی پیرهنِ ناز چینِ پیشانی است

زین ندامت خانه بیرون رفتنت دشوار نیست — هر قدر دستی که می سائی بهم پا می شود

برنگِ آب سیر برگ برگِ این چمن کردم — گُلِ داغ است بیدل آنکه بوئے از وفا دارد

داغم که چرا پیکرِ من سایه نه گردید — تا در قدم سروِ خرامانِ تو باشد

چو عمر گر نشوی هم عنان خود داری — قدم بهر چه گذاری رکاب می گردد

بر که نالم بیدل از بیدادِ چرخ — خواب من آواز این دو لاب بُرد

در مجلسے که عزّت موقوفِ خود فروشی است — دیگر کسے چه باشد گر میرزا نباشد

چو بر گردد مزاج از احتیاطِ خود مشو غافل — سلامت سخت می لرزد بران سنگے که مینا شد

بدماغ دعوی عشق سرِ بوالهوس بلند است — مگر از دکانِ قصاب جگرے خریده باشد

ز دل حقیقت ردّ و قبول پرسیدم — بخنده گفت برو یا بیا که می پرسد

اگر مردی درِ تخفیفِ اسباب تعلّق زن — کز انگشتِ دگر انگشتِ نریک بند کم دارد

کج ادایانه به ارباب مطالب سر کن — راستی بر دلِ این قوم سنان می باشد

دهر لبریزِ مکافات است اما کو تمیز — کم کسے اینجا بحالِ خود ترحم می کند

برقی ز دور دارد هنگامهٔ تجلّی — ای بیخودان به بینید دل جلوه گر نباشد

هر چند کار فرداست امروز مفت خود گیر — شاید دماغ طاقت وقتِ دگر نباشد

چشمت بغلط سوی من انداخت نگاهی — تیری که ازین شست خطا شد چه بجا شد

نموده اند ز دستِ نوازشِ فلکم — دمی که گاه غضب بر زمین پلنگ زند

سایه از جلوهٔ خورشید چه اظهار کند — رفتم از خویش ندانم بچه آئین آمد

ای ساغرِ بنخاله ازین تشنه سلامی — خوش خیمه بران چشمهٔ کوثر زدهٔ باز

وضعِ فقیری مانا ساز هیچکس نیست — ویرانه ایم امّا بسیار خوش هوائیم

چندانکه ز خود می روم آن جلوه به پیش است — رنگے نشکستم که برنگے نرسیدم

نشّهٔ تحقیق مارا شعلهٔ جوّاله کرد — رگرد خود گشتیم چندانی که خود را سوختیم

کم ظرفیم از غفلتِ خویش است وگرنه — دریاست می ریخته از جام حبابم

در وصل ز محرومیِ دیدار میرسید — آئینہ نفهمید کہ من با کہ دو چارم
طپیدم نالہ کردم ۔ آب گشتم خاک گردیدم — تکلف بیش ازین نتوان بعرضِ مدعا کردن
چہ پردازم بعرضِ مطلبِ خود سخت حیرانم — تو ہم آخر زبانِ حیرتِ آئینہ می دانی

رباعی

ہر صبح کہ درہائے فلک باز کنند — مردم قانون جستجو ساز کنند
قوال فلک بدست گیرد دفِ مہر — دنیا طلبان پا زدن آغاز کنند

مخفی نماند کہ تاریخی کہ میرزا بیدل برای سادات گفتہ و در ترجمۂ او برزبانِ قلم گزشتہ ۔ محرک شد کہ درین محل شمۂ از احوال دو امیر کبیر از ساداتِ بارہہ و اسبابے کہ باعث عزل پادشاہ شد بمعرض بیان در آید ۔ و این جملہ معترضہ نقاب از صورت حال وا نماید ۔ و اسم نواب آصف جاہ ہم در ترجمۂ میرزا ذکر یافت بہ این تقریب حالات نواب آصف جاہ و نواب نظام الدّولہ شہید خلف الصدق او نیز می طرازم ۔ و او ہم کلک را مطلق العنان می سازم ۔

(۸۲) سیدؔ عبداللہ خان

مخاطب بہ قطب الملک وزیر اعظم محمد فرخ سیر پادشاہ بود و برادرش سید حسین علی خان بمنصب امیر الامرائی تارک مباہات بآسمان می سود ۔

اینہا از اعاظم سادات بارہہ اند و اکابر شرفاء ہند ۔ نسب سادات بارہہ بہ سید ابو الفرح واسطی راجع می شود کہ سلسلۂ نسبش در دفترِ اوّل تحت ترجمہ سید محمد صغری بلگرامی نَوَّرَ اللہُ ضَرِیحَہٗ نگارش یافت ۔

ہر دو برادر فرقدین فلک سیادت و نیرین سپہر امارت بودند متحلی باکثر شمائل

؎ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۰ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء ۔

سنیہ وخصائل رضیہ خصوص سخاوت وشجاعت کہ ازین دوصفت والا آثار غرابظہور رساندند۔ ونقشہائی کہ طراز صفحۂ دولت باشد برلوح روزگار نشاندند۔ وازمبادی ایام عروج تامنتہے بخوبی ونیکنامی بسر بردند۔ واز آبیاری عدل واحسان عرصۂ ہند رارشک فردوس برین ساختند۔ لیکن در اواخر دولت راہ غلط پیمودند وتاروز قیامت داغ بدنامی برخود بردند۔ امانزد ارباب انصاف منشأ عزل پادشا محض پاس آبرو وحفظ جان عزیز بود کہ اینہا مدة العمر جانفشانیہا نمودند۔ ولوازم دولتخواہیہا بتقدیم رسانیدند۔ پادشاہ چشم ازحقوق پوشیدہ درصدد قلع وقمع اُفتادہ وتازندہ بود ہمین خیال درسر داشت۔ آخراین رای سقیم باعث زوال سلطنت شد ودولت پادشاہ وسادات ہردو برہم خورد۔

قاضی شہابُ الدّین ملک العلما قدس سرہٗ درمناقب السّادات میفرمائد کہ:۔

"امارتِ صحت سیادت خلق محمدی است وسخاوت ہاشمی وشجاعت حیدری باید"

"کہ سید صحیح النسب ازین ملکات بہرۂ وافی داشتہ باشد۔ واحیانا بحکم نفس امارہ"

"اگر مرتکب عصیانے شود۔ آخر کار سببے رومی دہد کہ باعث نجات اُخروی می گردد۔"

مصداق این کلام درین ہردو برادر مشاہدہ اُفتاد کہ مظلوم ازین عالم رفتند وغازۂ شہادت بررومالیدند نام اصلی **قطب الملک حسن علی** است ونام اصلی امیرالامرا حسین علی۔ شہادت اول بہ زہر واقع شد۔ وشہادتِ ثانی بخنجر۔

حسن علی خان برادر کلان درعہد **خلد مکان** بخطاب خانی وفوجداری **ندربار وسلطان پور** ازتوابع **بگلانہ** سرفرازی یافت وبعد ازان بحراست **اورنگ آباد** سربلند گردید۔

وچون شہزادہ **محمد معز الدّین** بن **شاہ عالم** ازپیشگاہ **خلد مکان** بصوبہ داری **ملتان** مامور شد **حسن علی خان** بہمراہے رکاب شہزادہ دستوری یافت۔ صحبت

او باشاہزادہ کوک نشد- و آزردہ خاطر بہ لاہور برگشت- در آن وقت میر عبدالجلیل بلگرامی بخدمت بھکر و سیوستان قیام داشت- چون حسن علی خان از نواحی بھکر نصد لاہور کرد- میر سلوکہاے پسندیدہ بعمل آورد- ابتدای ربط باسادات این است وقتے کہ خلد مکان علم بملک جاودانی زد- و رایات شاہ عالم از پشاور بہ لاہور خرامید- حسن علی خان را بمنصب سہ ہزاری و عطای نقارہ و بخشیگری فوج جدید سرافراز ساخت-

و در جنگ محمد اعظم شاہ بہراولی فوج محمد معز الدین کہ ہراول مجموع عساکر شاہ عالمی بود مقرر گردید- وقتے کہ جنگ ترازو شد- حسن علی خان و حسین علی خان و نور الدین علی خان برادر سیوم برسم تہور پیشگان ہند خود را از فیل انداختند و باجمعیت سادات بارہہ پای جلادت افشردہ بجنگ کوتہ یراق پیوستند نور الدین علی خان نقد زندگانی در باخت و دیگر برادران زخمہای نمایان برداشتند و سرخ روئی فتح و ظفر حاصل کردند- حسن علی خان بمنصب چہار ہزاری و صوبہ داری اجمیر مباہی گشت- و بعد ازان بصوبہ داری الہ آباد امتیاز پذیرفت

چون نوبت سلطنت بہ محمد معز الدین رسید- حکومت الہ آباد از عزل او بنام راجی خان مقرر شد و سید عبد الغفار از احفاد سید صدر جہاں صدر الصدور پہانوی بہ نیابت راجی خان متوجہ الہ آباد شد- سید حسن علی خان فوجے بتقابل برآورد و در سواد الہ آباد جنگ اُفتاد- سید عبد الغفار بعد غالب شدن مغلوب گردید عنان عطف ساخت- محمد معز الدین باقتضای غفلت و عیاشی دست از تدارک برداشتہ در استمالت سید حسن علی خان افتاد و بہ ارسال فرمان بحالی الہ آباد و اضافہ منصب سرافراز نمود

اما برادرش سید حسین علی خان ناظم عظیم آباد پٹنہ کہ بمزید شجاعت و وقار و متانت

نامور روزگار بود با محمد فرخ سیر پیمان رفاقت موکد ساخت۔ چنانچہ در ترجمۂ او نگارش می رود۔ و بہ حسن علی خان برادر کلان نیز ترغیب رفاقت نمود۔ حسن علی خان بچاپلوسی محمد معز الدین کہ از وقت صوبہ داری ملتان کم التفاتی او می دانست اعتبار نہ کردہ از تہ دل بہ محمد فرخ سیر گروید و درخواست قدوم الہ آباد نمود۔

محمد فرخ سیر در چنین ہنگام اتفاق این دو برادر بہادر صاحب فوج از امارات اقبال خود دانستہ از بلدۂ پٹنہ بہ الہ آباد رسید و با حسن علی خان مشافہتہ بتجدید عہد پرداختہ امیدوار مزید عنایات ساخت و بہ ہراولی فوج مقرر فرمود۔ و عازم پیش گشت۔

عز الدین پسر کلان محمد معز الدین بہ اتالیقی خواجہ حسین مخاطب بہ خان دوران از دار الخلافہ شاہجہان آباد بتقابل محمد فرخ سیر مرخص گردید۔ و در حوالی کھجوہ از توابع الہ آباد رسیدہ انتظار حریف می کشید۔ بمجرد تقارب فوج محمد فرخ سیر۔ عز الدین بے استعمال ادوات حرب نیم شبی راہ گریز گرفت۔

فوج محمد فرخ سیر کہ در کمال عسرت و بے سامانی بود از غارت بنگاہ عز الدین تقویتے کمال بہم رسانید و روانہ پیشتر شدہ در نواحی اکبر آباد خرامش نمود۔

محمد معز الدین نیز از دار الخلافہ کوچ کردہ بہ اکبر آباد آمد۔ و در فکر عبور دریای جمن (جون) بود کہ حسن علی خان پیش قدمی نمودہ از متصل سرای روز بہانی چہار کروہی اکبر آباد دریای جمن (جون) را عبور کرد و در عقب او محمد فرخ سیر نیز از دریا گزشت۔ اکثر مردم محمد فرخ سیر از عسرت و کم مایگی رو بہ پراگندگی آوردہ بودند۔ معدودی ہمراہ رکاب رسیدند۔ سیزدہم ذی الحجہ سنہ ثلث و عشرین و مآتہ و الف (۱۱۲۳) تلاقی فریقین دست داد۔ نسیم فیروزی بر الویہ محمد فرخ سیر وزید۔ و محمد معز الدین بتغییر وضع راہ دہلی گرفت۔

درین کارزار از هر دو برادر ترددات نمایان بظهور رسید۔ سید حسین علی خان برادر خورد زخمهای کاری برداشته در میدان افتاد۔ بعد جلوه افروزی شاهد فتح حسن علی خان برادر کلان برجناح استعجال روانه دار الخلافه گشت۔ و پادشاه نیز به تفاوت یک هفته سایهٔ وصول بر ساحتِ دہلی انداخت حسن علی خان بمنصب هفت هزاری هفت هزار سوار و خطاب سید عبد الله خان قطب الملک بهادر یار وفادار ظفر جنگ وتفویض وزارت اعلیٰ بلند پایه گشت۔

چون عروج رُتبه این هر دو برادر از حد گذشت۔ ناتوان بینان درصدد شکست اُفتادند۔ وبه تسویلات واهی مزاج پادشاه را شورانیدند۔ نوبت بجائے رسید که هر دو برادر خانه نشین گشتند۔ وبه ترتیب مورچال واستعداد اسباب پرخاش پرداختند والدهٔ پادشاه که با هر دو برادر اظهار دوستی می نمود واز قدیم واسطهٔ اصلاح بود۔ بخانهٔ قطب الملک آمده مجدداً عهد و پیمان استوار ساخت۔ هر دو برادر بملازمت رسیده شکوهای محبت آمیز درمیان آمد۔ وچند روز زمانه به آرامش گرائید۔

غرض گویان مزاج پادشاه را برهم زدند۔ هر روز صحبت بے مزه تر می گشت۔ ومادهٔ نفاق که خانه برانداز کهنه دولتهاست می افزود۔ تا آنکه امیر الامرا بصوبه داری دکن مرخص گشت۔ وقطب الملک بعیش وعشرت مشغول گشته عنان وزارت بدست راجه رتن چند سپرد۔ اعتقاد خان کشمیری همراز و دمساز پادشاه گردید و کنگاش قلع و قمع سادات اعلان گرفت۔ قطب الملک به امیر الامرا نوشت که کار از دست رفته است پیش از انکه چشم زخمی به آبرو و جان برسد۔ خود را باید رسانید۔ امیر الامرا باکمال تسلط و جبروت از دکن روانه شده سواد دہلی را معسکر ساخت و پادشاه را پیغام کرد که تا که بند وبست قلعه به اختیار ما نباشد در ملازمت وسواس دارم۔ پادشاه خدمات قلعه را به متوسلان امیر الامرا سپرد۔ بعد استحکام قلعه امیر الامرا

بملازمت پادشاہ رسید۔

وہشتم ربیع الآخر بہ ارادۂ ملاقات ثانی فوجہا آراستہ داخل شہر شد و در حویلی شایستہ خان فرود آمد۔ قطب الملک و مہاراجہ اجیت سنگھ در قلعہ رفتہ بدستور روز اول بہ بند و بست قلعہ پرداختند و کلید دروازہ بدست آوردند۔ آن روز و شب بہمین منوال گذشت۔ مردم شہر واقف نشدند کہ شب در قلعہ چہ واقع شد چون صبح دمید۔ قتل قطب الملک شہرت دادہ افواج پادشاہی از ہر جانب مرتب شدہ بر سر امیر الامرا خواستند ہجوم آرند امیر الامرا بہ قطب الملک گفتہ فرستاد کہ چہ جائے توقف است زود از میان باید برداشت۔

لاعلاج قطب الملک نہم ربیع الآخر سنہ احدی وثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۱) پادشاہ را مقید ساخت و رفیع الدرجات بن رفیع الشان بن شاہ عالم را از حبس برآوردہ بر تخت نشاندو صدای نقارۂ جلوس او آشوبی را کہ در شہر برپا شدہ بود فرو نشاند۔

رفیع الدرجات در حالتِ حبس بمرض تپ دق مبتلا بود۔ چون سلطنت میسر شد لوازم احتیاط مزاج از دست داد و بعد ۳ ماہ و چند روز روزگار او سپری گشت و مطابق وصیت او برادر کلانش رفیع الدولہ را بر سریر سلطنت جادادند۔ و بہ شاہ جہان ثانی ملقب ساختند۔ بعد ایامے نیکوسیر در قلعہ آگرہ خروج کرد۔ امیر الامرا با بادشاہ بسرعت خود را رساندہ قلعہ را مفتوح ساخت۔ ناگاہ فتنۂ دیگر گل کرد۔ جی سنگھ سوائی طبل مخالفت کوفت۔ قطب الملک در رکاب شاہ جہان ثانی برای دفع جی سنگھ بہ فتح پور سیکری شتافت و با جی سنگھ صورت مصالحہ درمیان آمد شاہ جہان ثانی نیز بعد ۳ ماہ و چند روز بمرض اسہال درگذشت۔

ناگزیر روشن اختر بن جہان شاہ بن شاہ عالم را از دار الخلافہ طلبیدہ

پانزدہم ذی القعدہ سنہ احدی وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۱) بر اورنگ فرمانروائی اجلاس دادند- و بہ محمد شاہ ملقب ساختند-

سبحان اللہ ہرچند سادات خود دعویٰ سلطنت نہ کردند و اولاد تیموریہ را بر تخت نشاندند اما حرکتے کہ با محمد فرخ سیر کردند مبارک نیامد- دمی بہ آسایش نگذرانیدند و نفسے بہ طمانیت نہ کشیدند- دریاہائے فتنہ از ہر چہار طرف بتلاطم در آمد و اسباب زوال دولت آمادہ گشت-

خبر رسید کہ غرۂ رجب سنہ اثنتین وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۲) نواب نظام الملک ناظم مالوا از دریای نربدا گذشتہ قلعہ آسیر و شہر برہان پور را متصرف گشت- امیر الامرا سید دلاور خان بخشی خود را با فوج سنگین جانب نواب نظام الملک فرستاد- دلاور خان بعد محاربہ بقتل رسید- سید عالم علیخان نائب صوبہ داری دکن کہ نوجوان تہور منش بود کارزار نمودہ مردانہ نقد ہستی باخت- امیر الامرا با پادشاہ قصد دکن کرد و قطب الملک با چندے از امرا نوزدہم ذی القعدہ از چہار کروہی اکبر آباد فتحپور رویہ رخصت دار الخلافہ دہلی شد و ہنوز نرسیدہ بود کہ ہفتم ذی الحجہ خبر کشتہ شدن امیر الامرا طاقت ربا گشت

قطب الملک برادر صغیر اعیانی خود سید نجم الدین علی خان را کہ بحراست دہلی قیام داشت نوشت کہ یکے از شاہزادہا را بر آوردہ بر تخت نشاند- یازدہم ذی الحجہ سنہ اثنتین وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۲) سلطان ابراہیم بن رفیع الشان بن شاہ عالم را بر تخت دہلی اجلاس دادند- بہ تفاوت دو روز قطب الملک نیز رسید و بہ استمالت امراء قدیم و جدید پرداخت- و فوج علی العموم نگاہ داشت و آنچہ در ایام وزارت اندوختہ بود از نقد و جنس کہ احصاء آن جز علم الٰہی مقدور کسے نیست ہمہ را صرف سپاہ و یاران و دوستان کرد و گفت اگر زندہ ایم باز بہم

می رسانیم و اگر خواهش حق بنوعی دیگراست چرا در دست غیر اُفتد۔

هفدهم ماه مذکور بعزم مقابله از دار الخلافه بر آمد۔ سیزدهم محرم سنه ثلث و ثلثین و مآته والف (۱۱۳۳) بموضع حسن پور رسید۔ چهاردهم جنگ واقع شد۔ توپخانهٔ محمد شاهی باهتمام حیدر قلی خان میر آتش پیهم در کار بود و مردم بارهه سینه راسپر ساخته درمقابل توپخانه مکرر حملها نمودند از برگشتگی ایام فائده نه بخشید۔ چون شب شد از بارش گولهای توپ و زنبورک و شتر نال که آنے فرصت نمی داد فوج قطب الملک پراگنده گشت و تا دمیدن صبح معدودے همراه قطب الملک ماندند۔

همین که آفتاب از دریچهٔ مشرق سر بر آورد۔ فوج محمد شاهی یورش کرد و جنگے صعب واقع شد۔ بسیارے از سادات بسمل شدند۔ و سیّد نجم الدین علی خان زخمهای کاری برداشت۔ قطب الملک خود را از فیل انداخت۔ زخم تیر بر پیشانی و زخم شمشیر بر دست رسید۔ حیدر قلی خان۔ با جمعی بر سر وقت قطب الملک رسیده او را بر فیل خود گرفت۔ و نزد پادشاه آورد۔ پادشاه جان بخشی نموده حوالهٔ حیدر قلی خان فرمود۔ قطب الملک در قید پادشاهی روزی بشب و شبے بروز سیاه می آورد آخر مسمومش کردند۔ اول مرتبه خدمتگار او زهر مهره را سائیده خوراند۔ باستفراغ بسیار سمیت دفع شد۔ روز دویم باز خواجه سرای پادشاهی حب زهر هلاهل آورد۔ قطب الملک تجدید وضو کرده مستقبل قبله نشست و گفت الٰهی تو میدانی که این شئ حرام را باختیار خود نمی خورم۔ همین که از حلق فرو رفت حالت متغیر گشت و جان بجهان آفرین سپرد۔

و این واقعه سلخ ذی الحجه سنه خمس و ثلثین و مآته والف (۱۱۳۵) واقع شد قبرش در شاهجهان آباد زیارتگاه خلائق است۔

از آثار اوست نهر پت پر گنج واقع شاهجهان آباد که از بی آبی حکم کربلا داشت قطب الملک در سنه سبع و عشرین و مآته والف (۱۱۲۷) نهرے از اصل نهر

شاہجہانی بریدہ آوردہ و آن خطہ را بو نور آب احیا نمود۔ علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی گوید؎

بحر جود و فیض قطب الملک عبداللہ خان
نہر خیری کرد جاری آن وزیر محتشم

بہر آن عبدالجلیلِ واسطی تاریخ گفت
نہر قطب الملک مدِّ بحرِ احسان و کرم
۱۱۲۷ھ

و نیز علامۂ مرحوم در مثنوی بمدح او می پردازد؎

ارسطو فطرتے آصف نشان است
یمین الدولہ عبداللہ خان است

بدیوان چون نشیند نو بہار است
بمیدان چون در اید ذو الفقار است

(۸۳) امیر الامرا سید حسین علی خان[1]

برادر خورد قطب الملک است امّا در سخاوت و شجاعت و علو ہمت و تمکین و وقار از برادر کلان فائق بود۔ و در عہد خلد مکان بہ حکومت رنتھنبور و آخرہا بہ فوجداری ہندول بیانہ می پرداخت

چون برادرش بعد رحلت خلد مکان در لاہور مشمول عواطف شاہ عالم گردید۔ سید حسین علی خان با فوجی شایستہ در حوالی دہلی دولت ملازمت دریافت و در جنگ محمد اعظم شاہ مصدر جلائل ترددات گشتہ نوعی کہ گذشت بہ منصب سہ ہزاری و عنایت نقارہ سربلند گردید۔ و بوساطت شاہزادہ عظیم الشان بہ نیابت صوبہ داری عظیم آباد پتنہ رخصت یافت

در اواخر عہد خلد مکان صوبہ داری بنگالہ بہ سپہ دار خان مخاطب بہ اعز الدولہ خان جہان بہادر از تغیّرِ شاہزادہ عظیم الشان مقرر گشت۔ محمد فرخ سیر خلف عظیم الشان کہ بہ نیابت پدر در بنگالہ بود طلب حضور شدہ بہ پتنہ

---

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۲۱ تا ۳۳۸ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء۔

رسید چون مدتہا بخودسری گزرانیدہ ونسبت بہ برادران دیگر نزد جد وپدر رتبۂ نداشت رفتن حضور شاق وناگوار پنداشتہ بعد زعسرتِ اخراجات اوقات پرستی میکرد تا آنکہ شاہ عالم شنقار شد محمد فرخ سیر خطبہ وسکّہ بنام پدر نمودہ در فراہم آوردن مردم ہمّت گماشت - درین اثنا خبر کُشتہ شدنِ عظیم الشان رسید - در ربیع الاول سنہ ثلث وعشرین ومآتہ والف (۱۱۲۳) خود سریر آرای سلطنت گشت -

وسید حسین علی خان ناظم پٹنہ را بہ وعدۂ عنایات مستمال ساختہ رفیق گردانید وازین جہت سید حسن علی خان ناظم الہ آباد نیز طریق رفاقت سپرد - در کمتر زمانی افواج کثیرہ مجتمع گشت امابنابر قلت خزانہ تا رسیدن اکبر آباد دوازدہ ہزار سوار بیش نماند -

سید حسین علی خان روز جنگ بہ اتفاق حسین بیگ خان صف شکن نائب صوبہ داری اُولیسہ وزین الدین خان پسر بہادر خان رُہیلہ مقابل ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر کہ توپ وضرب زن بسیار پیش روچیدہ ایستادہ بود اسپان تاختہ درزنجیرۂ توپخانہ درآمد - چون عرصۂ وغا بر خود تنگ دید بآئین دلاوران کشور ہند پیادہ گشتہ زخمہائے کاری برداشتہ برزمین اُفتاد - وآن دو سردار با رفقاء بسیار مردانہ نقدِ زندگانی نثار نمودند -

بعد فتح سید حسین علی خان بخطاب امیر الامرا بہادر فیروز جنگ ومنصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار وخدمت والاسے میر بخشیگری کوس بلند زنگی نواخت ودر سال دوم جلوس بہ افواج سنگین بہ تنبیہ اجیت سنگھ مرزبان سرزمین مارواڑ کہ لوای تمرد افراختہ بود - مامور گردید وتا میرٹھ ہر جا تعلقۂ او بود لگدکوب تاراج ساخت - راجہ از صولت فوج منصور جانب بیکانیر بدرزد ودر مکانہای استوار خزید -

درین بیساق آنچه از اجرای حکم امیرالامرا نقل می کنند این است که:-
"چون دیہات اجیت سنگھ و جی سنگھ سوائی باہم مخلوط اند و رعایای تعلقہ اولین از
"ہراس رو بفرار می آوردند- و بنا راجیان حکم بود کہ مواضع خالی را یغما کردہ آتش زنند
"و مکانہای آباد را مزاحمت نرسانند- رعایای اجیت سنگھ این را دیدہ بوساطت
"رعایای جی سنگھ امان خواستہ می آمدند- ہمان وقت سزاولان تعین می شدند کہ بنا راجیان
"گویند کہ آتش فرو نشانند و آنچہ گرفتہ اند مسترد سازند اصلا درین حکم تخلف نمی شد-
"بعضی ثقات از مردم دیہ استفسار کردند باتفاق می گفتند کہ غیر از سوختن نقصانے
"بما نرسید-
وضبط و فتق امیرالامرا ہمیشہ برین منوال بود-
افواج او از راہ باریکے مابین دو زراعت مے گزشت کسی را قدرت نبود کہ از
جادہ تفاوت کند- دست بزراعت رسانیدن معلوم-
القصہ اجیت سنگھ چون خرابی خود و ملک مشاہدہ کرد وکلاء معتبر فرستادہ تقدیم
پیشکش و ارسال پسر کلان خویش ابی سنگھ نام و تزویج دختر خود بہ پادشاہ کہ در
عرف این دیار دولہ گویند مستدعی عفو جرائم گردید- امیرالامرا بمصالحہ پرداخت و
ابی سنگھ را ہمراہ گرفتہ خود را بحضور رسانید و فوجی برای دولہ گزاشت و بعد
رسیدن دولہ طوی پادشاہ منعقد گشت-
گویند اینچنین طوی عظیم الشان از شاہان پیشین کم جلوۂ ظہور نمود- علامۂ مرحوم
میر عبدالجلیل بلگرامی مثنوی رنگینے درین طوی بنظم آوردہ و داد سخنوری دادہ-
بعد ازین پادشاہ امیرالامرا را بہ صوبہ داری دکن مقرر فرمود- چون میر
جملہ سمرقندی ہر روز مزاج پادشاہ را از سادات منحرف می ساخت- قرار یافت
کہ اول میر جملہ بصوبہ داری پتنہ راہگرا گردد بعد ازان امیرالامرا رخصت دکن

شود- میر جمله روانه پتنه شد و امیر الامرا در سنه سبع وعشرین و مأته والف (۱۱۲۷) متوجّه دکن گردید-

وقت رخصت مواجهتهً عرض کرد که اگر در غیبت من میر جمله بحضور رسید- یا به قطب الملک نوعی دیگر سلوک شد درعرض بیست روز مرا رسیده دانند- پادشاه از قباحت نافهمی بوساطت خان دوران مخفی به داؤد خان ناظم برہان پور تحریض مخالفت نمود-

داؤدخان باآنکه سادات در ابتدای سلطنت محمد فرخ سیر واسطۂ جان بخشی او شدند و بتازگی امیر الامرا نیابت صوبه داری برہان پور از پادشاه بنام او گرفت- واو از گجرات احمد آباد به برہان پور آمده بحکومت آنجامی پرداخت چشم از حقوق سادات پوشیده ارادۂ مخالفت مصمّم ساخت-

چون امیر الامرا نربدا را عبور کرد ظاہر شد که داؤدخان سررشتۂ موافقت گسسته خیال ملاقات هم در سر ندارد- امیر الامرا در فکر اصلاح افتاد و پیغام کرد که درصورتِ توافق ملازمت لازم و درشکل تخالف روانۂ دار الخلافه باید شد از ما مزاحمتے نیست-

داؤدخان پائی جهالت افشرده کار به پرخاش رسانیده ناگزیر یازدهم رمضان سنه سبع وعشرین و مأته والف (۱۱۲۷) عرصۂ مبارزت در سواد برہان پور آراسته گشت و جنگے عظیم رونمود- داؤدخان بزخم تفنگ نقد ہستی باخت- بعد طلوع نیر فتح امیر الامرا به اورنگ آباد رسید و بر مسند ریاست تمکن ورزید-

وعنقریب کهنده و بهاریه سیناپتی راجه ساهو در صوبه خاندیس سر به فساد برداشت امیر الامرا ذوالفقار بیگ بخشی خود را به تنبیه او تعین فرمود- ودر پرگنه بهانیر دوچار گشته بجنگ درپیوست- ذوالفقار بیگ جرعۂ شهادت چشید-

وباقی فوج بیغما در آمد- سیف الدین علی خان برادر اصغر امیر الامرا وراجہ محکم سنگھ بمالش غنیم مامور شدند وتا بندر سورت عنان باز نہ کشیدند- ومحکم سنگھ تا قلعہ ستارہ مسکن راجہ ساہو دقیقہ از نہب وتالان فرونگذاشت-

چون پادشاہ بہ اغوای دولت بر اندازان- وسرداران دکن خصوص راجۂ ساہو درباب مخالفت امیر الامرا- بایما وصراحت کوتاہی نمی کرد ودر دہلی با قطب الملک ہر روز صحبتے تازہ ونزاعے نو برمے انگیخت وصدای بگیر وبکش ہر وقت بگوشہا مے رسید- قطب الملک ہمیشہ امیر الامرا را بہ آمدن دہلی ترغیب می کرد

لاعلاج امیر الامرا از دشمن خانہ بدشمن بیگانہ ساختہ درسنہ تسع وعشرین و مأتہ والف (۱۱۲۹) با راجہ ساہو بتوسط سنکراجی ملہار ومحمد انور خان برہان پوری کہ تاحین تحریر در قید حیات است وفقیر را با او صحبتہای مستوفی اتفاق افتاد- صلح کرد وبشرط عدم تاخت وتاراج ملک وعدم تعرض طرق وشوارع- ونگاہ داشتن پانزدہ ہزار سوار در رکاب ناظم دکن- اسناد چوتھ وسردیسمکی شش صوبۂ دکن بمہر خود باتنخواہ کوکن وغیرہ ملکے کہ راج قدیمش می نامند حوالہ نمود-

مخفی نماند کہ در اواخر عہد خلد مکان قرار یافتہ کہ با غنیم صلح درمیان آید- باین شرط کہ سرصد از محصول ملکی نہ روپیہ بصیغۂ سردیسمکی حصۂ غنیم مقرر شود پادشاہ میر ملنگ را با اسناد سردیسمکی نزد غنیم فرستادہ کہ عہد وپیمان محکم سازد وسرداران غنیم را بملازمت پادشاہی بیارد- آخر رای پادشاہ برگشت ومیر ملنگ را کہ ہنوز اسناد حوالۂ غنیم نہ کردہ بود بحضور طلبید- ودر عہد شاہ عالم سرصد دہ روپیہ سردیسمکی بہ غنیم مقرر شد وسند پادشاہی حوالہ گردید- ودر ایام حکومت داؤد خان چوتھ یعنی چہارم حصّہ از حاصل ملک سوای سردیسمکی بہ غنیم قرار یافت وجاری وساری

گشت امانت بہ عمل نیامدہ بود۔ امیر الامرا بطورے کہ گذشت سند چوتھ حوالہ نمود۔
آخر نحوست این تربیع سخت سرایت کرد و رفتہ رفتہ غنیم شریک غالب شد و قوّت
عجیبے بہم رساند

امیر الامرا بعد مصالحہ عازم دار الخلافہ شد و غرہ محرم سنہ احدی وثلثین و
مائة والف (۱۱۳۱) با فوج دکن بشوکت وصولت تمام از خجستہ بنیاد کوچ کرد و
معین الدین نام مجہول الحالے را پسر شاہزادہ محمد اکبر بن خلد مکان قرار
دادہ ہمراہ گرفت و بہ پادشاہ نوشت کہ در تعلقہ راجہ ساہو سر کشیدہ بود او را دستگیر
ساختم و احتیاط لازم دانستہ خود بحضور می آرم۔

اواخر شہر ربیع الاول در حوالی دہلی جانب لات فیروز شاہ مخیم ساخت و
خلاف ضابطۂ حضور نوبت نواختہ داخل خیمہ شد۔ و مکرر بہ بانگ بلند گفت کہ من
از نوکری پادشاہی بر آمدم۔

و بعد ازان کہ بند و بست قلعہ را باختیار خود کرد پنجم شہر ربیع الآخر ملازمت
پادشاہ نمود و گذارش گلہا کرد۔ و باز ہشتم ماہ مذکور بشہرت سپردن شاہزادۂ جعلی
سوار شدہ در حویلی شایستہ خان داخل گشت و قطب الملک با راجہ
اجیت سنگھ بہ بند و بست قلعہ شتافتہ ہیچکس را درانجا نگذاشت و پادشاہ را
مقید ساخت طوریکہ در ذکر قطب الملک گذارش یافت۔

آخر این حرکت مبارک نیامد و در اندک فرصت نیکو سیر بن محمد اکبر
بن خلد مکان کہ در قلعہ اکبر آباد مقید بود باتفاق احشام آنجا علم خروج بر
افراشت امیر الامرا بر جناح استعجال رسیدہ بہ محاصرہ سہ ماہ و چند روز قلعہ را مفتوح
ساخت۔ و بموکب شاہ جہان ثانی کہ برای تنبیہ راجہ جی سنگھ سوائی تا فتحپور
سیکری رسیدہ بود ملحق گردید و صلح درمیان آمد۔

درین ضمن چھبیلہ رام قوم ناگر ناظم الہ آباد دم از مخالفت زد- امیر الامرا و قطب الملک با پادشاہ از فتح پور بہ آگرہ آمدند- و تا فرونشستن فتنۂ الہ آباد توقفِ آگرہ ضرور افتاد-

چھبیلہ رام فوت شد و گردہر بہادر برادر زادۂ چھبیلہ رام بنیاد مخالفتے کہ عمش گذاشتہ بود برپا داشت- حیدر قلی خان و محمد خان بنگش با فوج تعین شدند و بتعویض و تفویض صوبہ داری اودھ با گردہر بہادر صلح واقع شد

درین اثنا نیرنگی فلک شعبدۂ دیگر وا نمود- نواب نظام الملک ناظم مالوا رائحۂ مخالفت از امیر الامرا استشمام نمودہ گام سرعت بدکن برگرفت- و بعد قتل سید دلاور خان و سید عالم علی خان قسمی کہ تحریر می شود ملک دکن را بتصرف در آورد

امیر الامرا با پنجاہ ہزار سوار بہ عزیمت دکن نہم ذی القعدہ سنہ اثنتین و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۲) از اکبر آباد کوچ نمود-

سبحان اللہ این دو برادر سیما امیر الامرا شجاعت و سخاوت و کرم و حلم و مواسات فطری داشتند و کافۂ انام را مشمول انواع احسان ساختند و ہرگز مجوّز ستم و بیداد بر متنفسے نشدند اما مقلب القلوب نوعی دلہا را صرف کرد کہ دستگر فتہای سادات از سادات برگشتند و ہر چند می دانستند کہ زوالِ دولتِ ایشان باعث خانہ خرابیِ ماست- می گفتند الٰہی این کشتی غرق شود ما ہم فرو رویم از بیگانگان چہ توان گفت-

بعد برہم خوردن دولت سادات مردم دو فرقہ شدند جمعی بہ نیکی یاد می کردند و گروہی بہ بدی- و در مجالس فیما بین فریقین طرفہ مناقشہا برپا می شد-

میرزا بیدل تاریخ عزل محمد فرخ سیر چنین بنظم آوردہ ؎

دیدی کہ چہ با شاہ گرامی کردند | صد جور و جفا ز راہِ خامی کردند
تاریخ چو از خرد بجستم فرمود | سادات بوی نمک حرامی کردند
۱۱۳۱ھ

و میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی در جواب چنین انشاء کردہ

با شاہِ سقیم آنچہ شاید کردند | از دستِ حکیم ہر چہ آید کردند
بقراطِ خرد نسخۂ تاریخ نوشت | سادات دوائش آنچہ باید کردند
۱۱۳۱ھ

القصہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بنابر قرابت قریبہ کہ با نواب نظام الملک داشت در فکر غدر اُفتاد - و میر حیدر کاشغری را بران داشت کہ قابو یافتہ بقطع رشتۂ حیات امیر الامرا اقدام نماید -

میر حیدر مسطور از ترکان دوغلات است - وجد کلانش میر حیدر[۱] صاحب تاریخ رشیدی ہموارہ ملتزم رکاب بابری و ہمایونی بود - چندے بہ فرمان روائی کشمیر ہم رسید - و از جہت میر شمشیری اینہا را امیر می گویند -

ششم ذی الحجہ سنہ اثنتین و ثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۲) در منزل تورہ ۳۵ سی و پنج کروہ عرفی از فتح پور سیکری مخیم عساکر شد - امیر الامرا بعد داخل شدنِ پادشاہ در محل سرا پالکی سوارہ بخانۂ خود برگشت ہمین کہ متصل کلال باری یعنی احاطۂ چوبین کہ گرد خیام پادشاہی نصب کنند رسید - میر حیدر کہ روشناس و راہ حرف داشت فرد احوال خود بدست امیر الامرا داد و شروع بضعیف نالی نمود - چون امیر الامرا مشغول خواندن شد بچستی خنجر آبداری بہ پہلوے امیر الامرا رسانید و کار تمام کرد نور اللہ خان از اقربای امیر الامرا پیادہ ہمراہ می رفت بضرب شمشیر میر حیدر را از پا درآورد - و دیگر رفقاء امیر الامرا دستے و پای زدند بجای نرسید قابو طلبان سر امیر الامرا را جدا کردہ نزد پادشاہ بردند

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۴۴ مطبوعہ کلکتہ -

وپس ازین هنگامہ لاش اورا بحکم پادشاہی تکفین نمودہ ونماز جنازہ خواندہ بہ اجمیر نقل کردند ودرجوار پدرش سید عبد اللہ خان مدفون ساختند۔

پیش از وقوع این سانحہ مرد صالحے در رویا دید کہ سید الشہداء امام حسین رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ امیر الامرا خطاب کرد کہ بَلَغَ وَعْدُکَ وَغَلَبَ عَدُوُّکَ
۱۱۳۲ھ ۱۱۳۲ھ
بعد شہادت امیر الامرا چون حساب کردند ہر یک فقرہ تاریخ بود با صنعت تقلیب

حق این است کہ در قریب العہد کم امیری باین خوبی در عرصۂ ظہور آمد نسخۂ جامع اخلاق حمیدہ بود۔ وفور طعام وصلاے عام سرکار او مشہور است۔ مردم اورنگ آباد بالاتفاق نقل می کنند کہ در عہد امیر الامرا اکثر مردم در خانۂ خود طعام نمی پختند۔ طباخان سرکار امیر الامرا طعام حصۂ خود می فروختند وقاب پلاؤ مکلّف بچند پل سیاہ می دادند۔

اجراء بلغور خانہا از غلہ پختہ وخام واحداث مجلس یازدہم ودوازدہم ہر ماہ در بلاد عظیمہ ہند ودکن از اعمال خیر اوست۔ وتا امروز جاری است درین مجالس با مشائخ وفقراء بتواضع وانکسار سلوک می نمود وآفتابہ در دستِ خود گرفتہ بر دستِ مہمانان آب می ریخت۔

وپیش از وصول دکن زر مہم سازی نمی گرفت۔ بعد رسیدن دکن متصدیان باظہار قلت مداخل وکثرت مخارج مزاجش برین آوردند۔ معہذا چون حیدر قلی خان حاکم بندر سورت اموال مُلّا عبد الغفور ملک التجار بندر مذکور کہ زیادہ بر یک کرور روپیہ بود ضبط نمود۔ مُلّا عبد الحیّ پسر متوفی بطریق استغاثہ بحضور رسید وپانزدہ لکہ روپیہ بشرط معافی اموال نیاز امیر الامرا نوشتہ داد۔ روزے صبح مُلّا عبد الحیّ را طلبیدہ اموال با نیاز معاف کرد وبہ عطای خلعت نواختہ رخصت وطن فرمود وگفت امشب مرا بر سر مال این مرد با نفس خود مجادلہ شد۔ آخر بر نفس طامع غالب آمدم۔

وقتیکہ امیر الامرا از دکن بدار الخلافہ معاودت نمود۔ می خواست کہ امین الدولہ وقائع خوان حضور پادشاہی را بنابر تقصیری کہ از امین الدّولہ در غیبت امیر الامرا صادر شدہ بود معاتب سازد۔ روزے کہ امین الدّولہ بملازمت امیر الامرا رسید وا ز در در آمد میر عبد الجلیل بلگرامی حاضر بود میر بعرض نواب رسانید کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلّم در حق انصار و ذریت انصار دعا کردہ و در مراعات ایشان وصیتہا نمودہ و فرمودہ تَجَاوَزُوا عَنْ مُسِيئِهِمْ یعنی در گذرید از گنہگار ایشان نواب از اولاد رسول اند صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم و امین الدّولہ از اولادِ انصار رضی اللہ عنہم باقتداء جد بزرگوار تقصیر مشارٌ علیہ عفو شود۔ امیر الامرا فی الفور از حالت غضب فرود آمد و امین الدّولہ را مشمول مہربانیہا ساخت

میر عبد الجلیل دران وقت با امین الدّولہ آشنا نبود امّا می دانست کہ از اولاد انصار است چون میر طریقۂ محدثین داشت و ہموارہ در مراعات سنن نبوی می کوشید شفاعت انصار برخود لازم دید۔

امیر الامرا خوش ذہن بود و شعر خوب می فہمید۔ و در فن تاریخ دانی متفرد می زیست و ارباب کمال را فراوان دوست می داشت و بعد نماز صبح اذن بود کہ صاحب کمالان در آیند و تا یکپاس روز با اینہا صحبت می داشت و تاکید بود کہ دران وقت دیوانیان و متصدیان حاضر نشوند۔

میر عبد الجلیل مرحوم تعریف خوش فہمی امیر الامرا بسیار می کرد و در مرثیۂ امیر الامرا قصیدۂ غرّا بنظم آوردہ و از فرط محبتے کہ با امیر الامرا داشت بکمال دا سوختگی حرف زدہ قصیدہ این است ؎

آثار کربلاست عیان از جبینِ ہند	زد جوش خونِ آلِ نبی از زمینِ ہند
شد ماتم حسینِ علی تازہ در جہان	سادات گشتہ اند مصیبت نشینِ ہند

نیلی است زین معاملہ پیراہنِ عرب — وزخونِ گریہ سُرخ شداست آستینِ ہند
گیتی چرا سیاہ نہ گردد ز دودِ غم — خاموش شد چراغ نشاط آفرینِ ہند
ہند این چنین مصیبتِ عظمی ندیدہ است — دیدیم داستانِ شہور و سنینِ ہند
از داغ دل زدند چراغانِ اشک جوش — این است نوبہارِ گُلِ آتشینِ ہند
ماہی در آب می طپد و مرغ در ہوا — از شیونِ عظیمِ امیرِ مہینِ ہند
فرزندِ مصطفےٰ اَخَلَفُ الصِّدقِ مرتضیٰ — کز روی فخر بود بہ اتش یمینِ ہند
رُستم نشان حسین علی خان شہید شد — از خنجرے کہ بود نہان در کمینِ ہند
آن صفدری کہ از قلمِ تیغ بارہا — تحریر کردہ نسخۂ فتحِ مبینِ ہند
تیغش بروز معرکۂ خصم تیرہ بخت — چون برق می شگافت صفِ آہنینِ ہند
دریا دلے کہ بود ز ابرِ عنایتش — شادابی بہارِ بہشتِ برینِ ہند
از بہر ہر فلک زدہ عالیجناب او — در ترکتاز حادثہ حصنِ حصینِ ہند
منقاد او شدند ازان سرکشانِ دہر — کز داغ ضبط کرد نشان بر سُرینِ ہند
ہند از شہادتش تنِ بے رُوح گشتہ است — یعنی کہ بود او نفَسِ واپسینِ ہند
عالم چو قبر در نظرِ خلق شد سیاہ — اُفتاد تا ز خاتمِ دہر آن نگینِ ہند
گردون ز اختران ہمہ تن اشک گشتہ است — در اعتناءِ ماتمِ رُکنِ رکینِ ہند
دل چاک چاک گشت و جگر داغ داغ شد — زین غم کہ گشت زہر از و انگبینِ ہند
اِسْتَرْجَعَ الملائِکُ وَاسْتَعْبَرَ الفَلَکْ — فِیْ ھٰذِہِ المُصِیْبَۃِ سُحقًا لِّدِیْنِ ہند
از دستِ ابن ملجمِ ثانی شہید شد — گوئی زکوفہ است رگِل ماتمینِ ہند
تا کربلا و تا نجف و تا مدینہ رفت — سیلابِ خون دیدہ و آہ و انینِ ہند
ای دوستانِ آل و محبانِ اہل بیت — غمگین شوید بہر حسینِ حزینِ ہند
تا حقِ اہل بیت رسالت ادا شود — بر رغم این جماعۂ منصوبہ بینِ ہند

از کلکِ من بمرثیۂ سیّدِ شہید | این چند بیت ریخت چو دُرِّ ثمینِ ہند
رضوانِ حق چو سبزہ قرینِ ضریح او | تا ہست حُسنِ سبزہ بہ گیتی قرینِ ہند
سالِ شہادتش قلمِ واسطی نوشت | قتلِ حُسین کرد یزیدِ لعینِ ہند ۱۱۳۲ھ

(۸۴) آصف - نوّاب نظام الملک آصفجاہ طاب ثراہ

جدّ[۱] مادری او سعد اللہ خان وزیر اعظم صاحبقران شاہ جہان پادشاہ است و جد پدری او عابد خان کہ پدرش عالم شیخ از عظماء اکابر سمرقند و از احفاد شیخ شہابُ الدّین سہروردی بود۔

عابد خان در عہد شاہ جہانی وارِدِ ہندوستان گردید و بدولت روشناسی پادشاہ و خدمت گزینی شاہزادہ اورنگ زیب شرف اندوز گشت - وچون سلطان اورنگزیب را با برادران محاربہ بہ پیش آمد درین معرکہ ملتزم رکاب بود - و بعد از سریر آرائی بمنصب چہار ہزاری اختصاص یافت و در سال چہارم جلوسی بخدمت صدارت کل و بعد ازان بمنصب پنج ہزاری و خطاب قلیچ خان افتخار اندوخت و بعد عزل صدارت شانزدہم جمادی الآخرہ سنہ اثنتین و تسعین و الف (۱۰۹۲) کرت ثانی بیت بہ خلعت صدارت آراست و در محاصرہ قلعہ گلکندہ حیدر آباد ببیست و چہارم ربیع الاول سنہ ثمان و تسعین و الف (۱۰۹۸) بزخم گولۂ توب نقد جان نثار کرد۔

میر شہابُ الدّین خلف عابد خان براتب علیا صعود نمود و بمنصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار و خطاب غازی الدین خان بہادر فیروز جنگ بلند آواز گشت و در فتح بیجاپور از بس ترددات نمایان بظہور رسانید - بضم فقرہ "فرزند ارجمند" بر القاب سابق نوازشِ تازہ یافت - و در عہد شاہ عالم بصوبہ داری گجرات

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۷۵ مطبوعہ کلکتہ۔

ماموگشت۔ ودر ایام حکومت گجرات سنہ اثنتین وعشرین و مأنة والف (۱۱۲۲) بعالم باقی شتافت

نواب نظام الملک آصف جاہ خلف نواب غازی الدین خان نام اصلی او میر قمر الدین است۔ وسال میلاد او سنہ اثنتین وثمانین والف (۱۰۸۲)

در ریعان شباب مطرح انظار خلد مکان بود و بمنصب چہار ہزاری وخطاب چین قلیچ خان سرافراز۔ و در تسخیر قلعہ واکنکیرہ مصدر ترددات نمایان گردیدہ باضافہ ہزاری بمنصب پنج ہزاری عروج نمود۔ و بعد رحلت خلد مکان در تنازع شاہزادہا سر رشتۂ احتیاط بدست آوردہ ملتزم ہیچ طرف نہ گردید

وچون شاہ عالم سریر سلطنت آراست بخطاب خان دوران بہادر وصوبہ داری اودھ با فوجداری لکھنؤ کہ دران وقت فوجدار آنجا از حضور مقرر مے شد ممتاز گردید۔ علامہ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی تاریخ خطاب او ہمین "خاندوران بہادر" یافت۔ ۱۱۲۴ھ

نواب نظام الملک بہ کمتر فرصت بنابر گرمی بازار امراء جدید وکساد امراء قدیم از نوکری استعفا کردہ بہ دار الخلافہ شاہ جہان آباد آمد ولباس درویشانہ پوشیدہ خانہ نشین گشت

بعد رحلت شاہ عالم چون نوبت سلطنت چند روزہ بہ محمد معز الدین رسید بہ عنایت اصل منصب وخطاب سابق نواخت۔ فقراء بے قید ہندوستان بر نواب نظام الملک طعنہ مے زدند کہ از خرقۂ درویشی بر آمدہ بہ لباس دنیا در آمد۔ طریقۂ این جماعت دریوزہ گری ست ازان وقت با نواب نظام الملک سوال نہ کردند غیرت این طائفہ ہم تماشا باید کرد۔

القصہ چون محمد فرخ سیر بر تخت خلافت بر آمد بخطاب نظام الملک بہادر

فتح جنگ و منصب هفت هزاری مباهی ساخت و بنظم دکن مامور فرمود۔

وچون ایالت دکن به امیر الامرا سید حسین علی خان قرار گرفت و نواب به پایهٔ سریر خلافت شتافت حکومت مراد آباد تفویض یافت۔

وچون امیر الامرا از دکن به دار الخلافه معاودت نمود و محمد فرخ سیر را عزل کرده پادشاه نو را بر تخت نشاند حکومتِ مالوا به نظام الملک مقرر ساخت نواب نظام الملک به مالوا آمد۔ وبوی نفاق از امراء پای تخت استشمام نموده درسال دوم محمد شاهی مطابق سنه اثنتین وثلثین ومائة والف (١١٣٢) متوجّه دکن گردید۔

وغرهٔ رجب عبور دریای نربدا نموده قلعه آسیر را از طالب خان وشهر برهان پور را از محمد انور خان برهان پوری به صلح به دست آورد۔ امیر الامرا لشکر جرار به سرداری سید دلاور خان به تعاقب فرستاد۔ نواب به طریق رجع القهقری بمقابله شتافته۔ درموضع حسن پور سرکار هندیه سیزدهم شعبان سال مذکور تلاقی فریقین دست داد۔ سیّد دلاور خان بقتل رسید۔ ونواب قرین فتح ونصرت به دار السرور برهانپور عود فرمود۔ وهنوز زخم جراحت رسیدگان التیام نیافته بود که سید عالم علی خان برادر زادهٔ امیر الامرا نائب دکن تبدارک کمر بست۔ واز خجستهٔ بُنیاد اورنگ آباد جلوریز جانب برهان پور شتافت و ششم شوال سال مسطور در نواحی بالاپور از توابع صوبهٔ برار جنگے صعب روداد۔ سید عالم علی خان از فرط تهوری پاے جلادت افشرده خون خود را بے محابا ریخت و نواب مظفر ومنصور داخل اورنگ آباد گردید۔

امیر الامرا به استماع این خبر قطب الملک برادر کلان خود را بضبط و ربط هندوستان از اکبر آباد جانب دار الخلافه مرخص ساخت۔ وخود با پادشاه عازم

دکن گردید۔ چون قلم تقدیر بزوال دولت ساداتِ بارہہ رفتہ بود اعتماد الدّولہ محمد امین خان شخصے را مقرر کرد تا امیر الامرا را در عین سواری پالکی بہ خنجر دغا کشت و این حادثہ ششم ذی الحجّہ سال مذکور در منزل تورہ واقع شد۔ قطب الملک بوصول این خبر وحشت افزا یکے از شاہزادہا را از قلعہ دار الخلافہ بر آوردہ بہ سلطنت برداشت و فوجی فراہم آوردہ بہ مقابلہ شتافت۔ و بعد محاربہ دستگیر گردید۔

چون نواب نظام الملک بہ نظم ممالک دکن اشتغال داشت وزارت بر محمد امین خان قرار گرفت۔

محمد امین خان پسر خواجہ بہاء الدین است کہ برادر نواب عابد خان مذکور و قاضی بلدہ سمرقند بود۔ محمد امین خان از عہد محمد فرخ سیر بخشیگری دوم باستقلال داشت۔ و بطوریکہ تحریر یافت بپایۂ وزارت اعلی مرتقی گشت اما بعد وزارت اجل فرصت نہ داد۔ و در ایام معدود در گزشت۔

نواب نظام الملک خود را از دکن بہ دار الخلافہ رسانیدہ خلعتِ وزارت پوشید و خواست کہ قواعد خلد مکان را کہ متروک شدہ بود بتازگی رواج دہد امراء خلیع العذار این را مخل مقاصد خود پنداشتہ مزاج پادشاہ را از نواب نوعے منحرف ساختند

در ہمان ایام مطابق سنہ خمس وثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۵) آثار بغی از ناصیۂ حال حیدر قلی خان ناظم گجرات ہویدا گشت نواب بتادیب او مقرر گردید و بہ این تقریب امرا نواب را از حضور بر آوردند۔ چون نواب بمنزل جہابوہ قریب گجرات رسید حیدر قلی خان کہ بارادۂ جنگ مسافتے طے کردہ بود تاب مقاومت در خود ندیدہ خود را دیوانہ قرار داد۔

نواب بہ دار الخلافہ عطف عنان نمود و در جلدوی این خدمت صوبہ داری مالوہ

و گجرات ضمیمۂ حکومت دکن و وزارت مقرر گردید اما از نفاق اُمرا غبار خاطرہا افزونی گرفت و در سنہ ست و ثلثین و مائتہ و الف (۱۱۳۶) حکومت تمام ممالک دکن از تغیر نواب مبارزخان کہ از سالہا ناظم حیدرآباد بود مفوض گشت۔ و ملال پنہانی بدرجۂ اعلان رسید۔ نواب مخالفت ہوای دارالخلافہ با مزاج خود و موافقت ہوائے مرادآباد کہ پیشتر بحکومت آنجا پرداختہ بود بہانہ ساختہ از پادشاہ رخصت مرادآباد گرفت۔ و چند منزل طے کردہ جلو عزم جانب دکن صرف ساخت و پاشنہ کوب خود را بہ دکن رسانید۔ مبارزخان بہ مقابلہ پیش آمد در سواد شکر کھیرہ شصت کروہ از اورنگ آباد فریقین بہم رسیدند۔ ببیست و سیوم محرم سنہ سبع و ثلثین و مائتہ و الف (۱۱۳۷) جنگے عظیم واقع شد۔ مبارزخان بقتل رسید۔ و ممالک مجموع بنواب مسلم گشت۔

بعد ازین پادشاہ بہ استمالت نواب کوشید۔ و ہمیشہ با رسال فرامین عنایت و بذل انعامات مخصوص می ساخت۔ و درین ایام نواب بخطاب آصف جاہ بلند آوازہ گردید۔ و در سنہ خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۰) پادشاہ بمبالغہ تمام نواب را طلب حضور نمود۔ نواب خلف الصدق خود نواب نظام الدولہ ناصر جنگ بہادر را نائب دکن مقرر ساختہ خود بہ دارالخلافہ شتافت و شرف ملازمت پادشاہ دریافت۔ فضل علی خان تاریخ قدوم چنین در سلک نظم کشید ؎

صد شکر کہ ذات دین پناہی آمد	رونق دہِ ملک پادشاہی آمد
تاریخ رسیدنش بگوشم ہاتف	گفت آیتِ رحمتِ الٰہی آمد

۵۰ ۱۱۰۰

نواب ہزار روپیہ نقد و اسپ با ساز نقرہ در وجہ صلہ عنایت نمود

و بعد دو ماہ از وصول دہلی پادشاہ نواب را برائے تنبیہ مرہٹہ دکن رخصت فرمود۔ نواب چون بہ اکبرآباد رسید۔ از بعض وجوہ شارع متعارف جنوبی گذاشتہ

سمت شرقی روان گردید۔ و برسر اتاوه و مکن پور مرور نموده زیر کالپی دریاے جمن را عبور فرمود۔ و از انجا رو به جنوب کرد۔ و بملک مالوا در آمد

فقیر درہمین ایام عازم حرمین شریفین زادہما اللہ کرامۃً شد و سیوم رجب سال مذکور از بلگرام بر آمد و از قنوج راه اکبر آباد گرفت بموکب نواب از قرب قنوج متوجه کالپی شد امّا سرِ نہضت نواب به آن سمت معلوم نبود۔ بعد ازان که فقیر سه منزل طی کرد خبر رسید که نواب از دریای جمن گذشته رو به دکن آورد بمجرد وصول این خبر انبساط عجیبے دست داد که از غیب بدرقهٔ راه بہم رسید۔ و طریق اکبر آباد گذاشته عنان بجانب کالپی منعطف ساختم و نہم رجب ببیست کروہ جنوبی کالپی وصول بموکب آصفجاہی اتفاق اُفتاد

نواب بعد طی منازل بشہر بھوپال از توابع صوبهٔ مالوا رسید و فوج مرہٹہ از دکن استقبال کرد۔ در ماه رمضان سال مسطور جنگہای صعب در سواد بھوپال واقع شد۔ چون آمد آمد نادرشاه گرم بود۔ نواب مصالحه را صلاح وقت دیده به دار الخلافه رجعت نمود۔

چون نادرشاه استیلا یافت و گذشت آنچه گذشت نواب را نسبت به سائر امرا فراوان رعایت و مدارامی کرد۔ چون امیر الامرا خان دوران در جنگ نادرشاه جانفشانی نمود پیش از استیلاء نادرشاه منصب امیر الامرائی ضمیمهٔ مراتب دیگر به نواب مقرر گشت و بعد رفتن نادرشاه بحال ماند۔

و در سنه ثلث و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۳) نواب از پادشاه رخصت دکن گرفت۔ و قطع مسافت نموده پرتو قدوم بر سواد برہان پور انگند۔ مغویان نواب نظام الدوله ناصر جنگ را برین آوردند که سدِّ راه باید شد۔ اکثر سرداران و افواج دکن نخست عهد اتفاق بستند آخر به نظر نمک خوارگی نواب آصف جاه

در اقدام حرب تقاعد نمودند۔ نواب نظام الدّوله رنگ فوج مشاهده کرده در روضهٔ
شاه برهان الدّین غریب گوشهٔ عزلت گرفت۔ چون رایات آصفجاه بعد تنظیم و
تنسیقِ ملک ونصب حکام جدید اوائل موسم برشکال قریب به اورنگ آباد رسید
نواب نظام الدّوله به اندیشهٔ آنکه مبادا آویزشی رو دهد از روضه بقلعه ملهیر رفت
نواب آصفجاه موافق قاعدهٔ مستمر در موسم برشکال افواج را باوطان وچراگاه
رخصت فرمود۔ وجریده در اورنگ آباد نشست۔ چون شیطان لعین راه زن
بنی آدم است تا بحدیکه نتائج انبیا را بزور تسویلات از راه می برد۔ و بمعارضه
تَاللّٰهِ اِنَّكَ لَفِیْ ضَلٰلِكَ الْقَدِیْمِ گستاخ می سازد۔ نواب نظام الدّوله بتحریک
واقعه طلبان اراده اورنگ آباد مصمّم ساخت۔ وقریب هفت هزار سوار فراهم
آورده بایلغار قریب اورنگ آباد رسید۔ نواب آصفجاه باهر قدر مردم که حاضر بودند
وتوپخانه در سواد شهر جانب عیدگاه بمدافعه قیام نمود۔ ببستم جمادی الاولی سنه
اربع وخمسین ومأته والف (۱۱۵۴) وقت شام جنگ قائم شد از کثرت توپخانه
آصف جاهی وظلمت شام وتنگی وقت۔ فوج طرف ثانی ازهم پاشید نواب نظام الدّوله
فیل را تاخته بامعدودی خود را قریب فیل نواب آصفجاه رسانید۔ وزخمی شده در
دست پدر والاگهر اُفتاد۔

نواب آصفجاه در سنه ست وخمسین ومأته والف (۱۱۵۶) که عزم بتسخیر ملک
کرناتک بربست۔ وبعد وصول آن دیار اوّل قلعه ترچناپلی را که در دست مرهته
بود محاصره کرده مفتوح ساخت۔ وبعد ازان ملک ارکات را از قوم نوایت که
زمانے آن الکه را در تصرف داشتند انتزاع نمود وحکومت آنجا به انورالدین خان
شهامت جنگ گوپاموی از جانب خود مقرر فرموده در سنه سبع وخمسین ومأته والف
(۱۱۵۷) به خجسته بنیاد مراجعت کرد

ودرسنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) قلعہ بالکنده از توابع حیدرآباد کہ در دست بعض امراء دکنی بود بعد محاصره در فرصت کمی مفتوح ساخت

ودرسنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) خبر آمد آمد احمد خان ابدالی از جانب کابل بہ شاہجہان آباد گرم شد۔ نواب بہ اقتضاء مصلحت ملکی از اورنگ آباد بسمت برہان پور نہضت فرمود۔ فقیر بہ تکلیف نواب نظام الدولہ حاضر این سفر بود در برہان پور خبر رسید کہ احمد شاہ ظفر یافت و احمد خان ابدالی شکست خورده راه کابل گرفت۔

نواب آصفجاه را درین ایام مرضی شدید عارض شد۔ بہمان حالت بیست وہفتم جمادی الاولی خیمہ جانب اورنگ آباد بر آورد۔ واز استیلاء مرض در سواد شہر برہان پور زیر خیمہ وقفہ کرد و بیماری روز بروز قوت مے گرفت تا آنکہ چہارم جمادی الآخره وقت عصر سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) رایت بملک جاودانی برافراخت۔

وقت برداشتن نعش غریوی از خلق برخاست کہ زمین وزمان در لرزه در آمد۔ امراء عظام جنازه اش را دوش بدوش بہ میدانے رسانیدند۔ ونماز ادا کرده بہ روضۂ شاه برہان الدین غریب قدس سرّہٗ روانہ ساختند۔ و پایانِ مرقد شیخ مائل قبلہ بخاک سپردند "متوجہ بہشت" تاریخ رحلت اوست کہ راقم الحروف یافتہ۔
۱۱۶۱ھ

بر واقفان اسرار سلف ہویداست کہ در طبقۂ سلاطین تیموریہ وطبقات پیشین امیرے بہ این اقتدار چشم روزگار کم مشاہده کرد۔ قریب سی۳۰ سال بایالت ممالک دکن پرداخت وقلمروے کہ زیر فرمان چندین سلاطین ذوی الاقتدار بود تنہا در تصرف داشت وفتوحاتے کہ کارنامۂ روزگار باشد بجلوه آورد۔

ومستحقین را بہ خیرات ومبرات فراوان نواخت۔ از دفترِ صدارت تحقیق نموده

شد که سه لکه روپیه بدستخط او سواے انعامات بادشاهی درصوبجات دکن بطریق یومیه و درماهه به ارباب استحقاق می رسید- وسوای این قریب یک لکه روپیه برد م حج رو وغیرهم رعایت می فرمود-

سادات وعلما ومشائخ دیارعرب و ماوراالنهر وخراسان وعراق عجم و هندوستان آوازهٔ قدردانی استماع یافته رو به دکن آوردند- و درخور قسمت حظے از احسان عام اندوختند-

فقیر را با نواب آصفجاه صحبتهای مستوفی دست داد- درصحبتِ اوّل اتفاقاً هندوئے به ارادهٔ اسلام حاضر شد و شرف اسلام دریافت- عرض بیگی بعرض رسانید که اُمیدوارِ نام است- فرمود نامی باید گذاشت که مُشعرِ دینِ اسلام باشد فقیر گفتم مثلاً دین محمد- فرمود دیروز هندوئے مسلمان شد نام او دین محمد گذاشته شد- گفتم دین محمد هر قدر زیاده شود بهتر اَللّٰهُمَّ انْصُرْ مَنْ نَصَرَ دِیْنَ مُحَمَّدٍ بسیار منبسط گشت وهمین نام مقرر نمود

نواب طبع موزونے داشت و دیوانے ضخیم از نتائج طبعش فراهم آمده- وقتے که بتقریب وزارت از دکن به شاهجهان آباد تشریف آورد- فقیر در شاهجهان آباد بودم- زادهٔ طبع خود که ؎

کی سوی چمن میرود آن دستِ حنائی امروز که آئینهٔ گلزار بدست است

برای اتمام غزل درمجمع شعرا انداخت- نواب امین الدوله وقائع خوانِ حضورِ معلی- علامهٔ مرحوم میر عبد الجلیل را تکلیف کرد- میر قصیده درین زمین طرح کرد که مطلعش این است ؎

تا حُسن ترا مشعلِ انوار بدست است مه راهمه شب کاسهٔ گداوار بدست است

نواب امین الدوله قصیده را به نواب آصف جاه رسانید- محظوظ شد و تکلیف

ملاقات فرمود میر قصیدهٔ دیگر در مدح نواب آصف جاه پرداخته شبے بموافقت نواب امین الدّوله نزد نواب آصف جاه رفت - نواب اعزاز و اکرام فراوان بعمل آورد و برابر خود بیفاصله جا داد - وچون نسخهٔ قصیده از نظر گذشت شمع را نزدیک طلبیده اشاره بانشاد قصیده کرد - هر یک بیت را بفهم در آورده بتوجّه تمام اصغا نمود و جواہر تحسین افشاند - بعد استماع قصیده صلهٔ نقد و خلعت و اسپ تکلیف فرمود - علامهٔ مرحوم موافق ضابطهٔ قدیم خود نپذیرفتند - قصیده این است ؎

بهار آمد و وا کرد غنچه بند قبا — گره ز خاطرِ بلبل کشود فیضِ صبا
زبسکه سبزه و گل در چمن هجوم آورد — نسیم کرد بصد حیله جای خود را وا
گرفت قهوه بکف در پیالهٔ یاقوت — برای شاهدِ نو روز لالهٔ حمرا
به بین به لاله و تحریک غنچه در هر برگ — چو طوطیٔ که ز منقار وا کند پرها
شکنجِ طرهٔ سنبل کمند صیدِ نظر — نگاه دیدهٔ نرگس فسون هوش ربا
دمید نغمه ز منقار بلبل خوشگو — چو گلبنے که ازو بشگفد گلِ رعنا
فزود حسن چمن از سحاب گوهر بار — چنانچه شانِ وزارت ز عمدة الوزرا
نظام ملت و ملک افتخار اہلِ کرم — قوامِ دین و دول آفتاب مجد و علا
بود بحسن وزارت به از نظام الملک — که نقش ثانی بهتر کشد نگار آرا
مشابه به کفِ او بحر چون تواند شد — که نقص جزر بود مد بحر را بقفا
حباب نیست که بحر از تشبه کفِ او — کلاه فخر بیند اخت از خوشی بهوا
رسن ز موج زده بر میان بکف کشتی — کز و سوال کند چون قلندرِ دریا
ز بیم کثرتِ جودش محیط ناله کند — گواه اوست برین بیم رعشهٔ اعضا
گرفت خنصرِ یمنی خرد ز دانشِ او — چنانکه خلق ز جودش اصابع یُسریٰ
رسیده است بجای تقدس ذاتش — که چون ملک بود از جنسِ انس مستثنیٰ

چو او ندیده امیری مهذب الاخلاق　　بعینکِ مه و مهر این سپهر پشت دوتا
مثال رُوح مصور بود بپاکی ذات　　نشانِ عقل مجسم بود به فهم و ذکا
چکد ز سنبل و گل شیشه شیشه عنبر و عطر　　چو گرم جوشیِ خلقش شود چمن پیرا
صفای آینۂ رای او بود چندان　　که می نماید از و آنچه رو دهد فردا
کرم ز دستِ گهربار او بود ممنون　　ظفر به تیغ چمن کار او بود شیدا
تعجب است ز شمشیرِ آتش افروزی　　که جائی تیغ کف است و کف است بحر عطا
گره گره نبود نیزۂ عدو شکنش　　که بند گشته درو جا بجا دلِ اعدا
گہِ نبرد بود همچو ابر صاعقه بار　　کمان چو قوس قزح تیر چون شهابِ رسا
هزار شکر کزو مسندِ وزارت یافت　　همان که یافت تنِ عاذر از دم عیسےٰ
برسم جشنِ طرب چید بزم رنگینی　　که از تصورِ آن خامه گشت شاخِ حنا
ترانه سنج ز مرغوله ساخت چوگانے　　رُبُود گویِ دِل سامعان بحُسنِ ادا
سپهر شد همه تن دیدۂ تماشائی　　پیے نظارۂ این محفلِ نشاط افزا
بوقورلتاد توتوک دن چوچوک قوشوق چیقدی　　نوتوکچی تولود تو توک بولدی نیشکر موندا
قوشوق نسیم دن آچیلدی کوپ کوکل پندوکی　　فیوز بقتلغ بولسون بلند قلدی نوا
محیط مدحتِ اورا کرانه پیدا نیست　　بزورقِ قلمی چون توان نمود شنا
شعار من نبود شعر بس کنم زین حرف　　کز اهل فضلم و خوب است ز اهل فضل دعا
اَقُوْلُ وَفَّقَكَ اللّٰهُ دَائِمًا بِالْخَيْرِ　　لِاِنْتِظَامِ اُمُوْرِ الْاَنَامِ فِي الدُّنْيَا
اَدَامَ قَدْرَكَ فِي الْجَاهِ مَا سَمَا الْاَفْلَاكُ　　وَشَدَّ اَزْرَكَ بِالْعِزِّ مَا رَسَتْ رَوَاسِي
فَاَنْتَ خَيْرُ ظَهِيْرٍ لِمَنْ رَمَاكَ الدَّهْرُ　　وَاَنْتَ خَيْرُ نَصِيْرٍ لِزُمْرَةِ الضُّعَفَا
قَدِ اسْتُجَابَ دُعَائِي اِلٰهُنَا الْمُتَعَال　　بِمُرْسَلٍ عَرَبِيٍّ وَّ اٰلِهِ النُّجَبَا
ز فضل گر گزرم تیغ و نیزه می گیرم　　که بر جلادتِ من شاهد اند این دو گوا

زذوالفقار چو برہان قاطعی دارم | بروز معرکہ فیصل نمایم این دعوی
قلم نوشت برای وزارتش تاریخ | وزیر کشور ہند آصف دوام البقا
ہزار و یکصد و سی و چہار نص نشاط | دو گونہ جوہر تاریخ ازو شود پیدا
نظمت فی العربی الفصیح تاریخا | حلی وزارتہ ساکب الربیع لنا
اسیس دے کے کہی ہندوی مون یون سنبت | رہے جگت مون اچل باس یہ وزیر سدا
خرد بجامۂ عبد الجلیل کرد ارشاد | کہ ختم کن بدعا این قصیدۂ غرا
ملائک از پی آمین این دعا شدہ اند | برنگ نرگس و گل چشم و گوش فوق سما
ہمیشہ ہر روز ہم شاد و کامران باشند | وی از وزارت و از وی وزارت اعلیٰ

(۸۵) آفتاب[1] - نواب نظام الدولہ[2] بہادر ناصر جنگ شہید رحمہ اللہ

امیرے بود دین پرور - عدالت گستر - غیور صاحب عزم - صف آرای بزم و رزم دراجرای احکام شریعت غرا جہد وافی می نمود - و در فریاد رسی عاجز نالان بے دست و پا توجہ تام می فرمود - در فصاحت تقریر و ادراک لطائف سخن کوس یکتائی می نواخت و بذکر سوانح سالفہ سلاطین اولو العزم گوش مستمعان را لبریز دُر رمی ساخت

پایۂ مشق سخن را بہ تتبع میرزا صائب بجائے رسانیدہ بود کہ موشگافان دقائق معانی و رموز یابان لطائف سخندانی نمیتوانستند راہی بفرق تحقیق و تقلید کشود از مبادی سن شعور بمقتضای علو ہمت و فرط شجاعت ہوای تسخیر ممالک عظیمہ در سر داشت - نواب آصف جاہ در سنہ خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۰) حسب الطلب محمد شاہ پادشاہ بہ دار الخلافہ دہلی شتافت - ورتق و فتق صوبجات دکن بر سبیل

[1] نتائج الافکار صفحہ ۵ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء -
[2] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۴۸ مطبوعہ کلکتہ -

نیابت به پسر والاگہر تفویض نمود۔ نواب نظام الدّولہ در تنظیم و تنسیق امور مملکت و امنیت
بلاد و امصار و رفاہ و فلاح عامۂ خلائق تدابیر صائبہ و مساعی جمیلہ بظہور آورد ۔ و
بہ بذل انعامات و عطای مناصب و خطابات و جاگیرات وضیع و شریف منتسبانِ
دولت عظمیٰ را موردِ نوازش ساخت و غنیم مرہٹہ را کہ در دکن تسلّط بہم رسانیدہ و
صوبۂ مالوا را بتصرّف در آوردہ و تا حوالی دہلی زیر و زبر ساختہ گوشمال واقعی
داد و عرصۂ دکن را از ترکتاز حوادث محفوظ و مصئون داشت

و چون نواب آصفجاہ از دار الخلافہ دہلی الویہ توجّہ بہ دکن برافراخت مغویان
نواب نظام الدّولہ را بر سرِ مخالفت آوردند۔ و محاربہ بوقوع آمد نوعی کہ۔ (در
ترجمۂ نظام الملک) گذارش یافت

و در سنہ خمس و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۵) نواب آصفجاہ فرزند گرامی را از
عتاب بر آورد و در سنہ ثمان و خمسین و مآتہ و الف (۱۱۵۸) در حیدر آباد او را
موردِ نوازش فرمود و صوبہ داری اورنگ آباد تفویض نمودہ رخصتِ آن بلدہ
ساخت ۔

و در سنہ تسع و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۹) نواب آصفجاہ از حیدر آباد
بہ دہارور رسیدہ پسر را از اورنگ آباد نزد خود طلبید۔ نواب نظام الدّولہ
خود را بحضور رسانید۔

نواب شہید ابتداءً در ہمین سفر فقیر را تکلیف رفاقت نمود و در اسفارے کہ
پیش می آید با خود داشت و بہ اختیار مفارقت رضا نداد۔

القصّہ پدر و پسر بنا بر مصلحت ملکی جانب واکنکیرا خرامش نمودند۔ از انجا
نواب آصفجاہ پسر را بطرف میسور رخصت فرمود کہ از راجۂ میسور پیشکش بدست
آورد۔ و خود بہ اورنگ آباد مراجعت نمود۔ نواب شہید بعد وصول سرنگ پتن

که دارالاقامه راجهٔ میسور است تحصیل پیشکش نموده خود را پیش پدر به اورنگ آباد رسانید۔ وعنقریب پدر و پسر جانب دارالسرور برهان پور خرامیدند۔ نواب آصفجاه در دارالسرور متوجه دارالسرور شد و نواب نظام الدّوله مسند ایالت دکن را زیب و زینت بخشید۔ و از برهان پور بصوبه اورنگ آباد که مقرِ خلافت دکن است متوجه گشت و ایام برشکال را در انجا بسر بُرد۔

درین اثنا احمد شاه فرمان روای هندوستان بجهت اصلاح امور سلطنت که بسبب نزاع و نفاق اعیان حضور منجر بفساد عظیم شده بود۔ شقهٔ طلب به خط خاص نوشت

نواب باوصف موانع و مفاسد دکن و وسواس بغی هدایت محی الدین خان دختر زادهٔ نواب آصفجاه که از عهد آصفجاه به حکومت رایچور و ادونی مے پرداخت محض به امتثال حکم ظل الهی و اصلاح کارهای پادشاهی با فوج گران و توپخانهٔ فراوان عازم هندوستان شد۔ و تا دریای نربدا جلوریز خود را رسانید درین ضمن شقهٔ دستخط خاص پادشاه ناسخ عزیمت حضور ورود نمود و اخبار سرکشی و بے اعتدالی هدایت محی الدّین خان نیز بسبیل تواتر رسید لهذا مراجعت به اورنگ آباد نموده موسم برشکال درینجا گزرانید۔

درین فرصت حسین دوست خان عرف چندا از رؤساء نوایت ارکات به هدایت محی الدین خان پیوسته او را به گرفتن ارکات تحریض نموده۔ هدایت محی الدین خان رو به ارکات آورد و در انجا جم غفیرے از فرنگیان فرانسیس ساکن بندر پهلچری بوساطت چندا بافواج هدایت محی الدین خان ملحق شدند۔ و به اتفاق بر سر انور الدین خان شهامت جنگ گوپاموی که از وقت نواب آصفجاه ناظم ارکات بود رفتند۔ شانزدهم شعبان سنه اثنتین و ستین و مأته و

والف (۱۱۶۲) معرکهٔ قتال آراسته شد بحسب تقدیر شهامت جنگ درجهٔ شهادت یافت

نواب نظام الدّوله بمجرد ظهور این سانحه درصدد گردآوری افواج - و اجتماع سرداران نامی دکن و افزونی مصالح حرب گشته باهفتاد هزار سوار جرّار و توپخانه بیشمار و یک لکه پیاده بعزم تنبیه باغیان لوای عزیمت افراخت - وتابندر پهلچری که پانصد کروه جریبی از خجسته بنیاد مسافت دارد - پاشنه کوب رسیده صف آرای میدان نبرد گردید - بیست وششم ربیع الآخر سنه ثلث وستین و مأته والف (۱۱۶۳) تا سه پاس کامل آتش خانهٔ فرنگ سرگرم اشتعال بود - آخر کار بیست وهفتم منه فرنگیان ازرعب و مهابت محمدیان رو به هزیمت آوردند و هدایت محی الدین خان زنده بگیر آمد نواب به حکم لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ هدایت محی الدین خان رازنده نگاه داشت ومصاحبان ولشکریان او را قاطبةً ازجان ومال امان بخشید دولت خواهان هرچند در پیشگاه نواب بدلائل قاطعه ثابت کردند که بقای هدایت محی الدین خان موجب هیجان مادهٔ فتنه است او را ازمیان باید برداشت - نواب ترحم راکار فرموده هرگز بقتل راضی نشد ومحفوظ نگاه داشته مردم را برای تقدیم لوازم خدمت تعین ساخت - ناانصافان قدر این نعمت غیر مترقب نشناختند وبفحوای كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ احسان جان بخشی برطاق نسیان گذاشته پنهان کمر بدخواهی چست بستند - و فرنگیان باوصف شکست فاحش هنوز مصدر انواع شورش وخیره سری گردیدند

و (نواب) بضرورت قلع ریشهٔ فساد - توقف دران سرزمین واجب دانسته متوجه ارکات شد - و فوجی بمدافعهٔ آن گروه باطل پژوه تعین نمود - از نیرنگی قضا وقدر چشم زخمی بفوج اسلام رسید و قلعه نصرت گده چنجی که پای تخت الکه کرناتک است بتصرف فرانسیس رفت - نواب از کمال غیرت وحمیت دین متین ومراعات رسم وآئین

ملک داری کہ تدارک ہر امرے باید فوراً بظہور رسیدہ عبرت افزای متمردان گردد۔ باوصف شدت برشکال ومشاہدۂ طوفان نوح۔ وصعوبت عبور ومرور۔ وانقطاع رسد غلہ۔ خود بدولت متوجہ تنبیہ کفرہ فجرہ گشت۔ ویازدہم شوال سنۂ ثلث وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۳) از ارکات کوچ فرمود۔ وہفدہم ماہ مذکور بہ اشارۂ درویشی از جمیع منہیات توبہ کرد و تا نفس واپسین بر حالت توبہ ماند۔

از انجا کہ فلکِ شعبدہ باز در ہر جزو زمان نقشے تازہ بر روی کار می آرد۔ سرداران افاغنہ کرناتک کہ درین بساق ملازم رکاب بودند۔ باوصف شمول عنایات وانواع رعایات وحقوق پرورش مطلقاً پاس نمک خوارگی ولی نعمت نداشتہ۔ واز قہر و غضب منتقم حقیقی نیندیشیدہ بہ طمع ملک ومال باطناً با فرنگیانِ بے دین متفق ویکدل شدند۔ وجمعے از کافر نعمتان دیگر را ہم ضمیمۂ ادبار خود ساختند۔ وجواسیس خود فرستادہ فرنگیان را کہ زیر قلعہ چنجی اجتماعی داشتند بقصد شبخون طلبیدند۔ شب ہفدہم محرّم بحساب نجنجم سنۂ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) آخر شب رسیدہ یکا یک جنگ انداختند

اگر افاغنہ بتقویت نصاری نمی پرداختند آن جماعہ کہ شرذمۂ قلیل بودند قدرت نداشتند کہ رو بہ لشکرِ اسلام آرند

ہر چند بعضی دولت خواہان پیش ازین بہ نواب رسانیدند کہ افاغنہ بر سر غدر اند از کمال صفائی طینت اعتبار نہ کرد کہ من با ایشان چہ بد کردہ ام تا بحدی کہ وقت جنگ فیل را جانب افاغنہ راند کہ بہ اتفاق اینہا فرنگیان را باید برداشت ہمین کہ فیل نواب قریب فیل ہمت خان سردار افاغنہ رسید۔ نواب تواضعاً پیش از مجرای او دست بسر گزاشت۔ از ان طرف آداب مجرا بعمل نیامد۔ چون صبح ہنوز خوب ندمیدہ بود نواب گمان کرد کہ مرا نشناختہ اند۔ اندکی خود را در عماری بلند ساخت

درہمان فرصت ہمت خان شخصی کہ درخواصی او نشستہ بود تفنگہا معاً سر دادند ہر دو تیر و تفنگ بہ سینۂ نواب رسید و کار آخر شد۔ افاغنہ سرِ نواب را بریدہ بر نوک نیزہ کردند و سلوکے کہ اُمت در ماہ محرّم با امام الشہداء رضی اللہ تعالیٰ عنہ کردہ بودند نوکران نواب با نواب کردند اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔

مردم لشکر آخر روز سر را با تن ملحق ساختند۔ و تابوت را روانۂ خجستہ بنیاد نمودند و پائین مرقد شاہ برہان الدین غریب نزد نواب آصفجاہ زیر خاک سپردند۔ شہادت نواب قریب قلعہ چنجی بفاصلہ بیست کروہ از پہلچری واقع شد۔ راقم الحروف گوید ؎

نواب عدل گستر عالی جناب رفت — فرصت نداد تیغ حوادث شتاب رفت

در ہفدہم ز ماہ محرّم شہید شد — تاریخ گفت نوحہ گرے۔ آفتاب رفت ۱۱۶۴ھ

دران شب کہ آبستن صبح قیامت بود فقیر تمام شب نزد نواب حاضر بود۔ وقت دستار بستن آئینہ طلبید و بدستار بستن مشغول شد دران حال با عکس خود مکرر خطاب کرد کہ ای میر احمد! خدا حافظِ تُست نام اصلی او میر احمد است۔ وقت سوار شدن با وصف آنکہ وضو داشت تجدید وضو نمود و دوگانہ نماز ادا کرد و تسبیح گردانان و ادعیہ خوانان بر فیل سوار شد۔

و معمول نواب بود کہ در محاربات از سر تا پا آہن می پوشید دران شب جز جامۂ یک تہی ہیچ نپوشید و بہمین حالت بمرتبہ علیای شہادت فائز گردید۔

حافظ محمد اسعد مکی رحمہ اللہ تعالیٰ فرمود کہ بخاطر من گزشت کہ شہادت نظام الدولہ عند اللہ چہ طور باشد۔ روز ہفتم از شہادت بعد فراغ از نماز صبح مستقبل قبلہ نشستہ بودم کہ بیخودی دست داد۔ بَیْنَ النَّوْمِ وَ الْیَقْظَۃِ مشاہدہ می کنم کہ دو شخص بلباس عرب یکے در یمین من است و دیگرے در یسار۔ شخص یمین بہ شخص یسار گفت

کَیفَ شَہادَۃُ نِظَامِ الدَّولَہٗ او جواب داد "اِنَّہٗ لَشَہِیدٌ وَ اللّٰہِ لُعِنَ قَاتِلُہٗ"
چون بافاتہ آمدم شبہ کہ در خاطر راہ یافتہ بود رفع شد۔ و صحت شہادت
بیقین پیوست۔ باز بخاطر گذشت کہ تاریخی برای شہادت این امیر فکر باید کرد۔ با
خود گفتم این عبارت را حساب باید کرد شاید بہ تغییر و تبدیل تاریخ شود۔ چون حساب
کردم عبارت بی زیادت و نقصان تاریخ بر آمد۔

حافظ محمد اسعد مکی

حافظ محمد اسعد مذکور رحمہ اللہ تعالیٰ مولد او مکّہ معظّمہ است نزد شیخ
تاج الدّین مکّی و دیگر علماء حرمین شریفین تلمذ کرد و در منقولات خصوص حدیث و
فقہ بے نظیر زمانہ بود۔ و در استقامت دین و سلوک جادۂ شریعت جدّ و جہد تمام
داشت۔ فقیر را اوّل در طائف با او ملاقات دست داد و بعد ورود ہند باہم
صحبتہا اتفاق اُفتاد

ذات بابرکات بود در روز جنگ افاغنہ کہ شرح آن عنقریب می آید ہفدہم شہر
ربیع الاول روز یکشنبہ وقت ظہر سنہ اربع و ستین و مائۃ و الف (۱۱۶۴) بہ زخم
چند تیر شربت شہادت چشید۔

مدفن او میدان جنگ سرزمین لکر بیت پلی بفاصلہ یک فرسخ از موضع رای
چونتی و یک فرسخ از درہ کمار کالوہ کہ درہ ایست مشہور در نواحی کرپہ
راقم الحروف گوید ؎

مَضیٰ حِبْرُنَا اَسْعَدُ الْاَتْقِیَا	اَلَا لَا یُریٰ مِثْلُہٗ وَاحِدٌ
لَقَدْ اَلْہَمَ اللّٰہُ تَارِیخَہٗ	قَضیٰ نُخْبَۃٌ عَالِمٌ مَاجِدٌ ۱۱۶۴

نواب نظام الدّولہ نوبتے در ارکات بشکار آہوئے کہ موافق ضابطہ
قرادلان رام کردہ بودند تشریف فرمود آہو را زیر خیمہ قریب مسند آوردہ نشاندند
نواب با حُضّار مجلس خطاب کرد کہ این را شکار باید کرد یا آزاد باید ساخت چون

خاطر مائلِ شکار بود موافق مرضی بعرض رسانیدند کہ شکار باید کرد آخر نواب از فقیر پرسید چہ باید کرد گفتم نقلے بیاد آمدہ - اگر حکم شود التماس کنم - فرمود چیست گفتم پادشاہے بقتل اسیری حکم کرد - ضابطہ است کہ ہر گاہ شخصی را می خواہند بقتل رسانند استفسار مے کنند کہ اگر آرزوئے داشتہ باشی ظاہر کن - اگر امری ظاہر می کند بعمل می آرند - چون اسیر را پرسیدند گفت ہمین آرزو دارم کہ یک مرتبہ در مجلس سلطانی باریاب شوم - مردم بعرض پادشاہ رسانیدند درجۂ قبول یافت - و اسیر را در بارگاہ حاضر ساختند - و استفسار کردند کہ عرضی داری گفت بخیر - وقتیکہ پادشاہ از مجلس برخاست اسیر بعرض رسانید کہ گنہگار واجب القتلم امّا حق صحبتے بر پادشاہ عالم ثابت کردہ ام پادشاہ ازین حُسن ادا مسرور شد و اورا امان داد حالا این آہو ہم حق صحبت ثابت کردہ است - پیشتر ہرچہ مرضی مبارک باشد

نواب لب بہ تبسّم شیرین کرد و آہو را ہم نام فقیر یعنی آزاد ساخت میرزا جلال اسیر حرف بامزہ می گوید ؎

مزۂ کباب آہو نمکِ خلاصی او اگر ازمیِ مروت قدحے چشیدہ باشی

شبے در اورنگ آباد نواب سادات عرب را دعوت کرد - و دورِ قہوہ درمیان آمد نواب قہوہ را بسیار دوست می داشت - یکے از ساداتِ مدینہ منوّرہ خالی ذہن با نواب گفت اَلْقَھْوَۃُ مُحَرَّمَۃٌ عِنْدَ بَعْضِ الْعُلَمَاءِ نواب با فقیر خطاب کرد کہ مولانا چہ میفرمایند گفتم - غرض مولانا این است کہ قہوہ نزد بعضے علما معظم است و محرم از مادۂ احترام است نواب ساکت شد و سید ہم فہمید - و بعد برخاستِ مجلس ادائے شکر کرد کہ کلام مرا عجب توجیہے فوراً بخاطر رسانید -

روزے در عرض راہ فیل سواری نواب و فیل سواری فقیر برابر می رفت و باہم حرف داشتیم - حدیث جبل احد مذکور شد کہ ھٰذَا جَبَلٌ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّہٗ فقیر

آن را نظم کردم و اخلاص نواب را با خود باقتباس حدیث شریف ادا ساختم ؎

هُوَ نَاصِرُ الْاِسْلَامِ سُلْطَانُ الْوَرٰی   اَلْبَقَاءُ فِی الْعَیْشِ الْمُخَلَّدِ رَبُّهٗ

حَازَ الْمَنَاقِبَ وَالْمَاٰثِرَ کُلَّهَا   جَبَلُ الْوَقَارِ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّهٗ

فقیر سوای این قطعہ عربی کہ بطریق اخلاص برزبان گذشت و رباعی کہ در استعانت سفر حج نسبت بہ نواب آصفجاہ نظم شد لب بمدح دولتمندے نکشودہ - رباعی این است ؎

ای حامی دین محیط جود و احسان   حق داد ترا خطاب آصف شایان

او تخت بدرگاہ سلیمان آورد   تو آلِ نبی را بہ درِ کعبہ رسان

نواب شہید ذکاءِ طبع و سرعتِ اندیشہ بدرجۂ کمال داشت - و در لمحۂ غزل طولانی آبدار بہ نظم می آورد - روزے از علو مزاج خود حرف زد کہ ہر گاہ غزلی در زمینِ اُستاد فکر کردہ مے شود دل می خواہد کہ قوافی تازہ بہم رسد - گفتم قافیہ اجیر مشترک است اشتراک قوافی ہیچ مضایقہ ندارد - بسیار شگفتہ شد -

دیوان ضخیمی دارد - بعد شہادتِ او شخصے دیوان اورا کشود سرِ صفحہ این مطلع برآمد ؎

گر ترا خواہشِ قتل است بیا بسم اللہ   دم شمشیر تو و گردنِ ما بسم اللہ

و بیاد دارم کہ شبے غزلے مشق کرد و ہر گاہ در خانۂ فکر می نشست اشعار آبدار مسلسل می تراوید - چون این بیت از طبعش سرزد ذوقی کرد کہ ؎

از پنجۂ اجل نہ ہراسیم ہیچ گاہ   ما ناف خود بہ تیغ شہادت بریدہ ایم

این چند بیت ازو در خزانۂ حافظ موجود بود ؎

کدام گل بہ چمن گوشۂ نقاب شکست   کہ شبنم آینہ برروے آفتاب شکست

ای دل ز زلف یار مدد میتوان گرفت   سر رشتۂ ز عمر ابد مے توان گرفت

گر بیخودی بمیکده فالِ سفر زند ازچشمِ مستِ یار بلد مے توان گرفت

ای شوخ هوائی مفگن تیرِ نگہ را این ناوکِ بیداد بکارِ جگرے کن

مرنجان خاطرم جانان مزاج نازکی دارم توگر از حُسن مغروری من از عشق تو مغرورم

ازگلِ گوشۂ دستار زخود مے لرزد قدِ او تازه نهالی است که من مے دانم

بعد شهادت نواب نظام الدوله- افاغنه و نصاری هدایت محی الدین خان رالبسرداری برداشتند- و افاغنه در جلدوی این حرکت قلاع و ملک بسیاری از هدایت محی الدین خان نوشته گرفتند- هدایت محی الدین خان با افاغنه به پهلچری رفت- و کپتان یعنی حاکم آنجارا ملاقات کرد و جمعے از سپاه نصاری همراه گرفته عازم حیدرآباد شد- و بر سرارکات عبور نموده در ملک افاغنه در آمد- قضا و قدر اسباب انتقام نواب نظام الدوله آماده ساخت- و در دل هدایت محی الدین خان و افاغنه غبار نفاق برانگیخت- روزی که در سرزمین لکریتی پلی مخیم شد ناخوشی طرفین به اعلان رسید- و عائد پرخاش شد- از یک طرف هدایت محی الدین خان و نصاری و از طرف دیگر افاغنه مستعد شده صف آرای قتال گردیدند همّت خان و دیگر سردارانِ افاغنه بقتل رسیدند- و کار هدایت محی الدین خان نیز بزخم تیرے که در حدقۂ چشم رسید آخر شد- اعیان لشکر نواب صلابت جنگ بن آصفجاه را سردار ساختند- و سرِ همت خان و دیگر سرداران افاغنه را بر نوک نیزه کرده و شادیانه نواخته داخل خیام گردیدند-

و این سانحه هفدهم ربیع الاول سنه اربع وستین و مائة والف (۱۱۶۴) واقع شد- خون نواب شهید طرفه گیرا افتاد کسانیکه با نواب شهید به دغا پیش آمدند- همه به سزا رسیدند- و بعد شصت روز این همه قاتلان در آنِ واحد مقتول گردیدند ؎

دیدی که خونِ ناحقِ پروانه شمع را چندان امان نداد که شب را سحر کند

از اتفاقات آنکه روزیکه این جنگ واقع شد یعنی ہفدہم ربیع الاول فرصت دفن مقتولان نشد- ہژدہم آنہارا از معرکہ برداشتہ درصحرای لق ودق مسکن وحوش وسباع روزانہ دفن ساختند و تابوت نظام الدولہ درہمین تاریخ ہژدہم بروضۂ مقدسہ- وبعد شام درجوار اولیاء اللہ مدفون گردید-

سبحان اللہ نواب اوّل قاتلان خودرا زیر زمین فرستاد و بعد ازان خود درکنار زمین آسود فَاعْتَبِرُوْا یَآ اُولِی الْاَبْصَار

وہرجا در اثناء راہ تابوت اورا گزاشتہ اند- مردم مکانے ترتیب دادہ زیارت می کنند ونیازہا می گزرانند- ازینجاست کہ برای انتقال او تاریخ دیگر "حسن خاتمہ" برخاطر فقیر القا شد و در رشتۂ نظم منسلک گردید کہ ؎

نواب آفتاب جہانتاب معدلت　　محشور با جناب حسین ابن فاطمہ

تاریخ خواستم ز برای شہادتش　　ارشاد کرد پیر خرد- حُسنِ خاتمہ
۱۱۶۴

ازجملہ سرداران افاغنہ کہ با نواب شہید طریق دغا پیمودند عبد المجید خان است کہ جدش عبد الکریم خان میانہ از عمدہ امراء سلاطین بیجاپور بود- واولاد او تاحال بہ حکومت بنکاپور وغیرہ از توابع کرناتک می پردازند- عبد المجید خان پسر خود بہلول خان رابہ اتالیقی نصیب یاور خان درر کاب نواب فرستاد اما باطناً پسر خود و دیگر سرداران افاغنہ را براہ غدر دلالت می کرد و منصوبۂ شطرنج دغابازانہ می باخت-

وہمت خان کہ نواب را بہ شہادت رسانید پسر الف خان بن ابراہیم خان بن خضر خان پنی است- خضر خان مدار کار عبد الکریم میانہ مذکور بود- وداؤد خان پنی کہ با امیر الامرا حسین علی خان بے وفائی کرد و جنگیدہ کشتہ شد پسر خضر خان است چون صوبہ داری دکن درعہد شاہ عالم بہ ذو الفقار خان پسر اسد خان وزیر تفویض یافت و

نیابت به داؤد خان پنی مرحمت شد۔ داؤد خان برادر خود ابراهیم خان را نیابت حیدرآباد مقرر کرد۔ و چون حیدر قلی خان در اوائل عصر محمد فرخ سیر دیوان دکن شد ابراهیم خان را به فوجداری کرنول مامور ساخت۔ ازان وقت کرنول در دست اولاد ابراهیم خان است۔

در جنگ انتقام همت خان و دیوان او امانت الله خان که تخم این همه فساد کشتۂ او بود و بهلول خان و نصیب یاور خان و دیگر بدخواهان از طرفین بیاسا رسیدند۔ و چون لشکر بر سر کرنول آمد شهر را غارت کرد و اهل و عیال همّت خان همه به اسیری در آمدند۔ و از شامتِ عملی که ازان بے همّت صادر شد جان و مال و آبرو همه بر باد رفت۔ حالتِ دُنیا خود این است مآل عُقبیٰ چه خواهد بود۔ وَسَیَعلَمُ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْا اَیَّ مُنْقَلَبٍ یَّنْقَلِبُوْنَ۔

و حسین دوست خان عرف چندا هم به تیغ انتقام مذبوح شد و سرش بنوک نیزه رسیده۔ تفسیر این مقال آنکه محمد علی خان پسر انور الدین خان گوپاموی بعد شهادت پدر قلعه ترچناپلی را قائم کرد۔ چون طرۂ پرچم رایات نواب نظام الدّوله عرصۂ ارکات را معطّر ساخت محمد علی خان آمده دولت ملازمت دریافت و بخطاب پدر مخاطب گشت۔ و بعد شهادت نواب نظام الدّوله پناه به قلعه ترچناپلی برد۔ درین وقت ریاست ارکات به چندا که در پهلچری نشسته بود عائد شد۔ و همان جماعۂ نصارای فرانسیس که بر نواب نظام الدّوله شبخون آورده بودند همراه گرفته با فوجی دیگر بر سرِ ترچناپلی رفت۔ انور الدین خان[۱] فوج خود و فرنگیان انگریز ساکن دیوناپتن را با خود متفق ساخته بمقابله بر آمد۔ چندی آتش حرب شعله خیز بود۔ آخر انور الدین خان غالب آمد و چندا زنده دستگیر شد و غرۂ شعبان سنه خمس و ستین

[۱] مراد ازین محمد علی خان پسر انور الدین خان است که بعد وفات پدر بخطاب پدر مخاطب گشته۔

ومائتہ والف (۱۱۶۵) چندا را مذبوح ساختند وسرش را بر نوک نیزہ کردہ تشہیر نمودند وہمچنین سرداران فرانسیس باقوم خود ہزار و یکصد فرنگی سفید پوست ولایت زا سوای فرقہ کاروی زندہ دستگیر شدند

وبعد شہادت نواب نظام الدولہ جماعتی کہ شبخون آوردند۔ ہیچ کس روی آسایش ندید و مآل کار باین حالت کشید۔ اِنَّ فِیْ ذٰلِکَ لَذِکْرٰی لِمَنْ کَانَ لَہٗ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَی السَّمْعَ وَ ھُوَ شَھِیْدٌ۔

(۸۶) نصرت۔ دلاور خان[1]

نام اصلی او محمد نعیم است وطن اسلافش سیالکوت از توابع لاہور۔

میر عبد العزیز پدر دلاور خان نوکر شاہزادہ داراشکوہ بود۔ بعد برہم خوردن داراشکوہ وآرایش یافتن اورنگ دارائی بہ خلد مکان درسلک نوکران خلد مکانی انخراط یافت ورفتہ رفتہ بمنصب دوہزاری وخطاب دلاور خان امتیاز پذیرفت

میر محمد منعم با دختر عنایت اللہ خان کشمیری کہ از امراء عالمگیری است ازدواج یافت۔ ودر عہد شاہ عالم بخطاب پدر مخاطب گشت۔

وچون صوبہ داری دکن در بدایت جلوس محمد فرخ سیر بہ نواب نظام الملک مقرر گردید دلاور خان در رفاقت او رخت بہ دیار دکن کشید۔

وچون امیر الامرا سید حسین علی خان رایت حکومت دکن افراخت دلاور خان را فوجداری رایچور از توابع بیجاپور تفویض نمود

وبعد زوال دولت سادات بارہہ واستقرار نواب نظام الملک در ممالک

---

[1] مآثر الامرا جلد دوم صفحہ ۶۹ ونتائج الافکار صفحہ ۲۳۴

دکن با نواب بسر می بُرد و بمزید قربت و احترام اختصاص داشت۔

در سنہ تسع وثلثین و مائتہ والف (۱۱۳۹) بہ سرابُستان بقا خرامید و برطبق وصیت در پای قبر مرشد خود مدفون گردید۔

شاہ ابراہیم

نام مرشدِ او شاہ ابراہیم است۔ قبر شریفش درون حصار روضۂ شاہ بُرہان الدین غریب قریب دیوار حصار واقع شدہ۔ محوطۂ مختصرے و مسجد سنگینے دارد۔

دلاور خان اقسام شعر خوب می گوید و مضامین مرغوب می بندد۔ دیوانش مرتب است این یواقیت ازان معدن استخراج می شود ے

بسکہ می دارد حیا در پردہ محبوبِ مرا | دیدۂ بیگانہ داند مہر مکتوبِ مرا

مژگان بہم بنیاید دلدار بی نقاب است | کی خواب میتوان کرد در خانہ آفتاب است

بی ابروی تو از نظرم نورمے رود | این تیر بے کمان چہ قدر دور می رود

بہ محفلے کہ بیک درد صد دوا بخشند | چہ می شود دلِ ما را اگر بما بخشند

نیست ممکن کہ بروی تو دمے خواب مرا | می زند دست بہ پہلو دلِ بیتاب مرا

چشم پوشیدہ توان کرد سفر | چہ قدر راہِ فنا ہموار است

شیشۂ ساعت بود آئینۂ دنیا و دین | گر یکی آباد گردد دیگرے ویران شود

بر زمینی کہ او بناز نشست | خاک بر سر گر آسمان نشود

بہ عقبی رسیدیم از ترکِ دنیا | نشد آنچہ از دست از پشتِ پا شد

روز بد یاری نمی آید ز یاران دیدہ ام | سایہ ہم در زیر پا گم می شود وقتِ زوال

(۸۷) قبول میرزا عبد الغنی کشمیری

فاضل ممتاز بود۔ و سخن سنج معنی نواز۔ شاگرد رشید میرزا داراب جویا ے

کشمیری است در شاہجہان آباد بسر می برد - و در سنہ تسع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۹) پیمانۂ ہستی او لبریز گردید - مورخی تاریخ وفاتش ازین مصراع برآورد کہ ؎

"گنج معنی بود کرد افلاک در زیر زمین"
۱۱۳۹ھ

شعلۂ آوازش چنین می بالد ؎

بہر حالت کہ می بینی زعیب سرکشی پاکم | چو لای بادہ گر در عالم آبم ہمان خاکم
نہان کرد است صیادِ من از راہ فسون سازی | چو تخمِ عشق پیچان دامہا در دانۂ خالی

(۸۸) گرامی - میرزا گرامی کشمیری

خلف وشاگرد میرزا عبد الغنی قبول کشمیری - رعنا طرز خوش مقالان است - و کلاہ گوشہ شکن نازک خیالان - در شاہجہان آباد قلندرانہ می گزرانید - و بہ کہنہ شراب تازہ گوئی دماغہا رامی رسانید -

وفاتش در سنہ ست وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۶) واقع شد - تاریخ گوے سال وفاتش درین مصراع ضبط می کند ؎

"رندے عجیبے ازین جہان رفت"
۱۱۵۶ھ

طوطی ناطقہ را چنین در گویائی می آورد ؎

خونِ عشاق بران گردنِ سیمین باشد | چون بیاضی کہ پر از معنی رنگین باشد
ہمچو آن شمعی کہ روشن می کند صد شمع را | سوختم تا در غمِ او عالمے را سوختم

(۸۹) گلشن - شیخ سعد اللہ دہلوی قدس سرہٗ

از فقراء شعراست - منشأ خیالاتِ رنگین ومصدر اشاراتِ دلنشین - از وحشت کدۂ دنیا رم - ودر تجرد وتوکل ثبات قدم داشت -

ومرید شاہ گل متخلص بہ وحدت بن شیخ محمد سعید بن شیخ احمد مجدد سہرندی بود قدس اللہ اسرارہم بایں مناسبت گلشن تخلص می کرد۔

نسبتش بہ زبیر بن العوام صحابی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مے پیوندد و اسلام خان کہ بہ وزارت بعض سلاطین گجرات احمد آباد رسیدہ از اجداد اوست

بعد انقراض سلاطین گجرات و استیلای اکبر بادشاہ یکی از اسلاف او از گجرات بہ دار السرور برہان پور نقل کرد۔ شیخ سعد اللہ از برہان پور برآمدہ رحل اقامت بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد انگند۔ و بہ ارادہ سیاحت ہم بر خاست و وطن اجداد یعنی احمد آباد و دیگر بلاد را سیر کردہ بہ شاہ جہان آباد برگشت و در ہمین مصر بیست و یکم جمادی الاولی سنہ احدی و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۱) متوجہ روضۂ رضوان شد۔

دیوان سیر ضخامت دارد و شاہد سخن را باین رعنائی بر کرسی می نشاند ؎

بچشم خویش نگر سحر سامری این است	نظر بہ آئنہ کن شیشہ و پری این است
گشتم شہید تیغ تغافل کشیدنت	جانم ز دست بُرد غزالانہ دیدنت

(۹۰) یکتا - احمد یار خان

از نژاد قوم برلاس است۔ اسلاف او در قصبہ خوشاب از اعمال لاہور توطن داشتہ اند۔ پدرش الہ یار خان بہ صوبہ داری لاہور و تتہ و ملتان رسید و آخر سالہا بہ فوجداری غزنین قناعت کرد۔

احمد یار خان در اواخر عہد خلد مکان صوبہ دار تتہ شد۔ یکتای اماثل بود و مستجمع فنون فضائل۔ خطوط در نہایت جودت مے نگاشت۔ و تصویر در کمال تخفگی می کشید۔ و اقتسام شعر بقدرت می گفت۔

در سنہ تسعہ عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۹) وارد بھکر شد۔ و با علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی صحبت معتقدانہ داشت۔ و نسخۂ کلام اللہ بخط نسخ از تحریر خود بطریق یادگار تسلیم نمود۔ و امروز موجود است۔

نگارندۂ اوراق وقت معاودت از سفر سندھ بہ ملتان رسیدہ استماع یافت کہ احمد یار خان بیست و سیوم جمادی الاولی سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) در قصبۂ خوشاب خلوت نشین تراب گردید۔ و بہ استدعاے مہربانے قطعہ تاریخی در سلک نظم کشیدم و یک عدد زیادہ را بحسنِ تعمیہ برآوردم ؎

خانِ والا رتبہ احمد یار خان ذاتِ او آئینۂ خلقِ عظیم

در فنونِ فضل یکتایِ زمان زادۂ افکار او دُرِّ یتیم

کرد از معمورۂ گیتی سفر ماتم او ساخت دلہا را دونیم

چونکہ یکتا[1] رفت۔ شُد تاریخ او جای احمد یار خان بزمِ نعیم

مثنوی متعدد دارد مثل "گلدستہ حسن" و "شہر آشوب" وغیر ذلک

وقتے محمد عاقل یکتا لاہوری با احمد یار خان مناقشہ کرد کہ یکتا تخلص از من است۔ تخلص مرا بمن وا باید گذاشت۔ احمد یار خان گفت یکتا نشدیم بلکہ دوتا شدیم و قرار داد کہ باہم غزلے طرح کنیم۔ ہر کہ خوب گوید تخلص از و باشد۔ خان مذکور زمانے و مکانے معین ساخت۔ و جمیع صاحب طبعان لاہور را فراہم آورد۔ و غزلی کہ طرح کردہ بود بر یاران عرض کرد و صدای آفرین و تحسین از ہر جانب بلند شد محمد عاقل مہر سکوت بر لب زد۔ ہر چند یاران تکلیف کردند۔ غزل خود را دون یافتہ بر زبان نیاورد۔ احمد یار خان محضری درست کرد و بہ مہر و دستخط حضار سخن سنج مزین گردانید۔

[1] ای ہرگاہ از مصرع تاریخ یک عدد کم نمودہ شد تاریخ مطلوب بیرون آمد۔

آفرین لاهوری این بیت دستخط کرده

بر ین معنی گواهیم آفرین ما ... که احمد یار خان یکتاست یکتا

و دیگرے این مصراع ثبت نموده

"گوهر یکتاست احمد یار خان[۱]"

این چند بیت ازان غزل طرحے است ؎

تا خطش طرح جهانگیری کاؤسی ریخت ... لشکر زنگ چو رومی بسرِ روسی ریخت

بامیدیکه شود جلوه گر آن سرو روان ... خاک شد جبهه و در راه قدمبوسی ریخت

سرمه آلود نگاهی که بیادم آمد ... که سرشک شفقی از مژه ام طوسی ریخت

بر درِ بتکده از نالهٔ زارم ناقوس ... همه تن اشک شد و در برِ ناقوسی ریخت

شمع از اشکِ رخش بوقلمون سوخت به بزم ... جای اشکش همه خاکستر طاؤسی ریخت

از بسکه سراپا زغم عشق تو داغم ... چون کاغذِ آتش زده یک شهر چراغم

چه پرسی از سروسامانِ من عمریست چون کاکل ... سیه بختم پریشان روزگارم خانه بردوشم

(۹۱) شهرت - شیخ حسین شیرازی

از شعراء راست اندیشه - و اطباء حذاقت پیشه است - اصلش عرب بود - در ایران نشو و نما یافته - آخر سرے به هند کشید - و در سرکار محمد اعظم شاه بن خلد مکان بعنوان طبابت نوکر شد - و در عهد شاه عالم به اعزاز و احترام بسر می بُرد

و در زمان محمد فرخ سیر بخطاب حکیم الممالک سربلندی یافت - و در عصر محمد شاه احرام بیت الله بست و بعد ادای مناسک بدرگاه خلافت معاودت نمود - و بمنصب چهارهزاری سر افتخار بفلک چهارم رسانید -

[۱] نتائج الافکار صفحه ۱۷۴ مطبوعه مدراس ۱۸۴۳ء -

وفاتش در شاہجہان آباد ماہ ذی الحجہ سنہ تسع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۹)
اتفاق افتاد۔ محرر سطور گوید ؎

بے نظیرِ زمانہ شیخ حسین
گوی معنی ز نکتہ سنجان برد

ہاتفے از برائے رحلتِ او
سال تاریخ گفت۔ شہرت مُرد ۱۱۴۹ھ

منتخبے از دیوانش بنظر رسید و از انجا بتحریر در آمد ؎

کی برای مطلبے دل را منور ساختیم
مالوجہ اللہ این آئینہ را پرداختیم

نہ من شہرت تمنا دارم و نی نام مے خواہم
فلک گر واگزارد یکنفس آرام میخواہم

نالہ پنداشت کہ در سینۂ ما جا تنگ است
رفت و برگشت سراسیمہ کہ دنیا تنگ است

ای گل سر کوی تو جدا از وطنم کرد
من خار تو بودم کہ برون از چمنم کرد

صبح شو تا در فروغت روز عالم بگذرد
یکنفس دم را غنیمت دان کہ این ہم بگذرد

مرا زلفت ز دام آزاد خواہد کرد مے دانم
ولی بعد از رہائی یاد خواہد کرد می دانم

مفلسی می آورد از یاد دستی حاتمے
ہر کجا دیدیم آخر کرد بسیاری کمی

خوابِ گرانِ مردم بیدار کرد ما را
بدمستی عزیزان ہشیار کرد ما را

در خرا بہای دل ہرگز ندارم مہلتے
در شکستِ نقدِ قلبِ خود ندارم فرصتے

بس از عمری کہ کردم ہمچو قمری خدمت سروے
براتی دارم و بر عالمِ بالاست تنخواہش

غیر در بزم شکستم نکند پا قائم
زانکہ من خاصیتِ ریزۂ مینا دارم

بر یکدگر زیادتی از بسکہ می کنند
این قوم نیستند ز ابنِ زیاد کم

بہ قاتل ہم توان بخشید خونِ خویش گر مردی
نہ کم از حنا ظالم کسی را دستگیری کن

می رسند از بسکہ پیش از من بعیبِ کار من
دوستر می دارم از خود دشمنانِ خویش را

قطرۂ من گرچہ گوہر شد ز سعیِ روزگار
کار آسان سخت شد از منتِ یاران مرا

اہل دولت غلط است اینکہ ہمہ بی دردند
ہر کرا دیدم ازین طائفہ آزاری داشت

اِی کہ می گوئی کہ از صحبت گریزانی چرا　　در بساطِ عمر ضائع کردنی کم ماندہ است

بغیرِ ظلم توقع مدارا از ظالم　　کہ نخل شعلہ اگر بار می دہد شرر است

کدام واسطہ پروانہ را بہ شمع رساند　　برای مردمِ گم گشتہ خضرِ راہ کہ دید

(۹۲) ثابت میر محمد افضل الہ آبادی

از احفاد میر ضیاء الدین حسین مخاطب بہ اسلام خان خوستی سفیدونی متخلص بہ والا است کہ از امراء درگاہ خلد مکان بود۔

میر محمد افضل ثابت آسمان والا فطرتی۔ و سیّار سپہر بلند فکرتی است۔ پایۂ فضیلت درسی محکم داشت۔ و در شعر گوئی و شعر فہمی و محاورہ دانی فرس اُستاد بے نظیر و مسلم صاحب کمالان شہر دہلی می زیست۔ چندگاہ در اُردوی پادشاہی بتلاش منصب و جاگیر سلسلہ طالع جنبانید آخر پای سعی در دامن قناعت کشید و در دارالخلافہ شاہ جہان آباد منقطعانہ بسرے برُد

و دوازدہم شہر ربیع الاول سنہ خمسین و مآتہ و الف (۱۱۵۰) رخت زندگانی بربست۔ و در شاہ جہان آباد مدفون گردید۔

جمیع اقسام شعر استادانہ می گوید خصوص در قصیدہ شانی بلند دارد۔ دیوانش حاوی انواع سخن است۔ در وقت تحریر۔ نسخۂ بد خطی بدست اُفتاد۔ و بہ مشقت تمام این ابیات حاصل شُدہ

تا تماشای دہانت کرد حیران غنچہ را　　شاخِ گل دستیست در زیرِ زنخدان غنچہ را

مرد ہر دم قطعِ اسباب معیشت مے کند　　ہر چہ می اُفتد بدستِ تیغ قسمت مے کند

قسم بمصحفِ گل عندلیبِ باغ تو ام　　بمرگِ شمع کہ پروانۂ چراغ تو ام

بند در قیب پیش تو بر خود نیاز را　　چون نا مقیدے کہ گزارد نماز را

صدبار گر توانی مانند نبض جستن | صورت نمی پذیرد از دستِ خلق رستن
صیّاد بی مروت شوقِ طپیدنم گشت | تا چند پا شکستن بر بال رشته بستن
بخانۂ نہ نشستم بغیر خانۂ خویش | شدم برنگ نگین سنگ آستانۂ خویش
غنی در آتشِ سوزان ہمیشہ چون حمّام | عذاب می کشد از پہلوی خزانۂ خویش
شمع افروختہ را کس نفروشد ثابت | داغم وگرمیِ بازار ندارم چہ کنم
این تیر خاکی نگہ شرمگینِ او | می جوید از مزار شہیدان نشانِ ما
چون ماہیِ تصویر کہ در آب بیفتد | در جلوۂ معشوق شود کم اثرِ ما
ہمچو گردی کہ بلند از اثرِ قافلہ شد | داد بر باد فنا رفتنِ یاران مارا
خواب دیدیم کہ آئینہ معارض بتو شد | می کند صورتِ این واقعہ حیرانِ مارا
شبنمِ من خوردۂ گل را نہ بندد در کمر | آبروغافل زفکرِ سیم وزر دارد مرا
یافتم از سلام مردمِ ہند | سرسری بود آشنا یہا
چشم بیمار ترا حاجتِ تعویذی نیست | ہیکلِ ناخنِ شیر است صفِ مژگانت
نذر این یاران کنی گر خوردۂ جانِ عزیز | خوردہ گیران برنمی دارند دست از کار خویش
چو نرگس نخواہم داشت چشم از قامتِ سبزان | بود تا در سوادِ گلشنِ ہندوستان جایم
ہست چون سبحہ بہم ربطِ عزیزانِ جہان | نہ یکی ماند ازین سلسلہ برجا نہ صدی
عکسِ رُخ تو آینہ را رونمے دہد | تسکین خاطرش بچہ صورت کند کسی

رباعی

درمملکتِ قدس شہنشاہ حسین | براوج سپہر کبریا ماہ حسین
برخاست کمربستہ پے دعوے حق | انگشتِ شہادت ید اللہ حسین

(۹۳) رائج - میر محمد علی سیالکوتی

ازسادات سیالکوت من اعمال لاہور است مردی آزاد مشرب خوش خلق

خوش صحبت بود۔ و در شهر خود قلندرانہ مے گذرانید۔ و ہنگامۂ سخنوری گرم می داشت عمرے دراز یافت۔ گویند در منتہای عشرہ خامسہ بعد مأتہ و الف (۱۱۰۰) مرحلۂ زندگانی طے کرد۔

فقیر در سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) از سفر سندھ معاودت نمود۔ و عبور بر سرِ لاہور اُفتاد۔ دران ایام عزیزی از سیالکوٹ از صحبت او آمدہ و خبر قدوم فقیر شنیدہ رسم زیارت بجا آورد۔ و برخی از اشعار میرزہ آورد و فقیر ساخت ازان جملہ است ؎

روز وصل از بیمِ ہجرانِ توام گریان گزشت — آہ عید آمد پس از عمری و در باران گزشت
چسان آموخت بیرحمانہ بر فتراک سر بستن — ز طفلی آن شکار افگن نمی داند کمر بستن
اگر با حق نیازی ہست حاجت نیست تعمیری — ستون و سقف درویشان ہمین دستِ دعا باشد

(۹۴) آفرین۔ فقیر اللہ لاہوری

در محلہ بخارای لاہور سکونت داشت۔ راقم الحروف وقتے کہ از ہند جانب سندھ رفت بیست و نہم محرم سنہ ثلث و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۳) در لاہور با او برخورد۔ بسیار خوش خلق متواضع بود۔ دران ایام قصۂ ہیر و رانجھا نظم می کرد بیش فقیر داستانے خواند۔ این بیت از قسمیہ بیاد ماندہ ؎

بعریان یتیمی تمنا نورد — کہ عید آمد و جامہ گلگون نکرد

و چون از بلاد سندھ عطف عنان نمودم و ہفتم رجب سنہ سبع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۷) واردِ لاہور شدم و تا دوازدہم ماہ مذکور در انجا اقامت اتفاق افتاد۔ ملاقات مشارٌ الیہ بمرات واقع شد۔ مسودۂ اول تذکرۂ "ید بیضا" تالیف فقیر کہ نقش ناتمام بود خواہ نخواہ گرفت۔ و از منظومات خود مثنوی "ابیان

معرفت" بخط خودش بطریق یادگار تسلیم فقیر نمود۔ عنوانش این است ؎

ای مُغنّی به وضوے تجرید — صبح شد صُبح نمازِ توحید
صبح یعنی که ظهورش همه جاست — شش جهت سجدهٔ خورشید رواست

دیوان آفرین مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ و این چند بیت فرا گرفته شد ؎

ستم بر زیر دستان مرد سرکش را خطر دارد — فلک را شیوهٔ عاجز کشی زیر و زبر دارد
شهِ سپاه تغافل پیِ صف آرائی است — نقیب نالهٔ صدائی که اشک مجرائی است
هنوز حسنِ تو نومشق جلوه پیرائی است — هنوز اولِ درسِ کتاب رعنائی است
هنوز چشمهٔ نوشِ تو بوی شیر دهد — هنوز لعل لبت غافل از مسیحائی است
هنوز سروِ قدت گرچه کرد آغوش است — هنوز لعل شکرخا در آستین خائی است
هنوز دامنِ حسنت ز صبح پاکتر است — هنوز ماه تو ایمن ز داغ رسوائی است
نهال مهر و وفا تا چه بار مے بندد — بهار حسن ترا آفرین تماشائی است
بقدرِ تاب و طاقت مگذر از تسکینِ محتاجان — نداری قوتِ دستِ کرم دستِ دعا بکشا
حسن را در اضطراب آرد شکوهِ عجزِ عشق — شمع می لرزد بخود از شوخیِ پروانها
گلِ آفت بود در ناتوانی خودنما بودن — عروجِ شاخِ نازک در بغل دارد تنزل را
داغِ دلِ افتادگان از غیب باشد رونمے — شد کشف این معنی مرا از قرعهٔ رَمّالها
هست کارِ عاشقان بعد از فنا هم جذبِ دوست — تشنگی بسیار دارد آنکه ماهی خورده است
بزور هزل زبردست من شود حاسد — چنانکه طفل پدر را بخنده زیر کند
تجرد حجتِ قاطع بود صاحب کمالے را — قبای بیضه بر تن می درد مرغی که کامل شد
مرد حق محکوم نادان گر شود بیقدر نیست — عزّتِ مصحف ز دست اندازِ طفلان کم نشد
ذلت بود نتیجهٔ آمیزشِ خسیس + — بر گرد می زنند و نمد چوب مے خورد

بامیدِ محقق مے پرستم ہر مزوّر را ازین ویرانہا شاید رسم روزی بمعوری

(۹۵) روحی ـ سید جعفر رنبیرپوری

رنبیر براء مہملہ دراول وآخرونون وباء موحدہ ویای تحتانی بروزن زنجیر قصبہ ایست پانزدہ کروہی از لکھنؤ

سلسلۂ نسب سید جعفر بہ سید نعمت اللہ ولی مے پیوندد۔ وسید محمود حاجی الحرمین الشریفین کہ یکی از اجدادوست سواد ہند رابہ پرتو قدوم خود روشن ساخت۔ ودر قصبۂ جالیسر از مضافات آگرہ متوطن گردید ویکی از احفاد سید محمود بتقریبی درموضع رنبیرپور وارد شدورحل اقامت افگند

سید جعفر درعشیرۂ شیوخ عثمانی بلگرام کدخدا شد۔ سیدے پاک نژاد صوفی مشرب بود۔ ودر توحید مذاقی عالی داشت۔ مدتہا سید العارفین میر لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ را خدمت کرد وفیضہا فراہم آورد۔ اکثر از رنبیرپور بدار السلام بلگرام کہ چہار منزل است برای ادراک صحبتِ سید العارفین قدس سرہٗ مے رسید وغنچہ ہای اسرار از بہشت محفل اقدس مے چید۔

ودر عہد شاہ عالم بہ شاہ جہان آباد تشریف برد۔ وچندی بسیر آن مصر جامع پرداخت وباصاحب طبعانِ آنجا سیما میرزا عبدالقادر بیدل رحمہ اللہ تعالیٰ صحبت داشت۔

دراواخر عمر سالہا در بلدۂ لکھنؤ رخت بدار الامن انزوا وتوکل کشید۔ وعرض عمرا بطول مشق فنا خوش گزرانید۔ مردم بسیار با وگرویدہ بودند وازروی اعتقاد صادق خدمت بجاے آوردند۔

فقیر وآن مرحوم باہم محبّت مفرط داشتیم۔ ودوام مجلس صحبت مے آراستیم

ملاقات آخر این است کہ در تاریخ ہثردہم ذی الحجہ سنہ ثمان و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۸) عبور فقیر بر لکھنؤ و نزول در تکیۂ ایشان اتفاق افتاد۔ آن روز درانجا مجمع صاحب طبعان بود مثل شیخ عبدالرضا متین اصفہانی و آقا عبد العلی تحسین کشمیری و میرزا داؤد اکبرآبادی از آخر روز تا نیم شب صحبتی رنگین گزشت۔

سید جعفر غرہ رمضان سنہ اربع و خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۴) بحظائر قدس اُنس گرفت۔ و در زنبیر پور مدفون گردید۔ کاتب الحروف گوید ؎

سیدِ نکتہ سنج حق آگاہ کرد آہنگ بزم سبوحے
سال تاریخ او شود پیدا وقت تکرار۔ جعفر روحے

۵ ۷ ۷
۲
۱۱ ۵ ۴

دیوانِ مختصری دارد این چند بیت از انجا بقلم می آید ؎

سیرِ نزولِ ذات بانسان رسید و ماند چون وحیِ آسمان کہ بہ قرآن رسید و ماند
گُشت چشمِ تو ولی فتنۂ قامت باقی است نیست آرام بمردن کہ قیامت باقی است
اسیرِ مفلسی می دارد استغنا ہنرور را کند گردن کشی از دانہ کم قسمت کبوتر را
از عدم بیداریِ دل ہست رہ آوردِ ما آب چشمِ خفتگان چون صبح باشد کرد ما
چو ماہِ نو کمندِ جذبۂ حسن است ہر مویم بسر خورشید غلطان آید از تحریک ابرویم
زفیضِ مفلسی قیمت فزاید اہل جوہر را لباسِ عیبِ عریانی نہ زیبد لعل و گوہر را
علمنم شد دو جہان پردۂ یک راز نماند سنگ گرسدِّ رہم گشت نگہ باز نماند
صاحب دل از شکوہِ حرف و صوتم محرم است چون سویدا نقطۂ شعرِ سوادِ اعظم است
کے روسیاہ کردم از منتِ سوادے حرفم زخود تراود چون خامۂ فرنگی
شگفتہ جبہہ کدام آفتاب ے آید کہ خندہ چون سحر از گرد کاروان پیداست

(۹۶) اُمید۔ قزلباش خان ہمدانی

نام اصلی او میرزا محمد رضا است۔ در عنفوان جوانی از ہمدان بہ اصفہان آمد و با میرزا طاہر وحید نسبتِ تلمذ درست کرد

و در عہد خلد مکان بہ ہندوستان رسید و بہ عطای منصبی امتیاز پذیرفت و در عہد شاہ عالم بخطاب قزلباش خان سرفراز گردید۔ و در زمان محمد معز الدین بتقریب خدمتے بہ دار السرور برہان پور آمد۔ و در ایام ایالت امیر الامرا سید حسین علی خان از خدمتے کہ در برہان پور داشت معزول شدہ بہ خجستہ بنیاد رسید و بہ داروغگی احشام کرناتک مامور گردید۔ و باین تقریب بہ ارکات رفت و بعد چندگاہ رفاقت مبارز خان ناظم حیدر آباد اختیار کرد۔ و روز جنگ با مبارز خان حاضر بود۔ بعد کشتہ شدن مبارز خان در قید نواب آصف جاہ اُفتاد۔ و غزلے طرح کردہ بجناب نواب ارسال داشت۔ نواب شفقت فرمود۔ و بہ مزید عنایت و بحالی جاگیر مرہمے بر جراحت گذاشت۔ و حراست قلعہ منی مرک از توابع کرناتک کہ الماس از سواحل دریای کشنا بر آوردہ در انجا درست مے سازند۔ تفویض فرمود۔

قزلباش خان بعد چندی رخصتِ حرمین شریفین گرفت۔ و بعد تحصیل زیارت مراجعت نمود۔ نواب آصف جاہ بدستور سابق مورد الطاف ساخت۔ و چون نواب آصفجاہ در سنہ خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۰) حضور طلب شد قزلباش خان در رکاب نواب بہ شاہجہان آباد رفت و در سفر بھوپال ملتزم رکاب نواب بود۔ درین سفر فقیر را با قزلباش خان مکرر برخورد اتفاق اُفتاد۔ خوش خلق رنگین صحبت بود و موسیقی ہندی با وصف ولایت زا بودن خوب می دانست و می گفت

و چون نواب آصف جاہ از سفر بھوپال بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد

معاودت فرمود قزلباش خان همراه رفت و از ان وقت در دار الخلافه بار اقامت کشاد و در سنه تسع و خمسین و مائة و الف (۱۱۵۹) در انجا جهان فانی را وداع نمود محرر اوراق گوید ؎

خان سخن گستر سحر آفرین | رخت سفر بست ازین خاکدان
سال وفاتش دلِ نالانِ من | یافته - جان دادہ قزلباش خان ۱۱۵۹

ازو منقول است که روزی پیش ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر شکایتے از دست روزگار کردم - ذوالفقار خان در جواب گفت دنیا را بامید خورده اند گفتم پس چرا نواب صاحب بی من مے خورند -

این چند بیت از دیوانش نقل اُفتاد ؎

زمانه بر سر جنگ است یا علی مددے | وگرچه وقت درنگ است یا علی مددے
روشن شود به پیش تو چون شمع سوز من | یکشب اگر تو هم بنشینی بروز من
خوشا وقتی که می بالید از جانان برو دوشم | برنگِ ماهِ نو هر شام بر می گشت آغوشم
گشت رو گردان ز بس آبادی از ویرانه ام | چون کمان حلقه بیرون شد درونِ خانه ام
خدا نا کرده اندوهت چرا از دوستان باشد | شنیدم کلفتے داری نصیب دشمنان باشد
بد شمن دوست - با من سرگرانی بارها گفتم | نمی خواهم چنین باشی تو میخواهی چنان باشد
بسا کشاد که در بستگی شود ظاهر | کلید روزیِ استاد قفل گر قفل است
سر گشتگی بطالعم هست | بر گرد سرت چرا نگردم

(۹۷) زائر - شیخ محمد فاخر

خلف الصدق شیخ محمد یحیی و دختر زادهٔ شیخ محمد افضل الهٰ آبادی است قدس الله اسرارهما نخست احوال این دو نیر اوج کمال بر ساحت قرطاس پرتوے اندازد و سعاد

کتاب را بہ لوامع انوار برکات معمور می سازد۔

شیخ محمد افضل الہ آبادی

شیخ محمد افضل الہ آبادی قدس سرہ سر حلقۂ خلفاء حضرت میر سید محمد کالپوی است قدس اللہ اسرارہما۔ مہر سپہر ولایت و کوکب دری اوج ہدایت بود و فضائل صوری و معنوی فراہم داشت۔ نسبش بہ سیدنا عباس عم النبی صلی اللہ علیہ وسلم منتہی می شود و غیر بنی الخلفاست۔

ولادت او شب دہم ربیع الاول سنہ ثمان و ثلثین و الف (۱۰۳۸) دست داد و در آغاز حال بطور طلباء پورب در بعضے امصار تنقل و ترحل نمود و نزد قاضی محمد آصف کہ از متوطنان بعض قریات الہ آباد بود و قضاء بلدہ مذکور داشت۔ و از شاگردان مُلّا عبد السّلام دیوہ است و مولانا نور الدین جعفر جونپوری و دیگر فضلا عصر تلمذ کرد۔ و در فضائل رسمی شانے عالی بہم رساند۔ و در عمر بیست و پنج سالگی بہ سعادت ارادت میر سید محمد کالپوی قدس سرہٗ فائز گشت و نعمتِ برکت محمدیہ فراوان اندوخت و بہ اجازت و خلافت مستسعد گردید۔

اصل وطن او سید پور از توابع غازی پور است بہ اشارۂ پیر در الہ آباد حل اقامت افگند۔ و بہ تلقین اصحاب و تعلیم آداب مشغول گشت حق تعالیٰ قبول خاص عام عطا کرد و طالبان بسیار از فروغ التفاتش چراغ دل برافروختند۔

تصانیف عربی و فارسی وافر دارد از انجملہ حل مثنوی مولانا روم بین الجمہور مشہور است

روز جمعہ پانزدہم ذی الحجہ سنہ اربع و عشرین و مأتہ والف (۱۱۲۴) بہ عالم علوی شتافت۔ مرقد منور در الہ آباد یُزَارُ وَ یُتَبَرَّکُ بِہٖ

شیخ محمد یحییٰ

شیخ محمد یحییٰ المعروف بہ شیخ خوب اللہ الہ آبادی برادر زادۂ حقیقی و داماد و سجادہ نشین شیخ محمد افضل است قدس اللہ اسرارہما بحر مواج علوم شریعت و طریقت

بود۔ و جواہر سیراب در دامن دریوزہ گران کوچہ طلب می ریخت

درسنِ دوازدہ سالگی نہال استعدادش بتربیت عم بزرگوار نشو ونما یافت۔ واز بحث حال کافیہ ابن حاجب حالش برگردید و تا منتہای تحصیل از خدمت شیخ استفادہ نمود۔ و مدتہا مدارج سلوک درنوردید۔ و بشرفہ کمال و تکمیل عروج فرمود و بخلافت و دامادی حضرت شیخ اختصاص یافت۔ و بعد ارتحال شیخ باستحقاق نائب مناب گشت و قبولی عظیم یافت و خارق عادات بسیار سرزد و کتب و رسائل کثیرہ تصنیف کردہ در کشف مشکلات علوم ظاہر و باطن شانے بلند داشت مکتوبات ایشان در چہار مجلد برہانی است جلی بر علو فطرت و کمال تبحر۔

شب دوشنبہ یازدہم جمادی الاولیٰ سنہ اربع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۴) در جوار رحمت آسود و آیۂ کریمہ "لقد رضی" تاریخ است۔ مرقد مطہر در پہلوی قبر شیخ محمد افضل قدس اللہ اسرارہما

شیخ محمد فاخر بمصداق فعززنا بثالث زیب سجادۂ ابوین و فرع آسمان سای اصلین طیبین است۔ صاحب صفات رضیہ و مناقب سنیہ۔ اساس محکم مدارج علیا قیاس منتج ولایت کبریٰ۔ میزان عدل نقلیات۔ برہان نقد عقلیات۔ تشرع بدرجۂ کمال داشت و ہمیشہ ہمت بتعدیل قسطاس شریعت می گماشت۔ بسیار کشادہ دست شگفتہ پیشانی بود فتوح ذخیرہ نمے ساخت و یگانہ و بیگانہ را بہ احسان بیدریغ مے نواخت اکثر اوقات در سفر گذرانید۔ در جمیع اسفار جمعی کثیر از ابناء سبیل بہ اوے پیوستند۔ شیخ از ماکولات و ملبوسات خبر ہمہ مے گرفت۔ و مادامی کہ عامہ رفقا طعام بہم نمے رسید خود بہ اکل تنہا نمے پرداخت۔

از عنفوان شعور بخدمت والد ماجد و برادر کلان خود شیخ محمد طاہر تلمذ نمود۔ و کتب تحصیلی مرتب گذرانید و بر صدر استادی نشست و در سفر حجاز میمنت طراز علم

حدیث از مولانا و استاذنا شیخ محمد حیات مدنی قدس سره سند نمود۔ جوہر فہم و ذکای او از بس عالی اُفتادہ بود و در مقدمات غامضہ علمی بسرعت تمامتر می رسید۔

جد امجدش شیخ محمد افضل او را در صغر سن مرید ساخت و تربیت حوالہ شیخ محمد یحیی کرد۔ مشارٌ الیہ در ظل پدر بزرگوار تربیتہا یافت و مجاز و مرخص گردید و بعد ارتحال والد ماجد جانشین گشت۔

در حدود سنہ اربع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۴) والد فقیر با نواب مبارز الملک سربلند خان تونی ناظم صوبہ الہ آباد وارد این شہر شد۔ و فرزندان و قبائل را از بلگرام دران مقام طلبید۔ و با اہل بیت فقیر و اہل بیت شیخ محمد افضل قدس سرہ اتحاد و ارتباط بدرجۂ کمال شد۔ و چون محرر اوراق در سنہ سبع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۷) از کشور سندھ معاودت نمود و در شاہجہان آباد خبر اقامت اہل بیت خود بہ الہ آباد شنیدہ راست از اکبر آباد بہ الہ آباد شتافت با اعزہ کرام دلبستگی تمام بہم رسید و ایام اقامت آن بلدہ بہ مجالست و موانست این اکابر بحظ وافر گذشت۔ والحال آن عہود حمی بیاد می آید و ناخن حسرتی بر دل می زند۔

وعمدہ جہت جامع با این اعزہ اخوت طریقت است کہ سلسلۂ جانبین بحضرت سید محمد کالپوی قدس سرہٗ متصل می شود۔ و با شیخ محمد فاخر جہتی دیگر ضم شد کہ علم حدیث در مدینہ منوّرہ از یک استاد سند کردیم یعنی مولانا و مخدومنا شیخ محمد حیات السندی المدنی قدس سرہٗ

شیخ محمد فاخر در سنہ تسع و اربعین بعد مائتہ و الف (۱۱۴۹) عازم حرمین شریفین شد و در سنہ خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۰) باین سعادت فائز گشت۔

و در ہمین سال راقم الحروف احرام بیت اللہ بست و سفر دریا بانجام رسانید نوزدہم محرم سنہ احدی و خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۱) بہ بندر جدہ نازل شد۔

مشارٌالیه درجده تشریف داشت وخبر مقدم فقیر از مردم جهازی که دو روز پیش از جهاز ما رسیده بود استماع یافته برلب دریا چشم درراه انتظار داشت۔ بمجرد نزول از کشتی ہم آغوش ملاقات شدیم طرفه سروری دست داد و کلفتهای غربت بیکبار رخت سفر بربست از جده باتفاق بمکّه رسیدیم و دیدهٔ نیاز برآستان رب العزّت تعالی شانهٗ مالیدیم۔

مشارٌالیه (شیخ محمد فاخر) دراوائل سنه احدی وخمسین ومأته والف (۱۱۵۱) برجهازی که راقم الحروف رفته بود معاودت نمود وبوطن مالوف برگشت۔ ودرسنه اربع وخمسین ومأته والف (۱۱۵۴) کرت ثانی داعیهٔ حرمین شریفین مصمم ساخت۔ و رخت کوچ از اله آباد بربست

ودرین سفر سید غلام حسن برادر اعیانی فقیر برفاقت شیخ ارادهٔ حرمین شریفین کرد۔ بعد طی مراحل داخل بندر سورت شدند وبیست وچهارم محرم سنه خمس و خمسین ومأته والف (۱۱۵۵) درکشتی نشستند ناگاه دران بحر پرشور جهازات قوم مرہته دکن که از چندی بندر بسبی را ازدست فرنگیان انتزاع نموده در دریا قطع طریق شعار ساخته اند نمودار شد۔ بیست ونهم محرم سنه خمس وخمسین ومأته والف (۱۱۵۵) وقت صبح بضرب توپها آتش حرب اشتعال گرفت۔ هنگام نماز عصر گوله توپی تختهای بسیار متابل یکدیگر سوراخ کرده به سید غلام حسن رسید۔ شیخ محمد فاخر مکتوبے به فقیر فرستاد درانجا می نویسد که:۔

”میر غلام حسن چون مُرغ نیم بسمل درحرکت شدند گفتم میر صاحب شما شهید شدید کلمه بخوانید۔
”ماهم اگر قسمت است بشما ملحق مے شویم۔ لبهای شریف ایشان درحرکت بود۔ چون در اجل
”موعود۔ اندکی توقف دیدم بار بار مقیدمے شدم که کلمه بخوانید۔ اول سخن که از ایشان سرزد
”این بود که می خوانم وبه این نہج مے خوانم لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰه

"علیه وسلم گفتم بخوانید ہمین بکارے آید - باز گفتند خوب شد آنچه شد و پرسیدند امروز
"کدام روز است گفتم پنجشنبه - متبسم شدند - غالباً بیاد حدیثے که در فضل موت روز جمعه وشب
"آن وارد شده در تبسّم آمدند - والا کدام وقت تبسّم بود - باز گفتند من نماز عصر نخوانده ام مرا
"تیمم سازید - به تیمم نماز عصر بر پشت غلطیده خواندند و بدستور مغرب و عشا - تمام شب پیش
"ایشان نشسته بودم کلمه مے خواندند - درمیان حرفے ہم می گفتند - یک یک رفقا را طلبیده
"استعفا کردند و کلمه خوانان شب را بآخر رسانیدند - ہرگز اثر جزع از ایشان ظاہر نشد
"می گفتند ہرگز اثر درد معلوم نمے شود - مزاجی که سابق داشتم دارم این چگونه زخم است
"که اثرے از شدت سکرات با این زخم جگر دوز نیست - وقت صبح که به نماز برخاستم ایشان
"را آشنا نیافتم - بعد از نماز دیدم انتقال رُوح شده است اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَیْهِ رَاجِعُوْنَ
"در عرشهٔ کشتی غسل داده و تکفین نموده و نماز خوانده بدریا سپردیم - باوجود آنکه آب ساکن بود
"و ہوا غیر متحرک - جثهٔ ایشان چون تیر از جہاز دور تر رفت - تا بدن مبارک ایشان بر جہاز
"بود وجه جہاز جانب مکّهٔ معظّمه بود - بعد از ان غنیم جہاز را قابض گردید زخمے شدن میر غلام حسن
"روز پنجشنبه و انقطاع نفس روز جمعه سلخ محرم سنه خمس وخمسین ومأته والف (۱۱۵۵)
" انتهی المکتوب ملخصا -

میرزا عنایت اللّٰہ بیگ اندجانی متخلص به راجی این مصراع تاریخ یافت ؎

"شہید شد به رہِ کعبه سیدِ سندم"
۱۱۵۵

دمور کلمات شرارے از آتشکدۂ دل بیرون مے دہد ۔ رباعی

تارِ نفسم گسسته شورم بردند | بازوی مرا شکسته زورم بردند
داغ است دلم که رفت نورِ بصرم | نارم بگذاشتند و نورم بردند

از ظہور این سانحه شگرف عبرتے دست داد و برأی العین مشاہده اُفتاد که بے عنایتِ
ازلی کثرت اسباب کارے نتواند ساخت - و بے جنبش ابروی قضا صد ہزار ناوک

صیدی نتواند انداخت - برادر شہید باسامان طریق وفراوان رفیق جادہ پیما شد و
بندہ تنِ تنہا بے زاد ورِاحلہ از وطن مالوف سر بہ صحرا زد نیرنگی قدرت تماشا باید کرد
کہ طوفان حوادث خاک اورا بر بادِ فنا داد - و بدرقہ عنایت سرمدی بندہ را در آغوش
امن وامان بہ منزل مقصود رسانید و بدستور باز آورد الحمد للہ والمنہ برادر شہید اگرچہ
بمنزل نارسیدہ غریق لجۂ فنا شد اما در حقیقت چست تر بمنزل رسید وشاہد مقصود بروجہ
اتم در آغوش کشید بحکم وَمَنْ يَّخْرُجْ مِنْۢ بَيْتِهٖ مُهَاجِرًا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ
ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهٗ عَلَى اللّٰهِ -

وحضرت لسان الغیب قدس سرہٗ فرماید ؎

دست از طلب ندارم تا کار من برآید | یا تن رسد بجانان یا جان ز تن برآید

ودیگرے سرآید ؎

بہر نحوی کہ باشد کام خود را از تو می گیرم | ترا یا دست من یا خون من در گردن آمشب

ازین دو صورت اول نصیب ما شد وثانی نصیب شہید مرحوم - واورا رتبۂ دیگر عظیم تر
حاصل گشت یعنی سرخ روئی بجرعۂ شہادت کہ شرف این رتبہ حاجت بشرح ندارد

القصہ بعد شہادت سید غلام حسن کفار غالب آمدند وجہاز را بامتاع ومسلمین
گرفتہ بہ بندر بسبی بردند وبحال شیخ محمد فاخر این قدر ترحم کردند کہ سوارے از
جانب خود دادہ از بسبی بسورت رسانیدند - واشیاء واسباب ایشان را جز صندوق
کتب ہمہ را بتصرف آوردند - شیخ محمد فاخر بانتظار موسم جہاز در سورت توقف کرد و در
ماہ صفر سنہ ست وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۶) بر جہاز عازم جدہ نشست - قضارا
جہاز بہ تباہی شد - وبہ کنار بندر مخا رسید - شیخ چند ماہ در مخا اقامت کرد و در سموک
کشتی متوجہ مکہ معظمہ گردید - وببیست و دوم رمضان سنہ ست وخمسین ومأتہ والف
(۱۱۵۶) بحرم آمن واصل شد - وہم درین سال حج روز جمعہ کہ آن را درعرف حج اکبر

مے گویند- دریافت- و در سنہ تسع وخمسین و مأتہ والف (۱۱۵۹) باز بہ ہندوستان
عطف عنان نمود- و در جمادی الاولی سال مذکور از بندر سورت روانہ پیشتر گردید-
برادر فضائل مرتبت میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ قلمی نمود کہ:-

"شیخ محمد فاخر در رجب سنہ تسع وخمسین و مآتہ والف (۱۱۵۹) بہ شاہ جہان آباد تشریف
"آوردند- فقیر را از ملاقات مسرتہا حاصل شد وبعض رؤیا کہ در ملاقات ایشان دیدہ بودم
"وبعید از عقل مے نمود- بقدرت حق سبحانہ وتعالیٰ صادق برآمد- ومیرزا خان جانان
"مظہر از ملاقات ایشان بسیار محظوظ شدند و باہم صحبتہا گذشت ششم رمضان سال مذکور
"نقل مکان بخانہ فقیر کردند ہشتم منہ رخت کوچ بربستند و در ہمین ماہ بہ اکبر آباد رسیدند
"وبیست وسیوم متوجہ الہ آباد شدند انتہی

شیخ یک سال در الہ آباد ماند و در ماہ شوال سنہ ستین و مآتہ والف (۱۱۶۰) از
راہ بنگالہ عازم دریای محیط شد کہ از انجا در جہاز نشستہ سرے بحرین کشد- و در
عظیم آباد و مرشد آباد و دیگر امصار سر راہ حکام خدمتہا بتقدیم رسانیدند- از بندر
ہوگلی بر جہاز نشست- قضارا مسافت چند روز قطع کردہ چوبے از جہاز شکست
سہ ماہ جہاز در دریا بتباہی ماند آخر الامر بہ موضع چاٹگام کہ منتہای دیار شرقی
عمل پادشاہ ہند است از جہاز فرود آمد و بہ علت موسم برشکال سہ چہار ماہ در چاٹگام
گزرانید از راہی کہ رفتہ بود بہ الہ آباد برگشت- درین مرتبہ نیز حکام سر راہ نذور
فراوان گذرانیدند- قریب دو ماہ در الہ آباد ماندہ قصدِ شاہ جہان آباد کرد
وبیست و پنجم رمضان سنہ اثنتین وستین و مآتہ والف (۱۱۶۲) واصلِ آن شہر
شد- وچندی بہ اقامت آنجا پرداخت و باز نطاق ہمت بزیارت حرمین شریفین بر
بست- ومحض بہ ارادۂ ملاقات راقم الحروف اول قصد دکن کرد- و غرۂ شعبان
سنہ اربع وستین و مآتہ والف (۱۱۶۴) از شاہجہان آباد روانہ شد و پنجم

ذی الحجہ سال مذکور بہ برہان پور رسید۔ فلک ناتوان بین فرصت نداد کہ بہ رویت یکدیگر کہنہ تمنا برآید۔ بعد عبور دریای نربدا بیماری سرسام اوراعارض شد۔ وپس از وصول برہان پور بیماری قوت گرفت ویازدہم ذی الحجہ روز یکشنبہ وقت اشراق سنہ اربع وستین ومائتہ والف (۱۱۶۴) جان عزیز را در راہ بیت اللہ فدا ساخت تاریخ تولد او کہ در سنہ عشرین ومائتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد "خورشید" ۲۰ است وتاریخ انتقال "زوال خورشید" ۶۴ عمرش چہل وچہار سال۔

درحالتِ مرض وصیت کرد کہ "از مشائخ برہان پور۔ شیخ عبد اللطیف قدس سرہ درکمال تشریع بودند وبرمرقد مبارک ایشان بدعتہای اہل زمان بہ عمل نمی آید مرا درجوار ایشان دفن سازند۔ موافق وصیت بعمل آوردند

واحسرتا کہ این چنین صاحب کمال درایام شباب ازین عالم رحلت کرد وداغ مفارقت بر دلِ یاران گذاشت۔ سپہر دوار اگر عمرہا چرخ زند مشکل کہ چنین ذات قدسی صفات بہم رساند۔

قول میرزا جانجانان است کہ:۔

"بسیارے از کبراء دین رامشاہدہ نمودم بعد از یازدہ صد السال یک شخص کہ عبارت از شیخ محمد فاخر است موافق کتاب وسنت دریافتم۔"

ونیز قول میرزا است کہ:۔

"بسا ارباب کمال را برخوردم آن قدر کہ نزد شیخ محمد فاخر ارزان شدم ہیچ جا اتفاق نیفتاد"

یعنی میرزا برخلاف وضع خود بہ ملاقات شیخ محمد فاخر اکثر مے رسید

شیخ محمد فاخر صاحب دیوان است۔ این چند بیت از انجا فراگرفتہ شدہ

بباغِ عاشقی از میوہ وگل نیست سامانے	کنم بادام ونرگس را فدائے چشم گریانی

آئینہ باصفائی رخت روگرفتہ است	گل پیش آن دہن دہنِ بوگرفتہ است

دارم دلے کہ بردم تیغ ست راہ او | مژگانِ چشمِ یار بود سیر گاہ او
برمیان بر زدہ دامان زکجاے آئی | مرحبا گر بشکارِ دلِ ما می آئی
حُبِ دنیا می فریبد خاطرِ افسردہ را | گوشمالی می دہد روباہ شیرِ مُردہ را
مور را در خمِ زلفِ تو بہ بینند مارے | عینکِ داغِ دلم از چہ کلان بین شدہ است
مرا از آمد و رفتِ نَفَس روشن شد این معنے | کہ اقبالِ جہان در دم زدن ادباری گردد
دنیا عزیز کردۂ دنیا طلب بود | از التفات شوی بود قدرِ زن بلند
کنند گور پرستان زیارتِ زاہد | کہ زیرِ گنبدِ دستار زندہ در گور است
بعد مردن نیز بارم نیست بر دوشِ کسے | ہمچو رنگِ گل عدم پیمایم از پرواز خویش
در گلستانی کہ ما رنگِ تماشا ریختیم | آسمان یکبال برہم خوردۂ طاؤس بود

رباعی

تا پیرو چار یار اخیار نۂ | از چار اصول دین خبردار نۂ
در طبع تو این چہار عنصر باہم | تا ہست باعتدال ۔ بیمار نۂ

رباعی

گرتن بہ بلاہای قضا نتوان داد | از کف سر رشتہ رضا نتوان داد
در ہر چہ نشد مگو چنین بایستے | تعلیم خدائی بخدا نتوان داد

(۹۸) افضلی ۔ شیخ محمد ناصر

برادر اعیانی شیخ محمد فاخر زائر است ۔ کسب کمالات از حاشیۂ محفل والد ماجد خود شیخ محمد یحیی و برادر کلان خود شیخ محمد طاہر قدس اللہ اسرارہما نمود ۔ و از علوم صوری و معنوی بہرۂ وافر اندوخت ۔

جد بزرگوارش شیخ محمد افضل او را در خورد سالی مرید گرفت ۔ و بہ دست

تربیت شیخ محمد یحییٰ حوالہ نمود۔ وبعد فوت پدر والاگہر بر مسند آباء کرام مربع نشست۔ وطریقۂ انیقۂ اسلاف را باہتمام تمام نگاہبانی فرمود۔

فیما بین فقیر و او اخلاص خاصے بود۔ حیف کہ در ریعان جوانی آن شجر سایہ افگن از پا اُفتاد و این حادثہ بیست ویکم جمادی الاولی روز چہارشنبہ وقت نماز مغرب سنہ ثلث وستین ومائة والف (۱۱۶۳) واقع شد و پائین روضہ منورۂ شیخ محمد افضل جدخودش مدفون گردید۔

مسودہ اوراق در تاریخ وفات مشارٌ الیہ وشیخ اسد اللہ غالب کہ ذکرش می آید۔ مے گوید؎

افضلی شیخ کامل و غالب | آرمیدند در ریاضِ ارم
سال تاریخ گفت غمزدۂ | آہ رفتند ہر دو زین عالم ۱۱۶۳ھ

ذکاء ذہن بدرجۂ کمال داشت وشعر بسرعت تمام می گفت۔ صاحب دیوان است؎

صفای خاطر روشندلان ہمین سخن است | چو صبح صافی آئینہ ام زدم زدن است
زاہد از خلوت نشینی فکر صیدِ عام کرد | چون نگین در حلقۂ خود در ازبرائے نام کرد
سخنور چون بمیرد شعر او مشہور تر گردد | کہ صافی تر کند گرو یتیمی آب گوہر را
لبِ گزیدۂ اغیار را چہ بوسہ زنم | عقیق کندۂ نامِ دگر چہ کار آید

(۹۹) غالب۔ شیخ اسد اللہ

دخترزادۂ شیخ محمد افضل الہ آبادی است وبرادر خالہ زادۂ شیخ محمد ناصر افضلی اصلش از جونپور است۔ جد کلانش سجادہ نشین شیخ محمد افضل جونپوری اُستاد علامۃ العصر ملا محمود جونپوری بود۔ غالب بانتساب افضلین تفاخر داشت۔ جوان صاحب استعداد شایستہ بود۔ ہمیشہ رگ خامۂ سخن ریز را بہ نشتر اندیشہ مے کشود۔

وقتیکه راقم الحروف از دیار سندھ بولایت ہند معاودت نمود۔ مقارن طلوع ہلال رمضان المبارک سنہ سبع واربعین و مائۃ والف (۱۱۴۷) داخل الہ آباد گردید۔ مشارٌ الیہ این رباعی گفتہ ضیافت طبع فرستاد ؎

چون کرد ورود سوی من یار سعید   فی الحال مہِ نو بفلک گشت پدید
از بسکہ فزود عشرت از آمدنش   ماہِ رمضان برای من شد مہِ عید

او اخر ایام زندگانی بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد آمد و نہم ذی القعدہ سنہ ثلث وستین و مائۃ والف (۱۱۶۳) از لباس حیات مستعار عاری شد و دران شہر مدفون گردید۔

از افکار اوست ؎

دل دیوانۂ دارم کہ خاموشی است تقریرش   برنگِ زلف خوبان بی صدا اُفتادہ زنجیرش
گذر از کوچہای تنگ کو صاحب دماغان را   نمی آید برون از خامۂ نقاش تصویرش
سیر مہتاب دو چندان کند آرایشِ حسن   سایۂ زلف برخسارِ تو زلف دگر است
پی بفکرِ آن دہان از یاد ابرو مے برم   تیغ قاتل رہبر و ملک عدم را جادہ است
زبیماری بیفتد تا بہر جا سرمہ را نازم   عصای آبنوسی داد از دنبالہ چشمش را
روز محشر غبارِ تربتِ ما   دامن بو تراب مے خواہد

(۱۰۰) مخمور مرشد قلی خان

نام اصلی او میرزا لطف اللہ است پدرش حاجی شکر اللہ تبریزی از ایران دیار وارد ہندوستان شد و در بندر سورت طرح توطن انداخت۔

مرشد قلی خان در بندر سورت سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) متولّد شد سال ولادت این مصرع مستفاد مے شود ؎

"بر سپہر سعادت آمد ماہ"
۱۰۹۵ھ

بعد از آنکہ سنین عمرش بسر حد تمیز رسید در خدمت آقا حبیب اللہ اصفہانی کہ از فضلاء مقری و از شاگردان رشید آقا حسین خوانساری بود و در بندر سورت سکونت داشت۔ بتحصیل علوم پرداخت و بقدر فضائلی اکتساب نمود

بعد فوت والد بر سبیل تجارت جانب بنگالہ رفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگالہ جوہر قابلیت او دریافتہ صبیۂ خود را در عقد ازدواج او در آورد۔ و از حضور سلطانی بمنصب عمدہ و خطاب مرشد قلی خان سرافراز شد و سالہا بصوبہ داری ممالک اودلیسہ فرق امتیاز افراخت

آخر از ورق گردانی روزگار و دغاسازی نوکران خود از دار الامارۃ بیجا شد و خود را در ظل نواب آصف جاہ ناظم دکن کشید و مدتی با او بسر برد۔ انجام کار در حیدر آباد (دکن) رخت اقامت انداخت۔ و شانزدہم رمضان سنہ اربع وستین و مائۃ والف (۱۱۶۴) مسافت زندگانی بپایان رسانید[۱]۔

در شعر زبان خوبی دارد۔ و مضامین تازہ ہم یابد۔ دیوان محفوظ بخط خودش بنظر در آمد و این چند شعر فرا گرفتہ شد۔

کو ساغر مے تا دمے از ہوش خود افتم	مانند سبو دست در آغوش خود افتم
پشت فلک بخاک رساند غرور ما	کہسار را کند کمر سنگ زور ما
بسانِ شیشۂ ساعت رفیقِ کار پیدا کن	بیک ساعت زمین و آسمان را زیر و بالا کن
باشد دو جہان قائم از ان ذات یگانہ	برپا چو کمان است بیک تیر دو خانہ
تعجب نیست بد طینت اگر حاجت روا گردد	کہ زخم کہنہ را خاکسترِ عقرب دوا گردد
ز دونان کی بجو د در ماندگان را کار بکشاید	گرہ امکان ندارد باز از انگشت پا گردد

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۷۵۴ ذیل تذکرۂ مؤتمن الملک جعفر خان۔

زان نسبتی که هست بسنگ آبگینه را ‌ ‌ ‌ ای سنگدل شکست من آخر شکست کیست

بگلزار محبت رشتهٔ گلدسته را مانم ‌ ‌ ‌ که عمرم جمله صرف اجتماع دوستان گردد

سر از مضمون آن زلف سیه بیرون نمی آرم ‌ ‌ ‌ که در چشمم چو مکتوب مرکب خورده مے آید

تسکین دل ز صحبت روشندلان طلب ‌ ‌ ‌ آئینه بیقراری سیماب مے برد

چرا بسر نرود زود دفتر ایام ‌ ‌ ‌ که خود بخود ورق این کتاب مے گردد

مے زداید چو نگین سجده سیه روئی را ‌ ‌ ‌ کاش پیشانی خود وقف زمین می کردم

می فریبد نازنینان را بهر صورت که هست ‌ ‌ ‌ کاش چون آئینه من هم جوهری می داشتم

چون درختی که زهر شاخ دهد ریشه بخاک ‌ ‌ ‌ در سجود تو ز هر عضو زمین گیر شدم

منم آن مست که گر مے ندهد دست بهم ‌ ‌ ‌ بفشارم لب ساقی و به پیمانه کنم

رتبهٔ شخص فزاید ز صفاے باطن ‌ ‌ ‌ چون نگینے که گذارند ورق در ته او

درین چمن بچه امید خوش کنم دل را ‌ ‌ ‌ چو نخل موم ندارم بخود گمان ثمرے

پندار از ضعیفان کار سنگین بر نمے آید ‌ ‌ ‌ که کوهی می شود صورت پذیر از خامه موئی

(۱۰۱) اقدس میر رضی شوستری

والد او سید نورالدین شیخ الاسلام بلدهٔ شوستر بود۔ و منصب شیخ الاسلامی آن دیار از قدیم الایام به آبا و اجداد او تعلق دارد۔

ولادت میر رضی در شوستر سنه ثمان وعشرین و مائة و الف (۱۱۲۸) واقع شد از آغاز شعور دامن به کسب فضائل بر زد۔ و علوم عقلی و نقلی در شوستر از خدمت والد خود۔ و بعضی از فضلاء آن دیار اخذ نمود۔ بعد از ان شبدیز سیاحت جولان داد و اصفهان و قم و کاشان و سائر بلاد عراق عجم را تماشا کرد۔ درین اماکن نیز بتحصیل علوم پرداخت۔ و ایضا عراق عرب را سیر نمود و پیشانی سعادت در عتبات

عالیات مالید۔ آنگاہ نطاق عزم بگلگشت ہندوستان بربست۔ و در سنہ تسع واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۹) از بندر بصرہ بہ بندر سورت رسید۔ و ایامی درین شہر توقف نمودہ ازراہ دریا سری بدیار بنگالہ کشید و در سایۂ عاطفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگالہ بصیغۂ مصاحبت مدتے بسر برد۔ و بعد از انتقال نواب مذکور رفاقت نواب مرشد قلی خان صوبہ دار اودلیسہ برگزید۔

و چون مرشد قلی خان بہ دکن آمد میر ہم مرافقت نمود و بعد چندی از مرشد قلی خان جدا شدہ در ظلال مرحمت نواب آصفجاہ خدیو کشور دکن مدتے روزگار گذرانید۔

چون مسلک او وارستگی و استغناست آخر الامر دست از مصاحبت نواب آصفجاہ برداشتہ در حیدر آباد دکن گوشۂ انزوا گرفت و با یکی از سادات تفرش کہ از مدتی متوطن حیدر آباد اند وصلت نمودہ بتأہل پرداخت۔

فقیر را اول در لشکر نواب آصفجاہ سنہ ستین ومأتہ والف (۱۱۶۰) با میر ملاقاتہای مستوفی دست داد۔ بعد ازان در سنہ خمس وستین ومأتہ والف (۱۱۶۵) ورود فقیر بہ حیدر آباد صورت بست و دید وا دید مکرر بعمل آمد۔

امروز میر بے نظیر زمان است و در طلاقت لسان وصنوف فضائل ممتاز اقران۔

صریر کلک اقدس سامعہ می افروزد ؎

ظالم از عربدہ بار ستم خویش کشد — عقرب از کجروشی بر سر خود نیش کشد

نباشد خودنمائی مردم افتادہ از یارا — کہ رنگینی نباشد سایہ گلہاے رعنا را

عمر بہیچ مے رود رحم و جفاے یار کو — وصل سبک عنان چہ شد ہجر گران وقار کو

نرم شو کز سخت گیران کار صورت گیر نیست — خامۂ فولاد ہرگز لائق تصویر نیست

رفتہ رفتہ ظلم گردون بیشتر از عدل شد — این کمان ازبسکہ بکجا ماند آخر خانہ کرد

پرتو خورشید را آئینہ سازد گرم تر — مہر کم را سینہ صافیہا فراوان مے کند

ریاضت در جہادِ نفس باشد حربۂ مردان | خوش آن پہلو کہ ترکش بند نقشِ بوریا گردد
سخت رو یان فارغ انداز کاوشِ اہلِ جہان | در زمینِ سخت رسمِ کندنِ بنیاد نیست
دولتِ بے زنگان سرمایۂ سنگین دلی ست | خاک چون یاقوت گرد سنگ خارا می شود
تا چند بار خاطرِ دلہا توان شدن | یک چند گر بہ سیر گلستانم آرزوست

(۱۰۲) حزین بن شیخ محمد علی،

سلسلۂ نسبش بہژده واسطہ بہ شیخ زاہد گیلانی مرشد شیخ صفی الدین اردبیلی جد سلاطین صفویہ می پیوندد۔

و مولد و منشأ شیخ اصفہان است۔ چون نادر شاہ بر ممالک ایران استیلا یافت و امنی کہ در عہد سلاطین صفویہ بود برہم خورد۔ شیخ رخت سفر بہ دیارِ ہند کشید و در سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) از راہ دریا بہ بندر تتہ رسید۔ و از طریق سیوستان و خدا آباد وارد بلدہ بھکر گشت۔

اتفاقاً دران ایام عطف عنان فقیر از سندہ بجانب ہند واقع شد و در بلدۂ بھکر با شیخ ملاقاتہا دست داد۔ جامع علوم عقلی و نقلی است و در نظم و نثر مرتبۂ بلند دارد۔

آخر از راہ ملتان و لاہور متوجہ دار الخلافہ دہلی شد۔ و قریب چہاردہ[۱۴] سال درین شہر بعنوان انزوا اقامت گزید۔

و در سنہ احدی و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۱) از شاہجہان آباد برآمدہ چندی در اکبراباد وقفہ کرد و ازانجا بہ شہر بنارس شتافت۔ و بعد چندے ازانجا بہ عظیم آباد پٹنہ رفت

در بھکر جزوے از اشعار طبع او بہ دستخط خود تواضع فقیر نمود۔ و اکنون دیوان

شیخ بخط خودش شخصی نزد فقیر آورد۔ فرصت انتخاب نہ شد۔

این چند بیت از نتائج طبعش کفایه است ؎

شمع را شعلۂ مسلسل ز دل آید بیرون　　آه دل سوخته کان منفصل آید بیرون

باشد بہ چمن ہر رگِ گل دامِ ہوسہا　　رشک است بآزادیِ مرغانِ قفسہا

پیش از ظہور جلوۂ جانا نہ سوختیم　　آتش بسنگ بود کہ ما خانہ سوختیم

ای وای بر اسیری کز یاد رفته باشد　　در دام مانده باشد صیاد رفته باشد

شادم کہ از رقیبان دامن فشان گذشتی　　گو مشتِ خاکِ ما ہم بر باد رفته باشد

دلم ز وعده بر آتش فگندی و رفتی　　بیا کہ سوختنِ این کباب نزدیک است

(۱۰۳) متین۔ میرزا عبد الرضا صفاہانی

از صاحب طبعان حال و نکتہ سنجان بلند مقال است۔ سلسلۂ نسبش بہ مالک اشتر رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی مے شود۔

مولد و منشأ او اصفہان است۔ مدتہاست کہ بسیر ہند تشریف آورده اول بانواب برہان الملک سعادت علی خان نیشاپوری ناظم صوبۂ اودھ۔ قرین اعتبار بسر مے برد۔ و بعد انتقال برہان الملک رفاقت نواب ابو المنصور خان صفدر جنگ برگزیده

فقیر در بلدۂ لکھنؤ او را دیدم چنانچہ در ترجمۂ سید جعفر روحی تحریر یافت۔ مردی درویش سیرت فانی مشرب است۔ خلق و شگفتگی بمرتبۂ کمال دارد۔ و صحبت او ہمنشینان را سرمایۂ سرور مے افزاید۔

صاحب دیوان است اما اشعار ایشان بفقیر کم رسیده۔ رباعی

نو خطِ چہره نیاز است مرا　　در ہر سرِ موی خویش ناز است مرا

صد بار چو برگرد سرش مے گردم یک دورۂ تسبیح نماز است مرا.

(۱۰۴) آرزو-سراج الدین علی خان اکبر آبادی

از شعراء حال - و تازہ گویان خوش خیال است - قریب پنجاہ[۵] سال است که در گلستان سخن عندلیبی می کند و بدستیاری ثعبان قلم بازار سحر آفرینان می شکند - فقیر در حین تالیف این کتاب دوستی نامہ مشتمل بر طلب ترجمہ بقلم آورد - مشارٌالیہ بمنطوق وَ اِذَا حُیِّیْتُمْ بِتَحِیَّۃٍ فَحَیُّوْا بِاَحْسَنَ مِنْهَا عمل نمود - و مکرر بہ تحریر جواب و ارسال احوال و اشعار خود مسرور ساخت و قلمی نمود کہ :-

"فقیر بخدمت میر عبد الجلیل مرحوم بلگرامی مکرر مستفید شدہ و صحبتِ شعر اتفاق افتاد - حالا بادۂ ارتباط دو آتشہ شد و گل دوستی رعنا گشت"

نسب آرزو از جانب پدر بہ شیخ کمال الدین خواہر زادۂ شیخ نصیر الدین محمود نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیْحَہٗ و از جہت مادر بہ شیخ محمد غوث گوالیاری شطاری عطاری رَوَّحَ اللّٰہُ رُوْحَہٗ منتہی می شود -

و نسب شیخ محمد غوث بہ شیخ فرید الدین عطار نیشاپوری عُطِّرَ ضَرِیْحُہٗ مے پیوندد و لہذا ایشان را عطاری گویند -

ولادت شیخ سراج الدین در منتہای مائۃ حادیۃ عشر (۱۱۰۰) واقع شد - از بدو شعور بہ تحصیل علوم رسمیہ پرداختہ - و در سن چہاردہ سالگی خود را بہ سخن مشغول ساختہ - و تا بیست و چہار سالگی کتب متداولۂ درسی در خدمت فضلاء عصر گزرانیدہ در فنون فراوان استعداد بلند بہم رسانیدہ - سپس در سلک منصبداران پادشاہی در آمد -

و در اوائل سلطنت محمد فرخ سیر بخدمتے از خدمات گوالیار مامور گردید و در

سنه اثنتین وثلثین ومائة والف (۱۱۳۲) به دار الخلافه شاهجهان آمد وازان وقت تا زمانِ حال درین شهر بسر می برد۔ وهنگامهٔ سخنوری گرم دارد

صاحب فراوان تصانیف است مثل رساله "موهبتِ عظمیٰ" در فن معانی ورساله "عطیه کبریٰ" در فن بیان۔ هردو بزبان فارسی بطریق "مفتاح" و "تلخیص" که سابق کسی برین منوال ننوشته۔ وفرهنگ "سراج اللغة" بطور برهان قاطع و "چراغ هدایت" در بیان لغات واصطلاحات شعراء جدید که در کتب سالفه نیست و "نوادر الالفاظ" مشتمل بر لغات هندیه که فارسی وعربی آن در هند غیر مشهور است۔ و "شرح سکندر نامه" و "شرح قصائد عرفی" و "سراج منیر" اجوبهٔ اعتراضاتِ ابوالبرکات منیر بر اشعار عرفی وغیره ونسخهٔ "دادِ سخن" شرح قصیدهٔ ابوالبرکات منیر که در اعتراضاتِ شیدا بر قصیدهٔ قدسی محاکمه نموده۔ وشرح گلستان مسمی به "خیابان" و تذکرهٔ اکثر شعراء متقدم ومتاخر که درین ایام بتحریر آن اشتغال دارد۔ کلیات او نظماً ونثراً قریب سی هزار بیت است

وبعد ازانکه خط مشارٌ الیه چهرهٔ وصول نمود مختصر دیوانش شخصے تازه از شاهجهان آباد آورد واین ابیات ازانجا سمت تحریر یافت ؎

مگو که چارهٔ دل از سبوسے آید — کدام کار که از دستِ او نمے آید

چند چشمِ دوستی زین ساده لوحان داشتن — چشم حفظ الغیب از آئینه نتوان داشتن

در هوایِ آن پری رو چشم من پرواز کرد — طفل بازی گوش اشکم را کبوتر باز کرد

کجیئے نیست در طریق خدا — بنگین راست می کنند دعا

محض معدومیم و در عالم هویدائیم ما — خوب اگر فهمد کسے تصویر عنقائیم ما

نماند همچو حنا هیچ اختیار مرا — سپرد بسته بدستِ تو روزگار مرا

چو شبنم آبله پیدا ابروی آن گل شد — قماش حسن به بیند که چشم بلبل شد

اگر از ناز بتان اذن تماشا گیرند
از کف آئینه گذارند و دلِ ما گیرند

دفعِ غفلت زندگی افزای انسان می شود
عمر از شب زنده داریها دو چندان می شود

گلرخان تنگ دلم خاطرِ من شاد کنید
چون شود بندِ قبا باز مرا یاد کنید

دلبران باهم آشنا مشوید
مبتلائیم ما شما مشوید

بنوش خونِ دلِ من که خوش نمک دارد
شراب میکده ام لذت گزک دارد

می کند ناز خطِ او نه دمیده است هنوز
بیدماغ است که بنگش نرسیده است هنوز

عرض بے طاقتی خود بچه انداز دهم
بشکنم شیشهٔ دل تا بتو آواز دهم

وحشت آموزِ غزالانم من
شهر استاد بیابانم من

به بزم می پرستان خود نمائی شیخ کمتر کن
بسانِ شمله اسبابِ معیشت را بسر کن

شنیدم از رهِ دور آمد آن شوخِ فریبنده
شود ای کاش شمعِ محفل من ماه آینده

ندارد یاد ایام جدائی چشم مستِ او
حسابی نیست در پیشِ فرنگی سال هجرت را

فریب خوش لبیران خوردن آرزو رسم است
ز روی تجربه گفت این چنین پدر ما را

شکسته پا بنشین آرزو بگوشهٔ صبر
که شاه مملکتِ فقر چون تمر لنگ است

هر که خود تربیتِ خود نکند حیوان است
آدم آنست که او را پدر و مادر نیست

تغافل این همه رسم کجاست جان کسی
بخلف وعده دلم نیز شرمسار تو نیست

گرفت آن مه هندی مه دگر در بر
دگر مپرس حکایت که چند در چند است

اگر مصحفِ عذار تو افتد بدست من
ختم نمی بشوق بیک بوسه کردن است

نیست خالی از تناسب عضو عضوِ آن پری
ساق سیمین دستهٔ آئینهٔ زانوی اوست

چنین که تیغ ز سرگوشی خودم کردی
بخاطرِ تو ندانم چه احتمال گذشت

بدو انداز آسمان را بهر کارِ خاکیان
از بزرگیها بود گر بے وقارم کرده اند

خجالت می کشم بسیار از روی وفای خود
تو گاهی کرده باشی یادِ من یادم نمی آید

حسود پست شد آنجا که بیت خود خواندم — چنانکه بر سر کس خانهٔ فرود آید

نمی فهم زبانِ ترکی چشمِ سخن گویت — اشارتهای ابرو شاید اینجا ترجمان باشد

نقش در عالم نشاند آنکه سود عمر او — همچو خوش خط مهر کن در نیکنامی صرف شد

دیده باشی گلِ شبنم آلود — گریه را هم دلِ خوش می آید

آرزو بیجاست سعیت در تمنائے وصال — عالمے گر جان دہد آن شوخ کی تن میدہد

کم بود از شوق خالی حسنِ موزونِ بتان — سرو این باغ است دارِ عشق پیچان بیشتر

لیکن دل ما آخر از ان شوخ کشیدی — ای آینہ ما قدر تو نشناختہ بودیم

پامال کرد خونِ منِ تیرہ روز را — زانو سیہ سمند سواری کہ دیدہ ام

نصیب اہل کمال است از جہان تعذیب — کہ در شکنجہ فتد چون شود کتاب تمام

ربود از دلِ عشاق بیحضوری را — غبار خط تو خاک شفاست پنداری

زنّار و قشقهٔ ما بے سبحهٔ نباشد — چون شمع جمع کردیم رندی و پارسائی

خطاست اخذ معانی ز فکر ہم طرحان — زمینِ شعر کجا حقّ شفعہ داشتہ است

شود چو بازوی من ناز بالشِ خوابت — تو خود بگو کہ مرا آن زمان چہ باید کرد

واجب القتلی نخواہد بود زینسان در جہان — خونِ عاشق نیز چون شنجرف باشد کشتنی

آرزو اطفال را ہم ہست افیونی ضرور — حیف آن عاقل کہ ماند زندہ بے کیفیتے

ہر چند از وئیم و لیکن ہمہ اوئیم — مانندهٔ نیلے کہ تراشیدہ زعاج است

آن دو گیسوے سیہ بر روی رخشان آرزو — شعر ہندی بودہ است از میرزا روشن ضمیر

پوشیدہ نماند کہ بعد تمام سرو آزاد- سراج الدین علی خان آرزو از شاہجہان آباد برخاستہ رخت سفر بہ دیار شرقی کشید- و در بلدهٔ لکھنو آمد- و بوساطت اسحق خان با نواب صفدر جنگ ناظم صوبہ اودھ برخوردہ بعواطف اختصاص یافت و چون نواب صفدر جنگ ہندہم ذی الحجہ سنہ سبع و ستین و مائة

والف (۱۱۶۷) درگذشت- آرزو باشجاع الدّوله خلف نواب مذکور که قائم مقام پدر شد بسر مے برد- و در جمادی الاُخری سنہ تسع وستین و مأتہ والف (۱۱۶۹) در بلدۂ لکھنؤ فوت کرد- و در ہمین شہر مدفون گردید

مؤلف کتاب گوید ؎

سراج الدین علی خان نادرِ عصر — زمرگِ او سخن را آبرو رفت

اگر جوید کسے سال وفاتش — بگو- آن جانِ معنی آرزو رفت ۱۱۶۹ھ

(۱۰۵) مظہر- میرزا جانجان سلّمہ اللّٰہ تعالےٰ

مظہر فیض الٰہی است- ومشرق صبح آگاہی- شاہ مسند فقر و فنا- ومقیم آستان توکل واستغنا-

نام والد ماجد او میرزا جان است ازینجا وجہ تسمیۂ او توان دریافت امّا نام وتخلص او گویا عنایتِ ترجمان اسرار قیومی مولانای رومی است کہ پانصد سال پیش ازین در دفتر ششم مثنوی ارشاد فرمودہ وکرامتے نمایان بحضار انجمن استقبال وا نمودہ یعنی ؎

جان اول مظہرِ درگاہ شد — جانجان خود مظہرِ اللّٰہ شد

لیکن نام او بر السنہ میرزا جانجانان جاری شدہ- این اسم ہم معنی بلند دارد فقیر را با میرزا ملاقات صوری صورت نہ بستہ اما غائبانہ اخلاص کامل است وہمیشہ بہ آمد و رفت مراسلات خط ہمکلامی حاصل-

میرزا جامع فقر و فضیلت وسخن گستری است- و بہ اقتضای اسم خود روح الروح معنی پروری- نوعروس مقال را بمشاطگی ذہنش طرز تازہ- و تصویر خیال را بنردستی فکرش حسن بے اندازہ- شعلۂ آوازش آتش زنِ خرمنہا- وشوخی اندازش شور

افگن انجمنها۔

فقیر در اثناء تحریر این کتاب تکلیف ترجمہ کرد۔ میرزا ترجمہ خود و اشعار آبدار بہ تحریر
در آورد۔ و متاع نفیس از الفاس خود ہدیۂ دوستان ساخت نسخۂ ترجمہ این است
”فقیر جانجان متخلص بہ مظہر پسر میرزا جان جانی تخلص۔ علوی نسب۔ ہندی مولد حنفی مذہب
”نقشبندی مشرب است۔ در عشرۂ اولی مأتہ ثانیہ بعد الف ولادتش اتفاق افتاد۔ نشو و نمائے
”ظاہری در بلدۂ اکبرآباد یافتہ۔ تربیت باطنیش در محروسہ شاہجہان آباد از جناب حضرت سید محمد
”بداونی نقشبندی مجددی واقع شد سلسلۂ نسبش بہ بیست و ہشت واسطہ بتوسط محمد بن حنفیہ
”بہ شیر بیشۂ کبریا علی مرتضی کرم اللہ وجہہ منتہی می شود۔
”جد اعلای او امیر کمال الدین در اوائل مأتہ تاسعہ از خطۂ طائف بجد بہ قسمت بحدود
”ترکستان رخت اقامت انداخت۔ و بفرمان روائی بعضی از ان ممالک عمر گذرانید۔ اولاد
”کثیر بہم رسانید از انہا امیر مجنون و امیر بابا در حین فتح ہندوستان کہ بردست ہمایون
”پادشاہ اتفاق افتاد۔ درین مملکت وارد شدند۔ از ان باز خدمت و رفاقت سلاطین گورگانیہ
”شعار مردم این خاندان بود
”میرزا جان مذکور کہ در ششم مرتبہ از امیر بابا و در درجۂ دوازدہم از امیر کمال الدین مسطور
”واقع است بعہد عالمگیر پادشاہ علیہ الرحمۃ بعالی منصب ترک دنیا سرافراز گردید۔
”و این خاکسار از بدو طفلی ہوای مال و جاہش در سر نہ پیچید۔ بعد تحصیل ضروریات این مشت
”غبار خود را بدامن دولت از خود رفتگان بستہ بامید آنکہ چشمی در عالم دیگر باز کند۔ چون نقش قدم
”بر در ایشان نشستہ است۔ از بس دماغش ضعف قوی دارد۔ تاب تدبیر اسباب نمی آرد تجرید و تفرید
”اختیار کردہ نان برخوان دونان نخوردہ۔ و چون گل عمر خود را بیک خرقہ بسر بردہ بتحریک شور عشقی
”کہ نمک خمیر اوست گاہ لبی بفریاد وا می کند۔ چون نالہ اش موزون واقع می شود احباب از راہ جوہر
”شناسی بہ میزان اشعارش می سنجند۔ و گرنہ او را از غایت انصاف نظر بہ بے سرمایگی خود دکانی بر

"سخن نچیده - زیاده برین نیست که نظر بزرگان یافته حسن قبولی بهم رسانیده است - او سبحانه حسن خاتمه هم نصیب کند"

"ومن اشعاره"

باغبان رو بمن آور که ثنا خوانِ تو ام　　چون صبا بادفروشِ گل و ریحانِ تو ام

همچو سیلاب روم گریه کنان جانبِ دشت　　من که جاروب کشِ گورِ غریبانِ تو ام

طرفه شمعی تو که چون صورتِ فانوس خیال　　متصل گردِ تو می گردم و حیرانِ تو ام

خوب گفتی غزلِ مرثیهٔ من مظهر　　جان ندارم که دهم کشته احسانِ تو ام

آنکه روز و شب بلا گردانِ دیدارِ خود است　　داغ همچون آفتاب از دستِ رخسارِ خود است

پشت پائے برحنا زد سر مهرا در خاک ریخت　　از پیِ آزارِ من ناحق در آزارِ خود است

خدایا آتشِ سودا ز سر تا پای من گیرد　　اگر عریانیم چون شمع نام پیرهن گیرد

هنر در کار باشد عشق را چون پا بسنگ آمد　　درین ره تیشهٔ باید که دستِ کوهکن گیرد

ازان پیراهنِ خود چاک می سازم که می ترسم　　گریبانم بمحشر آید و دامانِ من گیرد

ازین عالم مجردمی روم چون بوی گل مظهر　　که ترسم حق عریانی گریبانِ کفن گیرد

نسب و رست کند گریها به زاریِ ما　　همین بس است پس از مرگ خیر جاریِ ما

کاهید خلهای سخن گرچه تن مرا　　بالید چون نگین مُثبت سخن مرا

مرا کشته است و باز این مرگ با من سرگران دارد　　ترا بر نعش من چون دید گفت این مرده جان دارد

سوز دل از بهرِ مویم نمایان کرده اند　　این جفاجویان مرا سر و چراغان کرده اند

سحر عیدِ گل و عاشور بلبل در چمن دیدم　　برنگ آمیز گردون چون سحر بسیار خندیدم

نیاز مشهد پروانه شمع خواهم برد　　اگر وصالِ تو این بار رو نمود مرا

مبادا بلبل دیگر پس از من آشیان بندد　　توان آویخت از شاخ بلندی استخوانم را

چشم بر چشم چو افتاد گرفتار بهاست　　حلقه بر حلقه چو افزود دگر زنجیر است

عکس رنگِ پان نمایان است از پشتِ لبت　　این بدخشی از کجا در سبزه زار افتاده است

ہیچ کس برجامہ زیبان قتلِ من ثابت نکرد	گرچہ خونم چون سجاف سرخ دامن گیر بود
نداشت ہستیِ من تا عدم سرِ مو فرق	کمر تو بستی و من مفت از میان رفتم
مبین آئینہ گردی زخمیِ تیغ نگاہِ خود	ضروراست ای پسر از صحبتِ سیفی حذر کردن
جز تو در دیدۂ من کس نگذارد قدمے	شہرہ دارد کہ درین خانہ پری مے باشد
بتان اگرچہ ندانند قدر مظہرِ ما	خدا گواہ کہ دیوانہ سخت مغتنم است

(۱۰۶) دردمند۔ فقیہ صاحب

از نجباء اودگیر است۔ وشعراء خوش تقریر۔

اودگیر شہری است از توابع **محمد آباد بیدر**۔ مرقدِ منور شیخ صدر الدین قدس سرہٗ کہ از مشاہیر اولیاء دکن است درین شہر واقع شدہ۔ راقم الحروف مکرر بزیارت مزار فائض الانوار سعادت اندوختہ۔

مولدِ فقیہ صاحب **اودگیر** است۔ در صغرِ سن ہمراہ والدِ خود مطابق سنہ ست وثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۶) از دکن بہ دار الخلافہ **شاہجہان آباد** رسید۔ و در ظلِ عاطفت **شاہ ولی اللہ** نبیرۂ **شاہ گل** متخلص بہ وحدت سہرندی قدس اللہ اسرارہما جا گرفت۔ و بہ تہذیب اخلاق و تحصیل حیثیات مشغول گردید۔ بعد چندی والد او رخت زندگانی بربست۔ میرزا جانجان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ او را در سایۂ شفقت خود گرفت و بہ یمن عنایت و تربیت ایشان مجموعۂ کمالات شد و در فن سخن رتبۂ شایستہ بہم رسانید و میرزا در حق او گوید ؎

مظہر مباش غافل از احوالِ دردمند	لعلیست اینکہ در گرہ روزگار نیست

شعر فارسی و ریختہ ہر دو خوب می گوید۔ ساقی نامہ ریختہ او مشہور است کہ مقبول طبائع گردیدہ۔

فیمابین فقیر و مشارٌالیه غائبانه اخلاص وافی است وهمیشه طریق مراسلات مسلوک
درین ایام به تقریبی از شاهجهان آباد بسمت بنگاله رفته ونزد ناظم بنگاله به جمیعت
مے گزراند

اشعار او به فقیر کم رسیده - چند بیت پیش ازین برپشت خطی نوشته بود ازان است ؎

بزخم خویش ازان کوهکن نمک ریز است | که شور خندۂ شیرین بکام پرویز است
در کوی میفروشش نماند آبرو مرا | لب تشنگی فروخت بدست سبو مرا
جان بیکسانه دادم و شادم که عمرها | بوداست برمرادِ تو مرگ آرزو مرا

رباعی

ازفیض تو ای شافع روزِ محشر | هر روز بود عید غدیر دیگر
چون جام بود چشم امیدم در حشر | بردست تو ای ساقی حوضِ کوثر

رباعی

یکچند عتاب و ناز ظاهر کردی | وین عمر دوروزه بار خاطر کردی
بعد ازمردن رهست بخاکم اُفتاد | اول بایست آنچه آخر کردی

(۱۰۷) شاعر - گل محمد معنی یاب خان

ازمردم سرکار محمد شاه پادشاه است - بعنایت شاهی ممتاز بود - و به خطاب معنی یاب خان سرفراز - نسبت تلمذ بخدمت میرزا بیدل درست کرده - ودر تلامذۂ میرزا فائق برآمده - امروز منتخب شعراء شاهجهان آباد است وقلمرو معنی یابی بمیامن نظم ونسق او آباد -

گلدستۂ خیالات رنگین چنین می بندد ؎

بگلشن چشم شهلایش چومی آشام مے گردد | دُکانِ حسنِ خوبان تخته چون بادام مے گردد

اگرچہ داخلِ بزمم ولے نیم داخل جدا از صحبتِ ہم ہمچو شاخ پیوندم

(۱۰۸) عزلت میر عبد الولی

بن سید سعد اللہ سلونی سورتی کہ ترجمہ اش در فصل ثانی از دفتر اول گذارش یافت از مستعدان وقت است۔ کتب درسی نزد پدر والا گہر خوانده۔ و در معقولات حیثیتی خوب بہم رسانده۔

فقیر را بعد مراجعت از سفر بیت اللہ در بندر سورت ملاقات او اتفاق افتاد خوش صحبت است۔ موسیقی ہندی خوب می داند۔

مشار الیہ را اشتیاق سیر شاہجہان آباد در حرکت آورد۔ و از بندر سورت روانہ شده۔ بعد از طی عرض راه بیستم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۴) واصل آن بلدۂ فاخره شد۔ وتا وقت تحریر۔ ہمان جاست

منتخبی از دیوان خود برای مطالعہ فقیر در بندر سورت فرستاده بود این چند بیت از انجا فرا گرفتہ شد ؎

نشود مرد کسی کوه گر از جا بر داشت رستم است آنکہ دلِ دوست ز دنیا برداشت

بہ گرم جوشیِ یارانِ عصر تکیہ مکن کہ چون معانقۂ عید اعتمادی نیست

دوستان از دوستان محروم و دشمن کامیاب چیده مقراض از نہالِ شمع گل پروانہ سوخت

دلم افسرده خواہد ماند یا وامی شود روزے ندانم غنچہ ام در دستِ گلچین یا صبا افتد

خدا ناکرده گر صیاد از دامم رہا سازد اسیرِ حلقۂ بر گرد سر گردیدنش گردم

سر بر نداشت نکہتِ گلشن ز شرم او بوی گلے نبود کہ پا در حنا نداشت

(۱۰۹) جرأت۔ میر محمد ہاشم

مخاطب بہ موسوی خان کہ خطابش بہ بداہت نظر اصل ونسب نشان می دہد در

ـــــــــــــ

ـلہ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۱۹۔

سنہ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) در نزہتکدہ عالم ناسوت خرامید وہلال استعدادش در سنہ چہاردہ سالگی بہ استفاضۂ انوار تربیت والد ماجدش بعروج بدر کامل رسید۔

سلسلۂ نسبش بہ بیست واسطہ بہ سابع ائمہ ہدی علیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود جدش سید علی بہ اقتضای آبخورد از خطۂ گیلان بہ دیار ہند وارد شد پدرش میر محمد شفیع بن سید علی از فنون فضل وکمال آگہی داشت۔ و در خجستہ بنیاد اورنگ آباد رنگ توطن ریخت۔

موسوی خان نخست دامنِ دولت امیر الامرا سید حسین علی خان گرفت و بہ قلعہ داری دھارور امتیاز یافت۔ وچون امیر الامرا در سنہ احدی وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۱) از دکن جانب ہند حرکت کرد۔ موسوی خان در رکاب امیر الامرا بسیر ہند شتافت۔ وصحبت اکثرے از صاحب کمالان آنجا مثل میرزا بیدل ومیر عبد الجلیل بلگرامی دریافت۔ ے فرماید:۔

"ہمیشہ در دکن از زبان امیر الامرا اوصاف کمال میر عبد الجلیل سامعہ افروز بود۔ چون ملاقات واقع شد عجب نسخہ جامعی یافتم۔"

بعد از برہم خوردن طبقۂ سادات از سن سی سالگی تا منتہای سِن انحطاط در نزہتکدۂ ظل نواب آصفجاہ طاب ثراہ اوقات زندگانی را صرف گلگشت بہشت برین نمود۔ وبمنصب دوہزار وپانصدی وخدمت دار الانشا سرافرازی داشت۔

وبعد رحلت نواب آصفجاہ وتمکنِ نواب نظام الدولہ شہید بر مسندِ ریاستِ دکن خدمت انشاء سرکار والاہم بر موسوی خان قرار یافت۔ الحال نیز نزد رئیس دکن قیام دارد۔ وبہ عہدۂ انشاء ومنصب چہار ہزاری وخطاب معز الدولہ فرق امتیاز می افرازد۔

فقیر را بعد ورود ممالک دکن با خان مذکور مجالس مستوفی اتفاق اُفتاد ونسیم گفتگویش

گره کشای غنچهٔ دلهاست - وگلریزی تقریرش رنگ افروز چهرهٔ مدعا -

این چند بیت از دیوانش فراگرفته شد -

پاس دل گرمی توانی داشت سلطان می‌شوی — این نگین را گر بدست آری سلیمان می شوی

نه بهر آنکه منزل دور و پالنگ است می نالم — دلم را چون جرس جای طپش تنگ است می نالم

در دیده ام خیال رُخ خوب یار ماند — این نقش بر جریدهٔ لیل و نهار ماند

فارغ از هر دو جهان بندهٔ احسان توام — سرو آزادم و پابند گلستان توام

بسملم کردی و پر مے طپم آزرده مشو — می کنم رقص که در ذیلِ شهیدانِ توام

بے بهار خلق شهرت با هنر دمساز نیست — نکهتِ گل بے شگفتن قابل پرواز نیست

منتهای کار عاشق از بدایت روشن است — شمع را آئینهٔ انجام جز آغاز نیست

شد حرف سوز عشق بیانی که یافتم — مانند شمع سوخت زبانی که یافتم

منظور از نظارهٔ حسنت شهادت است — از قتل بدتر است امانی که یافتم

راز جانان نیز معشوق است باید پاس داشت — بهر این لیلی نباشد بهتر از دل محملی

لذت همه در مناسبتهاست — از شیر دل شکر گشاید

هوس زخم بمهتاب تجلی دارم — کاش عریانیِ من رنگ کتانی می داشت

توان خدنگ نگاهی بسوی ما افگند — هنوز با تنِ مجروح نیم جانی هست

آمد اندیشهٔ دُنیا بطلبگاریِ دل — گفتم آن شیفتهٔ بے سر و پا حاضر نیست

بخاک میکده رندانِ مست محترم اند — سبوی می چو مرا دید دست بر سر شد

تا در فتند از پیِ روزی بیکدگر — صف بسته اہل حرص چو دندان نشسته اند

(۱۱۰) رسا - جان میرزا

مخاطب به میرزا خان الحسینی است موطن آبائیش همدان - دنسبش بمیر

سید علی ہمدانی رحمۃ اللہ می رسد۔

از اجدادش میر شاہ طاہر در عہد اکبر بادشاہ وارد سواد اعظم ہندوستان گردید وقبول تمام یافت۔ وپس از چندگاہ متوجہ گلگشت دکن گشت سلاطین عصر مقدمش را گرامی داشتہ بآئین ارباب عقیدت احترام مالاکلام بعمل می آوردند۔ پس ازان اخلافش در گجرات احمد آباد توطن اختیار نمودہ مرجع اہل فضل وکمال بودند۔ وبہ سنت سنیۂ مشائخ عمل می کردند۔ واز چند قریہ کہ اکبر پادشاہ بطریق سیورغال مقرر کردہ بود صرف مایحتاج می نمودند

والدش سید میر خان در زمان خلد مکان خود را در سلک ارباب مناصب منتظم ساخت وبخدمات عمدہ ممتاز بود واز علوم آگاہی داشت۔

مولد میرزا خان۔ حیدر آباد است نشوونما در لشکر نواب آصفجاہ یافتہ و از مجلسیان خاص نواب بود۔ ودر اواخر عہد آصفجاہ بخدمت انشاء سرکار والا قیام داشت۔ ودر رکاب نواب سیر شاہجہان آباد کرد۔ وصحبت شعراء آنجا دریافت۔ بسیار خوش خلق۔ رنگین صحبت است۔ وجامۂ میرزائیت بر قامتِ او دوختہ اند۔

فقیر را در دکن یکجہتی فراوان با او صورت بست۔

این چند بیت از بیاضش درین سواد نقش می بندد ؎

خود را ز تنگیِ قفس آزاد می کنم   این مشت پر تواضعِ صیّاد می کنم

در سراپردۂ دل ہر نفس آوازی ہست   کہ درین خانۂ نہان خانہ براندازی ہست

ز رسم اگر بہ بزمش ز ہجوم نارسائی   بخیال آستانش من ومشق جبہہ سائی

کہ برد پیام ما را بحریم خوش نگاہان   رقمی نمود آہم دو سہ مصرعِ ہوائی

رحم کن ای باغبان گلدستہ پیش من بیار   مجمعِ یارانِ رنگین یاد می آید مرا

به گلشنِ دلِ پر داغ سیرها دارم	معاشران چمن انتظارِ من مبرید
نمی توان به فلک طرح اختلاط انداخت	مرا ز صحبتِ این سفله ننگ مے آید
خو بغربت کرده را در بیکسی هم عالمی است	بلبلِ ما در قفس کم مے کند یادِ وطن

(۱۱۱) ایجاد - میرزا علی نقی

از قوم قاچار است - مولد پدرش نقد علی خان - همدان - و با شیخ علیخان وزیر شاه سلیمان صفوی قرابت قریبه داشت - نقد علی خان از ولایت خود بگلگشت هند شتافت - و در عهد آصف جاه مدتها بدیوانی پادشاهے بلده حیدر آباد سرافراز بود - و باین علاقه پای توطن در حیدر آباد افشرده -

محل ایجاد میرزا علی نقی ایجاد دارالسرور برهان پور است - بمصاحبت نواب آصفجاه رسید و فراوان اختصاص بهم رسانید - و بعد فوت پدر در سنه اربع و ستین و مائة والف (۱۱۶۴) بخطاب موروثی نقد علی خان و خدمت دیوانی حیدرآباد نقد امتیاز بدست آورد -

اول مرتبه در اورنگ آباد در دفقیر خانه شد و بعد از ان در لشکر نواب نظام الدوله شهید و در حیدر آباد مجالس متوالی اتفاق اُفتاد - جوهر قابلیت سرمایۂ اوست - و زیور تهذیب اخلاق پیرایۂ او -

این چند بیت از دیوانش به تحریر مے آید ؎

بدست یار سپرند اختیار مرا	توان ز رنگ حنا یافت رنگ کار مرا
یار آمد و دمی نه نشست و شتاب رفت	عمر عزیز حیف به این اضطراب رفت
ای مصوّر از لباسِ یار دامانش بکش	بر رقیبم دست گریان گریبانش بکش
دلم تو بُردی و من انتظارها دارم	بیا به پهلوے من با تو کارها دارم

پرسند هرچه از تو بگفتن شتاب کن　　خود را مثال آینه حاضر جواب کن

خطاست اینکه بگویم به جبهه چین داری　　خدا نکرده مگر در گره همین داری

خطِ پشتِ لب و حرفِ تو در دل کرد تاثیری　　بقربانت روم ظالم چه تحریری چه تقریری

گفتهٔ دل شکنان به که فراموش کنی　　این گهر یمن ندارد که تو در گوش کنی

گیرم که در کفم همه رنگِ حنا شوی　　آخر تو رفته رفته ز من بیوفا شوی

بروی مشهدِ پروانه شمع را دیدم　　که چادری زگلِ داغ میکشد امشب

بی خورده دلِ لاله برد داغ زگلشن　　آرام متاعی ست که بی زر نتوان یافت

بالیده بود پر بخود آخر خراب شد　　چشم حباب کور شود این سزای اوست

راست می گوید اگر سرو که همدوشِ تو ام　　بر سرِ دعویِ خود مصحفِ گل بردارد

دلم از تست میخواهی بہر من پیشکش کردم　　بہر صورت ترا آئینه در کار است می دانم

اول ابروی تو دیدیم ز معمورهٔ حُسن　　ما درین شهر مبارک شب ماه آمده ایم

دارد همیشه در بر پیراهنِ مُعَطَّر　　ما را ز گل خوش آمد این وضع میرزائی

(۱۱۲) افتخار۔ عبدالوہاب دولت آبادی

از خوش فکران این عصر است۔ در ایام تالیف این کتاب ترجمہ خود را باشارهٔ نقیر انشاء کرد۔ و نسبت به مؤلف کتاب تکلّفی بکار برد۔ هرچند بساط عذر گسترد دم ناطقه را بُهر ابرام بند ساخت۔

نسخهٔ ترجمهٔ این است :۔

"فقیر عبدالوہاب متخلص به افتخار از سادات بخاری الاصل است بسلسلهٔ نسبش از طرفین به "مخدوم جهانیان بخاری قدس سره منتهی مے شود۔ مولد و منشا این نمود۔ بے بود احمد نگر "دار السلطنت سلاطین نظام شاهیه۔ چون از دواج فقیر با صبیهٔ سید مرتضےٰ خان بخاری حارس

"حصار شہر پناہ دولت آباد اتفاق افتاد - باین تقریب طرح اقامت در قلعہ دولت آباد
"ریختہ شد - بعد ازان کہ حیثیت استفاضہ بہم رسید از چشمہ سار نکتہ سنجان بقدر زلالی برداشت
"ومشت خاک خود را بتقویت این آبحیات کامیاب عمر جاودانی ساخت - گویند شخصی این بیت
"تکراری کرد ؎

خدا ناکردہ گر آید اجل پیش — بامید کہ بگذارم جنون را

"فرزندی داشت صاحب کمال گفت "بامید من" للہ الحمد والمنہ کہ جگر گوشگان اشعارم
"ہریکی بزبان حال ادا نمود کہ آن شخص بیک فرزند تسلی شد تو خود بہ عنایت ایزدی چندین
"نتائج ارجمندداری ہمہ را از نظر مؤلف کتاب گزرانیدم واززیور اصلاح محلی ساختم - سخن
"آفرین تعالیٰ شانہ این غریب زادہا را بحسن قبول صاحب طبعان رساند وازسواد بہ بیاض
"بلند فطرتان جلوہ گر گرداند ؎

بود فیضانِ دیگر چشمۂ دادِ الٰہی را — زماہی قیمت افزون تر بود دندان ماہی را
چو سیرِ غنچہ کردم اعتبارِ این چمن دیدم — زند برہم نسیمے منصبِ صاحب کلاہی را
غیرت افزای بہار است گلِ رخسارت — شمع افروز تماشاست مہِ دیدارت
می کنی جلوہ بصد رنگ چو آئی بخرام — گردشِ خامۂ نقاشش بود رفتارت
ابرو کہ بود نازکشِ وسمہ نخواہم — چون پی بکمانی کہ دوکار است بچسپم
بدوری ہم ترا برمن نظرہا ہست می دانم — کہ چشم دوربین نزدیک بیند دوردستان را
تا چشم باز کرد خدا دید دیدہ ور — اول بہ بیند آینہ آئینہ ساز را
سازندہ است سروقدش را زمین چشم — تا دل دواند ریشہ اگر یک زمان نشست
سنگین دل است آن بت و من آبگینہ دل — دل را بدل رہیست الٰہی تو خیر کن
ابروی دیگران نرسد ابروی ترا — ہر ماہِ نو مقدمہ عیش عید نیست
نگینم بند گیہا ہیچکس چون من نمی داند — بنامی آشنا می گردم و با سجدہ می سازم

او بزلف آنجا گره زد۔ شد دلم اینجا بدام　　　می توان دادن سر انجام امور از راه دور

(۱۱۳) امداد۔ شیخ غلام حسین

ہاشمی النسب۔ قادری الطریقہ۔ برہان پوری المولد است۔ کتب اوائل درسی تحصیل نمودہ۔ ونقش او بامشق سخن درست نشستہ۔ از وست:

از تو پنہان می کند آئینہ روی خویش را　　　ہر کسے منظور دارد آبروے خویش را

گل کند از باطن صاحبدلان بی قصد فیض　　　در گرہ بستن نداند غنچہ بوے خویش را

گر بصحرا نگہِ او چمن آرا گردد　　　شاخ آہو قلم نرگس شہلا گردد

صندلی رنگ بتی گر سر درمان دارد　　　درد ہم گرد سر ما بہ تمنا گردد

رباعی

رونق دہ تخت شرع شاہِ نجف است　　　روشن کن آفتاب ماہِ نجف است

شاہی خواہی وگر تو راہے طلبی　　　شاہ نجف است وشاہ راہِ نجف است

تا اینجا ذکر شعراء غیر بلگرام است واسامی کتبی کہ ماخذِ این تالیف است بعضے جا در طی کتاب مسطور شد ومقصد استیعاب اشخاصی کہ در کتب ماخذ مذکور اند نیست مبدء فیاض کسی را کہ بر خاطر القا کرد بر زبان قلم گذشت۔ اکنون بہ تمہید شعراء بلگرام می پردازم وذکر این طائفہ را طراز دامن کتاب می سازم۔

تمہید شعراء بلگرام

بر صیر فیان نقود اخبار ومبصران جواہر آثار ہوید است کہ چون ماہچۂ رایت اسلام بر سواد ہند پرتو انداخت۔ وطلیعۂ غازیانِ کفر شکن کوس کَلِمَۃُ اللّٰہِ ھِیَ الْعُلْیَا نواخت۔ اقسام صاحب کمالان عرب وعجم باقامت این دیار پرداختند وعلوم ابو البشر آدم را علیہ السلام کہ از چندین ہزار سال مندرس شدہ بود تازہ ساختند۔ از انجملہ سخن موزون کہ از ان وقت تا زمانِ حال ماہرانِ این فن شورہا

برانگیخته اند- ورنگها از خامۂ بوقلمون زیختہ- امّا در عہد قدیم این طائفہ بیشتر در پاے
تخت سلاطین بودہ اند و در اطراف واکناف ملک کمتر توان یافت مثل ابوالفرج
رونی و امیر خسرو و امیر حسن و شیخ جمالی کہ ہر سہ از شہر دہلی برخاستہ اند وغیرہم
رحمہم اللہ تعالی و از عہد اکبر پادشاہ سکۂ سخن را رواجی دیگر بہم رسید و
اکثر امصار بوجود موزونان معمور گردید- از انجملہ شہر بلگرام حَفِظَہَا اللّٰہُ عَنْ
حَوَادِثِ الْاَیَّام

منِ سواد خوان نسخۂ نادانی کمترین یاران وطنم- و خادم صاحبان این انجمن
اما باثبات مآثر این اعزّہ کرام بر صفحۂ روزگار حق عجیبے ثابت کردہ ام و خدمت نمایانے
بقدر طاقت بجا آوردہ- سیما طائفۂ شعراء قدیم و جدید کہ باصلاح سخن اینہا پرداختم
غلط کردم خود را از خدمت ایشان ممنون ساختم عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّہَادَۃِ تَعَالٰی
شَانُہٗ می داند کہ باعث اظہار این معنی نہ برخود بالیدن است و دکان خودفروشی
چیدن- بلکہ از سر عجز و نیاز زبان بہ تحدُّث عطیات الٰہی کشودہ ام- و لب بہ تذکُّر
عنایات شاہی وانمودہ- فَالْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ بِنِعْمَتِہٖ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ وَبِرَحْمَتِہٖ
تَنَزِّلُ الْبَرَکَاتُ-

(۱۱۴) ضمیری شیخ نظام بلگرامی

از قدماشعراء این مقام- و نکتہ سنجان شیرین کلام است- محل سکونت او محلہ
قاضی پورہ در دامن بلندی-

پدرش او را صغیر السن گذاشتہ متوجہ عالم قدس گردید عمش شیخ سلیمان کہ از
نوکران باامتیاز درگاہ اکبر پادشاہ بود در حجر عاطفت تربیت کرد-

مشارٌ الیہ بعد از تحصیل حیثیات مشق سخن پیش گرفتہ درین فن رشدی بہم رساند-

ومخدرات صنائع وبدائع رابیشتر بکرسی نشاند۔

همواره با اُمراء عهد بسرمی برد و به اعزاز و اکرام مخصوص بود۔ و ایام زندگانی را به تجرد و تفرد گزرانید۔ آخرالامر در قصبهٔ سفیدون از توابع دارالخلافه دهلی وارد شد و همانجا به گلگشت نزهتکدهٔ آخرت خرامید۔ و این سانحه در سنه ثلث و الف (۱۰۰۳) واقع شد۔ مبارک خان دهلوی تاریخ وفاتش درین قطعه بضبط آورده

مالکِ مُلکِ نظم شیخ نظام — شاعرِ نادر و فصیح کلام
در قصیده شُده ظهیر زمان — در غزل گشته خسروِ اَیّام
بست رختِ بقا ز ملکِ فنا — کرد آهسته سوی خلد خرام
کردم اندیشه بهر تاریخش — خردم گفت۔ آه آه نظام ۱۰۰۳ھ

دیوانش قصیده وغزل و رباعی وصنائع شعری پانزده هزار بیت است وقصیده به از دیگر اقسام می گوید۔

سید محمد اشرف درگاهی که ترجمه او در فصل دانشمندان از مجلد اول تسطیر یافت۔ فرمود۔ دیوان ضمیری بخط مصنف بنظر من در آمد۔ برپشت دیوان مُهر خود زده که این بیت نقش داشت

خدایا بحق رسولِ انام — پذیرای کارِ ضمیرِ نظام

کلامش بطور آن عصر واقع شده لهذا درین جریده کم گرفته مے شود

جز آئینه در روی تو دیدن که تواند — جز شانه بزلفِ تو رسیدن که تواند
بس مدعیان گوش بر آواز نشستند — در غمکدهٔ عشق طپیدن که تواند
آنجا که صبا را نبود بار ز تنگی — جان بخش کلام تو شنیدن که تواند
هر گل که به گلزار جمالِ تو بخندد — ای وای بجز دستِ تو چیدن که تواند

صد تیغ کشیدند ز ہرسو بہ ضمیری / پیوند ہوای تو بریدن کہ تواند

آن ترک شوخ دیدہ خود از دودمانِ کیست / یا رب چنین خراب کنِ خانمانِ کیست

از نالہ و فغانِ من آید جہان بجان / آن سنگدل نگفت کہ آیا فغانِ کیست

این سرو سرفراز کہ خوش می چمد بناز / یارب چنین کشیدہ سر از بوستانِ کیست

ہر تیر بر دلم کہ دو ابروے او کشید / دانستم از طپیدنِ دل کز کمانِ کیست

چون نامۂ نیاز ضمیری رسید و خواند / پرسید بر سبیلِ تغافل از آن کیست

بزمے کہ شوی جلوہ گرای سیمتن آنجا / گویند ثنای تو ہمہ بے سخن آنجا

چشمم کہ بود خانۂ خوش آب و ہوائی / شایستۂ آنست کہ سازی وطن آنجا

خواہم کہ کنم پیش تو دردِ دل خود عرض / لیکن بمقامے کہ تو باشی و من آنجا

تا کرد خریداریِ خاکِ سرِ کوییت / از نقد روان داد ضمیری ثمن آنجا

رباعی

یارب بدرت نامہ سیاہ آمدہ ایم / وز آتشِ دوزخ بہ پناہ آمدہ ایم

ہرچند کہ ما غرقِ گناہ آمدہ ایم / با قافلۂ عذر براہ آمدہ ایم

در تاریخ گنبد حاجی افضل علیہ الرحمہ گوید؎

بدورانِ شہ اکبر کہ گشتہ / خطابِ او جلال الدین محمد

چو حاجی افضل از تقدیرِ حق رفت / ازین دارِ فنا در دارِ سرمد

ز تُردی بیگ سلطان یافت بنیاد / برای مرقدش این پاک گنبد

ضمیری جست سالِ این بنا را / بلفظ پارسی و ہم بہ ابجد

بتاریخش نہان و آشکارا / خرد گفتا سنہ ہشتاد و نہصد ۹۸۰ھ

حاجی افضل — و این حاجی افضل مردے بزرگ معتقد فیہ بود و در بلگرام بر مسند ہدایت و ارشاد بسر می برد۔ و تردی بیگ سلطان از امراء اکبری بخدمت او اخلاص و

اعتقاد داشت - وچون حاجی افضل از قصر مینا بسرا پردهٔ کبریا خرامش فرمود و درسواد شهر مدفون گردید - تُردی بیگ سلطان برمرقد او گنبد عالیشانی از سنگ عمارت کرد وقطعه مذکور را بخط نستعلیق درنهایت خوشخطی بر لوح سنگ کنده در پیشانی باب گنبد تعبیه نمود - اما این گنبد بنام سالار بیگ که میر اهتمام تعمیر بود شهرت یافت ونام تُردی بیگ سلطان راکسے نے داند - شاعرے مناسب این مقام گویدے

چون نگین مطلب ندارم غیر کام دیگران ‌ ‌ ‌ می نشانم نقش خود امّا بنام دیگران

(۱۱۵) شاهدی میر عبدالواحد حسینی واسطی بلگرامی قدس سره

دفتر اول از ترجمهٔ مفصل زینت یافته وخامهٔ خوش نصیب شاهراه سعادت شتافته واینجا هم طریق اجمال می پیماید - وصدر ورق رابرسلهٔ جواهر آبدار می آراید -

آنجناب از بیعتیان خاص شیخ صفی سائی پوری است نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیحَہٗ واز خلفای پیش قدم شیخ حسین سکندره رَوَّحَ اللّٰہُ رُوحَہٗ - عمری دراز مسند ارشاد را بجلوس میمنت مانوس زینت بخشید - وسالکان مناہج حق پرستی را بسرا بستان کبریا رسانید -

تصانیف والا "سنابل" و "حل شبهات" و "شرح کافیه ابن حاجب" بطور تصوف - وغیرها متداول است -

احیاناً بنا بر موزونی طبع گوهر قافیه مے سنجید وطلای خوش عیار سخن برمے کشید - درحل شبهات مے فرماید :-

" این کس درفن غزل تلمیذ خواجه حافظ شیرازی است قدس سره وخواجه نیز به شاگردی خود

" مرا قبول کرده وگویا باین ضعیف ایمائے نموده ے

"ہر کہ در طورِ غزل نکتۂ حافظ آموخت — یار شیرین سخن نادرہ گفتار من است

و میر علاؤ الدولہ قزوینی صاحب نفائس المآثر می طرازد کہ :-

"میر سلیقۂ شعر خوب دارد از واست ؎

"مرو بجنگ چو اول بصلح آمدۂ — ومی بہ لطف نشین تاز خویش بر خیزم

و شیخ عبد القادر بداؤنی در منتخب التواریخ مے نویسد کہ :- میر طبع نظم بلند دارد"

آنجناب شب جمعہ سیوم رمضان سنہ سبع عشر و الف (۱۰۱۷) بعالم قدس خرامید - و در بلگرام مغرب خاک را مشرق انوار گردانید مورخی تحفہ تاریخی بہ روح اقدس گزرانید ؎

چو رفت واحدِ صوری و معنوی گفتم — ہزار و ہفدہ و شب جمعہ ماہ صوم سیوم

مصرع ثانی تاریخ صوری و معنوی است - اما بیست عدد بقاعدۂ جمل افزون میشود آن را بتعمیۂ نازک خارج کر دیعنی واحد صوری کہ نوزدہ است و واحد معنوی کہ یک است بر آمد -

دیوان غزل موجزی از و موجود است - و کلامش روشِ زمان خود دارد لہذا بر قلیلی اکتفا رفت ؎

زگریہ خانۂ مردم خراب خواہم کرد — خیال غیر تو نقشی بر آب خواہم کرد

کوتہ چہ کنم قصۂ زلفِ تو دراز است — بو رانتوان لبست درین نافہ کہ باز است

دانی کہ خوشنویسیِ ما از برای چیست — مائیم واسطی و قلم نیز واسطی است

(۱۱۶) عشقی - سید برکت اللہ

الملقب بہ صاحب البرکات بن سید اویس بن میر عبد الجلیل بن میر عبد الواحد مذکور بلگرامی قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَہُمْ -

ذات مفیض البرکات پیشتر شمع حلقۂ فقراست و اینجا انجمن افروز شعرا - در اوائل حال دست بیعت بجناب سید مربی بن سید عبد النبی بلگرامی قَدَّسَ اللهُ اَسْرَارَهُمَا کہ ترجمۂ هردو در دفتر اول نگارش یافت - داد - واز عنفوان سنِ تمیز تا مبادی ایام کهولت بخدمت سید العارفین میر سید لطف الله بلگرامی سعادت اندوخت واز فیض تربیت والا جادۂ سلوک بنهایت رسید و در نزهتکده سَیْرٌ فِی اللهِ نخرامش در آمد - واز مشرب خاص آنحضرت حظی مستوفی حاصل کرد - وسند خلافت و اجازت اخذ نمود و به دار الولایۃ کالپی شتافته از خدمت مخدوم زاده عالیجناب شاه فضل الله بن میر سید احمد بن میر سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللهُ اَسْرَارَهُمَا تَیَمُّنًا وَّتَبَرُّکًا مثال اجازت و خلافت گرفت - وهمین سلسله را جاری کرد

وچون مرقد منور جد امجد او میر عبد الجلیل قدس سره در مارهره از مضافات مستقر الخلافه اکبر آباد واقع شده - دران مقام رفته رنگ توطن ریخت - وروز عاشورا سنه اثنتین واربعین ومأته والف (۱۱۴۲) عنان از عالم سفلی تافت و با روح مقدس امام علیه السلام به گلگشت فردوس اعلیٰ شتافت - راقم الحروف گوید؎

بیدار دلی رفت سوی محفلِ قدس | بربست زصحرای جهان محملِ قدس
تاریخ وصال او خرد کرد رقم | صاحب برکات واصل منزلِ قدس
۱۱۴۲

همواره چراغ ارشاد می افروخت - واحیاناً لباس فارسی و هندی بر قامت معنی موزون می دوخت - منظور نظر او از نظم و نثر ضبط معانی حقائق بود - و بر قول مولوی معنوی عمل می فرمود که؎

قافیه اندیشم و آن یارِ من | گویدم مندیش جز دیدار من

دیوان شعر موجزی و مثنوی مختصری مسمی به "ریاض عشق" دارد - این چند بیت از و تیمناً قلمی می گردد؎

به دیر پیر مغان باش و می پرستی کن — زلعل ساقی ما جرعه گیر و مستی کن

چشم حیرت پیشه را خار و گل رعنایکی است — دل خرابی دیده را آبادی و صحرا یکی است

چشم دل داریم دیگر از نگاه ما مپرس — گرد کوی خویش می گردیم راه ما مپرس

خانهٔ دیده شود رشک پریخانهٔ چین — گر قدم رنجه کند یار بسر منزلِ ما

محل ذکر سید برکت اللہ قدس سره ما بعد است اما برای اتصال ترجمهٔ او با ترجمهٔ جد امجدش میر عبد الواحد شاہدی قدس سرہٗ در ینجا تحریر یافت۔ و نظیر این وجه در تقدیم و تاخیر تراجم دیگر هم ازین فصل منظور است۔

(۱۱۷) ضیا۔ حافظ سید ضیاء اللہ بلگرامی قدس سرہٗ

مشارٌ الیه چنانچه در حوزهٔ دانشمندان ورود کرامت آمود نموده در مجمع تلامذهٔ سخن نیز بطرز موزون جلوه فرمود

در بدایت حال کلام اللہ را با تجوید حفظ کرد۔ و دامن اکتساب کمال بر زد و در قصبات صوبهٔ اودھ بطور طلاب این ملک گلگشت نمود و از دانشمندان عصر فنون درسی فرا گرفت و با جناب سید احمد بن سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللّٰهُ اَسْرَارَهُمَا غائبانه عقیدتی بهم رساند و این بیت بنظم آورد ؎

کالپی مکه بلگرام یمن — ای تو احمد منم اُویسِ قرن

بعد ازین بادراک رؤیت والا دیده و دل را مظهر تجلی ساخت۔ و در بلگرام محله میدانپوره مسند خدا پرستی و تدریس علوم آراست۔ و عالم عالم طلبه را از حدود بدایت بسر منزلِ نهایت رسانید۔ و در عصر خود بغایت معزز و مکرم می زیست۔ و در تقاوت و طهارت و حفظ حمای سنن نبوی قدمی راسخ داشت۔

انتقال او بیست و پنجم شعبان روز سه شنبه سنه ثلث و مائة والف (۱۱۰۳) واقع

شد- و موافق وصیت پایان مرقد خواجه عماد الدین بلگرامی که صاحب ولایت آن مقام

است بیرون حریم متصل دیوار جنوبی منزل آرام یافت- راقم الحروف گوید ؎

زہے سید ضیاء اللہ نحریر منور ساخت از خود محفل قدس

خرد تاریخ او درخواست از غیب ندا آمد- ضیاءِ[1] منزلِ قدس ۱۱۰۲ھ

نظمش در ثمین است و نثرش ماء معین- شعر و انشا دون مرتبۂ آنجناب است و

اشعاری که ثبت می شود پرتوی از آن آفتاب ؎

قطرۂ می که لبی بی تو چشیدن گیرد بگلو نا شده از چشم چکیدن گیرد

براه دیدہ دو رویه درختهای مژه نشانده ام که خیالِ تو راه گم نکند

رباعی

ای لطف تو آب بر سرِ شعلۂ خشم چون موم بدست خلق تو خارۂ و یَشم

گویا گردد ادب چو آئی به سخن بینا گردد حیا چو بکشائی چشم

(۱۱۸) میر طفیل محمد بلگرامی

آفتاب جهان افروز یکتائی است- و در اوج دفتر اول سرگرم جلوه آرائی نسخۂ

جامع فنون عقلی و نقلی بود- و در تجرد و تفرد و خصائل رضیه و شمائل سنیه بی مثل

می زیست-

اصل والا از سادات اترولی من اعمال آگره است و همانجا در تاریخ هفتم

ذی الحجه سنه ثلث و سبعین و الف (۱۰۷۳) شبستان امکان را روشنی بخشید- و در

---

[1] درین ماده همزۂ ضیاء رایک عدد محسوب است و الا تاریخ تام نمی شود و در اصل سال وفات ضیا این نیست- مصنف خود در مآثر الکرام دفتر اول صفحه ۲۴۰ مطبوعه مفید عام آگره ۱۳۲۸ھ می گوید که آخر به تحقیق رسید که تاریخ انتقال مشار الیه سنه اربع و مائة و الف (۱۱۰۴) است و مادۂ تاریخ "ضیا بمنزلِ قدس" ۱۱۰۴

سن پانزده سالگی سنہ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) بارادۂ کسب علم از اترولی بخطۂ بلگرام تشریف آورد۔ و از فضلاء بلگرام وعلماء جوار فنون درسی برگرفت۔ و در حوزۂ درس مولوی سید قطب الدین شمس آبادی مسافت تحصیل بنهایت رسانید۔

وبعد از تکمیل تحصیل در بلگرام طرح اقامت انداخت۔ اول بخانۂ سید فیض زمیندار که از اعیان سادات بلگرام است سکونت داشت۔ بعد ازان قریب سی[۳۰] سال تا دم آخر در محلہ میدانپورہ در دیوانخانہ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی نَوَّرَ اللّٰہُ مَرْقَدَہٗ اقامت ورزید۔ و درین مدت احیانا بجانب گجرات شاہ دولا و کشمیر ومکانهای دیگر بطریق سیر برخاست۔ و در هر نوبت بفرصت قلیل معاودت فرمود وقریب هفتاد سال بر مسند تدریس باحیاء علوم پرداخت۔ و عالم عالم طلبه را از حضیض شاگردی به اوج استادی رسانید۔ از انجمله ما دو برادریم یعنی فقیر و میر محمد یوسف که ذکرش می آید۔

رحلتِ والا در بلگرام بیست وچهارم ذی الحجہ سنہ احدی وخمسین ومأتہ و الف (۱۱۵۱) واقع شد و بروفق وصیت در "باغ محمود" متصل مرقد علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل نَوَّرَ اللّٰہُ مَضْجِعَہٗ۔ جانب شرق مدفون گردید۔ مؤلف اوراق گوید ؎

افسوس که آفتابِ معنی | از حلقۂ آسمان برون رفت
تاریخ وصال او خرد گفت | علامۂ ازجهان[۵۱] برون[۱۱۰۰] رفت

احیاناً بنابر تشحیذ طبع به ترتیب نظم می پرداخت۔ و فرق شعر را بر شعریٰ می افراخت این رباعی نتیجۂ فکر عالی است ؎

گر بوالهوسی نیاز ظاهر آموخت | کی آتشِ سوز دل تواند افروخت
چون صورتِ پروانۂ فانوس خیال | گرد سرِ شمع گشت و یک ذره نسوخت

(۱۱۹) واسطی میر عبدالجلیل حسینی واسطی بلگرامی نوراللہ ضریحہ

عندلیب ناطقہ در چمن نخستین زمزمۂ مناقب والا سنجیدہ۔ وگوش ارباب ہوش راشگفتگی یکچمن گل بخشیدہ۔

اینجا ہم بتحریر فصلی از احوال میمنت اشتمال مے پردازد۔ وپیشانی صفحہ رابانوار قدسیہ منور می سازد۔

× × × × × × × × × × × × ×

× × × × ×

آنجناب باتفاق جمہور از خواص اتقیا و اجلاء علماء عالی مقدار است۔ ودر تقدس ذات وجلائل صفات یگانۂ روزگار۔ واز عنایات ایزد کامیاب دولت نشأتین بود۔ وبہ منطوق آیہ فیض پیرایہ وَاٰتَیْنَاہُ فِی الدُّنْیَا حَسَنَۃً وَّاِنَّہٗ فِی الْاٰخِرَۃِ لَمِنَ الصَّالِحِیْنَ از جمعیت صوری ومعنوی حظی وافر داشت۔

واز مناقب والا اینکہ بیمن طالع بیدار شاہ ولایت کَرَّمَ اللّٰہُ وَجْھَہٗ را درخواب مے بیند ودست بیعت می دہد ودر قصیدۂ منقبت زبان بادای شکر می کشاید کہ ؎

دین پناہا تفضل آگاہا	دل پاک تو شمع عرفان است
کردہ ام بیعت تو در رویا	این سعادت ز فضل رحمن است
دستم آخر گرفتۂ بکرم	می شناسم کہ این چہ احسان است
من واین رتبہ از کجا لیکن	مور پروردۂ سلیمان است

کتب اوائل از بعض علماء بلگرام وقصبات پورب اخذ نمود۔ ودر حلقۂ درس شیخ غلام نقشبند لکنوی قدس سرہٗ سررشتۂ تحصیل بانتہا رسانید۔ وعلم حدیث

از خدمت میر سید مبارک محدث بلگرامی که از تلامذۂ خاص شیخ نور الحق خلف الصدق شیخ عبد الحق دہلوی است سند نمود۔ و در جمیع علوم منقول و معقول خصوص تفسیر و حدیث و لغت و فنون عربیت و تاریخ و موسیقی اقتداری عظیم بہم رسانید۔ و حافظۂ شریف بمرتبۂ بود کہ قاموس اللغۃ از اول تا آخر ازبر داشت

ملاقات آنجناب با سید علی معصوم مدتی در اورنگ آباد دکن اتفاق افتاد سید علی می گفت:۔ "من در تمام عمر خود جامع غرائب علوم مثل میر عبد الجلیل ندیدم" و شیخ غلام نقشبند لکنوی ہمیشہ تعریف و توصیف مے نمود۔

آنجناب در سنہ اربع و مأتہ و الف (۱۱۰۴) بہ دکن شتافت۔ و عنقریب عطف عنان نمود۔ و کرت ثانی در سنہ احدی عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۱) بہ ارادۂ تلاش معاش جادۂ مسافت دکن پیمود و بعد از طی مراحل در اسلام پور (عرف برہماپوری) از توابع بیجاپور اردوی خلد مکان را دریافت۔ میرزا یار علی بیگ سوانح نگار حضور پادشاہی لوازم قدر شناسی بجا آورد۔ و بملازمت سلطان رسانید۔ پادشاہ بمنصبی شایستہ و جاگیر جیّد از محال سائی پور قریب بلگرام و خدمت بخشیگری و وقائع نگاری گجرات شاہ دولا۔ قرین عنایت ساخت۔ آنجناب در تاریخ خدمت انشای کند ؎

مرا از جناب خلافت عطا شد	ز روی کرم خدمتِ عیش افزا
خرد گفت تاریخ تفویض خدمت	وقائع نگاریِ گجرات زیبا

بعد حصول خدمت از دکن محمل سفر بخطۂ بلگرام بربست و از انجا متوجہ گجرات شد و غرۂ ربیع الاول سنہ ثلث عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۳) گجرات را مورد برکات ساخت۔ و قریب چہار سال ہر دو خدمت را بہ دیانت و استقلال تمام سر انجام داد

ودر سنہ ست عشر و مائتہ و الف (۱۱۱۶) عزل درمیان آمد۔ آنجناب در ماہ جمادی الاولی سال مذکور بمحروسۂ بلگرام تشریف آورد۔

میرزا یار علی بیگ غائبانہ نقش قدر دانی زد و ہم دران سال خدمت بخشیگری و وقائع نگاری و سوانح نویسی سرکار بھکر و سرکار سیوستان از جناب خلد مکان برای ایشان گرفت و سند حاصل کردہ ہمراہ قاصد اجیر روانہ بلگرام ساخت

آنجناب بعد وصول این بشارت سمند عزم جانب ملک سندھ بخرامش در آورد و بیست و چہارم رجب سنہ سبعہ عشر و مائتہ و الف (۱۱۱۷) سواد بھکر را از پرتو قدوم برافروخت۔ و سالہا خدمات را بہ دیانت و امانت پرداخت

وبعد رحلت خلد مکان چون قدر و منزلت آنجناب نقش خاطر شاہزادہا و جمیع ارکان سلطنت بود در طبقات لاحقہ بی آنکہ از بھکر حرکت کند ارکان سریر خلافت در ہر عصر سند استقلال خدمت روانہ ساختند تا آنکہ در عہد محمد فرخ سیر پادشاہ از نیرنگیہای قدرت الٰہی در پرگنۂ جنوبی از اعمال بھکر ریزہای نبات بقدر ژالۂ خورد از ابر بارید۔ و بہ نزول این حلاوۂ غیبی کام و زبان عالمے شیرین گردید آنجناب درین سانحۂ غریب رباعی انشا کردہ در فرد وقائع معروض بارگاہ خلافت داشت کہ ؎

فرخ سیر آن شہنشہ با برکات	چرخ از ادب او شدہ شیرین حرکات
در سند زمین عہد عشرت مہدش	بارید سحاب ریزۂ قند و نبات

میر حملۂ سمرقندی کہ دران زمان راتق و فاتق مہمات سلطنت بود و سوانح حضور معلی باو تعلق داشت۔ و آخر صدر الصدور جمیع ممالک ہندوستان شد بمجرد ملاحظہ فرد وقائع بی آنکہ حکم بہ تحقیق کند حمل بر خلاف واقع نمودہ در اوائل سنہ ست وعشرین و مائتہ و الف (۱۱۲۶) معزول ساخت۔ آن جناب در ہمین سال از بھکر

جانب دار الخلافه شاہجہان آباد حرکت کرد و خدمات بوساطت امیر الامرا سید حسین علی خان بحال ساخت۔ و شیخ محمد رضا بھکری را نیابت مقرر فرمود و در سنه اثنتین و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۲) بعد شانزده سال بلگرام را از مقدم گرامی مستسعد ساخت و یک سال توقف کرده به دار الخلافه شاہجہان آباد تشریف برد۔

ولادت باسعادت سیزدہم شوال سنه احدی و سبعین و الف (۱۰۷۱) است وانتقال شب شنبه بیست و سیوم شهر ربیع الآخر سنه ثمان و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۸) در شاہجہان آباد واقع شد۔ نعش مبارک حسب الوصیة بدار السلام بلگرام نقل کرده روز جمعه اول وقت عصر ششم جمادی الاولی سال مذکور در قدم والد بزرگوار ایشان سید احمد مرحوم دفن ساختند۔

راقم الحروف کریمه لِلَّذِیْنَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰی وَزِیَادَةٌ (۱۱۳۸) تاریخ یافته در تفسیر بیضاوی گوید:۔ "اَلْحُسْنٰی الْجَنَّةُ وَالزِّیَادَةُ هُوَ اللِّقَآءُ" و نیز دائرهٔ تاریخی به پرکار فکر کشیده و تواریخ لاتعد و لاتحصی بر مرکز نشانده۔ دائره این است۔

طریق استخراج تاریخ ازین دائرہ این است کہ از خانہاے چہاردہ گانہ ہر خانہ
راکہ خواہند مبدء قرار دہند۔ و بہر عددی کہ بخاطر برسد شمار نمایند سوای واحد و
چہاردہ و اضعافش و اول با آخرین۔ و بہر خانہ کہ شمار تمام شود عددش بگیرند۔
پس عددی کہ بدان شمار مقرر شدہ اگر فرد باشد باز خانہ منتہی را مبدء گردانیدہ تعداد
نمایند مَرَّةً بَعْدَ اُخْریٰ وَ دَوْرَةً فَدَوْرَةً تا آنکہ منتہی مبدء اصل گردد۔ اکنون مقدار
عددش بگیرند کہ مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔ و اگر زوج باشد خانۂ مابعد منتہی
را مبدء گردانند۔ و ہمین نمط شمار منجر شود تا آنکہ منتہی خانہ ماقبل مبدء اصل گردد۔
پس بدستور مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔

مخفی نماند کہ مراد از اضعاف در اعداد مستثنےٰ مثلین و ۳ مثل فصاعداً باشد۔
واطلاق ضعف از روی لغت بر ۳ مثل فصاعداً آمدہ است بر خلاف مصطلح علماء حساب
فِی الْقَامُوْسِ :۔ اَلضِّعْفُ بِالْكَسْرِ الْمِثْلُ اِلَی مَا زَادَ یُقَالُ لَكَ ضِعْفُہٗ
یُرِیْدُوْنَ مِثْلَیْہِ وَ ثَلٰثَةَ اَمْثَالِہٖ لِاَنَّہٗ زِیَادَةٌ غَیْرُ مَخْصُوْصَةٍ ؎

حالا خامۂ زبان آور فضائلی کہ تعلق بموزونی طبع اقدس دارد بیان می نماید۔ و لذت
جویان معانی را حظوظ روحانی می افزاید۔

میر محمد مراد متخلص بہ لائق جونپوری کہ در عنفوان جوانی بشوق ملاقات میرزا
صائب پیادہ از ہند بہ صفاہان رفت۔ و روزگارے بخدمت میرزا بسر بُردہ بہ
ہند برگشت۔ و از پیشگاہ خلد مکان مدتی بہ سوانح نگاری دارالسلطنت لاہور
سرافرازی داشت با علامۂ مرحوم بسیار مرتبط بود و باشارۂ ایشان خمسہ در سلک نظم
کشید۔ چہار کتاب از خمسۂ او بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ در خاتمہ مثنوی مقابل "مخزن
اسرار" تصریح بتکلیف علامۂ مرحوم می کند و زبان بہ ستایش والا می کشاید کہ ؎

راقم این نامۂ معنی سواد | محو سخن بندہ محمد مراد

بود شبی انجمن آرای فکر | داشت سری گرم ز سودای فکر
یافته از قید تعلق خلاص | خامه بکف منتظرِ فیض خاص
از درم القصه در آمد درون | اہل سخن را به سخن رہنمون
نشئهٔ سر جوش خمستانِ ہوش | از پی تحقیق سخن چشم و گوش
صورت از و گشته بمعنی دلیل | سید علامهٔ عبد الجلیل
کرده بموزونی طبع سلیم | طالبِ خویشم چو کلام کلیم
می دہد از لفظ بمعنی پیام | زود تر از نکہت گل بامشام
می برد از طرز بمطلب سراغ | گرم تر از نشئهٔ می با دماغ
دید که فکرِ سخنم پیشه است | دل گروِ صورت اندیشه است
گفت سخن ساده و پرکار به | تاب کشِ سُبحه و زُنّار به
بس بود از بہر سخنور گوا | معنیِ بیگانهٔ لفظ آشنا
گفتن او فکر مرا تازه کرد | روی سخن را به نفس غازه کرد
شد ز پریِ خانهٔ دل جلوه گر | خیل معانی ز پےِ یکد گر
جرعه کشِ بزم اویسی شدم | پنجهٔ در خمسه نویسی شدم
خامه بتحریر گرو ساختم | نقش دلاویز به پرداختم
از مددِ باطنِ گنجوی | طرز سخن یافت ز فکرم نوی

وناظم خان فارغائی قمی - در مدح سامی گفته و گوہر حق سفته ؎

چو توئی کجاست شاہے بقلمروِ معانی | بتو ہیچکس نماند تو به ہیچکس نمانی

قیمت شناسان لآلی فصاحت می دانند که تا در یتیم سخن منظور نظر معنی پرور گردیده بی سخن تا صدف آسمان بر خود بالیده - شعر گفتن آنجناب تقریبی بود - مدتہا می گزشت که مصراعی موزون نمی کرد - وہرگاه تقریبی رو می داد پری زادان معانی را باندک توجّہ

تسخیر می نمود- طبع معنی آفرین ہمین معنی دارد- و برہانی روشن تر ازین بر علو قدرت و سمو فطرت نمی باشد- و در اصل توجہ فکر عالی جانب شعر محض برای تفنن طبع و استیفاء صنوف کمال بود- والا شاعری را دون مرتبہ خود می شناخت- و درین باب جرسی می جنباند ؎

مقصودِ من تفننِ طبع است از سخن ورنہ سزای رتبۂ من نیست شاعری

آنجناب از ہفوات شاعری بسیار احتراز داشت و فرزندان و تلامذہ را سخت تاکید می کرد کہ زبان را از ہفوات محفوظ دارند- سیما نسبت بہ انبیا صَلَوَاتُ اللّٰہِ وَسَلَامُہٗ عَلَیْہِمْ اَجْمَعِیْنَ مثل ترجیح معشوق مجازی بر یوسف وطعن عاشق بر صبر ایوب عَلَیْہِمَا السَّلَامُ و ہر جا ہفوتی از شاعری بنظر می آمد- آیۂ خاتمۂ سورۂ شعرا بر زبان می آورد کہ سَیَعْلَمُ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْٓا اَیَّ مُنْقَلَبٍ یَّنْقَلِبُوْنَ-

و فقیر التزام کردہ ام کہ درین صحیفہ ہفوات شاعری بر زبانِ قلم نیاید- و کام و زبان از تلوث آن محفوظ ماند آنجناب در ابتدا "طرازی" و بعدہ بنا بر آنکہ سید واسطی الاصل است "واسطی" تخلص می کرد- اما اکثر اسم شریف خود می آورد- و در زبان عربی و فارسی و ترکی و ہندی داد فصاحت می داد- غزل کم گفتہ و از دیگر اقسام سخن جواہر آبدار بہ الماس اندیشہ سفتہ- و لاشک سلیقہ صاحب طبعان مختلف اُفتادہ- شخصی واحد را مشاہدہ می کنیم کہ بسر انجام نوعی از شعر خوب می پردازد و در نوع دیگر با مقابل سپر می اندازد-

عرفی شیرازی قصیدہ را بپایۂ اعلیٰ رساند اما غیر قصیدہ را طرزے کہ باید بر کرسی نہ نشاند-

میرزا صائب در غزل داد سحر آفرینی دادہ اما در غیر غزل قدم پیش ننہادہ- اینجا کمال قدرت الٰہی تماشا باید کرد و بکمال عجز خود اعتراف باید نمود کہ این کس ہیچ ندارد و

انچه بردل وارد می سازند برزبان می آرد۔

ملاقات میر عبد الجلیل مرحوم با ناصر علی در اورنگ آباد دکن واقع شد۔ خود بافقیر نقل کرد که صحبت خوب برآمد۔ مردم دیگررا جواب داد۔ واز اول روز تا نیم شب جلسه اتفاق اُفتاد۔ درآن ایام ناصر علی قصیدۂ لامیه تازه گفته بود۔ تشبیب آن در وصف گرماست وگریز به نعت سرور انبیا صلی اللہ علیه وسلم۔ مطلعش این است ؎

گداخت بسکه هوای تموز مغز خیال　　شرر زسنگ برآید بصورت تبخال

تمام قصیده برخواند واستفسار کرد که بیتی خوش آمد۔ گفتم تمام قصیده خوب است باز بجد شد که اگر بیتی پسند اُفتاده باشد نشان باید داد۔ گفتم یک بیت۔ بمجرد استماع این کلمه تغیری در چهره ظاهر شد۔ دریافتم۔ گفتم این همه جواهر ریزه هاست ودر مرتبۂ جوهریت همه مساوی۔ اما گاه می شود که آبداری یکی ممتاز می اُفتد۔ ازین حرف رنگ اصلی بحال آمد۔ وپرسید که کدام بیت خوش آمد۔ گفتم این بیت ؎

زبسکه نم بزمین نارسیده مے سوزد　　چو شمع بر سر شاخ است ریشهای نهال

ناصر علی تحسین کرد که فی الواقع من هم این بیت را از سائر ابیات ممتاز می دانم۔

ونیز می فرمود که در دو بیت ناصر علی دخل کردم یک بیت از یاد راقم الحروف رفت وبیت دیگر این است که در مثنوی در مدح خلد مکان می گوید ؎

محی الدین محمد زیب اورنگ　　فضای شش جهت بر شوخیش تنگ

میر عبد الجلیل فرمود که لقب پادشاه محی الدین است بی تشدید یا از باب افعال۔ ناصر علی اعتراف نمود

باز میر فرمود که درهمین مثنوی جائے در مدح اسپ گفته اید که ؎

بفکر لامکان سیرش هم آهنگ　　فضای نه فلک بر شوخیش تنگ

مدح پادشاہ و مدح اسپ بریک وتیرہ واقع شدہ وشوخی نسبت بہ پادشاہ ملایمت ندارد۔ ناصر علی بیت را از مثنوی برآورد۔ و در اکثر نسخہا نیست اما در یک نسخہ کہنہ بیت مذکور بعینہ بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ و در نسخۂ دیگر بتغیر مصراع چنین دیدہ شدے

شہنشاہِ جہانِ ہوش و فرہنگ　　محی الدین محمد زیب اورنگ

میر عبد الجلیل را غلامی بود کہ در سفر دکن خدمتہا کردہ و شرائط وفا بجا آوردہ ہنگامی کہ در لشکر خلد مکان وبا اُفتاد۔ و عالمی بتاراج فنا رفت۔ پیمانہ او ہم لبریز گردید۔ میر در مرثیۂ او مثنوی پرسوزی بنظم آوردہ و با ناصر علی ذکر مثنوی مسطور در میان آمدہ مطلعش این است ؎

بیا ای خامۂ ماتم روایت　　پریشان ساز گیسوی حکایت

ناصر علی بسیار محظوظ شد و نسخۂ استدعا نمود۔ آنجناب نسخہ ارسال نمود۔ ناصر علی درجواب این بیت بدیہہ برشقۂ کاغذ زرافشان نوشتہ فرستاد۔ و راقم الحروف آن را مشاہدہ کردے

ندانم تا چہا از دستِ ایّوبِ تو می آید　　کہ بوی خونِ مظلومان زمکتوبِ تو می آید

شخصی مصراعی از بیت میرزا بیدل در مجلسے خواند کہ ع

"روزِ سوار شب کند اسپ چراغ پا"

و گفت کسی سے تواند کہ پیش مصرع بہم رساند۔ علامۂ مرحوم فی البدیہ انشا کردے

غرّہ مشو کہ ابلقِ ایام رام تست　　روزِ سوار شب کند اسپ چراغ پا

ازان شخص بے اختیار آفرین سرزد و گفت حق این است کہ مصرع شریف بہ از پیش مصراع میرزا واقع شدہ۔ میرزا چنین گفتہ است ؎

با طبع سرکش این ہمہ رنج وفا بر　　روز سوار شب کند اسپ چراغ پا

مہارت آنجناب در فن عروض عربی و فارسی برتبہ نہایت بود۔ میر نور اللہ احراری

درشرح قول شیخ سعدی کہ ؎

وَاِنْ سَلِمَ الْاِنْسَانُ مِنْ سُوْءِ نَفْسِہٖ　　فَمِنْ سُوْءِ ظَنِّ الْمُدَّعِیْ لَیْسَ یَسْلَمُ

نوشتہ کہ لَایَسْلَمُ فصیح تراز لَیْسَ یَسْلَمُ می نماید چہ در نسخۂ لیس مصرع زیادہ میشود انتہی

آنجناب برین قول حاشیہ تحریر نمودہ۔ دریںجا کلام شریف بجنسہ نقل کردہ می شود:۔

"مخفی نماند کہ این بیت بروزن دوم ازان اوزان ثلثہ بحرطویل است کہ عروض وضرب آن مقبوض

"می آید وتقطیع مصراع ثانی کہ مناط گفتگوست وموزون بہ آن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن باشد چنین

"است فمن سو فعولن۔ ءظن نلمد مفاعیلن دعی لی فعولن سَ یسلمو مفاعلن۔ وچون تقطیع

"مذکور معلوم گردید ظاہر شد کہ واجب ومتعین است کہ نسخہ لیس یسلم باشد نہ لایسلم چنانچہ

"میر گمان بُردہ۔ چہ حرف لام ویا از حرف لیس در تقطیع بالفظ دعی مرکب شدہ بروزن فعولن خواہ

"شد وسین کلمہ لیس بالفظ یسلم منضم گشتہ بروزن مفاعلن خواہد گردید کہ ضرب مقبوض است۔

"ودرصورتیکہ نسخہ لایسلم بقول میر اعتبار نمایند لفظ لا بالفظ دعی مرکب شدہ فعولن خواہد شد

"ویسلم بروزن فاعلن خواہد ماند۔ وفاعلن در ضرب بحرطویل نمی آید چنانچہ بر متتبع عروض پیدا

"ست چہ ضرب بحرطویل تام مے باشد یا مقبوض یا محذوف۔۔ وفاعلن ازین ہرسہ قسم خارج است

"پس آنچہ میر نوشتہ کہ از نسخہ لیس مصرع زیادہ می شود موافق میزان طبع میراست نہ موافق میزان

"عروض طرفہ آنکہ مصراع درصورتیکہ لایسلم باشد کم می شود۔

"وچہ مناسب این مقام است بیتی کہ خلیل بن احمد واضع فن عروض درمثال وزن دوم بحر

"طویل آوردہ ؎

"سَتُبْدِیْ لَکَ الْاَیَّامُ مَا کُنْتَ جَاھِلًا　　وَیَاْتِیْکَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدٖ[1]

"وعبارت میر کہ لایسلم فصیح تراز لیس یسلم می نماید چہ درنسخۂ لیس مصراع زیادہ می شود انتہی

"محل تامل است زیرا کہ منطوق عبارت دلالت دار دبرین کہ زیادت مصراع منافی فصاحت است

---

[1] سبعہ معلقہ

"ووزن عروضی را وجوداً وعدماً در فصاحت وعدم آن دخلی هست وحال آنکه هیچ یکی از علمای معانی
"این معنی را در فصاحت کلمه وکلام وعدم آن اعتبار نکرده۔ برفرض تنزل مقتضای عبارت میر
"آنست که بر تقدیر زیادت فصاحت مرتفع می گردد وحال آنکه لفظ فصیح تر که برای تفضیل است
"دال است برین که نسخهٔ لیس یسلم هم فصیح است پس فصاحت این نسخه با زیادت وزن
"باعتقاد میر چه قسم جمع می تواند شد اَللّٰھُمَّ اغْفِرْ ھَفَوَاتِیْ وَاعْفُ عَنْ سَئَاتِیْ
"اِنْتَھیٰ کَلَامُہٗ

ازعهد خلد مکان تا عصر محمد شاه پادشاه جمیع امراء عظام اعزازه و اکرام میر بجا می آوردند و تشنهٔ صحبتِ والا بودند سیما امیر الامرا سید حسین علی خان که با ایشان الفتی خاص داشت۔ واکثر در مجالس خود برملا می گفت که میر عبد الجلیل درین عصر نظیر ندارند و لوازم احترام فوق الحد تبقدیم می رساند لهذا آنجناب از تهِ دل بمدحت او پرداخته و نام او را زندهٔ جاوید ساخته

و آنجناب با امیر خسرو علیه الرحمه تشابه تمام دارد۔ وخود در مثنوی می فرماید ؎

اگرچه میر خسرو بود استاد	ندارد چرخ چون او دیگری یاد
بفکرِ دور دو پرواز دارد	نبی نبود ولی اعجاز دارد
در انواعِ سخن شور جهان است	بقدرت خسروِ صاحبقران است
ولی من هم ازین گلدستهٔ نو	درین عصرم بجای میر خسرو
کمال از هر نمط دلخواه دارم	امیدِ تربیت از شاه دارم

اتشابه ایشان با امیرِ خسرو هم از راه جامعیت علم و عمل وهم از جهت مصاحبت ارباب دول۔ چه امیر خسرو از آغاز تا انجام با سلاطین دهلی بسر برد و هفت پادشاه را خدمت کرد۔ طرفه آنکه علامهٔ مرحوم هم بلوازم خدمت هفت پادشاه دهلی از سلاطین تیموریه پرداخت یعنی خلد مکان عالمگیر و شاه عالم و محمد معز الدین (جهاندار شاه)

و محمد فرخ سیر و رفیع الدرجات و شاهجهان ثانی و محمد شاہ رحمہم اللہ تعالی

اما رفیع الدرجات و شاهجهان (ثانی) ایام معدودی بر سریر فرمان روائی نشستند و از غارت گر اجل فرصت نیافتند - قصیدهٔ میمیهٔ میر که عنقریب می آید بنام شاهجهان ثانی است

اشعار میر اگرچه در مدائح واقع شده اما مدة العمر صلهٔ شعر از احدی نگرفت الا یکبار وقتیکه این رباعی از نظر سلطان اورنگ زیب خلد مکان گزرانید ؎

کسری که بعدل بود عالم پرور | بی جرم آویخت پای زنجیر ز در
ذاتت زکمال عدل تجویز نکرد | آویختنِ سلسلهٔ درهم در کشور

سلطان چهار خریطه از طلای مسکوک دکن که آن را هون نامند بدست شهزاده کام بخش داد - شاهزاده بدست مخلص خان میر بخشی داد - مخلص خان به میر رسانید - و این یکبار صله گرفتن میر در تمام عمر غالباً برای استکمال تشابه با امیر باشد چه امیر خسرو صلات از سلاطین و امرا قبول می فرمود چنانچه از تتبع تصانیف امیر واضح مے شود

سلطان قطب الدین بن سلطان علاء الدین خلجی جائزه کتاب "نه سپهر" زر برابر وزن جثه فیل تسلیم نمود - امیر دران کتاب تصریح مے نماید و از زبان سلطان قطب الدین می فرماید ؎

بتاریخ همچون من اسکندری | کند هر که آرایشِ دفتری
زگنج گرانمایهٔ بے شمار | دهم بار پیلش نه آن پیلبار
مرا خود درین ره پدر شد دلیل | که می داد زر هم ترازوی فیل
شناسد کسی کش خرد رهنمون | که از پیلبار است وزنش فزون
چو میراث شد پیل زر دادنم | نه زیباست زین سهل تر دادنم
شها گنج بخشا کرم گسترا | معانی شناسا سخن داورا

مرا عمر کز شصت بالا گذشت | همه پیش شاهان والا گذشت
بسی بندگی کردم از عون بخت | کمر بستہ در خدمت چار تخت
زشاهان کسی کاو لم کرد یاد | معز الدنا بود شه کیقباد
ازان پس ز فیروزه چرخ بلند | شدم پیش فیروز شاه ارجمند
ازان پس که در شه ستائی شدم | تونگر ز گنج علائی شدم
شد اکنون که اقبال همدم مرا | نوازنده شد قطب عالم مرا
چنین بخششی کز توجم یافتم | در ایام پیشینه کم یافتم
کنون لابد از سحر سنج زمن | باندازۂ بخشش آید سخن
جرائد کزین بیش پرداختم | چو این نامۂ خاص کم ساختم

مخفی نماند که مراد از معز الدنا معز الدنیا است برای ضرورت شعر دنا درآورد و آن جمع دنیاست و مراد از فیروزشاه سلطان جلال الدین خلجی باشد چه نام اصلی او فیروز است

اکنون سلسلۂ مطلب اصلی می جنبانم۔ در عنفوان شباب "امواج الخیال" نام مثنوی در تعریف دار السلام بلگرام فرموده۔ و درین مثنوی اکثر قواعد موسیقی هندی ضبط نموده باثبات برخی ازان مثنوی روی اوراق را مزلف مے سازم ؎

آب و گل من که فیض عام است | از خطۂ پاک بلگرام است
سبحان الله چه بلگرامی | کوثر می و آفتاب جامی
خاکش گل نوبهار عشق است | آبش می بی خمار عشق است
از عشق سرشته ایزد پاک | از روز ازل خمیر این خاک
هر لاله کزین دیار روید | تخم دل داغدار روید
هر گل که دمیده است زین خاک | خونین جگریست پیرهن چاک

نرگس نبود بصحن گلزار منصور برآمداست بردار
گل باسنبل بهم دران خاک آویخته بسملی بفتراک
خورشید ازان بهار نیرنگ پژمردہ گلیست باختہ رنگ
سنبل بچمن بود بصد ناز زنگی بچۂ کمند انداز
از فیض ہوای آن گلستان سرسبز شود نفس چو ریحان
زاتشکده سبزه می زند جوش ہمچون خطِ یار ازبنا گوش
تا شد چمنش بدیده محسوس شد پردۂ چشم بال طاؤس
تابستانش کہ عیش باراست چون گرمیِ عشق سازگاراست
گرمیِ آنجاست مایۂ زیست گوئی کہ حرارتِ غریزیست
سرما چو دران مقام آید عنقای ہوا بدام آید
ہر دود کہ از جگر کند گل افسرده شود چو شاخ سنبل
چون موسم برشکال آید حُسنش بحدِ کمال آید
جولانِ سحاب شوخ طناز چون خیل پری بود بہ پرواز
درویش ہوا لبسی نفس سوخت تا خرقہ رقعہ رقعۂ دوخت
وزنشۂ ذکر جہر شد مست تسبیح ہزار دانہ در دست
شاہنشہِ یکہ تاز برسات ساغرکشِ نشۂ مباہات
نقّارہ نواز حشمت خویش مشکین علم سحاب درپیش
ازبرق نموده تیغ خون ریز وزابر سیہ سپر دلاویز
ترکش ز تقاطر بہارین وز قوس قزح کمانِ رنگین
تاروی زمین بدست آرد برفوج خزان شکست آرد
باریدنِ ریزہ ریزہ باران کرده ورق نشاط افشان

نفسی است ازین بہار مرغوب ظلِّ ممدود ماء مسکوب
ہر سو صنمی کرشمہ پرداز از نوکِ نگہ جگر رفو ساز
تا پای کشان کمند کاکل سرمست نگاہ پر تغافل
تا در تتق حیا نشستہ حق از مژہ بر نگاہ بستہ
صفہای مژہ بتر کتازی مشغول نبرد نیزہ بازی
قدی و نہال جلوہ نوخیز حسنے و بہار غمزہ گل ریز
از چینِ جبینِ ناز تخمیر در پای نگاہ بستہ زنجیر
از واشدنِ گل تبسم در خونِ شفق طپیدہ انجم
از سینۂ شان کہ خوش بہار است پیشانیِ صبح داغدار است

دیگر مثنوی گفتہ در جشن طوی محمد فرخ سیر پادشاہ با دُختر راجہ اجیت سنگھ راتھور کہ در سنہ سبع وعشرین ومائة والف (۱۱۲۷) واقع شد۔ جولان فکر عالی ازین مثنوی ہوید است خصوص در مقامی کہ اسماء پردہای ہندی در ضمن الفاظ فارسی آوردہ۔ و بے تصنع سحر حلال بکار بردہ۔ این چند بیت ازان مقام است ؎

چو صید دل نماید حُسن آہنگ پر داز چہرۂ ہر پار سارنگ
دران محفل کجا برگوش می زد نوای کان نہ راہ ہوش می زد
اگر شاپور با خسرو بخاک اند پی این نغمہ از حسرت ہلاک اند
مغنی بر نواز آنسان و تر زد کہ از بربط بہار عیش سر زد
شگفتنہای دل در دست تار است کہ آن را نغمۂ گل دیس کار است
نوای نغمہ گرم دلبری بود بنظم گوہری پیکو جری بود
شگفتن آنچنان سر می زد از تار کہ گردے سینہا را صحن گلزار
اگرچہ زہرہ دارد خوش نوائی بداند حال او این سوگرائی

مثل این نغمہ را دانش نمی زد ۔۔۔ بر و صد چوب کا و اللہ نی زد
زبس مدہوش شد زین نغمہ شیاک ۔۔۔ ندارد از آکہ یارای رفتار
نوا گوید قوام ساحری ام ۔۔۔ پی تقویم چون من پت جری ام
نوای نغمہ بود از نقصہا پاک ۔۔۔ نباشد در نگارِ حور دبیس آک
چنان در نغمہ باشد دل پذیری ۔۔۔ کز افسونِ ترنم دیو گیری
لب ہر ساز این معنی ادا کرد ۔۔۔ کہ جشنِ شاہ کام ما روا کرد
بہ الفت ہمد گر را دادہ یاری ۔۔۔ نوا و ساز از صحبت براری
چنان از نغمہ دل بر ہیمی زد ۔۔۔ کہ بی اہمال کوسِ خرمی زد
کسی کو زین ترنم قوتِ جان کرد ۔۔۔ زشادی پک نیازِ مطربان کرد
باستیفاء لذاست ترانہ ۔۔۔ ترا کافی ست این جشنِ شہانہ
جہان شد زندہ ز آہنگ تبیرہ ۔۔۔ کز و برخاست موجی جان و تیرہ
چو منقار ازمی آن جشن تر کرد ۔۔۔ رہ احسن گرا بر نغمہ سر کرد
اگر دہلی نماید فخر شاید ۔۔۔ نوای زین بہ آگرہ کی سراید
بود در گلشنِ گل ریز ہر لب ۔۔۔ سرود خارکن بایت در آن شب

حواشی ابیات

وتر بفتحتین تار ساز۔ دبیس بکسرِ دال مہملہ و یای مجہول بمعنی مانند پیگو (پیفو) نام ملکی است کہ جواہر آبدار ازو ابد و نسبت دہند۔ اسدی گوید ع

"ز یاقوت سپید گہر پیگوئی"

الہ بفتحتین سرگشتہ شدن پت اہار کہ بر کاغذ و جامہ دہند و تقویم از و حاصل آید آک بالمد عیب پک بفتح باء فارسی اسبانخانہ تبیرہ دہل و نقارہ کرا بالفتح مرغ جاری

لہ فرہنگ رشیدی جلد اول صفحہ ۱۸۹ مطبوعہ کلکتہ۔

ہرچند حباری مُرغ نواسنج نیست اما مقصود مبالغہ است یعنی شادی نوعی عام شد کہ حباری ہم از می این جشن منقار تر کردہ در نواسنجی در آمد خارکن نام شخصی کہ نوای خارکن باو منسوب است با بیت شب کنندہ مشتق از بیتوتت۔

واسماء پردہای فارسی دوازدہ مقام وبیست وچہار شعبہ وشش آوازہ وسی لحن باربد نیز بیان کردہ نوعی کہ بے ملاحظۂ معنی اسمے معانی ابیات تمام است۔چند بیت بر سبیل استشہاد آوردہ می شود ؎

دلت گر بر مقامِ عیش شیداست زنارِ ساز راہ راست پیداست
کند ہر پردہ از عشرت فزائی چہ معشوقِ مرقع دلربائی
باین لذّت چو زاہد آشنا شد نمازِ پنج گاہ از وی قضا شد
مغنی نغمۂ چون بادہ انگیخت بجامِ بادہ کحلِ اصفہان ریخت
بہارِ نغمہ چون در دل دہی شد نی از فیضِ نوا سرو سہی شد
زمطرب ہر نوا دُرِّ ثمین است بمعنی گنج باد آورد این است

وفائدہ آوردن اسماء نغمات ہندی وفارسی بہ کیفیت معہود در خاتمۂ داستان نغمہ بیان می نماید ومی فرماید ؎

جگر چون دانۂ یاقوت سفتم کہ نام پردہا در پردہ گفتم
کہ تا ہر سامعی کز نارسائی بموسیقی ندارد آشنائی
نگردد گر ز حُسنِ صنعت آگاہ زحسنِ نظم گیرد حظّ دلخواہ
مغل با راگ ہندی آشنا نیست بحجرِ فرس ہندی راشنا نیست
اگر آن این دگر این آن نداند بنظمِ من زمعنی در نماند
درین دریا شناي ما بہ بیند تلاشِ دست وپايِ ما بہ بیند

(ایضاً از ان مثنوی)

در وصف طائفهٔ رقاصان

گروہی از صباحت غازہ بررو
گروہی از ملاحت سبزۂ جو

یکی از تاب حُسنِ صندلی رنگ
صداعِ شوق افزودی بہ نیرنگ

یکی از فیض رنگِ زعفرانی
بہارِ دیدہ کردے ارغوانی

یکی بُردے زرنگِ سرمئی ہوش
بعشقِ نالہ زن گفتے کہ خاموش

گرہ زن گشتہ ہر شوخِ پری زاد
زکاکل بردل واز نغمہ برباد

رخی برہم زنِ ہنگامۂ گُل
نگاہی قبلۂ کیفیتِ مُل

زموجِ جنبشِ ابروی ایشان
فتادہ کشتیِ دلہا بہ طوفان

بہ ابرو کردہ جا دلہای عشاق
توگوئی شیشہا چیدند در طاق

ادای گردشِ چشمِ فسون ساز
بچرخ آوردہ دلہای نظر باز

بسویِ گردشِ چشم آرد آہنگ
تماشائی ببالِ گردش رنگ

نگہ دزدِ دلِ ہر مستمند است
زخطِ سرمہ در دستش کمند است

بگردِ چشم مستِ سحر پرواز
نہ پُر گرد دیدہ مژگانِ فسون ساز

کہ تا بسمل کند دلہای خستہ
کرشمہ آستین را بر شکستہ

بود کاکل باین معنی مُباہی
کہ رنگے نیست بالاے سیاہی

میانِ زلف لعل گوشوارہ
بہارِ عشق پیچان کن نظارہ

کنارے مون لٹین مکتا سو کوندین
گھٹا ہے دامنی ہے اور بُوندین

زمروارید بینی گاہ دیدن
چو قطرہ دل مہیّایِ چکیدن

دران بینی نہ مروارید و یاقوت
نگاہے عالمے را کردہ مبہوت

سرشک قطرہ خونِ دلِ ماست
کہ سرگردانِ حُسنِ حیرت افزاست

دہن سرچشمۂ گوہر فشانی
تبسّم موجِ آبِ زندگانی

تبسم را ز برق آخر چه فرق است | که هر دندان بمعنی تخم برق است
مسی زیر لب و اطراف دندان | تو گوئی ظلمت است و آب حیوان
تبسم در مسی دارد بهارے | چو شمشیری که رخشد در غباری
ترنم از لب شان می کند گل | ز برگ گل شنو آهنگ بلبل
لب از رنگ لطافت چهره افروز | شفق کرد است گل از صبح نوروز
بگرداب زنخ مائل جهانی | چو بر چاهی هجوم کاروانی
چنان سیب از زنخ حسرت نورد است | که از فرط خجالت سرخ و زرد است
بود گوش از صفا بالای گردن | بلورین قیف بر میناے گردن
دو ترک چشم ساغر بر کف دست | چنان گشتند از صهبا سیه مست
که هر دو گوش نزد صاحب دید | دو ساغر از دو دست هر دو غلطید
گلوبندی زری چون بر نظر زد | خطوط آفتاب از صبح سر زد
دو چشم و سینه را با هم بهاری است | چو بیماری که در پیشش اناری است
نمودے موج رنگ پان ز سینه | برنگ موج می از آبگینه
خم چوری بغایت دل پسند است | بصید هوشها چین کمند است
سیه چوری بود چون تار سنبل | که پیچیدند بر گلدستهٔ گل
ز انگشتان مپرس و خون بسمل | که ناخن می زند این حرف بر دل
در انگشتان نگین را فتنه کار است | همانا اختر دنباله دار است
نگین در دست گرم دلبری بود | بهم کف الخضیب و مشتری بود
سرین کوهی نهان در جوش گلشن | دلیل آن کمر و آنگاه دامن
نظرها در سرین مشغوف دیدار | چو مفلس در طلای دست افشار
نگارین پای زیب ساق دلجو | سهی سروی دمیده بر لب جو

قدم در رقص زان رو بیقرار است | که بر دلهای گرم او را گذار است
برنگِ شمع زانها قد کشیدن | برنگِ قطره از دلها چکیدن
کمر در پیچ و تاب رقص بیتاب | چو موئے کو فتند در جوش گرداب
بهنگام اشارت چشم و ابرو | کفِ دست و سرِ انگشتان و بازو
بنطق آیند در تصویرِ ایما | قیامت می نماید نُطقِ اعضا
زمین از رقص شان گلزار چین شد | هوا تا چرخ طاؤس آفرین شد

در صفت چراغان

شبی روشن تر از صبحِ سعادت | مصفا چون دلِ اہلِ عبادت
هزاران شمع هر سو جلوه گر شد | تجلی پرورِ نورِ نظر شد
زده هر شمع بر سر طرهٔ زر | ز مروارید غلطان جامه در بر
درین شب شمعها را خوش ظهور است | سراسر بزم سر دستانِ نور است
صفِ فانوسها چون گنبدِ نور | بانواعِ تجلّی گشته معمور
ز هر فانوس بیند چشمِ انصاف | دلِ نورانی از پیراهنِ صاف
به فانوسِ خیالی دیده مانوس | نظر در سیرِ رنگِ بالِ طاؤس
شعاعِ مشعلِ تابان دل افروز | برنگِ پرتوِ حُسنِ گلو سوز
چراغان صف زده چون شانهٔ زر | که در هم داشت شب زلفِ معنبر
چراغان جمله تن گشته دهانها | فتیله پای تا سر شد زبانها
دعا کردند بهرِ شاه چون من | که شمعِ سلطنت زو باد روشن

در صفت آتشبازی

هوائی عزم سیرِ آسمان کرد | بهر جانب جریبِ زر روان کرد
پیِ تعلیمِ حرفِ روشنائی | فلک شد صفحهٔ حرفِ هوائی

زجوش نور مهتاب و ستاره	هوا شد چرخ دیگر در نظاره
شجرہا از طلای صاف کردند	پرند شب مشجر باف کردند
زچرخی شد عیان بر عام و بر خاص	که خورشید اندرین شب گشته رقاص
چنان در دود طالع شد ستاره	که در گیسوی شاهد گوشواره
بنفشه تختهای شعله افروز	سر شب را گرفته در بغل روز
نمودی روشنی از جام مهتاب	چو در بوته گداز نقرهٔ ناب

در صفت سقایان

زسقایان گوهر پاش درگاه	گروهی پیش پیش موکب شاه
عرق ریز از جبین خوش تلاشی	برنگ ابر گرم آب پاشی
قدم زن پای هر یک برنگ ابر	دوال مشک هر یک چون رگ ابر
بگرد راه مشک شان جدل داشت	که هر یک موج دریا در بغل داشت
چو گرد از آب پاشی شست و شو یافت	زمین هم زین عروسی آبرو یافت
بگیتی محو شد بروجه دلخواه	غبار از خاطر و گرد از سر راه

مخفی نماند که این مثنوی بموانع وقت از نظر پادشاه نگذشت و چون پادشاه عنقریب سریر آرای ملک جاودانی شد۔ آنجناب دل به تبییض مسودهٔ مثنوی نداده متوجه عالم قدس گردید۔ بعد رحلت ایشان محرر اوراق مسوده را از سواد به بیاض برد و ابیات مشکله را حسب الطاقة حل کرده حواشی بقلم آورد۔ و درین محل چند بیت مشکل با حواشی در معرض تحریر می رسد که خالی از فوائد نیست۔

در مدح پادشاه ؎

وَاِنْ فَاقَ الْوَرٰی فِی الْجِنْسِ وَالْفَضْلِ	فَاِنَّ الدُّرَّ بَعْضُ الْقَطْرِ فِی الْاَصْلِ

ان شرطیه است و جزاء آن محذوف ای فلا باس معنی چنین است که اگر فائق شد

پادشاہ خلق را در جنس و فصل ماہیت انسانی باک نیست پس بدرستیکہ مروارید بعضی از قطرہاست در اصل حال آنکہ فائق است از دیگر قطرہا۔

این بیت در تتبع ابی الطیب متنبی است کہ در مدح سیف الدّولہ ممدوح خود گفتہ[1]

وَاِنْ تَفُقِ الْاَنَامَ وَاَنْتَ فِیْھِمْ — فَاِنَّ الْمِسْکَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ

خطاب بہ ممدوح است یعنی اگر فائق شدے خلق را حال آنکہ تو از ایشانی پس باک نیست زیراکہ مشک بعضی از خون غزال است حال آنکہ فائق است۔

بر وقّت شناسان ہویداست کہ تشبیہ لاحق از سابق پاکیزہ واقع شد۔

ایضاً در مدح بادشاہ

مثل از دانشِ او گر کند گوش — فلاطون از مُثُل سازد فراموش

مُثُل بضمتین جمع مثال۔ و مُثُل افلاطونی بچند معنی است۔ گاہی[1] مراد می شود عالم مثال کہ متوسط است درمیان عالم غیب و عالم شہادت و گاہی[2] مراد می شود صور علمیہ الٰہیہ کہ قائم بذوات خود اند نہ بذات خداوند تعالےٰ شانہ و گاہی[3] مراد مے شود جواہر مجردہ کہ آن را ارباب انواع نامند یعنی از ہر نوع فردی است مجرد از مادہ ازلی و ابدی کہ افاضہ کمالات جمیع افراد آن نوع وابستۂ اوست۔ و آن را بلسان شرع ملک البحار و ملک الجبال وجز آن خوانند

این معانی از حاشیۂ میرزاہد بر امور عامہ شرح مواقف و کتب دیگر بقلم آمد۔

ایضاً در مدح پادشاہ

سپاہش چون عروضی وقتِ تصریع — کند روشن براعدا حرف تقطیع

عروض بالفتح نام علم مشہور است عروضی منسوب بآن و تصریع در لغت افگندن

[1] دیوان متنبی صفحہ ۲۰۷ مطبوعہ کلکتہ ۱۲۵۷ھ

ودر اصطلاح شعرا قافیه آوردن در مصرع اول از بیت یعنی مطلع ساختن وحرف تقطیع در اصطلاح عروضیان ده اند مجموع درین عبارت "لَمَعَتْ سُیُوْفُنَا" معنی آن درخشیدند شمشیرہای ما۔

درصفت فیلان

خط قرمز به پیشانی فیلان | اگر می دید خنساء سخندان
نمی کردی بشعر خویشتن فخر | بآن نار و علم دربارۂ صخر

تلمیح است بسوی بیت مشهور از قصیدۂ خنسا بفتح خاء معجمه ونون وسین مهمله یکی از مشاهیر نساء سخن طراز عرب که در مرثیۂ برادر خود صخر نامی گفته که ؎

وَاِنَّ صَخْرًا لَتَأْتَمُّ الْهُدَاةُ بِهٖ | كَاَنَّهٗ عَلَمٌ فِيْ رَاْسِهٖ نَارٌ[۱]

یعنی بدرستی که صخر هرآینه اقتدا می کنند راه نمایان باو۔ گویا صخر کوہی است که بر سر آتش داشته باشد۔ چه کوه که در راهنمونی هویدا است خصوص درحالی که بالای آن آتش افروخته باشند۔

و درینجا مراد آن ست که اگر خنسا خط سرخ پیشانی فیل می دید به تشبیه کوه و آتش فخر نمی کرد۔

درصفت اسپان

چو گام شان به تندی آشنا شد | بهر گامی بنا برج العصا شد

عصا نام اسپ جذیمة الابرش پادشاه یمن۔ گویند هرگاه جذیمه در بلاد روم رفت و به دغا کشته شد قصیر که وزیر جذیمه بود برآن اسپ سوار شد۔ اسپ جلو ریز بر سر میل خود را رساند و در انجا بول کرد۔ و در ان موضع برجی بنا کردند و برج العصا نام گذاشتند[۲] کذا فی المحاضرات للراغب الصفاهانی۔

---

[۱] کامل مبرد صفحه ۷۵۶ مطبوعه یورپ۔ [۲] (ملاحظه هو صفحه ۲۷۶)

ایضاً در صفت اسپان

وثوب شان تعجّب آفرین است　　مثال طفرهٔ نَظَّام این است

طفره در لغت بمعنی برجستن و نظام بنون و تشدید ظاء معجمه عالم معتزلی مشهور قائل مسئلۂ طفره۔ و مراد نَظَّام از طفره این است که متحرک مسافت را طی کند بروجهی که از مکانی بمکانی بجهد و مسافت میانه را اصلا محاذی نگردد۔

معنی بیت آنکه اسپان از بس سرعت برین روش مسافت طے می کنند و مثال طفرۂ نظام که محال است بوجود مے آرند۔

در سنه احدی وثلثین ومأته والف (۱۱۳۱) نیکوسیر بن محمّد اکبر بن خلد مکان که در قلعه آگره محبوس بود واقعه طلبان او را برآورده بر تخت نشاندند۔ امیر الامرا سید حسین علی خان بالشکر جرّار از دہلی به آگره رسید و قلعه را بعد محاصره مفتوح ساخت۔ میر عبد الجلیل قصیدۂ غرائی در تہنیت انشا کرد۔ نواب پنج ہزار روپیه و اسپ و خلعت صله می داد۔ علامۂ مرحوم بر وفق ضابطۂ خود سر بقبول فرو دنیاورد قصیده این است ؎

مژده ای دوستان که در عالم　　نقد شد نسیۂ بہار ارم

نونہال طرب ببار آمد　　گل فشان گشت خاطر خرم

دل خوشی نشۂ رسا بخشید　　به گل و سبزه و بہار قسم

باغ از بس شگفتگی پر کرد　　ساغر گل ز بادۂ شبنم

ابر دامن کشان خرامان است　　برق رقصان و رعد گرم نغم

نوبہار از برای رسم نثار　　ہر طرف از شگوفه ریخت درم

که امیر سر آمد اُمرا　　کرد تسخیر قلعۂ اعظم

(بقیہ حاشیہ) ابن اثیر جلد اول صفحہ ۲۴۸ مطبوعہ یورپ و محاضرات راغب جلد دوم صفحہ ۲۷۵ مطبوعہ مصر ۱۲۸۷ھ

این ظفر از مواهبِ عظمیٰ است — بر زبان واجب است ذکر نعم

پسر اکبر آنکه در افواه — یافت نیکو سیر بعکس عَلَم

بود در حصنِ آگره محبوس — همچو مفهومِ ممتنع بعدم

داشت عیشی بکنجِ عافیتی — خاطر آسوده تر ز صیدِ حرم

ناگهان نفسِ شوم راهش زد — خفیه آمیخت در طعامش سم

دید اسبابِ بغی آماده — اشتها صاف و لقمه پر زدسم

زر بسیار و زمرهٔ اوباش — اکبر آباد قلعهٔ محکم

ابروی فتنه زه نمود کمان — زلفِ آشوب گشت خَم در خَم

از پدر داشت ارثِ بغی ازان — فتنه انگیخت در کمال عظم

کرد پرویزئی ز چتر به سر — بیخت بر فرقِ خود غبارِ الم

چون برید این خبر به دهلی برد — شعله زد خشم داورِ عالم

خسروِ دین پناه شاه جهان — آب و رنگِ بهار فضل و کرم

آن ابو المجد و العلا ذو الجود — مسند آرای چار بالشِ جم

بندهٔ اش کیقباد و کیکاؤس — نوکرش گیو و بیژن و رستم

بخشی الملک را اجازت داد — تا کشد لشکرِ ظفر پرچم

آن امیرِ جماعهٔ اُمرا — چون حسینِ علی هژبرِ شیم

قرة العینِ حیدرِ کرّار — نخبهٔ نسخهٔ بنی آدم

خلف الصدق موتم الاشبال — پیش او شیر شرزه کم ز غنم

جودِ او شهرهٔ دیارِ عرب — تیغ او ضابطِ بلادِ عجم

نازد از نسبتش سمو نسب — بالد از همّتش علوِّ همم

می کند با جماعهٔ دلریش — لطف او آنچه می کند مرهم

غوطه در جود او زند دریا — لطمه از دستِ او خورد ضیغم

هست مقیاسِ جود او بسحاب — مثل مقیاس فربهی بورم

در فنِ صرف همتش نبود — ذکری از لا و از لن و از لم

در صفِ جنگ با سرِ اعدا — چون الف گشته تیغ او الزم

دشنه و نیزه اش بجان عدو — می کند کار عقرب و ارقم

تیغ او شد بفرق اعدا غرق — همچو حرفی که می شود مدغم

در دلِ خصم او درآید رمح — چون درآید بر اهل خود محرم

با کمندش سرِ معاندِ او — مثل دلوی است با رسن منضم

ظفر از فوج او شود پیدا — فتح با تیغ او بود توام

کرد نهضت بدولت از دهلی — فضل حق همعنان ظفر همدم

لشکری در رکاب بیش از حصر — دیو از نعرهٔ یلان در رم

همه زور آوران فیل شکوه — که به شیرِ ژیان زندی بم

کرد اسپانِ فوج نصرت موج — دامن افشان برین بلندِ خیمَ

آمد و قلعه را محاصره کرد — همچو انگشت و حلقهٔ خاتم

شرح اسباب قلعه گیری ریخت — سرمهٔ عجز در گلوی قلم

چون نهنگان بدور گردابی — توپها گرد قلعه جمع بهم

خصم را سوخت توپ شیر دهان — کس ندیداست شیر آتش دم

اژدهای است توپ غازیخان — کز سرِ هندوان نموده لقم

چه نویسد ز توپ قلعه کشا — اسم او برتلاش اوست علم

تا براید به قلعهٔ نصرت — سینه گردید فوج را سُلَّم

هر طرف شد مرتب از ساباط — دمدمهٔ بهر دشمنانِ دژم

زان طرف هم مخالفِ سرکش | کوششے داشت در ثباتِ قدم
دست و پاز د درونِ قلعه بسی | چون جنینی که وا جهد بشکم
کرد اسقاط این جنین آخر | صدمۂ توپہائے مستحکم
کار بر اہل حصن شد دشوار | مرگ مقطوع زندگی مبهم
قلعه شُد بر جماعۂ اعدا | از مصیبت چو حلقۂ ماتم
شد برون آمدن چنان دشوار | کہ سخن از زبانِ اہل بکم
از برون هم رہِ رسد شد بند | چون نفوذِ صدا بگوشِ اصم
از سرِ عجز خواستند امان | بالب خشک و دیدۂ پُرنم
از ترحم بجان امان بخشید | وقت قدرت خوش است ترک نقم
فتحِ قلعه بزور تیغ نمود | این چنین می کنند اہل ہمم
شد سیه طالعی ز قلعه برون | ہمچو از لفظ دائرہ ادہم
این معمی کشود فطرتِ او | ورنه این عقده بود جذر اصم
شاد گشتند دوستان یکسر | عام شد عیش در صنوفِ امم
شرح حالِ منافقان گویم | کہ بآن چو حذیفه ام اعلم
سرخی انفعال روی سیاه | خوش خضابی است از حنا وکتم
اَلحَمدُ لِلّٰهِ وَاهِبِ الْاٰلَاءِ | حَمدَ مُستَنظِمٍ بِمَآ اَلنِّعَمْ
کن کتھن کی سکت کہان پاوے | رسنان لیه جو انیک جنم
رمضان ایچدی بولدی بخشی فتح | کلدی بوی آی نینک ابکی پرم
از پیِ هم دو عید گشت پدید | معنیِ فطر جلوه کرد اعم
هر طرف مجلسِ طرب چیدند | آن یک از شعر و دیگری ز حِکَم
وان دگر از ترانۂ رنگین | چنگ و طنبور کرده باہم ضم

نغمہ گویانِ فارسی ز نشاط　　کوک کردند زیر را با بم

نغمہ سنجانِ ہند سر کردند　　سبت سر در مراتبِ سرگم

نغمہ تا چاک دل رفو سازد　　زہرہ از چنگ دارد ابریشم

زین ترنم جہان طراوت یافت　　زانکہ در جوہرش بود ترونم

شعرا ہم قصیدہا گفتند　　انوری گشت پیشِ شان ابکم

ہر یکی سفت دُرِّ تاریخی　　کہ ازو آب شد گہر دریم

من ہم از باغ معنی رنگین　　گلِ چندی زدم بفرقِ قلم

ورقِ ما بیاض سینۂ حور　　سطرہا سلک گوہر نیلم

شعر گر فضل من نپوشیدی　　می شدم در فن سخن اقدم

گر بپرسی ز جامعیتِ من　　میر خسرو دہد جواب نعم

کرد عبد الجلیل در تاریخ　　"قلعۂ آگرہ گرفت" رقم

بر دعا بہتر است ختم سخن　　کہ بہ آمین کند ملک معلم

چار چیزش نشاط افزا باد　　تا بود سبزہ در چمن خُرّم

دست زرپاش و تیغ اعدا کش　　عمر ممدود و دولتِ ادوم

حواشی قصیدہ

موتم الاشبال لقب عیسی بن زید شہید است کہ جد اعلای ممدوح باشد- و ہم جد اعلای مادح - موتم بضم میم وکسر تاء فوقانی یتیم کنندہ و اشبال جمع شبل بکسر شین معجمہ بمعنی بچۂ شیر یعنی یتیم کنندہ شیر بچّہ ہا - چون اکثر شکار شیر کردی باین لقب ملقب گشت - ساباط سقف میان دو دیوار کہ زیر آن راہ بود ؎

شد سیہ طالعی ز قلعہ برون　　ہیچو از لفظ دائرہ ادہم

تلمیح است بمعمای مشہور بہ اسم ادہم ؎

کشید تنگ چنان نقش آن دہن پرکار — کہ دور دائرہ در مرکزش گرفت قرار

دور دائرہ دال وہاست ومرکزش یامرادف ام۔ چون دال وہا درام قرار گیرد ادہم حاصل شود۔ و ادہم درلغت سیاہ راگویند۔ خروج سیہ طالع از قلعہ مثل خروج ادہم از دائرہ بواسطہ تنگ شدن قلعہ ودائرۂ تشبیہ لطیفی واقع شدہ

؎ این معما کشود فطرت او — ورنہ این عقدہ بود جذر اصم

جذر درلغت اصل راگویند ودر اصطلاح اہل حساب عددی کہ آن را درنفس خودش ضرب کنند اوراجذر نامند وحاصل ضرب آن رامجذور و اصم درلغت کرو سنگ سخت مصمت و در اصطلاح اہل حساب عددی کہ آن راجذر نباشد اصم خوانند مثل احدی عشر ومقابلِ آن رامُنطق گویند چون تسعہ۔ وجذر عدد منطق بسہولت حاصل می شود چنانچہ جذر تسعہ۔ ثلاث است وجذر عدد اصم درنہایت دشواری است حاصل نمی شود مگر تقریباً ولہذا حکما درمناجات خود گفتہ اند:۔

"سُبْحَانَ مَنْ لَّا یَعْرِفُ جَذْرَ الْاَصَمِّ اِلَّا هُوَ"۔ ودرعلم معقول جذر الاصم مغالطہ الیست مشہور۔ واضع مغالطہ ابن کمونہ بغدادی علامۂ تفتازانی در شرح مقاصد گوید:۔

"وَهٰذِهٖ مَغْلَطَةٌ تَحَيَّرَ فِيْهَا عُقُوْلُ الْعُقَلَاءِ وَفُحُوْلُ الْاَذْكِيَاءِ وَلِهٰذَا سَمَّيْتُهَا بِمَغْلَطَةِ جَذْرِ الْاَصَمِّ"۔

ونیز علامہ درشرح مقاصد بعد تحریر جواب می گوید:۔

لٰكِنَّ الصَّوَابَ عِنْدِیْ فِیْ هٰذِهِ الْقَضِيَّةِ تَرْكُ الْجَوَابِ وَالْاِعْتِرَافُ بِالْعَجْزِ عَنِ الْاِشْكَالِ"۔

ومیر باقر استرآبادی در افق المبین گوید۔ مختصر عبارت آنجا این کہ:۔

"کَمْ زَلَّتْ فِیہِ اَقْدَامُ اَقْوَامٍ وَ اَقْرَبُھُمْ اِلَی الصَّوَابِ وَ اِصَابَۃِ الْحَقِّ مَنِ اعْتَرَفَ مِنْھُمْ بِالْعَجْزِ۔"

مراد میر باقر از معترف علامۂ تفتازانی باشد۔

معنی بیت آنکہ این عقدہ در اشکال و عدم انحلال مثل جذر الاصم علم حساب بود یا جذر الاصم علم معقول و لفظ اصم بمعنی سنگ سخت مصمت نظر بقلعۂ سنگین مناسب افتاد

؎ شرح حالِ منافقان گویم کہ بآن چون حذیفہ ام اعلم

حذیفہ نام صحابی مشہور صاحب سِرِّ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلّم حضرت او را پنہان از حال منافقان خبر دادہ بود۔ و درین بیت اشارت است بکمال تقرب و محرمیت خود با ممدوح۔

کتم بفتح کاف و تاء فوقانی گیاہی کہ بآن خضاب کنند۔

؎ از پیِ ہم دو عید گشت پدید معنی فطر جلوہ کردہ اعم

چون قلعہ در ماہ مبارک رمضان مفتوح شد دو عید بہم ہویدا گشت اول عید فتح کہ عید مجازی است و دویم عید رمضان کہ عید حقیقی است و ہمچنین لفظ فطر بمعنی حقیقی جلوہ کرد کہ کشودن روزہ باشد و ہم بمعنی مجازی کہ فتح است و آن لازم کشودن روزہ باشد۔

پس مراد از معنی اعم این است کہ مطلق معنی فطر باعتبار ہر دو فرد خود کہ حقیقی و مجازی باشد صادق آمد۔ و می تواند کہ مراد از اعم عموم مجاز باشد و برین تقدیر معنی چنین مشود کہ فطر بمعنے مجازی کہ مطلق کشودن باشد صادق آمد عموماً بہ حیثیتی کہ متناول باشد معنی حقیقی و غیر حقیقی را کہ کشودن روزہ و کشودن قلعہ باشد۔

و عموم مجاز در اصطلاح علماء اصول عبارت ازین است کہ معنی مجازی بقسمی باشد کہ معنی حقیقی فرد او گردد و اللہ اعلم۔

ع سبت سر در مراتب سرکم۔

اہل موسیقی ہند مراتب آواز ہفت قرار دادہ اند و آن را "سبت سر" گویند یعنی ہفت آواز۔ و ہر مرتبہ را اسمی گذاشتہ اند۔ و از سر ہر اسم حرفی گرفتہ سرگم بدان ترکیب کردہ اند۔ درین بیت لفظ سرگم اشارہ بہ ہمان مراتب سبعہ است۔

مُعلم بالضم نشان کردہ شدہ۔

الحال نقشے چند از تصانیف والا در آہنگ حجازی بہ تحریر می آید و زبان قلم واسطی نژاد پردۂ گوش نوا نیوشان را نغمۂ غولہ سازی نوروز عرب می کشاید۔

چون خلد مکان در سنہ احدی عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۱) بمحاصرۂ قلعہ ستارہ کہ از مشاہیر قلاع دکن است پرداخت و در اندک فرصت مفتوح ساخت۔ آنجناب دریک شب یازدہ تاریخ در السنۂ اربعہ ترتیب دادہ از نظر بادشاہ گذرانید۔ از انجملہ قطعہ تاریخی بزبان عربی کہ از شکل اصابع اختراع فرمودہ و یدبیضائی از جیب فکر وا نمودہ۔ قطعہ این است ؎

لَمَّا تَوَجَّہَ سُلْطَانُ الْاَنَامِ اِلٰی — رَبِّ السَّمٰوٰتِ فِیْ تَاْیِیْدِ اِسْلَامِ
اَقَرَّ اِبْہَامَہٗ فِیْ اَصْلِ خِنْصِرِہٖ — لِوِرْدِ یَا قَادِرُ افْتَاحِ اَلْمَامِ
فَصَارَ حِیْنَ افْتِتَاحِ الْاِسْمِ مُفْتَتِحًا — حِصْنٌ لِمَنْ عَبَدُوْا اَحْجَارَ اَصْنَامِ
نَظَرْتُ فِی الْفَاتِ وَّھِیَ اَرْبَعَۃٌ — مِنْ فَوْقِ اِبْہَامِہٖ مِنْ غَیْرِ اِبْہَامِ
وَجَدْتُھُنَّ لِعَامِ الْفَتْحِ حِیْنَئِذٍ — رَقْمًا عَلٰی سَنَۃٍ مِّنْ مَّدِّ اِبْہَامِ
لِلّٰہِ تِلْكَ یَدٌ بَیْضَآءُ قَدْ نُزِعَتْ — لِلنَّاظِرِیْنَ فَیَا مِنْ مُعْجِزٍ سَامِ
ھٰذَا الْبَدِیْعُ مِنَ التَّارِیْخِ اَنْشَاَہٗ — عَبْدُ الْجَلِیْلِ بِتَاْیِیْدَاتِ اِلْہَامِ

مقصد از ضم کردن سر ابہام بر بیخ خنصر این است کہ شکل لفظ سنہ بہم رسد و چہار الف ہندسہ بالای لفظ سنہ بدستوری کہ معمول کاتبان است پیدا شود۔ و مضمون این تاریخ بزبان فارسی نیز بستہ و قطعہ فارسی بسیار پیشتر اشتہا

یافته ؎

چو شه ابهام زیر خنصر آورد | بوِردِ اسمِ اعظم در شماره
قلاع کفر شد مفتوح فی الحال | ز تیغ او عدو شد پاره پاره
ز انگشتان شه بر مد ابهام | برابر چار الف کردم نظاره
بعینه بود شکلِ سال ہجری | پیِ تاریخ تسخیرِ ستاره
چنین تاریخ گفتن اختراعی است | شد از عبدالجلیل این آشکاره

امیرالامرا سیّد حسین علی خان ہر سال در مولد النبی صلی اللہ علیہ وسلم چراغان مے کرد و شیلان عظمی مے کشید۔ و صلای عام در مے داد و خود آفتابہ گرفتہ بر دست مہمانان آب می ریخت۔ علامہ مرحوم در وصف چراغان مصراع کعب بن زہیر را تضمین کرد کہ ؎

اَضَآءَ رُکْنُ الْاَعَالِیْ سَیِّدُ الْاُمَرَا | شَہْرَ الرَّسُوْلِ شُمُوْعًا فِیْ غَیَاہِبِہٖ
اَمْسَی الشُّمُوْعُ عَلَی الْخُضَّارِ مُنْشَدَۃً | اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِہٖ

و نیز بہ امیر الامرا در تہنیت عید الاضحی نوشت ؎

تَھَنَّ بِعِیْدِ النَّحْرِ یَا مَنْ عَطَآءُ ہٗ | اَفَاضَ عَلٰی مَنْ حَجَّ جُوْدًا اَعْوَآئِدَا
تَنَسَّکْتَ ھَدْیَ الْجُوْدِ فِیْ کُلِّ مَوْقِفٍ | وَاَلْبَسْتَ نَحْرَ الْمُعْتَفِیْنَ قَلَآئِدَا

صاحب نہایہ جزری گوید: معتفی بعین مہملہ و فا کسی را گویند کہ طالب فضل و رزق باشد

و این رباعی مستزاد در السنہ اربعہ املا نمودہ ؎

جَآءَ النَّیْرُوْزُ بِالنَّشَاطِ الْاَوْفٰی - فِیْ خَیْرِ قُدُوْمِ
پھولیں درم پیل لہلہی بن او لہا - تردر رہی جہوم
نیکی کند و زکلدی بزی بولدی بیش - قتلغ بولسوم
چون شہپرِ طاؤس گل اندر صحرا - آورد ہجوم

درآغاز عہد شباب برخی اشعار ریتیانہ درسلک نظم کشیدہ۔ ترجیع بند ایشان درین طور مشہور است کہ مطلعش این است ؎

منم آن بانکہ و دلیر و اچل　　کرمن اُفتاد درجہان کھل بل

ازانجاکہ ارتکاب این اشعار دور از کار محض نظر باستجماع فنون بود۔ وبشان اقدس اصلا مناسبتے نداشت۔ مردم این ترجیع و دیگر اشعار ایشان راکہ ازین جنس است بدیگری نسبت دہند حال آنکہ بلاریب زادۂ فکر ایشان است

دراواخر ترجیع بند اتل تخلص آوردہ۔ واین بیت ہم ازان ترجیع است ؎

شعر بارہ بزاریان دیدی　　ٹھسۂ بلگرام را عشق است

اما حریفان این بیت را ہم تغیر دادہ نوعی دیگر ساختہ اند۔

واز اشعار ریتیانہ ایشان است ؎

عدو گر ہمہ تن ز فولاد جکڑد　　ز سر تا قدم ہیچو زنجیر اکڑد
بکف کتی برق بے دھڑکہ پکڑد　　بجز حکم اللہ پشیمی نا کڑد

ولہ

ورد خود نام خدا با نام احمد کردہ ام　　دانۂ تسبیح از میم محمد کردہ ام
بجز مژگان ندارد چشم بیمارِ تو غمخواری　　بلاگردانی برگشتہ مژگانت تماشا کن
شام غم را در سوادِ نامہ پنہان کردہ ام　　صبح محشر مے دمد از صفحۂ مکتوب ما
بانتظار توای سرو لالہ در گلشن　　ستادہ قہوہ بکف در پیالۂ یاقوت

ربا عی

اولاد علی خلاصۂ ابرارند　　چون والدِ خویش محرم اسرار اند
تحلیل مواد فاسد کفر کنند　　درمنفعتِ مزاجِ دین جدوار اند

رباعی

از بہر محبتِ علی ہستیِ ماست　　گلچینیِ این بہار تر دستیِ ماست
دل ساغر و مہر ساقیِ کوثر می　　از میکدۂ غدیر خم مستیِ ماست

اکنون خامۂ تقریب جو بتحریر احوال سید علی معصوم کہ اسم او در ترجمۂ میر عبدالجلیل ذکر یافت و احوال او در تاریخ نامہا کمیاب است خرامش می نماید

(۱۲۰) سید علی معصوم مدنی

سید علی بن سیّد نظام الدین احمد بن سید معصوم الدشتکی الشیرازی المعروف بہ سید علی معصوم از مشاہیر اُدبا و صنادید شعرا است۔ مؤلف انوار الربیع فی انواع البدیع و ریاض السالکین شرح صحیفہ کاملہ و حاشیہ قاموس و سلافۃ العصر تذکرۂ شعرا عرب و دیوان شعر۔

خاندان او در شیراز بیت علم و فضل بودہ است و مدرسۂ منصوریہ شیراز منسوب بجد او میر غیاث الدّین منصور است کہ از غایت شہرت حاجت بشرح ندارد و سید علی باضافۂ نام جد قریب خود بہ سید علی معصوم مشہور گردید چون خواہر شاہ عباس ثانی صفوی ارادۂ زیارت حرمین شریفین نمود۔ شاہ عباس۔ میر معصوم را با بیگم ہمراہ کرد کہ بہ تعلیم مناسک حج پردازد۔ در اثناء راہ چون تقریب تعلیم و تعلم درمیان آمد و این معنی بحیلولت ستر بروجہ احسن صورت نمی بست بخاطر بیگم رسید کہ کفویت ثابت است چرا عقد نکاح جلوہ گر نشود۔ و حیلولت حجاب برنخیزد۔ آخر نکاح انعقاد یافت و بعد زیارت حرمین شریفین از ترس شاہ عباس معاودت وطن متعذر شد و توطن مکہ معظمہ اختیار اُفتاد۔ و از بطن بیگم میر نظام الدین احمد متولد شد و در مکہ معظّمہ نشو و نما یافت۔ و ہمت بکسب فضائل گماشتہ از اقران فائق برآمد

میر معصوم

میر نظام الدین احمد

میر محمد سعید میر جمله اردستانی وزیر عبد الله قطب شاه والی حیدر آباد مبالغ
فراوان فرستاده میر نظام الدّین احمد را و سید سلطان را که از سادات نجف اشرف
بود به حیدر آباد طلبید که دو دختری که داشت آنها را در سلک ازدواج هر دو سید
کشد۔ اتفاقاً سلطان عبد الله را هم دو دختر بودند سلطان خواست که دختران خود
را به هر دو سید تزویج کند۔ میر جمله بر آشفت و برخاسته بدرگاه خلد مکان عالمگیر
شتافت۔ سلطان عبد الله اول دختری را به میر نظام الدین احمد کد خدا ساخت
و برای طوی دختر ثانی ساز و سامان ترتیب داد۔ میر نظام الدین احمد با سیّد
سلطان رنجشے داشت۔ او و زوجۂ او بے خواستند که ازدواج سید سلطان صورت
گیرد۔ شبی که نکاح سید سلطان مقرر شد۔ میر نظام الدین سلطان عبد الله را
پیغام کرد که اگر تزویج سید سلطان واقع مے شود۔ من بمخالفت شما کمر می بندم۔ و
نزد خلد مکان رفته سعی در هدم بنیان دولت شما می کنم و احمال و اثقال بار کرده مستعد
کوچ نشست۔ سلطان عبد الله متحیّر شد۔ و ارکان دولت را جمع کرده بمشاوره
پرداخت۔ آخر رای همه برین قرار داد که اگر میر نظام الدین احمد می رود فتنۂ عظیم
برپا می شود۔ تزویج سید سلطان موقوف باید داشت۔ و چون اسباب طوی همه مهیّا
شده بود۔ در تاخیر ضائع می شد ابو الحسن را که آخر سلاطین قطب شاهیه است
و با سلاطین قطب شاهیه قرابتی داشت برای دامادی تجویز کردند۔ مردم به طلب
ابو الحسن شتافتند۔ دران وقت ابو الحسن در تکیۂ بیقیدی نشسته بود۔ او را آوردند
و بحمام بردند و بخلعت طوی آراسته نکاح ببستند و موافق ضابطه توبخانه را سر
دادند۔ دران وقت سید سلطان در حمام بود۔ چون صدای توبها شنید در استفسار
افتاد که توبها را چرا سر دادند حاضران که ازین ماجرا واقف نبودند جواب دادند که
سبب ظاهر است که امشب شب طوی ست۔ سید سلطان گفت ضابطه این است

که نوبخیانہ بعد عقد نکاح سرمے دہند- ومردم را برای خبر فرستاد- رفتگان خبر یکبود آوردند- سید سلطان در آتش غضب اُفتاد- اسباب شادی ہمہ سوخت واسپان را پی کرد- وخود را بدرگاہ خلد مکان رسانید-

میر نظام الدین احمد از دختر قطب شاہ فرزندی نیاورد- سید علی از بطن زوجۂ دیگر شب شنبہ پانزدہم جمادی الاولی سنہ اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲) در مدینہ منورہ متولد شد لہذا او را مدنی می گویند و بکسب کمال پرداختہ سر آمد ادباء عصر گردید

وشب شنبہ ششم شعبان سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) بقصد حیدر آباد از مکہ معظمہ برآمد و روز جمعہ بیست ودوم ربیع الاول سنہ ثمان وستین والف (۱۰۶۸) بہ حیدرآباد رسید- وبا والد خود ملاقات کرد

وچون سلطان عبد اللہ از سریر حیات فرود آمد ابو الحسن بر تخت فرمان روائی برآمد و میر نظام الدین احمد ہم بعد یکسال فوت کرد- ابو الحسن در اتلاف متعلقان میر نظام الدین احمد کمر بست ونگاہبانان گماشتہ راہ آمد وشد مسدود ساخت سید علی عریضہ بجناب خلد مکان ارسال داشت وادراک عتبۂ خلافت استدعا نمود- خلد مکان درآن ایام از ہند متوجہ دکن بود فرمان طلب سید علی بنام ابو الحسن عز اصدار یافت- ابو الحسن سید علی را با اہل وعیال رخصت داد- سید رخت کوچ بربستہ خلد مکان را در دار السرور برہان پور ملازمت نمود- پادشاہ او را بعنایات خسروانی نواخت- وبمنصب ہزار وپانصدی سیصد سوار دو اسپہ سرافراز فرمود- و در رکاب خلد مکان بہ اورنگ آباد آمد- وچون رایات خلد مکان جانب احمد نگر ارتفاع یافت- سید علی را بحراست اورنگ آباد مامور ساخت سید مدتے برین خدمت قیام داشت-

پس ازان حکومت ماہور وغیرہ از توابع صوبہ برار تفویض یافت۔ آخر از حکومت ماہور استعفا نمود و التماس دیوانی برہان پور کرد۔ درجۂ پذیرائی یافت۔ سیّد در برہان پور رفتہ بدیوانی پرداخت۔

وبعد مرور زمانی از خلد مکان رخصت حرمین شریفین گرفت و با اہل وعیال به اماکن فیض مواطن رفت وازانجا بزیارت عتبات عالیات شتافت و به مشہد مقدس رسید و به صفاہان آمد و سلطان حسین صفوی را ملازمت نمود و التفاتی که مطمح نظر بود نیافت۔ ناگزیر رخت بوطن اصلی یعنی شیراز کشید۔ و در مدرسہ منصوریہ پای اقامت افشرد و عمر را بافادۂ طلبه بپایان رسانید۔

(۱۲۱) شاعر۔ میر سید محمد سلمہ اللہ تعالے

خلف الصدق حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی نور اللہ ضریحہ از وجود ہمایون سابقا چمن فضلا را بہاری تازہ است۔ و اکنون گلستانِ فصحا را رونقی بی اندازہ آنجناب در تاریخ چہاردہم شہر ربیع الاول سنہ احدی ومأتہ والف (۱۱۰۱) به شہرستان امکان رسید۔ بمنطوق اَلوَلَدُ الحُرُّ یَقتَدِیْ بِآبَائِہِ الغُرِّ نسخۂ جامع اصناف علوم است۔ و مرآت فضائل وکمالات والد مرحوم خصوص عربیت ولغت ومحاضرات که درین فنون رایت یکتائی می افرازد وگوی سبقت از اقران می رباید۔

کتب درسی نزد اُستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ گذرانید وکمالات کثیرہ از والد ماجد خود اندوخت۔

پدر گرامی را نسبت به فرزند ارجمند ورائی شفقت اُبوّت عنایتی ومحبتی خاص بود۔ درحینیکه علامۂ مرحوم از بھکر به دار الخلافہ شاہجہان آباد عطف عنان نمود میر سید محمد را نزد خود طلبید و مقارن آن مسرعی را فرستاد که چندی توقف باید کرد۔ و انتظار طلب

مثنی باید کشید۔ میر درجواب قلمی فرمود کہ "لَنْ اَبْرَحَ الْاَرْضَ حَتّٰی یَأْذَنَ لِیْ اَبِیْ"
علامۂ مرحوم ازین جواب حظی کرد۔ و این رباعی رقم زدۂ کلک جواہر سلک ساخت کہ ے

تا یَأْذَنَ لِیْ اَبِیْ بہ خطّت دیدم گلہای طرب از چمنِ دل چیدم
از غایتِ اہتزاز پروانہ صفت ای شمع پدر گرد سرت گردیدم

در اواخر عہد محمد فرخ سیر علامۂ مرحوم خود مستعفی شدہ خدمات بھکر و سیوستان را بنام ولد ارشد گرفت۔ جناب میر سید محمد در سنہ ثلث وثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۳) بہ محل خدمات رسید۔ و مسند حکومت را از ابتدا تا انتہا بشیوۂ تدین وحسن معاملت رونق بخشید۔ وضیع وشریف آن دیار تا الآن یاد می کنند۔ وسبحۂ ذکر خیر وحسن جمیل می گردانند میر در سنہ ثلث واربعین و مأتہ والف (۱۱۴۳) کاتب الحروف را بہ سیوستان نائب گذاشتہ خود بدار السّلام بلگرام تشریف برد وچندی در وطن گذرانیدہ بنا بر تخللی کہ در خدمت راہ یافتہ بود بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد حرکت کرد وبتوسل بعضی امرا آن خلل را دفع ساخت۔

ودر سنہ خمس واربعین و مأتہ والف (۱۱۴۵) کرت ثانی بہ سیوستان تشریف آورد۔ وبندہ را در اواسط سنہ سبع واربعین و مأتہ والف (۱۱۴۷) رخصت ہندوستان فرمود۔ وخود براسم خدمت مرجوعہ بدستور قیام نمود تا آنکہ نادر شاہ بر دیار سندھ مسلّط گردید۔ وسر رشتہ خدمات بادشاہی گسیخت۔ اما خدا یار خان مرزبان سندھ میر را نگذاشت۔ وباعزاز واکرام تمام در سیوستان نگاہ داشت۔ واز جانب خود خدمتہا بتقدیم رسانید۔

وچون ہنگامۂ نادر شاہیان دران دیار گرم شد۔ واوضاع ملک بر نسق سابق نماند۔ خاطر اقدس از اقامت آنجا برخاست واز خدا یار خان خواہ نخواہ رخصت گرفت وبیست وپنجم رمضان سنہ خمس وخمسین و مأتہ والف (۱۱۵۵) از سیوستان برآمد

واز راه مارواڑ متوجّہ وطن شدہ۔ بعد طی مراحل بیست وہفتم محرم مکرم سنہ ست وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۶) بوصول بلگرام مسرت اندوخت۔

میر طبعی وقاد وذہنی نقاد دارد۔ وچون از مطالعۂ کتاب بازمی پردازد عنان اندیشہ بہ وادی سخن عطف می سازد۔ مہارت زبان عربی وفارسی وہندی از حد افزون است واشعار السنۂ ثلاثہ در خزانۂ حافظۂ عالی از حصر بیرون۔ سخن را اکثر اوقات موزون می کند وجواہر آبدار در سلک نظم مے کشد۔ این چند بیت از دیوان سامی تحریر مے آید ؎

فروغِ ہالہ بخش ای ماہ سیما خانۂ مارا ۔۔۔ ز نورِ جلوۂ خود رنگ کن کاشانۂ مارا

دل در خمِ گیسوی نگار است بہ بینید ۔۔۔ در دام محبّت چہ شکار است بہ بینید

نیست در عالم دون غیر ہوس کار دلت ۔۔۔ ہست این طول امل رشتۂ زنّار دلت

محو گشتم چون حُباب وعین دریا یافتم ۔۔۔ چشم پوشیدم ازین عالم تماشا یافتم

دران گلشن کہ سروِ قامتِ جانان شود پیدا ۔۔۔ بجای طوق قمری دیدۂ حیران شود پیدا

پیش مہرِ رخت قمر معلوم ۔۔۔ نزد قندِ لبت شکر معلوم

یار دور است و کوہ غم حائل ۔۔۔ آفتاب آن طرف سحر معلوم

می کُشد غمزۂ جگر دوزش ۔۔۔ پیش تیرِ قضا سپر معلوم

از نگاہ دو چشم میگونت ۔۔۔ بی خبر گشتہ ام خبر معلوم

در تمنای وصل او شاعر ۔۔۔ حلقہ گشتیم پا و سر معلوم

مگر از چشمۂ آئینہ آب خنجرش باشد ۔۔۔ کہ از حیرت طپیدن شد فرامش بسمل مارا

دستم مگیر گرچہ ترا بازویِ قوی است ۔۔۔ پایم رسیدہ است بسنگی کہ واہ واہ

ہیچ محبوبی ندارد این قدر رنگِ حیا ۔۔۔ بعد سالی می نماید روی خود یکبار گل

(۱۲۲) **آوارۂ دشت ایجاد فقیر (میر غلام علی) آزاد**

الحسینی نسباً والواسطی اصلاً والبلگرامی مولداً ومنشأً والحنفی مذہباً والچشتی طریقۃً

پیشنۂ دریوزۂ گر کوچۂ فقر است - و ریزۂ چین مائدہ فضلا- درین مقام خود را بحاشیۂ محفل سخن سرایان می کشد - و شکستہ ناخنی بتار نفس گسستہ می زند -

من مقیم کوچۂ نادانی - و آئینۂ وار صورت حیرانی - مدتی بر آستانِ سخن نشستم - و کمر در خدمت کلام موزون بربستم - چندگاہ است کہ مرآت ضمیر را از صور خیالی پرداختہ ام و از بیت سخن با بیت الحزن یعنی ماتمکدۂ ہستی خود ساختہ - اما موزونیت فطری احیاناً سلسلۂ فکر می جنبانند - و دماغ از کار رفتہ را بصدائی قلقلی مے رساند - تا بجای کہ در عالم مثال ہم گاہی خیال موزونی جلوہ می کند چنانچہ در عشرۂ اخیر رمضان کثیر الفیضان سنہ احدی دستین و مائۃ والف (۱۱۶۱) مزاجِ بندہ را وحشتی بہم رسید - بخاطر اُفتاد کہ از ہمہ قطع نظر باید کرد و بار دیگر سری بدیار عرب باید کشید - داین داعیہ بمثابۂ قوت گرفت کہ عنقریب بود کہ از مکمن قوت بجلوہ گاہ فعل خرامد - ناگاہ شب بیست و ہفتم ماہ مذکور طرف سحر در عالم رویا اندیشہ متوجّہ شعر گردید - بیتی موزون ساختم و معاً از خواب بیدار شدم - بیت بیاد ماند و آن این است ؎

چہ خوش گفت گویندۂ نامدار مکش دست از دامنِ روزگار

لختی بہ تامل رفتم - دانستم کہ گویندہ سروش غیبی است و مخاطب بندہ - امتثال امر غیب واجب دیدم و ارادۂ کہ تصمیم یافتہ بود فسخ نمودم - و سرِّ الہام آن است کہ حجی کہ فرض بود پیش ازین بتقدیم رسید - اگر دست از دامن علائق ظاہری می کشیدم و بہ تحصیل نافلہ شتافتم - چندین حقوق واجب الادا فوت مے شد ع

ترک واجب نتوان کرد پےِ نافلہا

من بی مایہ را چہ شایستگی کہ در صفِ صاحب کمالان سر توانم افراخت - و طرح ہمزبانی با طوطیان چمن فصاحت توانم انداخت - عمرہا در جلو دل دیوانہ گشتم - بجاے نرسیدم سالہا در پے کاروان نالہ اُفتادم بمقامی سر نہ کشیدم - اما سہارا با وصف کم تہیگی

دربزم کواکب اذن نشستن دہلال را باوجود دریوزہ گری پہلوی آفتاب رخصت کلاہ شکستن ہست۔ باین دستاویز قدم جرأت پیش مے گزارد۔ وحرفی چند از خود بریارانِ کرم فرما عرض می دارد۔

فقیر حقیر در تاریخ بیست وپنجم ماہ صفر سنہ ست عشر ومائۃ والف (۱۱۱۶) لباس ہستی پوشید۔ ودر ریعان آگاہی سر رشتۂ تحصیل علوم بدست آورد۔ وکتب درسی از بدایت تانہایت در حلقۂ درس استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ گذرانید۔ و لغت وحدیث وسیر نبوی وفنون ادب از خدمت قدسی منزلت جدی واستاذی حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی طاب مضجعہ اخذ نمود۔ دعروض وقافیہ ....

... وبعض فنون ادب از خدمت والادرجت میر سید محمد خلف الصدق علامۂ مرحوم مرقوم تلمذ کرد۔

ودر سنہ سبع وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۷) شرف بیعت جناب مستطاب سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرّہ اندوخت۔

ناگاہ بوی از عطر توفیق بہ دماغم رسید۔ وشوق گلگشت حرمین شریفین زَادَ ھُمَا اللّٰہُ شَرَفاً وَّکَرَامَۃً از جا بر دو در سنہ خمسین ومائۃ والف (۱۱۵۰) مطابق کلمہ "سفر خیر" از خطۂ بلگرام محمل سفر حجاز میمنت طراز بربست۔ ودر سنہ احدی و خمسین ومائۃ والف (۱۱۵۱) مطابق کلمہ "عمل اعظم" بزیارت حرمین شریفین سعادت نشأتین حاصل کرد۔ ودر مدینہ منورہ عَلٰی مُنَوِّرِھَا الصَّلٰوۃُ وَالتَّحِیَّۃُ بخدمت شیخنا ومولانا الشیخ محمد حیات السندھی المدنی الحنفی قدس سرہ صحیح بخاری قراءت نمود واجازت صحاح ستہ وسائر مفردات مولانا فرا گرفت۔ ودر مکہ معظّمہ صحبت شیخ عبد الوہاب الطنطاوی المصری دریافت۔ وبرخے از فوائد علمی کسب نمود۔ شیخ عبد الوہاب نَوَّرَ اللّٰہُ مَرْقَدَہٗ سرآمد علماء عصر ونزیل مکہ معظّمہ بود۔ وہمیشہ

شیخ عبد الوہاب الطنطاوی

بہ نشر لوامع علوم می پرداخت ودر سنہ سبع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۷) بہ جنۃ المأوی خرامید۔ ودر جنت معلی آرامش گزید۔ شیخ عبد الوہاب علیہ الرحمہ اشعار عربی فقیر را بسیار تحسین کرد۔ وہرگاہ آزاد تخلص بندہ شنید ومعنی آن را فہمید۔ فرمود "یَا سَیِّدِیْ اَنْتَ مِنْ عُتَقَاءِ اللّٰہِ" وازین نفس مبارک حضرت شیخ کہ در حق این سراپا گرفتار سرزد۔ امیدوار یہا دارم۔

فقیر در فن شعر عربی تلمیذ میر عبد الجلیل است۔ وشاداب افاضۂ این سلسبیل۔ برخی از قصائد خود در دفتر اول ثبت ساختہ۔ وباوصف بینوائی قانونی بہ آہنگ حجاز نواختہ۔ القصہ در سنہ اثنتین وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۲) مطابق کلمہ "سفر بخیر" جانب ہند عطف عنان نمود۔ واز راہ بندر سورت سری بہ دیار دکن کشید۔ وبیست وہفتم ذی القعدہ ہمان سال وارد خجستہ بنیاد گردید۔ ودست بہ دامن انزوا زد بعد چندی دویم رمضان سنہ اربع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۴) جاذبۂ سیاحت از جا در آورد۔ وقلعہ محمد آباد بیدر را دیدہ چہارم محرم سنہ خمس وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۵) وصول حیدر آباد سرمایۂ آرامش رسانید۔ ونوزدہم صفر سال مذکور از انجا برآمد پانزدہم جمادی الاولی ہمین سال سواد خجستہ بنیاد چشم اشتیاق را سرمہ کشید۔ ودر سنہ ثمان وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۸) نواب نظام الدولہ شہید از جانب پدر والا گہر نواب آصفجاہ بصوبہ داری اورنگ آباد مامور گشت ونواب شہید را با فقیر ربطی خاص بہم رسید ودر سال دیگر نواب آصفجاہ از حیدر آباد درایات بندوبست مہمات ملکی برافراخت وعنایت نامہ طلب حضور بنام نواب شہید صادر شد۔ نواب شہید کمندی بہ تسخیر فقیر افگند۔ وحسن خلقی بجا آورد کہ باوصف آزاد بودن اختیار دام محبت لازم افتاد وبیست وہفتم ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) توسن کوچ از اورنگ آباد بجولان درآمد۔ وتا مقام "سری رنگ پتن" کہ دار الاقامت

راجۂ میسور است تماشا کردہ - غرۂ صفر سنہ احدی وستین و مأتہ والف (۱۱۶۱) قدم جادۂ پیما راگل زمین اورنگ آباد دست داد

و درین سال گلگشت دار السرور برہان پور وصف عنان جانب اورنگ آباد واقع شد و در سنہ اثنتین وستین و مأتہ والف (۱۱۶۲) کرت ثانی سفر برہان پور پیش آمد - وتا کنار آب نربدا ئیثر کردہ رجوع بہ اورنگ آباد صورت بست -

وچہاردہم شوال سال مسطور دست قضا سلسلۂ نہضت ارکات جنبانید - یک سال وچند ماہ دران الکہ بسر رفت - و در ارکات نسخہ " شمامۃ العنبر فیما ورد فی الھند من سید البشر " از دریای فکر بساحل قرطاس رسید - آخر الامر نواب نظام الدولہ بہ سعادت شہادت فائز گشت نوعی کہ در ترجمہ نواب سمت گذارش یافت -

وبعد شہادت نواب خاطر ازان ملک برخاست وپانزدہم جمادی الاولی سنہ اربع وستین و مأتہ والف (۱۱۶۴) نزول خجستہ بنیاد نشاط راعوجے بخشید -

فلک ہمیشہ خرام باز تقریب سفر برانگیخت ونہم رجب سنہ خمس وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۵) خانۂ زین آباد ساخت وہفتم شعبان سال مذکور وصول بہ حیدرآباد نقش بست - شانزدہم ذی القعدہ ہمین سال جرسِ راحلہ صدای رحیل برداشت - پنجم ذی الحجہ معمورہ خجستہ بنیاد خاطر را بسرور معمور ساخت

حق سبحانہ علیم است کہ ہلال وار مقصود ازین سیر و سفر تن پروری باشد حاشا و کلّا بلکہ مانند بدر منظور شکست نفس بود - چندی طریقۂ آب روان اختیار اُفتاد کہ مُشت گیاہی بہ نشو ونما در آید - ولختی روش باد صبا پسند آمد کہ غنچہ چند لب بہ تبسم کشاید اُمیدوارم کہ این سیاحت پای شکستہ را دستگیری کند وقلم و سیر فی اللہ را جادہ مستقیم شود وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيْزٍ -

اکنون برخی ترہات از دیوان خود بترتیب ردیف بعرض سخن سنجان مے رسانم و بضاعت مزجاتی از نظر عزیزان مصر مروت مے گزرانم تا عیب را بہ قیمت ہنر گیرند۔ و مہرۂ گل را بہ بہای گوہر بہ پذیرند عرض بندہ بدرجۂ قبول رساد۔ و روی ناکامی بہ ہیچ وجہ بیناد۔

صاحب قال حسب حال گوید ؎

تمام عیبم و خوبان خریدہ اند مرا
زحسن خلق بزر بر کشیدہ اند مرا

اگرچہ لالۂ روئیدہ خارج از چمنم
برائی گوشۂ دستار چیدہ اند مرا

جماعتی کہ خزف را بہ نرخ زر گیرند
بچشم مرحمتِ خاص دیدہ اند مرا

کمند جاذبۂ دوستان اسیرم کرد
وگرنہ صورتِ رم آفریدہ اند مرا

عجب عنایتِ ممتاز دیدہ ام آزاد
بداغ بی ہنرے برگزیدہ اند مرا

برار از مد بسم اللہ تیغ خوش مقالی را
مسخر کن سوادِ اعظمِ نازک خیالی را

خیالِ نازک از جوشِ نزاکت راز دل باشد
نباشد جز کرامت فہم کردن فکر عالی را

چو آن زلفی کہ بعد از شانہ کردن یار بر بندد
بجمعیت رساند صبر من آشفتہ حالی را

نگاہی ہست چشم یار را با چشم گریانم
کہ مستان دوست می دارند ابرِ برشکالی را

دلِ ویرانۂ آزاد را آباد کن یا رب!
پری زادی کرم فرمای این مینای خالی را

باشد گلِ بہار سخن یادگارِ ما
این لعل بے بہاست چراغِ مزارِ ما

امروز مدح گسترِ ما کیست جز قلم
دم مے زند ز جوہرِ ما ذو الفقارِ ما

ای وای رنگ و بوی چمن کرد عاریت
کم فرصتے ز زندگیے مستعارِ ما

آخر شود کمند غزالِ رمیدۂ
آزاد رشتۂ نگہِ انتظارِ ما

ہمان آغاز باشد منتہای سیر کامل را
تمنا می کند بارِ دگر غواص ساحل را

چہ سان رازِ شہیدان گل کند از سبزۂ تیغش
کہ چون برگِ حنا در خویش دزدد خونِ بسمل را

دهانش جستم و آخر نشستم با زنخدانش
لب چاهی غنیمت می شود گم کرده منزل را

سرِ شوریدهٔ من طُرفه اوجی داشت در طالع
که در وقتِ جدا کردن بپا اُفتاد قاتل را

بهارِ این چمن آزاد آخر رنگ می بازد
چو شبنم از جهانِ رنگ و بو بربند محمل را

ای نمک بر زخم دل از لعل خندانِ شما
صبح محشر داغ از شور نمک دانِ شما

تشنهٔ ما را به آسانی توان سیراب کرد
بوسهٔ کافی ست از چاهِ زنخدانِ شما

برجبین چینِ عتابِ تازه آید در نظر
تا چه رفت از من خطا ای من بقربانِ شما

بردار ازخویش شوخیهای طفلان هوشیاران را
سپاهِ ناز باشد در جلو این نیسواران را

مزاجِ کم کسی بر الفتِ اول بجا ماند
بروز بیکسی سنجیده ام بسیار یاران را

قیامت می کند سنگی که از کوهِ بلند اُفتد
مبادا خشم در جنبش در آرد بردباران را

اگر بخاطرِ عاطر بود شهادتِ ما
ز دست و تیغ تو مردن زهی سعادتِ ما

بشهدِ خنده برآمیخت ترشیِ دشنام
انار میخوشِ او بیش کرد رغبتِ ما

سزای ماست که بیداد می کنی جانان
دلیر کرد ترا شیوهٔ مُروّتِ ما

کشود مشتریِ ما گره ز دشنامی
مگر همین زر نا رائج است قیمتِ ما

گریستیم من و شبنم آنچنان آزاد
که گل بخونِ جگر غوطه زد ز رقّتِ ما

ندانستند خوبان آه قدرِ اُلفتِ ما را
تلف کردند بی تقصیر حقِّ خدمتِ ما را

سرت گردیم قربانت شویم ای قبلهٔ عالم
که می سازد روا جز آستانت حاجتِ ما را

بر خاطرِ وحشت زده حقّی ست الم را
صیاد شبانی کند آهوی حرم را

نمودم صرفِ خلاصِ فقیران همتِ خود را
بخاصانِ الٰهی عام کردم الفتِ خود را

چرا ای گوهرِ شهوار می غلطی بهر پهلو
چنین ارزان نکردی گر شناسی قیمتِ خود را

رفت ز وعده سالها چند کنم حساب را
وعدهٔ سالِ بیش نیست دورهٔ آفتاب را

مردمِ عمده بیشتر حرف زنند یکجهت
هست سواد یکطرف سرورقِ کتاب را

حالتِ خویش گفتمش از سرِ ناز گفت بس
کو ندهد مرا و من بنده ام این جواب را

نرگسِ او بجا کشید سرمهٔ دلپذیر را
خوب کمند وحدت است مردم گوشه گیر را

شد جاذبهٔ حضرتِ گل دادرسِ ما
آویخته صیّاد ز گلبن قفسِ ما

ز طرزِ شوخیِ آن نرگسِ بیمار دانستم
توان کردن بزورِ ناتوانی پهلوانیها

شاخ برهنه تیغ زند موسمِ خزان
یک برگ سبز زیر سپر می کشد مرا

تا غلامِ قدِ تو من شده ام
سرو آزاد گفته اند ترا

کار بی اُجرت نمی آید ز دنیا دوستان
می ستاند حقِ خود سنگِ محک هم از طلا

دست و پا گم کردهٔ چون کاروانِ سبحه ایم
هر قدم در ره بزورِ سینه مے غلطیم ما

دارد بباغ جلوهٔ مستانه عندلیب
از دست شاخ گل زده پیمانه عندلیب

هر غنچه خوابگاهِ پری زاد نکهت است
دیوانه شد ز جوش پری خانه عندلیب

بروی یار عقیق دهن بود نایاب
ز خامه ماند درین نسخه سُرخیِ هر باب

ای عزیزان نرگسِ خوبان زیارت کردنی است
حالتی دارد ز بیماری عیادت کردنی است

بر نمی دارم نظر یک لحظه از لعلِ لبت
آنچه می خواهم تو می دانی عنایت کردنی است

حالِ ما آشفتگان تقریر کردن خوب نیست
این پریشان خواب را تعبیر کردن خوب نیست

دور باید داشت از چینها کشادهٔ جبهه را
بابِ حسن خلق را زنجیر کردن خوب نیست

گرد رخسارِ بتان چون زلف گشتن عارِ ماست
گرد خود گشتن برنگِ چشمِ ایشان کارِ ماست

خوبرویان می توان آزاد را آسان خرید
بیع کردن مفت خود را رائجِ بازارِ ماست

حرفی که آشنای قلم شد جهان گرفت
این طفل نیسوار زمین و زمان گرفت

خلقی ز حال گوشهٔ ابروی او گریست
ناحق سر بریده زتن با کمان گرفت

سرمه آلوده نگاهِ تو عجب عربده جوست
تشنهٔ خونِ دلِ شیر زبان آهوست

روز بد حاجتِ اشراف به دونان اُفتد
تکیه گاهِ سرِ لبریز تفکر زانوست

تجرید دوست راه بآن آستانه یافت　　تیری که کند جامهٔ ناوک نشانه یافت

دلی که آینهٔ مهر احمدِ عربی است　　درون خانه چراغی و شیشهٔ حلبی است

ریاضتی کش و دریاب لذتِ عرفان　　که آب را مزهٔ خوش بقدر تشنه لبی است

ادای طاعتِ روشندلان بسمتِ کناست　　که قبله مشرقیان را بجانب غربی است

اگرچه خاک شدم اضطرب من باقی است　　که پیچ و تاب رسن بعد سوختن باقی است

مانی نازک قلم نقشی ز چشمِ مست بست　　چون نظر افگند بر محرابِ ابرو دست بست

خاکم تمام سوخت بجای رساندنی ست　　این مشت تخم لاله بباغی فشاندنی ست

شب که یادِ ماه سیمائی دلم اندیشه داشت　　ریخت هر اشکی که از چشمم پری در شیشه داشت

آن مسی مالیدهٔ دندان آفتِ جان بوده است　　در تبسم بر سرِ داغم نمکها سوده است

سرفراز آن جهان باشد ذلیلِ این جهان　　حرف ختم صفحه تاجِ صفحهٔ آینده است

گر نداری نظرِ رحم بمن بر خود کن　　مشکن ای جان دلِ آباد که این خانهٔ تست

دوش ماراکرد بسمل چادرِ کوتاهِ او　　می کشیدے از حیا هر سو نمی آمد درست

زده ام بر سرِ جهان پاپوش　　بی سبب این برهنه پائی نیست

ز تصویرِ مجسم مے توان یافت　　که این عالم نمودار است و هیچ است

عروج بیخبران است مایهٔ وحشت　　نمی رسند بهم هر دو شاه در شطرنج

می پرستِ من نه از پیرِ مغان گیرد قدح　　از کفِ آن نوجوانِ مهربان گیرد قدح

کار دانا نیست در ایامِ غم ناخوش شدن　　وقت نرگس خوش که در فصلِ خزان گیرد قدح

ترا ز پرتوِ رخسار خود گریبان سُرخ　　مرا ز دیدهٔ تر آستین و دامان سُرخ

فتاده است بزنجیر آتشین کارم　　که زلف او شده از چهرهٔ درخشان سُرخ

کسی چه رنگِ اقامت درین زمین ریزد　　نشد ز آبلهٔ خارِ این بیابان سُرخ

وجود اہل کمال است زینتِ هر شهر　　ز فیضِ لعل بود چهرهٔ بدخشان سُرخ

سرکشی سرمایهٔ نقصان دولت می شود
نیشکر را بند بالا کم حلاوت می شود

ناتوانی خلق خوش را با عبادت جمع کن
سبحهٔ صندل ز صندل بیش قیمت می شود

چشم بیباک تو بسیار سیه کاره اُفتاد
آن قدر باده کشی کرد که بیمار اُفتاد

می شناسد نگهش بسملِ خود را از دور
حیرتم گشت که این مست چه هشیار اُفتاد

یاد پرواز بگردِ دل او پر نزند
عندلیبی که بدامِ تو گرفتار اُفتاد

در بیابانِ جنون گرم فغانم کردند
جرسِ قافلهٔ ریگ روانم کردند

مایهٔ عمر اگر هست برای سخن است
شمع سان پیکرِ من صرفِ زبانم کردند

خانه آرایانِ دنیا کار بیجا کرده اند
از کتانها خیمه در مهتاب برپا کرده اند

بی دماغیهای آن گل را نمی دانم سبب
عندلیبانِ چمن شاید که ایما کرده اند

تشنهٔ خونِ چمن قابلِ کشتن باشد
که گلِ چیده ز گلبن سر بی تن باشد

گرچه از صلب قلم نامه شود آبستن
در قبولِ سخنِ شوق ستردن باشد

آهوان را روشِ ناز که آموخته است
حسن بی ساختهٔ آزاد چه احسن باشد

روزی که قضا فرصتِ عمرِ شررم داد
تا چشم کنم باز نوید سفرم داد

نقشی ست عجب دائره هندی خطش
کز سایهٔ خورشید جمالش خبرم داد

والله که من قابلِ پرواز نبودم
دل گرمی آن شمع وفا بال و پرم داد

دوش صد دستِ دعا در هر خمِ موی تو بود
لیلة القدری که می گویند گیسوی تو بود

شب زما آواز پا و زدیدنت سودی نداشت
نکهتِ گل فاش از خاکِ سرِ کوی تو بود

نقشِ حسنِ روزافزونِ ترا مانی کشید
ساعتی نگذشت تا دیدم پشیمانی کشید

می توان وحشی مزاجان را بنرمی رام کرد
خامهٔ مو دامنِ خوبان به آسانی کشید

هر که چون نرگسِ خوبان درِ میخانه زند
می و ساغر همه خود گردد و پیمانه زند

حُسن در زینتِ خود صرفهٔ عاشق نکند
شمع در جیفهٔ زرین پرِ پروانه زند

سر گیسوی تو گردم بتو نقصانی نیست
دست آزاد اگر زلفِ ترا شانه زند

خط بر رُخِ زیبا نه پسندید بجا کرد
این صفحه غلط بود تراشید بجا کرد

خط روشنیِ حُسن ترا بود حجابی
مقراض گل از شمعِ تو برچید بجا کرد

شکوهٔ خال بروی حبیب باید دید
ستاره سوختهٔ خوش نصیب باید دید

شب که ساقی مجلس آرا بر کنارِ آب بود
دخترِ رز جلوه گر در چادرِ مہتاب بود

به پیشِ پای قاصد نامه افگندن ادا دارد
که دستی خاکساری در وصولِ مدعا دارد

نقش و نگارِ دُنیا سیرِ بہشت دارد
اما چو پای طاؤس انجام زشت دارد

خطِ مشکین-خالِ رخسارِ ترا بر سر رسید
فوج ہندُستان به تسخیرِ ملکِ عنبر رسید

مردم سر حلقه را حرص فزون تر بود
مقری تسبیح را رشته مکرر بود

این دلِ نو عشق یاد چشم دلبر می کند
طفلِ نو آموز درسِ صاد از بر می کند

شب از عتاب نرگسِ او دل دو نیم بود
بستم لب از سخن که مخاطب سقیم بود

مرا بحالتِ فقر آسمان نمے پرسد
که تیر ریخته پر را کمان نمے پرسد

دل در برِ من چه سان نشیند
او پہلوی دل ستان نشیند

فراہم گشت سامانِ بلا طرحِ قیامت شد
قیامت بر زمین یک سرو قد بالید قامت شد

خبر رساند عزیزی غرور یار نماند
بگفتمش که درست است گفت خط آمد

چون دو یکدل که در آئینه بہم جلوه کنند
صحبتِ ما و تو صد حیف دمے بیش نبود

مرا به عربده کشتی و باز آمدهٔ
فدای ناز تو گردم دگر چه خواہی کرد

بیک کرشمه عجب ناخنی بدل زدهٔ
ہنوز ماه نوی بیشتر چه خواہی کرد

حذر ز آفتِ ممنونِ خویش باید کرد
که آفتاب ز بیداد ماه مے گردد

مرا ز قبله نما این سخن یقین گردید
که خضرِ راه شود سنگ گر خدا خواہد

مرا آزاد وضعِ پرتوِ خورشید خوش آمد
سحر گر بر زمینی مے نشیند شام برخیزد

زمانہ جلوہ کند ہر نفس بحالِ دگر　　پیالہ نوش و مکش انتظارِ سالِ دگر
قدِ تو نشو و نما کرد در دلِ خوبان　　چون آن نہال کہ روئیدہ در نہالِ دگر
چہ باغبانیِ دلخواہ کرد دخترِ رز　　کہ داد آن گلِ سیراب را جمالِ دگر

زن بود در زبانِ ہندی نار　　وَقِنَا رَبَّنَا عَذَابَ النَّار

ہمتِ والایِ زلفِ او تماشا کردنی ست　　در پریشانی چہ خورسند است از عمرِ دراز

در رکابِ محملِ معشوق خاموشیم و بس　　ناتوانان از کجا یابند فریادِ جرس
این چنین صیّاد ظالم ہیچ مظلومے ندید　　وقتِ گل پوشید از برگِ خزان روی قفس

مرا در اضطراب طرفہ دارد تندیِ خویش　　کہ ہمچون شاخِ آہو پیچ و تابی خوردہ ابرویش
بقربانت روم پایِ تو بوسم مرحبا ای دل　　کہ می آئی ز سیرِ لیلۃ المعراج گیسویش
زدم بر دست او گر بوسۂ گستاخ معذورم　　مرا تعلیمِ شوخی می دہد تعویذ بازویش

چہ می پرسی ز حالِ نسخۂ دل چیست تحریرش　　کتابی در بغل دارم کہ قرآن است تفسیرش
زابرویِ تو می آید گرفتن کشورِ دل را　　نہ ہر صاحبقرانی مے تواند کرد تسخیرش
درین صحرا سرِ شور انگنی مجنونِ ما دارد　　توان وا کرد قربانت شوم یکبار زنجیرش
سعادتمند بیند زلفِ مشکینِ تو در رویا　　کہ چون در خواب آید اژدہا گنج است تعبیرش
ز قاتل نیست امیدِ رہائی جان شیرین را　　کہ می آرد برون مانندِ طوطی بالِ شمشیرش
ہلاکِ حیرتم از شوخیِ ناز آفرین طفلے　　کند صد رنگ بازی در زمینِ صفحہ تصویرش
سرت گردم شنو از قاصدِ آزاد پیغامے　　چہ مضمونہا کہ ظاہر می شود از طورِ تقریرش

اشک بیتابم کند در دیدہ صبح و شام رقص　　می کند این طفلِ نادان بر کنارِ بام رقص
گرد بادم کارِ من دیوانگی آشفتگی است　　می کنم یکدست از آغاز تا انجام رقص
دُرِّ غلطان وجد در گردِ یتیمی مے کند　　کارِ روشن دل بود در کلفتِ ایام رقص
نسبتِ تام است با طاؤس نخچیرِ ترا　　بال افشان می کند در حلقہای دام رقص

حالِ منِ درویش به سلطان که کند عرض — از مور پیامی به سلیمان که کند عرض
در کوچهٔ این شهر مرا تنگ گرفتند — بیتابی مجنون به بیابان که کند عرض
عمریست که یک خانه نشد قسمتِ پایم — حرمانِ غریبی به مغیلان که کند عرض
از دل شکنی حالتِ ظالم شود ابتر — این حرف بآن زلف پریشان که کند عرض
آزاد ازین باغ بچینند گُلِ رعنا — یکرنگیِ اورا به عزیزان که کند عرض

در عاشقی ز یار ادا کرده ایم شرط — خود را بخون نشانده حنا کرده ایم شرط

بر روی یار طرهٔ ممتاز کن لحاظ — بسم اللهِ صحیفهٔ اعجاز کن لحاظ
در خاک رفت و چهرهٔ آسودگی ندید — انجام کار گریهٔ غمّاز کن لحاظ
مردان ز خاک هم خبرِ آسمان دهند — فالِ کلام حافظِ شیراز کن لحاظ

سخن روشنگرِ آئینهٔ جان است در واقع — چراغِ مشهدِ طوطی نوایان است در واقع
نظر کن صبح نوروزی که اُفتد روز عاشورا — نشاط و غم بهم دست و گریبان است در واقع
برهمن از درِ بتخانه بے جا کام می جوید — بجای خویش بُت هم سخت حیران است در واقع
گل مغرور را گلچینِ منصف سر برید آخر — نگاهِ عجز و بلبل تیغ عریان است در واقع

ز خال گوشهٔ آن چشم سخت مے ترسم — که هندوئی شده با کافرِ فرنگ رفیق

کسی چگونه شود آشنایِ نشهٔ تاک — غذائی دوزخیان است آب آتشناک

دل از خیالِ مهوشان یک شهر سامان در بغل — این شیشه باشد دیدنی دارد چراغان در بغل
روز قیامت هر کسی در دست گیرد نامهٔ — من نیز حاضر می شوم تصویر جانان در بغل
تا وا کند بادِ صبا فالی برایِ مقدمت — آمد به گلشن شاخ گل از غنچه قرآن در بغل
شهر نکویان دیده ام خوانند درسِ حسنِ خود — جای کتاب آئینه هر طفلِ دبستان در بغل
از دستِ موجِ اولین بی طاقتیها مے کنی — دارد حباب آسمان بسیار طوفان در بغل
از سردیِ طبعِ جهان وا ماند خلق از کارها — گیرند مردم دستها فصل زمستان در بغل

آزاد با این دردِ دل آرد اگر رو در چمن | پوشیده قمری را کند سروِ خرامان در بغل

در عدم از جلوهٔ حسنت خبر مے داشتم | دیده را محوِ تماشای کمر می داشتم
کرد آخر ناتوانیها ز صیادم خجل | می پریدم تا قفس گر بال و پر می داشتم
تحفهٔ شایستهٔ احباب از اقلیم فقر | گر نه این دستِ دعا بودی چه بر می داشتم
از کمانِ بحث کج هر جا خدنگی سر کشید | پیش رو از مُهرِ خاموشی سپر می داشتم
خاکساری صندلی مالید بر پیشانیم | ورنه از سودای رفعت دردِ سر می داشتم
حسن او نادیده شورِ عشق در سر داشتم | از عدم مانند گوهر دیدهٔ تر داشتم
هر کسی بر داشت چیزی را ز اسبابِ جهان | من ازین دنیای فانی دست را برداشتم
نامهٔ سوزِ مرا حاجت بوا کردن نشد | داغ صد طاؤس بر بالِ کبوتر داشتم

دامانِ وحشتی ز جهان بر کمر زدم | چون بوی گل شکسته قفس بال و پر زدم
تا آمدم چو غنچهٔ نرگس درین چمن | چشمی کشادم و گلِ حیرت بسر زدم

بیادِ چشم او در انجمن دیوانه گردیدم | ز جا بر خاستم گرد سرِ پیمانه گردیدم
به پیشِ غیر با من نامناسب دید آمیزش | ز اندازِ نگاهی یافتم بیگانه گردیدم
کجا در بزمِ من آن شمع بی پروا قدا فرازد | خیالش در نظر آوردم و پروانه گردیدم

چو سایه در قدمِ سرو سر فرازِ توام | مریدِ سلسلهٔ گیسوی درازِ توام
من از جناب تو دستِ حمایتی خواهم | چراغ سوختهٔ داغ جانگدازِ توام
نگاهِ تست به آزاد بیش از دگران | غلام معتقدِ حُسن امتیازِ توام

شبی که گم شده آن آفتاب از نظرم | ز اشک ریزیِ مژگان ستاره می شمرم
ز من جُدا شده دل رفت در پیِ دهنش | ازین مسافرِ راهِ عدم نشد خبرم
تو آفتابی و من ماه بی نصیب محاق | بیا درین دو سه شب بیتو داغ شد جگرم

شبِ وصل است گیرد اشکِ شادی راه دیدارم | چه باید کرد- افتاد است با طفلی سر و کارم

درید پردهٔ حیرت سرشک بینابم — زپشت آینه بیرون دوید سیمابم
شود چو تیغ به میدان اصالتم روشن — اگر حریف شود سنگ رو نمی تابم

یار را دیدنِ من در عرقِ شرم نشاند — از نگاهِ غلطِ خویش پشیمان گشتم

حقوقِ بندهٔ صاحب وفا رعایت کن — تصدقِ سرِ خود بوسهٔ عنایت کن
غریب شهر توام دردِ من تو می دانی — اگر دوا نکنی نوبتی عیادت کن
امیدوار گرفتاریم درین صحرا — ز دام جذبهٔ خود حلقهٔ کرامت کن

گره ز ابروی خود وا نکرد قاتلِ من — شهید این دو کمان مهره است بسملِ من
چو شیشهٔ که دران نرگس از هنر سازند — خیال چشم کسی جا گرفت در دلِ من
حباب خوش منشم مے زیم بوضع صفا — ز آب صرف بنا کرده اند منزلِ من
بحال مجلسیان طرفه گرم دلسوزی ست — خدا زیاده کند عمر شمع محفلِ من

سیر حسنِ آن ذقن با زلف عنبر فام کن — سایهٔ و چاه است ای دل اندکی آرام کن

می رسد از خانهٔ آئینه سرشارِ جنون — این پری از سایهٔ خود شد گرفتارِ جنون

تیغ تو سینه را کرد افگار تا بگردن — این آب کرد طغیان یکبار تا بگردن
همچون نگین نباشد فارغ ز دل خراشی — در زر اگر نشیند زر دار تا بگردن

نگردد محو از لوحِ جهان حرفِ ثباتِ من — که باشد در دمِ تیغ قلم آبِ حیاتِ من
دلِ آن شوخ شاعر پیشه آخر سوخت بر حالم — که انشا کرد بعد از مرگ تاریخِ وفاتِ من

به دامانِ کسی جز دامنِ خود جا نمی گیرد — برنگِ جوهرِ آئینه گر خیزد غبارِ من

تنها چو برق تا درِ مطلب دویده رو — بی انتظار قافله در خون طپیده رو
لازم بود زکوٰة مغیلان درین طریق — از خارهای بادیه دامن پچیده رو

نه از خلخال زرین زیور آن سروِ سهی کرده — بپایش بوسه زد خورشید و قالب را تهی کرده

بزرگ و خورد جهان است در نیاز یکی — که هست شاه و گدا در صفِ نماز یکی

نوای نی نوازی بر دلِ من زخم زد کاری — نهان در پردهٔ نے ناخنِ شیر است پنداری
سرِ دنبالهٔ چشمِ تو دارد خال موزونی — کمر بستند با تارِ سیه تعویذ بیماری
به پشتی کار گیرد از صفِ برگشتهٔ مژگان — توان آموخت از چشمِ بتان آئینِ سرداری
دلِ آزاد را خشمِ بتان غمگین نمی سازد — نگردد در هوای آتشین آئینه زنگاری

آئینه وار تصفیه گر آرزو کنی — دل را ز آب دیدهٔ خود شست و شو کنی
گفتم باو - چرا شکنی دل - جواب داد — در ملک من ترا نرسد گفتگو کنی
زیبد ترا اگر به لباسِ برهنگی — از نقش بوریای قناعت اتو کنی
آزاد پیر میکده ارشاد مے کند — در پای خم نشینی و می در سبو کنی

دلربایانه به ویرانهٔ ما می آئی — می توان یافت که از شهرِ وفا می آئی
طرز شوخی نگذارد که نشینی یکجا — به تماشای چمن یا بحنا می آئی
می توان ریخت عبیری ز غبارِ دامن — گر به گلگشت مزارِ شهدا می آئی
بر سرِ مشهدِ آزاد شنیدم امروز — که تو می آئی و بسیار بجا می آئی

نیست در ربطِ دلی حاجتِ قربِ بدنی — تشنهٔ دشتِ عقیق است سهیلِ یمنی
داد آزاد گهرها قلمِ واسط را — هست رسمِ شرفا پاسِ حقِ هموطنی

نمود جلوهٔ اعجاز شمع مُطّلبی — نماند شوخیِ چشمِ شرار بو لهبی
فدای خاصیتِ وادی عقیق شوم — که کرد ریگ روانش علاج تشنه لبی
زیارتِ تو کند آفتاب هر شب نذر — رود صباح جلو ریز جانبِ غربی
زبسکه ذوق شکستِ تو داشت ساغرِ ماه — گرفت رنگ نزاکت ز شیشهٔ حلبی
خوش است حسن تقاضا ز باغبان کریم — نصیب ذائقه ام کن حلاوت رطبی
بآفتاب نبوت رسانده ایم نسب — توان ز ذرهٔ ما دید نور خوش نسبی
بملک هند چو من نیست طوطئ آزاد — که کرد تربیتِ من شکر لبِ عربی

سلطانِ رسل شمع شبستانِ یقین پروانۂ او چراغ ماہ و پروین
نخلِ قدِ او درین چمن سایہ فگند برق جہانیان نہ بر روی زمین

(۱۲۳) یوسف-میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالی

بن سید محمد اشرف الحسینی الواسطی البلگرامی- ولادت او بیست و یکم شوال روز دوشنبہ سنہ ست عشر ومأتہ والف (۱۱۱۶) دست داد

مشارٌ الیہ سابق واسطۃ العقد فضلا ست و حالا بیت الغزل شعرا- صاحب شان عالی است- و عزیز مصر صاحب کمالی- زلیخای دانش را در پیرانہ سری بہ خلعت جوانی نواختہ- و حاصل زراعت علم را در ایام قحط سالی بچہ مرتبہ ارزان ساختہ- طبع دقیقش نشترِ عروق اشکالات- قوت حافظہ اش پر مخانہ فراوان معلومات- عمل کہ ثمرۂ شجرۂ علم است سرمایۂ بوستانش- و حسن خلق کہ گل سرسبد آدمیت است پیرایۂ گلستانش من شکستہ بال و میر صاحب کمال دخترزادہای حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی ایم نَوَّرَ اللہُ ضَرِیحَہٗ و از ابتدای ایام زندگانی تا اواسط ہنگام جوانی درس آموز یک دبستان- و عندلیب یک گلستانیم- کتب درسی از بدایت تا نہایت بجناب استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی رَوَّحَ اللہُ رُوحَہٗ گذرانیدیم- و لغت و حدیث و سیر نبوی در خدمت علامۂ بے بدیل میر عبد الجلیل اجلہ اللہ تعالی بسند رسانیدیم و عروض و قافیہ و بعض فنون ادب از خدمت میر سید محمد سلمہ اللہ تعالی اخذ نمودیم-

طریق تحصیل چنین بود کہ پیوستہ دو کتاب یا کتابی واحد از دو مقام بسماعت و قراءت یکدیگر مے خواندیم- و شبدیز سعے در مضمار تحصیل می راندیم اگر احیانا یکی را عارضہ رومی داد سبق دیگری در معرض توقف مے افتاد- و در وقت اقامت وطن و کسب علوم چندی اوقات در افادۂ طلبہ نیز صرف گردید-

میر محمد یوسف در سنہ سبع وخمسین ومائۃ والف (۱۱۵۷) در دار الخلافہ شاہجہان آباد از بعض فضلاء آن بلدہ علوم ریاضی ہیئت وہندسہ وحساب و غیرہا خواندہ قدرتی عالی در فنون ریاضی بہم رسانند۔

وبہ ارادت سید العارفین میر سید لطف اللہ قُدِّسَ سِرُّہٗ استسعا دیافتہ ہموارہ بطاعت وعبادت وبمطالعہ ومباحثہ کتاب می گذراند۔ وباوصف شواغل معاش تعمیر اوقات از دست نمے داد۔

ومیر کتابی تالیف نمودہ باسم "اَلْفَرْعُ الثَّابِتُ مِنَ الاَصل الثابت" مشتمل چہار اصل وخاتمہ در تحقیق مسئلہ توحید کہ تحریرش بسیار متین ولطیف واقع شدہ و مطالب بلند ومقاصد ارجمند فراہم آوردہ شَکَرَ اللّٰہُ سَعْیَہ۔ راقم الحروف در تاریخ اتمام این کتاب گوید ؎

میر یوسف عزیز مصر کمال — از خمِ معرفت کشید رحیق
کرد در وحدتِ شہود رقم — نسخۂ تازۂ بہ فکر عمیق
از احادیث و از کلام اللہ — کرد اثبات حق زہی توفیق
ہست این نقش دلنشین الحق — یادگاری ز خامۂ تدقیق
سال تالیف این کتاب خرد — گفت۔ شمعِ مجالسِ تحقیق

اکنون سروستان اشعار موزونش بالیدنے دارد۔ ونسائم انفاس ہمایونش خرامیدنے ؎

زجام مہر لبود ہمچو بدر ستیِ ما — بقدر وصل شود محو یار ہستیِ ما
برنگ نقش نگین از فروتنی آخر — چہ نامہا کہ برآوردہ است پستیِ ما
زطرفِ دامنِ پاکِ تو کامیاب نشد — بخواب ہمچو زلیخا درازدستیِ ما
ہمین کہ چشم کشودیم صبح چون شبنم — ز آفتاب رخت رنگ باخت ہستیِ ما

دلم ز عرض تحمل ملول شد یوسف | غبار آینه گردید خود پرستیِ ما

از نالهٔ ما در دلِ جانان اثری هست | پیوند سرِ رشتهٔ ما با گهری هست
ای گل خبر از بلبلِ بیچاره چه پرسی | افتاده به کنج قفسی بال و پری هست
قمری به سرِ تربتِ من گرم فغان است | بسمل شدهٔ قدِّ ترا نوحه گری هست
گر نیست نشانی ز دلِ سوختهٔ من | شادم که درین راه مرا چشم تری هست
سوزد جگرم از اثرِ گرمی آهش | دانم که به خاکسترِ قمری شرری هست
پیغامِ من و بادِ صبا این چه خیال است | در کوی تو از آه مرا نامه بری هست
زندانیِ چاهِ ذقن از خود شده یوسف | داند که ترا نیز بحالش نظری هست

مانند شمع از همه آزاده مے رویم | صد جاده سوختیم و بیک جاده می رویم
صورت نه بست در دلِ ما نقش هیچکس | آئینه وار از دو جهان ساده می رویم
در شاهراه عشق نداریم کاهلی | چون شمع در مقام خود استاده می رویم
در دور چشم یار شکستیم توبه را | بیرون ز دام سبحه و سجاده می رویم
در راهِ شوق تا سرِ کوی تو عمرهاست | بی دست و پا چو جادهٔ افتاده می رویم
پست و بلند راه ندانیم همچو سیل | یوسف عنان خویش زکف داده می رویم

از تواضع رتبهٔ صاحب کلاهی یافتم | یوسفم از بندگی اقبال شاهی یافتم
تا تغافل کرد دیدم سیر آن طنّاز را | التفاتِ چشم او در کم نگاهی یافتم
دیده ام دریای شورِ عشق را ساحل نداشت | کشتیِ خود را درین دریا تباهی یافتم
نامهٔ اعمال خود یک عمر یوسف خوانده ام | حرف انجامش همین لطفِ الٰهی یافتم

رباعی

ای در چمنِ پیمبران تازه گلی | در محفل ساکنانِ لاهوت مُلی
یوسف نتواند که کند نعت ترا | آغاز دو عالمی و ختم رُسُلی

شاہی کہ لباس نور پیرایۂ اوست | خورشید و قمر بہرہ ور از مایۂ اوست
ہر چند کہ ذات پاک او سایہ نداشت | اما دو جہان غنودہ در سایۂ اوست

گر مہر رخ تو جلوہ پیرا نشدی | یک ذرہ ز کائنات پیدا نشدی
در نقطۂ نور نگشتی مرکز | نہ دائرۂ فلک ہویدا نشدی

خود شافعِ محشر است شاہِ مردان | این حرف بسان آفتاب است عیان
زان رو کہ عبادت است دیدن اورا | چشمے بکشا بروی شیرِ یزدان

دریاب بہارِ گل و ریحان نبی | سبطین کریمین دل و جان نبی
سرمایۂ کونین ازینہا بر گیر | کین لعل و زمرد اند از کان نبی

وقتی این غزل بہ مشارٌ الیہ فرستادم ؎

جان می طلبد لقای یوسف | دل می طپد از برای یوسف
ای باد صبا نوازشی کن | از نکہتِ جان فزای یوسف
آزادم و بودہ ام گرفتار | در سلسلۂ ہوای یوسف
از دیدۂ شوق تکمہ سازم | وز پردۂ دل قبای یوسف
گیرند بسرمہ خاکِ راہش | چشمِ من و خاکپای یوسف
مصرِ دلِ من ہمیشہ آباد | از جلوۂ دلکشای یوسف
ہم عمر برادرِ شفیقم | از حق طلبم بقای یوسف
بازار محبت است اینجا | نقدِ دلِ من بہای یوسف
او قدر شناس بندہ آزاد | من شیفتۂ ادای یوسف

مشارٌ الیہ در جواب این غزل طرح کردہ ارسال فرمودہ ؎

سلطانِ جہان گدای آزاد | جم مرتبہ بینوای آزاد
پہلو ز کنار من تہی کرد | این دل کہ شد آشنای آزاد

شوریده بسانِ قمریم کرد سروِ قدِ دلربای آزاد
گل را بچمن نمی توان دید بی چهرهٔ دلکشای آزاد
چون سرمه جلای دیدهٔ من گردِ سُمِ بادپای آزاد
از طوف مدینه آبرویش وز دولت حج صفای آزاد
یک عمره بنام من اداکرد یک عمر کنم دُعای آزاد
گرجمله زبان شوم چو سوسن دشوار ز من ثنای آزاد
آزاد شفیق بنده یوسف من در گرد هوای آزاد

وایضاً این غزل بہ فقیر تحریر نمودہ

تا دلم از رہِ تو دُور اُفتاد چون جرس از فغان ندارد یاد
سنگ را آب کرد گریۂ من کوه را داد ناله ام برباد
دلِ من قمری است زمزمه سنج سروِ موزونِ من قدِ آزاد
که رساند غبارِ من به درش کاش بادِ صبا کند امداد
او غلامِ علی و خاکِ درش یوسفِ ما عزیز مصر و داد
نام او بر عقیق دل کندم این نگین را چه خوب نقش اُفتاد
بہ کہ بر دوستان بیان سازم ربط اورا برائے استشهاد
من و اوئیم از ازل تو ام سنۂ ما یکے ست در میلاد
هر دو بودیم موردِ یک فیض درس خواندیم پیش یک استاد
وقت تحصیلِ ما به بیضاوی مشترک بود کسب استعداد
چون کمر بست جانب حرمین بهره اندوز شد ز خاکِ مراد
سعی یک عمره کرد از پیِ من دلِ او باد از صفا آباد
چه توان کرد شرح احسانش جز دُعا در جناب ربِّ عباد

در جهان باد چون تخلص خود یارب از قید این و آن آزاد

(۱۲۴) غلام ـ میر غلام نبی بلگرامی

بن سید محمد باقر بن سید عبد الحمید از اولاد سید محمود اکبر بلگرامی است قدس سرہ کہ در فصل فقرا از دفتر اوّل مذکور شد۔

تولّد میر غلام نبی دوم محرم مکرم سنہ احدی عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۱) دست داد و او ہمشیرہ زادۂ علامی میر عبد الجلیل بلگرامی است نوّر اللّٰہ مَضجعہ۔ ہرگاہ خبر تولّد او بہ علامۂ مسطور کہ با خلد مکان در نواحی قلعہ ستارہ تشریف داشت۔ رسید حضرت علامی خواست کہ تاریخ تولّد او ضبط نماید۔ در ہمین فکر خواب برد۔ در عالم رویا صورت مولود را دید کہ می گوید ع نورِ چشمِ باقر عبد الحمیدم

بعد بیدار شدن چون عدد مصراع بشمار رسید تاریخ کامل برآمد۔ سہ مصراع دیگر فراہم آوردہ قطعہ در بحر رمل مسدس سالم کہ سہ بار فاعلاتن باشد نظم کرد کہ ے

نورِ چشمِ میر باقر گفت با من چون گلِ خورشید در عالم دمیدم
سال تاریخ تولد خود بگفتم نور چشم باقرِ عبد الحمیدم ۱۱۱۱

و بہ مردمِ بلگرام قلمی فرمود کہ این مولود مسعود شاعر خواہد شد۔ آخر نوعی کہ از زبان شریف برآمدہ بود بظہور رسید۔

مشارٌ الیہ در صفای ذکا و علو فطرت و انواع قابلیت یکتای زمان بود و در فنون عربی و فارسی و ہندی ممتاز اقران۔ تحصیل علمی تمام در خدمت استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طابَ ثَراہُ نمود۔

و سلیقۂ او با ترتیب نظم نہایت مناسب اُفتاد۔ سیما شعر ہندی کہ درین فن کوس یکتائی می نواخت۔ و طوطیان ہند را در چار آئینۂ حیرت مے ساخت۔ برخی از نورسان

حدیقۂ طبعش در فصل ثانی جلوہ می کند

ونیز در موسیقی وساز ہندی نقش مہارت می زد۔ با این ہمہ ہنرہا درمیدان شجاعت دلیر بود۔ ودرفن تیراندازی بی نظیر۔

پایان عمر در رفقاء نواب صفدر جنگ وزیر انتظام داشت ودر جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ[1] پیش آمد میر غلام نبی در معرکہ مفقود گردید۔ وچون عنقا بسر منزل بے نشانی آرامش گزید۔ واین سانحہ بیست ودوم شوال سنہ ثلث وستین ومأتہ والف (۱۱۶۳) مابین بیتالی وسہاور از توابع اکبر آباد واقع شد محرر کتاب گوید ؎

وحیدِ زمان سیدِ خوش سخن | بہ فردوس مے زد ز جامِ نبی
قلم گریہ سر کردہ تاریخ او | رقم کرد "ہی ہی غلامِ نبی"

فیمابین میر و فقیر محبت تام بود وسالہا در بلگرام وشاہجہان آباد والہ آباد ہم صحبت بودیم۔ حیف کہ این چنین ہم جنس صاحب کمال ازین عالم رحلت کرد وانجمن یاران را بی حلاوت ساخت۔

میرزا جانجانان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ فن شعر ہندی از میر غلام نبی اخذ نمود۔

این چند بیت فارسی یادگار اوست ؎

ہمیشہ در دلِ خود یاد زلف او دارم | فسونگرم کہ چنین مار در سبو دارم
از خرام اودری بر خویشتن وا می کنم | عالمِ بالا درین عالم تماشا می کنم
آخر از تیرگیِ بخت نگین کام گرفت | کہ ز لعلِ لبِ او بوسہ بہ پیغام گرفت
بسکہ شد آغوش پستی منزلِ آرام من | چون نگین در موم ہم بالا نگردد نام من
ہمرہِ خود این رقیبِ بدرگ آوردی چرا | من نہ آن صیدم کہ بگریزم سگ آوردی چرا

[1] مآثر الامرا جلد ۱ صفحہ ۳۶۴ تذکرہ صفدر جنگ۔

خطِ ز زلفِ تو رُخ بزور گرفت | جای مار این ہجوم مور گرفت
تا نمک ریخت بر جراحتِ من | لبِ شیرینِ یار شور گرفت

در چمن چون گل نباشد آشنای عندلیب | کز ته دل زر برآرد از برای عندلیب
در چمن گل برکفِ خود زعفران آورده است | تا بدل با خنده سازد گریہای عندلیب
دوزخِ عشاق باشد بی رخِ جانان بہشت | باغ بی گل می شود ماتم سرای عندلیب

داد از دست نگاہِ تو کہ ہنگام وصال | چون تغافل وہد از دست حیا ساز کند

رباعی

آنہا کہ براہ بی ہراسی شدہ اند | در خلق علم بحق شناسی شدہ اند
در باب کہ این خدا فروشانِ جہان | در ترک لباس خوش لباسی شدہ اند

(۱۲۵) عجیب۔ سید قریش بلگرامی

از احفاد سید بدر الدین جد القبیلہ یکی از قبائل اربعہ محلہ سیدوارہ و برادر خالہ زادۂ حقیقی حبر جلیل میر عبد الجلیل است۔

خوش خلق و ظریف بود۔ و سلیقہ نظمے داشت۔ در مدح سیدی می گوید ؎

گل ہمان بہ کہ ز گلزار پیمبر باشد | مل ہمان بہ کہ ز میخانۂ کوثر باشد
گوہر آن نیست کہ از نطفۂ نیسان زاید | گوہر آن ست کہ از معدنِ حیدر باشد
ای خوشا تازہ نہالی کہ بہ بُستانِ شرف | دست پروردۂ زہراء مطہر باشد
آنکہ از جبہہ او نور سیادت پیدا است | عالم افروز تر از نیرِ اکبر باشد
در زمینی کہ بخندد گلِ خُلقِ حسنش | ہر کفِ خاک بخاصیتِ عنبر باشد
چشم بد دور ز سیمای حسینی نسبی | چمن آرای جہان این گلِ احمر باشد
مدح او ناتوان در قلم آورد عجیبؔ | زانکہ از حوصلۂ خامہ فزون تر باشد

اواخر ایام زندگانی همراه نواب مبارز الملک سربلند خان تونی - جانب گجرات احمد آباد رفت و درآنجا این بیت فارسی وهندی آمیز از طبعش سرزد

اندکی ایڑ گر زنم به سمند   ٹیلۂ ہفت آسمان ٹپ جائے

قضارا برطبق مضمون بیت درسنہ اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۰) خود با اسپ غائب گردید و نوعی توسن را جلوریز ساخت که گردی ازهیچ جا برنخاست - عمرش قریب به شصت سال بود - رحمہ اللہ تعالیٰ

(۱۲۶) بیخبر - میر عظمت اللہ بلگرامی

خلف الصدق سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس اللہ اسرارهم گلهای مناقب والا از چمن اوّل باید چید - و روائحی که مشام ملأ اعلیٰ را معطر سازد باید شنید -

میر بی نظیر از عرفاء شعراست - و از صوفیۂ صاحب لسان - و در ادای حقائق و معارف ممتاز زمان - طرز کلامش به نمکینی ادای خوبان و انداز بیانش به دلنشینی عشوه محبوبان - نکہت خلقش سرمایۂ ختنها - و رنگینی صحبتش ساز و برگ چمنها - خاص و عام راغب مجلس خاص بودند - و درخور استعداد طرفی می بستند -

بیخبر تخلص بجا می کرد که با خبر بیخبر بود - و برقول حضرت لسان الغیب عمل می فرمود که ؎

مصلحت نیست که از پرده برون افتد راز   ورنه در مجلس رندان خبری نیست که نیست

داو را با میرزا عبد القادر بیدل ملاقات است - در تذکرهٔ خود مسمّے به "سفینۂ بیخبر" مجلس خود را با میرزا بیدل ذکر کرده - دریجا کلام او نقل کرده می شود :-

"فقیر را که اتفاق دید وادید ایشان اُفتاد- حقا که درکمال خلق ومزه و درد وشوق یافتم- تا که
"نشسته بودم سوای اشعار مقتضی شوق و فقر دیگر حرف بر زبان نراند- بنده گفتم ضیافت طبع فقیر
"می فرمایند گفت ای صاحب بعد مدتی ہمچو شما ہمرنگ را غنیمت یافته ایم- بعد ازان این
"سه بیت فقیر که در ذکر بمقام خود ها خوانده شد نقل گرفته برخاسته رخصت فرمود- ابیات اگرچه
"قابل ایراد اینجا نیست امابجهت اتمام تقریب نوشته می شود ؎

"این قدر بهرزه چپ و راست دویدن عبث است | چاک کن سینهٔ خود را سرِ راهی دریاب
"بلند افتد چو مقطع پست سازد حسن مطلع را | کشد پائینِ محفل قدر من بالانشینان را
" خون شدم بیخبر ز دست تهی | جامهٔ فقر رنگ باید کرد

"برین بیت عزیزی گفت میرزا صاحب حسن این شعر معلوم نشد- میرزا فرمود- در فقر
"مرتبه ایست ناخدا کرا نصیب کند- مجملا شرح آن این مصراع بیخبر است که ع
" دولت پاینده در دستِ تهی ست
"وآنچه میرزا از اشعار خود به تقریبها خواند تا کجا در خاطر باشد اما این دو بیت بیاد می
"آید ؎

"بیدل همه تن خاک شدی لیک چه حاصل | در خاک نشستی و بران در نه نشستی
"گویند بهشت جای خوبی ست | آنجا هم اگر دماغ باشد

"واین بیت خاقانی هم خوانده بود ؎

"همسایه شنید ناله ام گفت | خاقانی را دگر شب آمد انتهی

در سنه اربع وثلثین ومأته والف (۱۱۳۴) میر وفقیر از بلگرام تا شاهجهان آباد
هم سفر بودیم- وچون کواکب سیّاره به شرکت گردون راه پیمودیم- تمام راه بحظ دلخواه گذشت
این چنین سفر بمراتب بر حضر رجحان دارد-
روزی نقل فرمود که هرگاه این مطلع از من سرزد ؎

از صف مژگان خونریزش نگاه آید برون
چون سواری که نازی کز سپاه آمد برون

شخصی که خود را شاعر می گرفت مطلعی در جواب انشا کرد - چون مطلع او از معنی معرا بود یاران گفتند که لطف مطلع بیخبر خود ظاهر است اما لطف مطلع شما مفهوم نمی شود - جواب داد که هنوز لطف گذاشتن باقی ست -

میر خط شکسته بسیار نادر و دلپذیر می نوشت - و در موسیقی هم فهم رسائی داشت -

کلیاتش اقسام نظم قریب هفت هزار بیت است - از دیوانش این اشعار بترتیب ردیف صورت تحریر می پذیرد ؎

بهائی نیست غیر از نقد تحسین شعر موزون را
مده هرگز بجوهر ناشناس این در مکنون را

نباشد این قدر آسان بتحقیق سخن رفتن
خدا رس می شود هر کس رسد انداز مضمون را

مکن جمع آن قدر دولت که گردد بار بر دوشت
فرو سنگینی زر برد زیر خاک قارون را

مکن ای صبح ضائع بر جبینش صندلِ خود را
که دورانِ سر از دودِ دلِ خلق است گردون را

انیسِ دخترِ رز هر که شد علامه مے گردد
که حکمت منکشف از خم نشینی شد فلاطون را

سخت زندانی ست هستی ای ز خود غافل برآ
می شوی پابند آخر بیشتر زین گل برآ

ما غریبان را بزیرِ خاک هم نگذاشتند
صبح محشر می کند فریاد کز منزل برآ

تا توان لیلی شدن حیف است آهنگِ جنون
این چنین کز خویش بر می آئی از محمل برآ

عالمے در انتظارِ آن وفا بیگانه مُرد
کیست گوید بیخبر کز خانه ای قاتل برآ

تا کے نهی برای صبوحی بباغ پا
چشم کسی به بین و بزن برایاغ پا

صد کاروان بروشنیم راه می روند
در تیرگی ست گرچه مرا چون چراغ پا

آن را که زیر خاک کند چرخ مرده نیست
چندی دراز کرد به کنجِ فراغ پا

کس نیست بعالم که شود همنفسِ ما
ای بیکسی اکنون تو شدی دادرسِ ما

مائیم بصد رنگ گرفتار محبّت فرقی نتوان کرد ز گلشن قفس ما

کی بود بازیچۂ شادی و غم آئینِ ما گردشِ احوال قربان است بر تمکینِ ما
ناخن اول در دلِ شاعر زند شعر بلند تیغ خون آلوده آید مصرعِ رنگینِ ما
در قیامت ہم نگردد واز ہم مژگانِ او بشنود فرہاد گر افسانۂ شیرینِ ما
ما بہ ہفتاد و دو ملت صلح کل داریم و بس جادۂ دارد بہر مذہب طریقِ دینِ ما
صحبتِ یارانِ موزون سرو و گل از یاد برد غیرتِ گلزار باشد مجلسِ رنگینِ ما
تا سر از زانوی آن آرام جان برداشتم نیست غیر از ساعدِ خود تکیہ بر بالینِ ما

تا بہ کی داری چنین حیران و سرگردان مرا یکدم ای ظالم بگردِ خویشتن گردان مرا
غیر را در بارگاہِ دیدۂ من دخل نیست چوب حُجّاب است گردِ چشم این مژگان مرا

سلامت در ہمان عزلت بود تنہا نشینان را کہ باشد صد خطر بیرونِ در خلوت گزینان را
بلند اُفتد چو مقطع پست ساز د حسن مطلع را کشد پائینِ محفل قدرِ من بالا نشینان را
نمی بیند میانش را کسی یارب کجے دانم مگر در چشم اُفتاد است مو باریک بینان را
بچشمِ عارفان زلفی و رخساری است کفر و دین خبر از حلیۂ آن ذات باشد پاک دینان را
شود از پیش بینی نقد حاضر نسیۂ غائب قیامت بر سر است دائم دور بینان را
ز یارانِ لباسی کی نمازِ عاشقان آید وضو بسیار دشوار است این تنگ آستینان را
در اول گام برپا می کنند ایشان قیامت را چہ سان یک کوچہ رہ بیند کسی این نازنینان را

کوی رضا گزین ز عمِ خیر و شر برآ تسلیم کن سرِ خود و از دردِ سر برآ
تا کَے اسیرِ ہستیِ موہوم بودنت دستی بخود فشاندہ چو آہ از جگر برآ

حق ندانستی و در دل نقش بستی باد را تا کجا در مشت خواہی داشت ظالم باد را
در شبستانی کہ غفلت فرش راحت گسترد خواب شیرین بہتر از شیرین بود فرہاد را

برنگ آینہ کسب دگر بود مارا گذشتن از ہمہ جوہر ہنر بود مارا

نہ می باقی نہ ماند از رفتنت میخانۂ مارا ‏ خیالی بیش نبود مے کفِ پیمانۂ مارا

کمندِ وحدت از گردن کشد زُلفت فقیران را ‏ کند مجنونِ صحرا گرد چشمت گوشہ گیران را

جز آہ نیست شمع شب افروز سینہ را ‏ یک مصرعِ بلند بس است این سفینہ را

بسکہ دل تنگ آمدست از صحبتِ اخوان مرا ‏ کوچۂ مصرِ فراغت شد چہ و زندان مرا

نباشد منّتِ مُنعم گوارا مفلسِ مارا ‏ زنام کیمیاگر رنگ می گردد مِس مارا

ای بدورِ گردشِ چشمِ تو خوش ایام ما ‏ نرگسِ شہلاست از یادِ تو صبح و شام ما

صبحدم چُون کرد وا آن چشم خواب آلودہ را ‏ جام می آمد بکف ہر دست برہم سودہ را

در توکل خانۂ من مسندی در کار نیست ‏ گرم چون گردید جا فرشِ نمد باشد مرا

نمی گوید بلندی برگزین یا سیرِ پستی کن ‏ بلند و پست عالم دیدۂ ہموار کن خود را

دمی زشوخیِ نازِ تو کس نیاسود است ‏ نشستنۂ و خرام تو می کشد مارا

برگزین حضرتِ دل عزّتِ شاہی دریاب ‏ باش فرشِ درِ خود مسندِ جاہی دریاب

این قدر ہرزہ چپ و راست دویدن عبث است ‏ چاک کُن سینۂ خود را سرِ راہی دریاب

کیست کز گردشِ چشمِ تو بجائی نرسید ‏ آخر ای شوخ مرا ہم بہ نگاہی دریاب

بادہ گلرنگ و چمن سبز و ہوا دریا بار ‏ لذتِ این ہمہ زاہد بہ گناہی دریاب

بیخبر بہر چہ از خانہ برون می آئی ‏ باش فرشِ درِ خود مسندِ جاہی دریاب

نمک بچشم شکر خواب می کند مہتاب ‏ پیالہ را گلِ مہتاب می کند مہتاب

گرچہ بالای سراپا نازِ ہر دلبر بلاست ‏ پیشِ مصراعِ قیامت قامتِ معشوق ماست

این جہان و آن جہان تبدیل جاے بیش نیست ‏ آنچہ پنداری بقا آخر بہ تغییرِ فناست

شکوۂ از بیوفائیہاے معشوقم نبود ‏ یار چندانی کہ شد بیگانہ آخر آشناست

نشۂ دیگر توان در می پرستی یافتن ‏ بیخبر گر ساقیِ کوثر علیِّ مرتضےٰ است

ترکِ محبتِ منِ ناشاد کرد و رفت ‏ گفتم کہ من غلام تو آزاد کرد و رفت

خوش آمدی دلم بتو در راه بره نخورد — ای من گواه او که ترا یاد کرد و رفت
پرویز هم ز قربت شیرین نیافت است — از دور آن نگاه که فرهاد کرد و رفت
هرکس که دید مصرع برجستهٔ قدش — چشمی کشود و بر سر او صاد کرد و رفت
رنگ ثبات نیست درین گلشن دو روز — خوش بلبلی که آمد و فریاد کرد و رفت
دائم بناء ببیت سخن می کنم بجا — هرکس تلاش در حق اولاد کرد و رفت
دیگر کسی چه در پی او بیخبر فتد — گفتم که من غلام تو آزاد کرد و رفت

کیش اگر کفرست و گر اسلام دینی بیش نیست — حاصل چندین گمان آخر یقینی بیش نیست
آنکه ما در جلوهٔ او دست و پا گم کرده ایم — آسمان بر خاک درگاهش جبینی بیش نیست

آشنائیهائی دریا محنت بی حاصل است — گوهر مقصود در خاک خراب ساحل است
نزد این صورت پرستان کز انا الحق منکر اند — حق با آن قدرت اگر منصور گردد باطل است
قامت معشوق می روید بجاے نیشکر — دیده ام بند محبت را زمین قابل است
نقص خود دریافتن باشد کمال آدمی — ورنه هر ناقص که بینی در حقیقت کامل است
یک زبردستی درین عالم ندیدم بیخبر — دستی از بالای دستی هست دست بادل است

گرچه خلقی دیدم از دام تعلق جسته است — بر نیاید ناکسی از خود کجا وارسته است
سبزهٔ خط نیست بر رخسار آن آئینه رو — بسکه آب حسن او استاد زنگی بسته است

گرچه شب در خواب روزم در قدح نوشی گزشت — این قدر شادم که عمر من به بیهوشی گذشت

خواهش ملک سلیمان ابلهی است — دولت پاینده در دست تهی است

طفلی که برا احوال شهیدان نظرش نیست — مردیم که از شوخی خود هم خبرش نیست

هرگز فروتنی نگزیده است پیکرست — خاک ره کسی نشدی خاک بر سرت

همچو آن شامی که روشن گردد از رنگ شفق — کاکلت از تاب رخسار تو زنجیر طلاست

برنگ آن ندا کز جانب دیگر صدا برگشت — چو برگردید بیرون رفتنم از خود خدا برگشت

کس نشانِ دلِ گم شدهٔ من هیچ نداد　　آه در زلف شکن در شکنش چیزے هست

خدا را دیده ام اما میر سید　　به قربانش روم یارِ قدیم است

ستم رسیدهٔ غمهای دهر می داند　　که ماه نو بکفِ چرخ تیغ عریان است

بی دماغیها مرا شرمندهٔ احباب کرد　　خامه ام از سرگرانی پای خواب آلوده است

به بالِ دیگرے گرمی پرد کس　　به حیرت می روم کین طرفه مرغی ست

هرگز نبود قابلِ خط صافیِ رخت　　شرمِ تو آب ریخت بر آئینه زنگ بست

هزار بار توان کرد با خدا شوخی　　ولیک دم نتوان زد به مصطفٰے گستاخ

این سروها که سر به گلستان کشیده اند　　شمشیر بازیِ قدِ اورا ندیده اند

هرچند حسن از پسِ صد پرده رُخ نمود　　ناموس پرده الیست که رندان دریده اند

کردم نگاه صفحهٔ تصویرِ خوش قدان　　صورت گران شبیه تو بالا کشیده اند

جمعی که طوفِ کعبه گزیدند بیخبر　　بیت المقدسِ دلِ خود را ندیده اند

کیست تا از دست بردِ حسن صورت بگذرد　　معنیِ بیگانه باید کز عبارت بگذرد

هر قدم مژگان گیرائی ست خارِ این طریق　　مردمی باید کزین میدان سلامت بگذرد

بسکه کم گردید تعظیمِ بزرگان از جهان　　وقت آن آمد که سید از نجابت بگذرد

کی بود یارب که ناقوسِ خداوندی زنیم　　حیف اوقاتی که در قیدِ عبادت بگذرد

بیخبر زین حلقهٔ احباب می باید رمید　　بگذرد عمر عزیز و در اطاعت بگذرد

یاد می کردم دلِ گم گشته را دلبر رسید　　عشق را نازم که به می خواستم بهتر رسید

عاقبت از هرزه گردیها دلم آسوده شد　　رفتم از خود این جهان و آن جهان بیهوده شد

بی حلاوت نیست عسرت در جهان　　نان چو شد کمیاب شیرین می شود

هزار بین شده چشمم ز شوخیِ حسنت　　غنیمت است که این احولان دو می بینند

در لباسِ نو است یار مدام　　نیست مفلس چرا کهن پوشد

معنی از دل بر نمی خیزد ز ضعف مشتری | از گرانیهای قیمت گوهرم در بحر ماند

جز چشم کبود او که دید است | بادام که پسته مغز باشد

کنون که پیر شدی از خودای فلان بگذر | ز قدح خم شده چون تیر از کمان بگذر

کسی ز هر دو جهان وکسی ز خویش رود | نمی روی تو اگر این چنین- چنان بگذر

ماهم اندر پیچ زلف او گرفتار آمدیم | اتفاق طرفهٔ افتاد یاران شب بخیر

نه چینیٔ شکنند این چنین نه شیشه ز سنگ | بآن صدا که ز دستت دلم شکست امروز

خوشا جهان تهی دستی و غریبانش | زوال نیست در اقبال بی نصیبانش

فلک تمام شفق پوش شد چه شام است این | پرید رنگ مگر از رخ غریبانش

کیست تا از من رساند هم مرا پیغام خویش | کرده ام از بسکه گم خود را نیابم نام خویش

عاقبت بینی ست لازم چشم چون روشن شود | پیش پا افتاده می بیند چراغ انجام خویش

خود پسندی ست حرفی از خویش | آینه پیش کرده رو سویش

دماغ نازک فقرم ملامت بر نمی تابد | همان واکرده دستار از برای دردسر بستم

گرد ملال کز دل صد چاک بیختیم | برداشتیم و بر سر مقصود ریختیم

بودیم پای سعی ولی از نهیب خار | چون سایه در حمایت دامن گریختیم

تا آمد است فرد حقیقت بدست ما | سررشتهٔ حساب دو عالم گسیختیم

نشسته ایم بذوقی که درد و داغ نداریم | بیاد دوست سلامی که ما دماغ نداریم

به طالبان تجلی بگو عبث نه در آیند | که ما به کلبهٔ تاریک خود چراغ نداریم

بانگ یکرنگی دگر بر مومن و کافر زدم | وحدتم در غیرت آمد یکه بر لشکر زدم

سهل نبود زخم تیغ ناز او برداشتن | بارها زین سر گذشتم تا گلی بر سر زدم

بادت مزه بخشیده دل از رزق بریدیم | نام تو گرفتیم و لب خویش مکیدیم

آخر نشود سلسلهٔ حسرت عشاق | آهی نکشیدیم که آهی نکشیدیم

پیریم ولی چارهٔ از زیست نداریم　　این بارگران بر سر خود دیده خمیدیم
یارب چه لطافت بود آن غیرتِ گل را　　جز رنگ ندیدیم و بجز بو نشنیدیم

سروِ قدِ تو نهالی ست که من می دانم　　چشم شوخِ تو غزالی ست که من می دانم
آنچه در چشمهٔ حیوان ست خضر می داند　　در لب یار زلالی ست که من می دانم
زاهد از چشم بتان روغنِ بادام طلب　　سرِ خشکِ تو سفالی ست که من می دانم
بارها از سخنِ خویش بوجد آمده ام　　قال را رتبهٔ حالی ست که من می دانم
دردلم زین ره ورسمی که جهان می دارد　　بیخبر سخت ملالی ست که من می دانم

مدتی شد که در خیالِ خودیم　　پر فشاندیم و زیر بالِ خودیم

من بهر وجه آن پری رو را تماشا کرده ام　　همچو گوهر چشم خود بر شش جهت وا کرده ام

بتی کز چشم عالم شد نهان من دیدهٔ می آیم　　شود قربان خود گردِ سرش گردیدهٔ می آیم

فیض سخن است اینکه بهر بزم رسیدم　　از بال و پرِ مصرعِ برجسته پریدم

بهر تحقیق خود از پیش خدا می آیم　　فکر بسیار بلندم نه کجا می آیم

نیم شبنم که گه در باغ و گه در راغ بنشینم　　توکّل هر کجا رخصت دهد چون داغ بنشینم

دستِ طلب به دامن آن خوش کمر زدم　　دیدم که پر تهی ست کشیدم بسر زدم

مرا بر مسندِ جم می نشانند　　الٰهی بر سرِ آن کو نشینم

زبس صحرای امکان وحشت انگیز است در چشمم　　در اول دیدنی همچون نگاه واپسین جستم

زبسکه تنگ شدم در میانِ هر دو جهان　　رهی نماند که در خود گریختم رفتم

بی نیازی همتی دارد کریمان واقف اند　　ما هم از دستِ ردِ خود چیزها بخشیده ایم

کجا تابِ رخِ خورشید دارد دیدهٔ شبنم　　تو در بزم آمدی من خویش را سنجیدم و رفتم

درمیانِ بحث ملایان میفگن خویش را　　بیخبر بگذار تا جنگند چندین خر بهم

از صفِ مژگان خون ریزش نگاه آید برون　　چون سوار یکّه تازی کز سپاه آید برون

روبسوی آسمان کردی ندیدی پیش پا
یوسفِ مقصود تو شاید ز چاه آید برون

رند می داند که بیرون آمدن از خویش چیست
زاهد ار جرئت کند از خانقاه آید برون

عالمی از بسکه غمگین رفت در زیرِ زمین
وقت آن آمد که جائی سبزه آه آید برون

سعی یاران چیست گردیدن طلا یا مس شدن
عاشقان را آرزو نبود بجز مفلس شدن

پاس خاطرها چه باشد احتیاطِ شیشها
دردسر بسیار دارد صاحبِ مجلس شدن

از دو چشم او نگه مستانه می آید برون
همچو مدهوشی که از میخانه می آید برون

گریزانند مردم آنچنان از صحبتِ فقرم
که ننشست است غیر از گرد کس بر پوستِ تختِ من

کی شود یارب که در بزم وصالِ آن پری
من ز خود آیم برون او از نقاب آید برون

دوش یار آمد بسویم تا کشم در بر گذشت
چون کمانِ حلقه بر گردیده ماند آغوش من

شبنمی اما توانی سیل صحرائی شوی
قطرهٔ خود را بجوش آور که دریائی شوی

عقل را در بارگاهِ حسن هرگز دخل نیست
انتظارت می کشد دلبر که شیدائی شوی

کی توان مولی شدن بی دستگاهِ بندگی
باش در کارِ کسی تا کار فرمائی شوی

فیض خودداری چراغِ قطره را روشن کند
آبرویت حفظ کن تا دُرِ دریائی شوی

تا توانی بیخبر تنها نشین و شاد باش
نیست غیر از دردسر گر محفل آرائی شوی

مشاطه نیست محرم از حُسن روستائی
فرش است میرزائی زیرِ برهنه پائی

دلت پری طپد بر اختلاطِ صحبتِ دُنیا
مبادا بیخبر پیدا کنی زین قحبه سوزاکی

بغیر در نتوان راه برد در منزل
به مصطفیٰ نرسی تا به مرتضیٰ نرسی

رباعی

ملکم ملکم ارض و سما هم هستم
تنها نه خودم بلکه خدا هم هستم

ای بیخبران که منکر از من هستید
غافل چه نشستید شما هم هستم

حق است دگر چه تقریر کنم
این است بیان کدام تفسیر کنم

تحصیل نمی توان نمودن حاصل | من خواب ندیده ام که تعبیر کنم

رحلت میر عظمت اللہ در شاہ جہان آباد روز دوشنبہ بیست وچہارم ذی القعدہ سنہ اثنتین واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۲) واقع شد- ودر جوار مرقد سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہٗ مدفون گردید-

جامع اوراق در وفات او قصیدۂ انشا کرد کہ ہر مصراعش تاریخ است ومطلع و حسن مطلع بیخواست ذوقافیتین اتفاق اُفتادہ- پارۂ ازان قصیدہ بر نکتہ سنجان عرض می شود ؎

می زند جوشِ تلاطم بازِ عمّانِ الم | اشک می ریزد بروی لوح مژگانِ قلم
صفحۂ احوال ماتم سینۂ مجروح گل | سنبلِ زلفِ بیانِ جعدِ پریشانِ صنم
طائرِ آسودگی در سیر پروازِ فنا | آہوی ہامونِ طاقت برق مہمیزِ عدم
چہرہ پردازِ ازل گویا بہامون برکشید | یک قلم چون حلق بسمل چشم آہوی حرم
شعلۂ اندوہ می بالد بہ صحنِ روزگار | صبح محشر می زند از مطلعِ آفاق دم
از حسابِ نوحۂ گیتی چہ می پرسی دگر | بانگ آہی می کشاید پردۂ گوشِ اصم
بیدلان در کہنہ عالم حلقۂ شیون زنند | ہر یکی دارد ز سیلاب تحزن دیدہ نم
لیکن از ادراک کامل سیدِ شیرین بیان | طرفہ بزمی قدسیان چیدند باہم در ارم
شمع بزم اہل بیت و کوکب اوجِ صفا | مطلعِ صبح ہدی ہم شاعرے نازک قلم
عیسی معجز بیانِ افصحِ شیرین زبان | زبدۂ مشکل کشایانِ فصیحانِ عجم
کلک آن دریای جوہر ابر نیسانِ بہار | موجۂ سیل نزاکت زلف دل جوئی رقم
زادۂ کلکش بود حرفِ طلسمِ راز حق | نسخۂ دیوان او دارد پیامِ جام جم

(۱۲۷) فقیر- میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ

خلف الصدق میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی قدس سرہ السامی- مشاطۂ طبع

همایون در انجمن نخستین جمال عرفان می آراید- و درین محفل برقع از روی پری زادانِ معانی می کشاید-

اکثر سایۂ التفات بر سر سخنِ موزون می گسترد- و این خانہ زاد موروثی را در آغوش فکر عمیق می پرورد- اشعار او از قصیده و غزل و رباعی مدون است ؎

خاک گردیدیم و از ما آه سردی برنخاست
خانۂ هستی ز پا افتاد گردی برنخاست

در حضورِ شمع جان بی صرفه می سازد نثار
از نژادِ عشق چون پروانه مردی برنخاست

از یار پیام دغلی را چه کند کس
این دُرد خوشاب عملی را چه کند کس

بلبل نسَبان قدر شناسند چمن را
در باغ دماغ جعلی را چه کند کس

قبای عقل که پودش غم است و تار افسوس
اگر ز عشق نشد پاره صد هزار افسوس

برون ز حلقۂ ز نقش قدم چگونه زنم
که پای همّتِ ما را گزید مار افسوس

صفای آینه از شست و شو نمی آید
علاج دل سیهی از وضو نمی آید

در وجودیم و لی رو به عدم می داریم
در گلو این رگِ جان رشتۂ حب الوطن است

ز پر فشانیِ مرغانِ رُوح شد روشن
که در نشیمنِ تن راحتِ قفس هم نیست

دین و دل جان و تن ز دست همه
آه بر فرق او فدا چه می کنم

گرچه بر جستم فقیر از دام سعیِ مال و جاه
احتیاجِ آب و نان آخر شکارم کرده است

بعد اتمام تذکره- میر نوازش علی شب دوشنبه هژدهم شعبان سنہ سبع و ستین و مائۃ و الف (۱۱۶۷) به عالم قدس خرامید- و در جنب جد خود میر سید لطف الله قدس سرهٗ مدفون گردید- محرر اوراق گوید ؎

روشندلے سحر نفسے پاک گوہرے
واحسرتا که دامن ازین انجمن فشاند

دل واطپید و ناله تاریخ وا کشید
پیر یگانه میر نوازش علی نماند

(۱۲۸) غریب سید کرم اللہ بلگرامی

برادر اعیانی میر نوازش علی سلمہا اللہ تعالیٰ - تولّد او دوم شعبان سنہ خمس وثلثین ومأتہ والالف (۱۱۳۵) رو نمود

جوانی خوش سیما و نورسی از ریاض آل عباست - بہ انواع قابلیت آراستہ و بہ تہذیب اخلاق پیراستہ - بیعت بخدمت برادر والاگہر میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ بجا آوردہ - و از آغاز تا انجام تربیت در صحبتِ ایشان یافتہ - و بحکم وراثت از مذاق صوفیہ صافیہ کامیاب است - و در سلیقۂ شعری کامل نصاب -

اکثر بر دواوین سخن سنجان قدیم و جدید عبور نمودہ - و اشعار فراوان در خزانۂ حافظہ فراہم آوردہ - این چند بیت از وی آیدست

بسکہ دودِ نالۂ من در سرش پیچیدہ است   ہمچو فانوسِ خیالی آسمان گردیدہ است

لعل با آن سرخی پا وزنِ پاسنگی نداشت   دل بہ میزانِ تأمّل ہر دو را سنجیدہ است

بعد عمری آشنا شد دلبرِ نامہربان   میتوان دانست قدرِ آشنا فہمیدہ است

بعد مردن ہم بہ اُمیدِ وصالِ آن پری   چشم من در خود نگاہِ واپسین دزدیدہ است

کرد یادِ نگہِ شوخِ تو بیمار مرا   داروی نیست بجز شربتِ دیدار مرا

بسمل اُفتادہ ام از تیغ فراقش شاید   دل طپیدن برساند بہ درِ یار مرا

دل نہ تنہا از سرِ کوی بتان ناشاد رفت   آہ این مشتِ غبار من ہمہ برباد رفت

نیست شخصی بی گرفتاری درین گلشن مگر   سرو را دیدم کہ آزاد آمد و آزاد رفت

نمی دارم خیالِ ہمکلامی بالبِ لعلش   بگوشِ خویش نامِ خود شنیدن آرزو دارم

دیدمش چون آسمانی چشم پرسیدم کہ چیست   گفت این آہو ز جولان در غبارِ خود گم است

آہ این برگشتگی از طالعِ من کی رود   من ز طفلی خوردہ ام در کاسۂ گرداب شیر

مردمِ چشمِ او دلِ مارا ہمچو زنبور نیشدار گزید

بیک دزدیدہ دیدن خشک مغزی رفع می سازد نگاہش روغن بادام باشد ناتوانان را

چنان بہ شیوۂ دیوانگی شدم مشہور کہ یار نیز مرا دید مرحبائی گفت

رباعی

شیطان چو ز درگاہ خدا شد مردود پرسید کسی چرا نکردی تو سجود

گفتا کہ منم محو جمالِ رخ دوست جز ذاتِ خدا دگر ندانم مسجود

بعد ختم سرو آزاد۔ غریب بیست و ہفتم جمادی الآخر سنہ تسع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۹) رخت بہ عالم سرمدی کشید و در بلگرام مدفون گردید۔ مؤلف کتاب تاریخ بتعمیہ گوید ؎

شاعرِ خوش گوی صوفی مشربے مُرد در عینِ جوانی یا نصیب

وقت جان رفتن ندا آمد ز غیب بہر تاریخِ وفاتش یا غریب

۵۴ ۲۳ ۱۲

۶۹ ۱۱

(۱۲۹) سید غلام مصطفٰے بلگرامی قدس سرہٗ

بن سید عبد اللہ برادر زادۂ حقیقی و مرید سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ۔ سحاب قلم در دامن بحر پیشین دُرر مناقب سامی ریختہ۔ و جوہریان کشور فقر را بہ خریداری برانگیختہ۔ درین بساط نیز گوہری چند از واردات قدسیہ می ریزد و لآلی آبدار بگوش معنی پروران می آویزد

میر صاحب مشرب عالی بود۔ و نشۂ فقر و درویشی دو بالا داشت ہموارہ بہ شیوۂ سپاہ گری کسب معاش ضروری می کرد۔ و نعل واژون زدہ شبدیز سیر فی اللہ جولان می داد۔

در سنہ ست وثلثین ومأئۃ والف (۱۱۳۶) مؤلف اوراق در دار الخلافہ شاہجہان آباد زیر سایۂ عنایت حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی جا داشت۔ مشار الیہ نیز دران ایّام دران مقام بہ علاقۂ نوکری نواب مبارز الملک سربلند خان تونی وارد شد۔ و مثنوی ترجمانِ اسرار قیومی مولانا رومی قدس سرہٗ از خدمت حضرت علامی سند کرد۔

دران نزدیکی نواب مسطور را ایالت صوبہ گجرات احمد آباد از پیشگاہ خلافت مفوض گردید مشار الیہ در رکاب نواب بآن دیار شتافت وچون حکومت گجرات از عزل نواب بہ راجہ ابھی سنگھ[1] مرزبان خطۂ مارو ار مقرر شد۔ و با نواب و راجہ صورت مخالفت رونمود۔ و در سواد احمد آباد جنگی صعب واقع شد۔ مشار الیہ در آن معرکہ جرعۂ شہادت چشید۔ و در سلک اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُوْنَ منتظم گردید۔ و این واقعہ ہشتم شہر ربیع الاول سنہ ثلث واربعین ومأئۃ والف (۱۱۴۳) رو داد۔

بعد انفصال جنگ اجساد جمیع شہدا در میدان یافتند الّا سید غلام مصطفےٰ کہ ہر چند تفحص کردند اثری گل نکرد۔

بچند روز پیش از شہادت رباعی گفتہ بود۔ و از حال آیندہ اخبار نمودہ۔ رباعی این است ؎

در خلوتِ ماورای ما یاری نیست	یعنی کہ بہ عرش و فرش اغیاری نیست
ما روح مجردیم ز آلایشِ مرگ	ما را بہ جنازہ و کفن کاری نیست

سلیقۂ سید در انشاء رباعی مناسب اُفتادہ۔ و دریاہای حقائق ومعارف برطرز مولانا سحابی استر آبادی از منبع طبعش جوشیدہ۔ الحق ہر رباعیش جارہ موجہ ایست از بحر عرفان۔ و ترانہ ایست از پردۂ لامکان۔ ہر نکتہ اش تازیانۂ دلہای آگاہ است۔ و پرتوی از شعلۂ اِنِّیْٓ اَنَا اللّٰہ۔

دیوان رباعیاتش مدون است۔ و مذاق نفقرش از کلامش مبرہن ؎

[1] مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۸۰۵ تذکرۂ سربلند خان تونی۔

جز دوست هر انچه هست اندیشهٔ ما | چون شعلهٔ آتش است در بیشهٔ ما
ما جام شراب نحن اقرب زده ایم | یعنی همه اوست در رگ و ریشهٔ ما

در عشق که فتح باب کردم همه را | سرمست شراب ناب کردم همه را
مرغان که همی زدند پر ہائی دوئی | در ناریکی کباب کردم همه را

این هفت فلک که چون حجاب اند ترا | تا در نگری همه دواب اند ترا
تو پادشهی ولی ز خود بیخبری | پا نه به مه و خور که رکاب اند ترا

هان حال رجال را ببازی مطلب | نا ساخته کار کار سازی مطلب
از آتش عشق تا نسوزی یکسر | توحید حق از سخن طرازی مطلب

هر نشّه که هست از میِ ناب من است | جنت چمنی ز باغ شاداب من است
کس را چه خبر ز رُتبهٔ عالیِ من | چون عالم بحت مستی خواب من است

ما را که نه عزّ و نے شرف در کار است | نی بحر و نه گوهر و صدف در کار است
در دیده ولی بهر شناسائی خویش | خاکِ قدمِ شاه نجف در کار است

این هستی من برون ز آب و خاک است | وز آتش و آب و انجم و افلاک است
چون درک کند زاهد بیچاره مرا | کین هیئت من کُنه وجود پاک است

من عاشقم و رمیده از دشمن و دوست | از خویش گذشته نی بد و نی نیکوست
زان مغز زمین و آسمانها شده ام | کز روز ازل دریده ام چندین پوست

ای زنده تمام عالم از فیض دمت | خواهان تو نیست جز وجود و عدمت
از من اثری نماند ای دوست که شد | سر تا قدمم فدای سر تا قدمت

ما عاشقِ ذاتیم صفاتی دگر است | بیرون نه جهاتیم و جهاتی دگر است
ما واجبی ایم ذکر واجب گوئیم | افسانه نویس ممکناتی دگر است

از دیدن رویِ تو رسیدم در خود | یعنی که جمالت همه دیدم در خود

صدشکر کہ از شوق تماشای رخت — چون برق طپیدہ آرمیدم در خود

ہرکس در خود بہار و باغی دارد — در کلبۂ تاریک چراغی دارد
تو غرہ مشو کہ ماہیِ دریائی — غوکِ لبِ جوی ہم دماغی دارد

زاہد کہ عبادتِ ریائی دارد — در مجمعِ خلق خود نمائی دارد
ہرچند کہ اللہ بگوید ہر دم — واللہ کہ اللہ ہوائی دارد

آن فرقہ کہ خویش را ولی می دانند — بیچارہ عوام را بخود می خوانند
اللہ و رسول بر زبان می رانند — چون در نگری خلیفۂ شیطانند

ہرکس خفاش آفتابش باشد — کی محو جمال بی نقابش باشد
زاہد طلبِ مقام تنزیہ کند — غافل کہ ہمان عین حجابش باشد

سرتا بقدم چو دیدہ می باید شد — یعنی کہ بخود رسیدہ می باید شد
چون شیشۂ پر شراب با صد مستی — بر طاق بلند چیدہ می باید شد

وا رستۂ درد ہا دوا را چہ کند — بگذشتہ ز خویش مدعا را چہ کند
سلطانِ جہان بال ہما را چہ کند — ہرکس کہ بخود رسد خدا را چہ کند

آنجا کہ توئی نہ راہ باشد نہ دلیل — نی انجم و مہر و ماہ گنجد نہ خلیل
در عرصۂ عشق پائی زاہد لنگ است — آری نرسد بجای احمد جبریل

در دہر کہ غول و رہبرِ خویش منم — یعنی کہ مقر و منکرِ خویش منم
ہرچیز فتادہ است زیرِ نگہم — یک نیزہ بلند از سرِ خویش منم

بسیار کتب سند ز اُستا کردیم — بیہودہ تمام عمر غوغا کردیم
شُد مشکلِ ما تمام حل آخرکار — چون دفتر وقت خویش را وا کردیم

بر مشت غبار خویش آبی زدہ ایم — یعنی کہ بہ بزم جان شرابی زدہ ایم
خفاش میا کہ بر درِ خانۂ خود — ہر جا گل میخ آفتابی زدہ ایم

وقت است که دل زدهر برکنده کنیم — چون لاله و گل برین چمن خنده کنیم
در خلوتِ خویش قحبهٔ دُنیا را — عریان همه تن شویم و شرمنده کنیم

بر دست بگیر، همچو من پیمانه — تا وا رهی از یگانه و بیگانه
آن گل که دمیده بود بر بام سرا — عمریست که چیدمش بصحنِ خانه

عشق است که گاه مهر باشد گه ماه — هان تا نشوی چو کور چشمان گمراه
هرچیز که تو طالب آن می باشی — در صورتِ مطلوب تو آید الله

بشنو ای دل حقیقت پنهانی — ایمان موقوف شد بر انسان دانی
هرچند بصد سجده تو حق را خوانی — تا سجده به آدم نکنی شیطانی

ای آنکه تراست نسبت پنهانی — بیچون و چگون بحضرت سبحانی
از جسم چه می روی بجان رو سویش — کس سایهٔ بز نمی کند قربانی

(۱۳۰) احمدی - سید احمد بلگرامی

بن سید عبد الله برادر اعیانی سید غلام مصطفٰے قدّس اللّٰهُ اَسرارَهُما سیدی بود پاک نژاد- دست به دامن صلاح و تقوٰی زده- چاشنی گیر لذّت فقر و فنا لنگر بحر وقار و تمکین- مرید عم مکرم خود سید العارفین قدس سرهٗ-

کتب تصوف اکثر مطالعه می کرد- و مثل برادر خود میل به رباعی بیشتر داشت- عدد رباعیاتش زیاده از چهار صد باشد-

سید تیر خوب می انداخت و در شجاعت و نبرد آزمائی لواء یکتائی می افراخت-

چون هنگامهٔ احمد خان ابدالی در سنه احدی و ستین و مائة والف (۱۱۶۱) از طرف قندهار بلند شد- و لاهور را غارت کرد- و محمد شاه سلطان دهلی زند خود احمد شاه را با وزیر الممالک نواب قمر الدین خان- و نواب صفدر جنگ

ابوالمنصور خان و دیگر امراء عظام۔ برای مقابلہ از شاہ جہان آباد رخصت فرمود۔ میر سید احمد درین یساق ہمراہ نواب صفدر جنگ بود۔ و در اثناء سفر بہ بیماری درد جگر مبتلا گردید۔ ناگزیر در سہرند توقف کرد۔ وچون شاہزادہ از سہرند گذشتہ کنار دریای ستلج بر معبر ماچھی وارہ رسید۔ ابدالی باسی ہزار سوار از راہ لودیانہ بالا بالا داخل سہرند شد۔ و سیزدہم شہر ربیع الاول سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) آن شہر را تاراج نمود۔ و ہر کہ دست بہ شمشیر برد کشتہ شد۔ سید احمد جائیکہ اقامت داشت و بحراست ناموس بعضی سادات وشیوخ می پرداخت زخم تفنگ بر شکم خورد۔ قضا و قدر از درد جگر نجات دادہ بزخم جانستانی معاوضہ کرد۔ و روز پنجشنبہ چہاردہم ماہ مذکور مرغ روح او از قفس جسم پرواز داد۔ روز جمعہ در ہمان حویلی مدفون گردید۔

وچون شاہزادہ را خبر وصول ابدالی بہ سہرند رسید عنان توجہ جانب سہرند تافت۔ فوج شرقی غربی شد و فوج غربی شرقی۔ از پانزدہم شہر ربیع الاول تا بیست وہشتم منہ آتش حرب اشتعال داشت۔

بیست و دوم این ماہ روز جمعہ وزیر الممالک نواب قمر الدین خان زیر خیمہ نماز چاشت خواندہ در وظیفہ بود کہ گولۂ توپ از جانب مقابل رسید و کار تمام کرد۔ و راجہ ایسر سنگھ پسر جی سنگھ سوائی و دیگر راجہا قریب دوازدہ ہزار سوار از کشتہ شدن وزیر بی استقلال شدہ راہ گریز بممالک خود پیش گرفتند۔ لشکر فیروزی با آنکہ این دو رخنۂ عظیم راہ یافت پای استقلال افشردہ افاغنہ را شکست فاحش داد۔ و بمفہوم آیہ کریمہ الٓمٓ غُلِبَتِ الرُّوْمُ فِیْٓ اَدْنَی الْاَرْضِ وَھُمْ مِّنْۢ بَعْدِ غَلَبِھِمْ سَیَغْلِبُوْنَ فِیْ بِضْعِ سِنِیْنَ۔ بعد شکست نادر شاہی این فتح عظیم نصیب پادشاہ ہند شد۔ تاریخ گوئی "فتح خداساز" تاریخ یافت۔
۱۱۶۱ھ

و بعد یک ماه از فتح محمد شاه سلطان دہلی بیست و ہفتم شہر ربیع الآخر شب جمعہ سنہ احدی وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۱) برحمت حق پیوست و پائین مزارِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہٗ درون حریم مبارک مدفون گردید۔

راقم الحروف در رحلت پادشاہ و وزیر و نواب آصف جاہ کہ در ہمین سال فوت کرد تاریخ بتعمیہ می گوید ؎

گفت تاریخ چون کشیدم آہ ۶ موت شاہ و وزیر و آصف جاہ ۱۱ ۶۷ ۶ / ۱۱ ۶۱

القصہ ہرگاہ فتنۂ جنگ فرو نشست بعد یک ماہ از دفن جسد سید احمد را از خاک برآوردند۔ بقدرت ایزد سبحانہ سالم برآمد۔ و بیرون لاہوری دروازہ شہر پناہ سہرند بفاصلہ دو تیر پرتاب از دروازہ جانب جنوب از شاہراہ در مقابر شیخ محمد نامدار خانی بخاک سپردند۔

این چند رباعی نتائج طبع اوست ؎

باقدرِ تو رفعت ہمہ پست آمد ہشیار ز ہیبتِ تو ہر مست آمد
بیخود اُفتادہ ام بگیری دستم ای آنکہ یدِ تو فوق ہر دست آمد

این بندۂ بی ادب کہ ناہموار است دانم کہ متاع کاسدِ بازار است
یا از دو جہان بساز او را آزاد یا پیش نظر دار اگر درکار است

گر خار بہ گلزار تو باشد باشد ور قلب بہ بازار تو باشد باشد
ہر چند سیاہ رو نباید این جا گر نیل بہ رخسار تو باشد باشد

آنکس کہ گنہ نکرد پیدا نبود او خود خلفِ آدم و حوّا نبود
حق است اگر خطا ز انسان نشود عبد است اگر عفو خدا را نبود

نامند بنام ہا خلائق مارا چون فیل کہ ہست در گروہِ اعمیٰ

مارا نه مقید و نه مطلق خوانند — امّا پیداست این صفتها از ما
امکان که تمام راز در جیب وی است — مقصود ز یُؤمِنُونَ بِالْغَیْبِ وی است
از غیب مراد این شهادت باشد — ایمان آرش که سرّ لاریب وی است

گر من عوضِ بخششِ خاصت یارب — در حضرتِ تو شکر کنم نیست ادب
با تو نه برابری مرا می شاید — شکرِ کرمِ خویش تو از خویش طلب

در عقل بسی حال بتر می باشد — گه خوف و گهی رجا بسر می باشد
خوش آنکه درین دیر خرابات اورا — از خویش و نه از خدا خبر می باشد

در گفت و شنید اوست مشهور منم — دیده شده اوست لیک منظور منم
با این همه خیر و شر بمن منسوب است — می نوشد دیگری و مخمور منم

دل شاد توئی اگر دلی شاد کنی — با خویش کنی بهر که بیداد کنی
هر سود و زیان که از تو باشد بر تست — در یاد خودی اگر خدا یاد کنی

ای دل بسرت قسم که جانانه توئی — سرمایهٔ هر عاقل و دیوانه توئی
با تست خدا و مصطفیٰ و هر چیز — امروز امیر بزم این خانه توئی

مقبول اگر کنی مرا ور مردود — نازم که مرا حضرتِ تو یاد نمود
معشوق به قهر گر بعاشق نگریست — روزی کند از لطف هم او را خوشنود

ای نامِ تو احمدست و روحِ تو احد — یعنی که توئی باعثِ هر جان و جسد
از اسم مبارکت چو موسوم شدم — محتاجِ دگر مکن چه از نیک و چه بد

ای احمد مصطفیٰ شفیعِ دو جهان — بسپرد بدستِ تو مرا خالقِ جان
الحال بدستِ تست کار و بارم — مختار توئی هرچه بخواهی کن آن

از عین علی ذات خدا شد خوشنود — آدم ز تراب او در آمد بوجود
چون دید رسول اصل آدم اورا — ناچار ابوتراب کنیت فرمود

در حُبِّ علی زجان و دل بر یابی | وز هر دو جهان رتبۂ برتر یابی
حق رمز زعین ولی چنین می فرماید | کز لفظ علی ذات مرا در یابی

(۱۳۱) فرد ـ سید اسد اللہ بلگرامی

برادر زادۂ حقیقی سیّد غلام مصطفےٰ و دختر زادۂ حقیقی سید العارفین میر سیّد لُطف اللہ و مرید آن خدا آگاہ است قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُم

ولادت او دہم شہر ذی الحجہ سنہ اربعہ عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۴) رو نمود ـ بہ صفائی ذہن سلیم و ذکای طبع مستقیم ممتاز بود ـ و بدقائق سخن خوب می رسید و نثر خوب می نوشت ـ و چاشنی تصوف بلند داشت و از ہمنشینان راقم الحروف است ـ

حیف کہ در عین شباب آن قدر امراض مزمنہ عارض او گشت کہ حیات چند روزہ را در نہایت بی حلاوتی گذرانید ـ و شب شنبہ بیست و دویم جمادی الاولی سنہ تسع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۹) رخت بدار الامان آخرت کشید ـ محرر اوراق آیۂ کریمہ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِیْ نَعِیْمٍ عَلَی الْاَرَآئِکِ (۱۱۴۹) تاریخ یافت قبرش جانب غربی محلہ میدان پورہ برکنار مقابر اسلافش واقع شدہ ـ

این چند بیت از مسودات او بدست آمد

شب کہ آن ماہ جہان افروز رخصت خواہ شد | آہ من تعظیم کرد و اشک من ہمراہ شد
نگاہِ شوخ چشمم ہر طرف بی باک می اُفتم | نریزد آبروی من اگر برخاک می اُفتم
سرشکِ طفل طبعم شوخ چشمی در بغل دارم | نہ پیچم سر اگر بر روی آتشناک می اُفتم
بہ پایش بوسہ زد رنگِ حنا سرخی دو بالا شد | دلم خون شد ز حسرت این عجب ہنگامہ برپا شد
نہ ہر کہ تاج بہ تارک زند سری داند | نہ ہر کہ خرقہ بپوشد قلندری داند

دلاورانِ صفِ عشق کشتۂ خویش اند — نہ ہر کہ تیغ بہ بندد سپہگری داند
کسیکہ دولتِ اقلیم نیستی دریافت — شکست آئینۂ دل سکندری داند
چو سرو ہر کہ بآزادگی قدم افشرد — بزیر بار تعلق شدن خری داند
جہادِ نفس بود کار شیر مردان — نہ ہر کہ صف شکند او بہادری داند

فرد

بود بعالم تجرید ما لباس دگر — بریدن از دو جہان است قطع جامۂ ما
عروس مقصدم مشاطگی را از خدا خواہد — دگرنہ این حیا پرورد کس محرم نمی داند

(۱۳۲) سید عظیم الدین بن سید نجابت بلگرامی

ایضاً برادر زادۂ حقیقی سید غلام مصطفےٰ ست قُدِّسَ سِرُّہٗ۔

تولّد او شب چہارشنبہ ہشتم ذی القعدہ سنہ ثلث عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۳) واقع شد۔

سیدی بود صاحب خلق عظیم و میزان طبع مستقیم۔ از آغاز سن وقوف بہ تتبع شعر پرداخت و تماش نظم و نثر را خوب می شناخت۔ و بنا بر مناسبتی فطری گاہی خود ہم سخن موزون می نمود۔ و درِ فکر بر روی خود می کشود

بسعادت ارادت سید العارفین کامیابی داشت۔ و در کوچۂ تصوف رایت بلند می افراشت۔ معہذا در وصف شجاعت سر خیل دلیران بود و در بیشۂ پُردلی نی در ناخن شکنِ شیران۔

او اخر عمر نوکری نواب صفدر جنگ وزیر الممالک اختیار کرد۔ و در جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ[۱] بیست و دوم شوال سنہ ثلث و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۳) مابین پٹیالی و سہاور صورت گرفت میر عظیم الدّین و میر غلام نبی کہ ذکرش نگارش یافت۔ در عرصۂ کارزار تلف گردیدند۔ و جز داغ حسرت لالہ اثری از این

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۶۷ مطبوعہ کلکتہ۔

زمین گل نکرد۔ راقم الحروف گوید ؎

میر عظیم الدین والا گہر | زادۂ طبعش ہمہ دُر یتیم
شیر دلِ عرصۂ مردانگی | در صفِ ہیجا قدمش مستقیم
بر سرِ میدان سرِ جان گذشت | در چمنِ خلد برین شد مقیم
فوز عظیم است ازین خاکدان | رخت کشیدن بریاضِ نعیم
خامہ ازین راہ گذارش نمود | سال وفاتش "ہمہ فوز عظیم" ۱۱۹۳ھ

وقتی کہ این بیت قاسم کاہی[1] پیش او خواندہ شد ؎

چون زعکسِ عارضش آئینہ برگِ گل شود | گر دران آئینہ طوطی بنگرد بلبل شود

بسیار خوش کرد۔ درہمان ایام حسب الطلب والد خود سیّد نجابت بہ گجرات احمد آباد رفت و بعد انقضاء مدّت پنج سال از احمد آباد بوطن اصلی معاودت نمود شبی بافقیر گفت آن بیت چہ بود۔ فوراً بیت مذکور خواندم۔ تعجّب کرد کہ مجرد سوال حرف پنج سالہ چہ طور بیاد آمد۔ گفتم این قدر در خاطر بود کہ وقت خواندن این بیت شمارا پسند اُفتاد۔

این دو سہ شعر نمونۂ فکر اوست ؎

داغ بر دل دارم و چون لالہ سیرابم ہنوز | آتشم اما چو صہبا عالم آبم ہنوز
عالمی پروانہ شد آن شمع قامت را بہ بین | در دلِ شب جلوۂ صبحِ قیامت را بہ بین
خواب و بیداریِ چشمِ تو عجب معجونی است | بہم آمیختہ از مستی و ہشیاریہا
شادم بہ قتلِ خویش کہ از کوثر لبت | یک جرعہ خون بہای شہیدان نوشتہ اند

(۱۳۳) محب۔ سیدغلام نبی بلگرامی

فرزند صغیر سیّد غلام مصطفٰی مذکور قدس سرہ۔ جوانی بود صاحب السیف والقلم

[1] نتائج الافکار صفحہ ۳۶۶ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

درصف بزم ورزم پیش قدم - تیغ زبانش جوهردار حسن بیان - مدسنانش بسمایهٔ صفحه میدان - بارہا درمعارک صفها شکست و بزنجیر جوهر فولاد پای تهمتنان بربست
درریعان تمیز میل سخن بهم رساند - ودواوین سخن سنجانِ نو وکهن را تبیر کرد و باخوشگویان عصر مثل شیخ عبد الرضا متبین صفاهانی و آقا عبد العلی تحسین ملاقات نمود -

ودرعالم نوکرپیشگی بصوب بنگاله رفت وازانجا برگشته درسلک نوکرِ وزیرالممالک صفدرجنگ درآمد - وچون نواب وزیر بکرت ثالث لشکر برسر افاغنه کشید - وافاغنه درد امن کوه مداریه که شعبه ایست ازکوه سوالک پناه گرفته مستعد پیکار شدند و بعد محاربات صلح انعقاد یافت - درایام جنگ بیست وهفتم صفر سنه خمس وستین و مأته والف (۱۱۶۵) میرغلام نبی بزخم تفنگ نقد زندگانی درباخت - حیف که این چنین جوان قابل وفردکامل درعین شباب ازدست روزگار ضائع شد - و واماندگان را داغی که علاج پذیر نیست بردل نشاند - محرر سطور گوید ؎

درفنِ سخن بلند تقریر محب　　درمعرکه آبروی شمشیر محب
تاریخ وفاتِ او زدل پرسیدم　　فرمود "بهشت محفل میر محب" ۱۱۶۵

شجاعت ارث خاندان اوست - واکثر مردم ازین دودمان ساغر موت احمر چشیده اندو گلگونهٔ شهادت بررومالیده - ازانها جمعی که بموزونی موصوف بودند درین انجمن جلوه نمودند -

چند بیت از محب برمحبان سخن ملتمس می شود ؎

دل ازمژگان وخالِ پشت چشم اوحذر دارد　　که ترکِ چشم اومستانه شمشیر و سپر دارد
به بزم می پرستی عشرتِ رندانه شب کردم　　نقابِ شیشه وا ازچهرهٔ بنت العنب کردم
زفیض نیست بردن سیر بینوائیِ ما　　به فرق خار نهد گل برهنه پائیِ ما

بسکه از دیوانگی باشد بسامان کار ما | سنگ طفلان گل زند در گوشهٔ دستار ما

زسبزه بر رُخِ او گرد گل بهارِ دگر | به پای دل زسرِ نو خلید خارِ دگر
دلم بذکر تو شاد و سرم بفکر تو خوش | دل و دماغ ندارم بکار و بار دگر

قدم برون نگذارم ز آستانهٔ خویش | شدم چو جوهرِ آئینه نقش خانهٔ خویش

زمن نگار بایماء پیام گفت و نگفت | بسینه دست نهاد و سلام گفت و نگفت
مقام صید دلِ خود زیار پرسیدم | نمود کاکل پر حلقه دام گفت و نگفت
سپرد تیغ نگه را بدست مردم چشم | به عاشقان جهان قتل عام گفت و نگفت
خط صبیح برآورد خواجهٔ حسنش | مرا زبنده نوازی غلام گفت و نگفت
ببین که ساقیِ کوثر محب صادق را | اشاره کرد سوی حوض جام گفت و نگفت

امشب ای شمع درین بزم نیاز آمدهٔ | آفرین باد که پروانه نواز آمدهٔ
غیر محراب دو ابروی بتان سجده مکن | عشقبازانه اگر بهر نماز آمدهٔ
جرسِ شوق درین دشت بجنبان از دل | گر تو با قافلهٔ عجز و نیاز آمدهٔ
قصهٔ شوق مکن در شبِ هجران کوتاه | اگر ای شانه ازان زلف دراز آمدهٔ
هیچ جز وصف علی نیست بشعرِ تو محب | آفرین باد که خوش مدح طراز آمدهٔ

(۱۳۴) قابل ـ سید عبداللہ بلگرامی

از بعض طبقات سادات بلگرام ساکن محلّہ میدان پوره ـ پیشتر در طبقهٔ فضلا ممتاز است و حالا در گروه شعرا بی انباز ـ

تخلص او اسمی بامسمی بود ـ و در فضل و کمال و تحریر هفت قلم و فنون سپاهگری و ورزش اسلحه و اکثر صناعات اهل حرفت وقوف عالی داشت ـ و در صفت کبری مشارٌالیه انامل می زیست ـ

همواره روزگار قرین اعتبار گذرانید وبیشتر برفاقت نواب مبارز الملک سربلند خان تونی بسر برد- و بخدمت عدالت معسکری می پرداخت-

وچون کرت اولی سربلند خان در سنه اربع وعشرین ومائة والف (۱۱۲۴) ناظم صوبۂ گجرات احمد آباد شد- سیّد عبد الله را منصب صدارت احمد آباد تفویض نمود- سیّد با ارباب وظائف سلوک پسندیده کرد- وغربا وضعفارا باحسان نواخت آخرالامر در دارالخلافه شاهجهان آباد بیماری استسقا عارض شد- بهمان حالت به بلگرام آمد- وبعد چندی موافق سنه اثنتین وثلثین ومائة والف (۱۱۳۲) جان بجهان آفرین سپرد- وسمت غربی باغ محمود در مقابر قبیلهٔ خود مدفون گردید بعد انتقال آن مرحوم کتابخانهٔ او شیرازه جمعیت گسیخت- واشعارش بتاراج حوادث رفت- همین یک بیت بدست آمده

مگر بسرمه اثر کرد ضعف طالع من　　　که بی عصا نتواند بچشم یار رسید

(۱۳۵) واحد میر عبد الواحد ترمذی بلگرامی

ترجمه اب والانسب او نظر پرورده لطف الهی سیّد محمد اشرف درگاهی در سلک فضلا از دفتر اول انتظام یافت-

میر عبد الواحد صاحب طبع لطیف وذهن شریف بود- وسراپا به حلیهٔ مکارم اخلاق وجلائل اوصاف آراستگی داشت- اختر نجابت از جبین مبینش می درخشید وعطر خلق محمدی از گل عنصرش می تراوید-

شعر بزبان فارسی وهندی می گفت- وجواهر زواهر بمثقب اندیشه می سفت سخن شیرینش به گلوسوزی نبات است- وشعر آبدارش به گوارائی آب حیات

ازیاران میر عظمت الله بیخبر بود- ونسبت به فقیر شفقت فراوان می فرمود-

اَیّامیکہ والد ماجد او سیّد محمد اشرف بحکومت موضع راہون از اعمال دار السلطنۃ لاہور می پرداخت او را باکفار آن نواحی جنگ رو نمود۔ میر عبد الواحد در معرکہ جرعۂ شہادت چشید۔ وہمانجا این آفتاب دل افروز خاکپوش گردید۔ واین واقعہ دوم محرم روز جمعہ بعد نماز عصر سنہ اربع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۴) واقع شد۔ عمر شریفش از پنجاہ متجاوز بود۔

نگارندۂ سطور در تاریخ شہادت آن مغفور قطعۂ نظم کردہ و یک عدد زیادہ را بحسن تعمیہ بر آوردہ ؎

میر عبد الواحدِ شیرین سخن | از زبانش آب حیوان می چکید
سیّدِ والا گہر صاحب ہنر | تا ثریا نظم و نثرِ او رسید
والدِ او حاکم راہون شدہ | در رکابش رخت آنجانب کشید
خطۂ پنجاب را از مقدمش | آبروی تازۂ آمد پدید
با زمینداران کافر رزم کرد | از شہادت جرعۂ صافی چشید
در سخن واحد تخلص می نمود | لفظ ذوقی ہم تخلص بر گزید
چون کہ واحد رفت سالِ رحلتش | کلک خونین زد رقم "ذوقی شہید"

۱۱۳۵
۱
۱۱۳۴

صیّاد فکرش وحشیان معانی فراوان صید کردہ اما از عوارض روزگار مقید رشتۂ شیرازہ نساختہ لہٰذا اکثری از آن بہ پرواز آمد۔ برخی از اشعار کہ در بیاضہا مثبت بود درین سواد سفیدی می کند ؎

امروز بر جبینِ تو چین دیدہ ایم ما | صد رنگ ناز را بہ کمین دیدہ ایم ما
گر بود رہ یک قدم بی رہنما دور است دور | بی اجل نتوان رسیدن گرچہ منزل زیر پاست
سوختم در آرزویش کاش ای صورتگران | گردۂ تصویر او سازید از خاکسترم

آگہ ز دلِ شکستنِ بلبل نۂ ہنوز　　طرفِ کلاہ خود مگر ای گل ندیدۂ

عمریست در رُخِ تو تماشائیِ خودیم　　آئینہ است بسکہ ترا از صفا جبین

نباشد از گدازِ دل محبّت نامہ ام خالی　　چو بکشائی سرِ مکتوب من طوفان شود پیدا

آتشی پیچیدہ ام در نامۂ پُر سوز خویش　　گر سمندر نیستی مکشایِ مکتوبِ مرا

نیستم محتاجِ خضر از فیض سوزِ خویشتن　　اخگرم خاکسترِ خویشم بہ از آبِ بقاست

رباعی

تا کی بہ ہوا و حرص مائل باشی　　زان رہ کہ بریدنی است غافل باشی

اکنون کہ گذشتہ را تلافی خواہی　　از خنجرِ انفعال بسمل باشی

و او را نسخۂ ایست مسمّی بہ "شکرستان خیال" مشتمل بر نظم و نثر در وصف حلویات غزل و رباعی و قطعہ و مثنوی و مخمس و ترجیع بند بدستور دیوان مرتب دارد و در خاتمہ نکات شیرین آوردہ۔ و درین نسخہ بمناسبت شیرینی ذوقی تخلص می کند۔ و اشعار ہندی ہم درین رسالہ می آرد۔ برخی ازان در فصل ثانی می آید انشاء اللہ تعالیٰ۔ در خطبہ این نسخہ گوید :-

"مخفی نماند کہ از تصنیف و تالیف این رسالہ و اظہار میل و رغبت با شیرینی سببی و واسطۂ "مظنون ارباب قیاس خواہد بود اما قسم ؎

"بموزونیِ قامتِ نیشکر　　کہ اصلِ ہمہ آمد آن مفتخر

"بعشقِ زلیبیِ خاطر پسند　　کہ انداخت در گردنِ جان کمند

"بحلوای تر آن فرح بخش جان　　بمقراضی آن غم تراشِ جہان

"بہ پُر مغزیِ پستۂ خندہ رو　　کہ چون سبز ہند است زیبندہ رو

"بآن نرمیِ مجلۂ بلگرام　　کہ شبنم نزاکت ازو کردہ وام

"ندارم سرِ بنگ باور کنید　　کہ دارم ازو ننگ باور کنید

"به تریاک هم نیستم آشنا　　هم از تهمتِ کو کنارم رہا
"کنون به که تمهید کمتر کنم　　غزل خوانیِ مدعا سر کنم

آنانکه پرده از رُخِ لوزینه وا کنند　　آیا بود تواضعِ صحنی بما کنند
نان از تنور بهر مُربّا جدا شد است　　لازم بود که حق غریبی ادا کنند
در کار خیر حاجتِ هیچ استخاره نیست　　اہمال در تناولِ فرنی چرا کنند

انجیر را از شاخ درخت ار جُدا کنید　　پنہان ز چشم بد به لبش آشنا کنید
یکبار پوست را ز تنش برکشیده اید　　بارِ دگر به کیله ندانم چها کنید
ہنگام آن شده که اسیران انبه را　　بر کام دل ز محنتِ زندان رہا کنید
آورده ام برایِ شما شربتِ انار　　نوشش کنید و مخلص خود را دعا کنید
گر خاطرِ شما ز اننّاس خوش نشد　　چون ذوقی از شریفه و تربز غذا کنید

شیرین نشدی ذائقه شکر نشدی گر　　چشمم نشدی سیر مز عفر نشدی گر
فائق نشدی خشکه بدین سان به حلاوت　　یاری دہِ اور وغن و شکر نشدی گر
چندان به ادب دوست نمی داشتمش من　　با شیر و شکر حُبِّ پیمبر نشدی گر
حلوا نفرودی به دماغ این ہمه قُوّت　　ذوقی ہمه اجزا اش برابر نشدی گر

نقل بگیر بر زبان یک دو سه چار و پنج و شش　　ریزهٔ قند در دہان یک دو سه چار و پنج و شش
در قدحِ بلور کن شربتِ قند با گلاب　　چمچه بزن در ان میان یک دو سه چار و پنج و شش
پیدهٔ دلفریب را گرچه ثقیل گفته اند　　لیک ندارد ت زیان یک دو سه چار و پنج و شش
شاہد انبه ام بکف گر فتد از کمالِ شوق　　بوسه دہم بروی آن یک دو سه چار و پنج و شش
صحن پُر از مزعفر و کاسه پُر از برنج و شیر　　خوب نمایدم به خوان یک دو سه چار و پنج و شش
مصرع نغز اطعمه وه چه خوش است ذوقیا　　خربزہای خوش بنان یک دو سه چار و پنج و شش

نه تنہا دل ز ذوقِ برفیم بیتاب می گردد　　که از یادِ زلابی محو پیچ و تاب می گردد

ببین بسوی چپاتی بدیدۂ انصاف | کہ بی وصالِ شکر حالتِ نزاران چیست
غرض ز موسمِ برسات اولہ و بوندی است | وگرنہ این ہمہ تمہید برق و باران چیست
چرا نہ نیشکر از خرمی بخود بالد | کہ آل او ہمہ مقبول آمد و منظور
در تمنای ملاقات شکرای ذوقی | آب گردید دلِ شیر بالفت سوگند

(۱۳۶) ایما-بندگی سید محمد حسن بلگرامی

برادر صغیر میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی-گل سرسبد چمن استعداد بود- ونہال سربلند قابلیت خداداد-مصوّر ازل حسن صورت را با حسن سیرت آمیختہ-و رنگ حیرت در دیدۂ تماشائیان ریختہ-

در صغر سن مصحف مجید را از برکرد- و در پانزدہ سالگی فنون عربی و فارسی و ہندی را فراہم آورد-شعلۂ آوازش دل سنگ می گداخت- وحسن قراءتش ایمان سامعہ را تازہ می ساخت-

ازانجا کہ کسب ہوای زندگانی وتحصیل اسباب کامرانی مقتضای عہد شباب ست در عنفوان عمر از وطن مالوف برآمدہ شاہزادہ عظیم الشان بن شاہ عالم را ملازمت نمود و بمنصبی سرافرازی یافت (پدرش) سید محمد اشرف درگاہی دران وقت نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود

چون خلد مکان رایت عزم بملک جاودانی افراخت- وشاہ عالم از کابل و محمد اعظم شاہ از دکن بداعیۂ محاربہ شتافتند- و در میدان دھولپور برمسافت دوازدہ کروہ از اکبر آباد تلاقی فئتین رونمود- ومحمد اعظم شاہ در معرکہ نقد زندگانی درباخت ونسیم ظفر بر پرچم الویۂ شاہ عالم وزید- بعد فراغ جنگ سید محمد حسن کہ جوان نازنین بود و سلاح در برداشت- تاب حرارت ہوا نیاورد و بہ خیمۂ خود

آمد- و با حاضران گفت سلاح از من بگیرید که تاب و طاقتم نماند- همین که دراز کشید- چراغ حیاتش خاموش شد- و مردم خاک حسرت بر سر انداختند و بعد تجهیز و تکفین بر دروازه دهول پور دفن ساختند-

چون راه آمد و شد واشد سید درگاهی بملاقات پسر شتافت- او خود زیر خاک رفته بود- بیطاقتیها کرد فائده نداشت-

جنگ سلطانی بیستم شهر ربیع الاول واقع شد- سید محمد حسن بیست و یکم ماه مذکور سنه تسع عشر و مائة والف (١١١٩) برحمت حق پیوست- آیه کریمه "اِنَّمَا اَشْکُوْا بَثِّیْ وَحُزْنِیْٓ اِلَی اللّٰہِ" (١١١٩) تاریخ رحلت اوست که علامهٔ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی یافته و بگرفتار حالت یعقوبی سید محمد اشرف درگاهی تحریر نموده

این چند بیت تذکرهٔ ایماست ؎

جمالش بسکه در بزم تخیل جلوه پیرا شد   سویدای دلم چون مردمک محوِ تماشا شد

مرکزِ گردشِ ما نیست بغیر از دلِ ما   محملِ ما دلِ ما هم دلِ ما منزلِ ما

وصفِ تو اگر بر لبِ دریا گذر آرد   از گوش صدف پنبهٔ گوهر بدر آمد

مگر در یادِ ماهِ من ز بلبل ناله می خیزد   که مدِ شاخ گلها در چمن چون هاله می خیزد

انتخاب از ناز خوبان نیست جز حسن کلام   وای بر بلبل که از گل یک سخن نشنیده است

کشادِ کارم از جمعیتِ خاطر نمی آید   نشد چون غنچه بی چاکِ گریبان فتحِ بابِ من

رسید قاصد و وا شد گره ز غنچهٔ دل   هوای بالِ کبوتر نسیم باغ من است

ز تمکینِ تو ای ظالم فغانم جوششی دارد   سکوتِ گل زند ناخن دلِ مسکین بلبل را

نیاز و ناز را با یکدگر خوش جلوه می بخشد   درازیهای دست از من از و دامن کشیدنها

(١٣٧) آگاه- سید علی رضا سلمه الله تعالی

خلف الصدق میر عبدالواحد ذوقی مذکور- همعمر و یار دلپذیر این فقیر است و

بحکم ارث گلدستۂ اخلاق حمیدہ و نسخۂ جامع اوصاف پسندیدہ۔
کتب مختصرات درسی تحصیل نمودہ و در فارسی استعداد شایستہ بہم رسانیدہ۔ بدقائق
شعر خوب می رسد۔ و گاہی خود ہم فکری می کند۔ این رباعی زادۂ فکر اوست ؎

ہرچند بود ضمیر پاکت روشن — بی راہبری گام درین راہ مزن
پیداست کہ شمع پیش پای خود را — بی شمع دگر نمی تواند دیدن

(۱۳۸) عارف۔ محمد عارف بلگرامی

از اولاد مخدوم محمد رکن الدین بلگرامی است قدس سرہ کہ ذکر شریفش در دفتر اولیاء اللہ گذارش یافت۔

تولّد محمد عارف روز جمعہ نہم ذی القعدہ سنہ اثنتین وعشرین ومأئۃ والف (۱۱۲۲) دست داد۔ جوانی است سنجیدہ۔ و عندلیبی است نورسیدہ۔ اول شخصی از دودمان مخدوم رکن الدین کہ چراغ سخن افروخت۔ و طرز موزونی از مبدءِ فیاض آموخت۔ اوست

از عنفوان شعور بہ گلگشت کوچۂ سخن خرامید۔ و در فن فارسی و ہندی کمالی بہم رسانید سیما شعر ہندی کہ این فن را خوب ورزیدہ و غزالان تازہ در دام کشیدہ۔ برخی از سبزان ہند در فصل ثانی نقاب از رُخ می کشایند۔

با فقیر محبّت تمام دارد۔ و ہمیشہ بہ نامہ و پیام مرہمی بر دلِ ریش می گذارد۔
این چند بیت ثمرات فکر اوست ؎

گرمیِ محفلِ من از رخِ صہبا باشد — رشتۂ شمع من از پنبۂ مینا باشد
قطع این راہ توان کرد بیک قطع نظر — خار پایت مژۂ دیدۂ بینا باشد
بسکہ نیرنگی حسنت بنظر جلوہ نمود — مژۂ من پرِ طاؤس تماشا باشد

نیست معلومم که چشمِ زخمِ من چون می پرد | شاید از مژگان او آمد پیامِ بوسۂ

مشو برای کبابے بآتشی محتاج | چو سنگ از جگرِ خویشتن شرار طلب

چون صریرِ خامہ نبود نالہ ام را آفتی | سرمہ می سازد بلند آواز فریادِ مرا

رباعی

ختم آمدہ منشور ولایت بر تو | انجام صحیفۂ ہدایت بر تو

تعقیب خلافتِ تو بر جا باشد | چون ہست مدار ہر نہایت بر تو

ای دل کردی چہ کار یادِ تو بخیر | رفتی بتلاش یار یادِ تو بخیر

در حسرتِ دیدار کسی خاک شدی | ای بسملِ انتظار یادِ تو بخیر

صوفی گوید کہ ما خدائیم ہمہ | زاہد گوید کہ با خدائیم ہمہ

این ہر دو بکار خویش ضدی دارند | مائیم خدا و با خدائیم ہمہ

(۱۳۹) صانع۔ نظام الدین احمد بلگرامی

ہمین نام تاریخ تولّد اوست۔ مطابق سنہ تسع و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۹) جوانی است از عشیرۂ قضاۃ عثمانی مہذب و مؤدب۔ در حداثت سن کلام اللہ را یاد گرفت۔ و در خدمت میر نوازش علی سلّمہ اللہ تعالیٰ تربیت یافت۔

مشق سخن از خدمت میر می کند۔ وطبع سلیم و ذہن مستقیم دارد۔ و از قبیلۂ قضاۃ عثمانی اول کسیکہ شعر درست انشا کرد۔ و لآلی دلپسند بہ غواصی فکر بر آورد اوست۔ ایزد سبحانہٗ عمرش بیفزاید۔ و پایۂ سخنش را ترقیہا کرامت نماید

این چند شعر نتائج طبع اوست ؎

نقش روی یار را مانی بہ پرکاری کشید | چون نظر بر چشم او افگند بیماری کشید

توان زائل نمود از بخت عاشق تیرہ رنگی را | کند گر صنعتِ مشاطہ زیبا روی زنگی را

بحرفی کشتگان را زنده سازد کافر حشمت | مگر دادند اعجاز مسیحا این فرنگی را
داغ احسان بر نتابد همتِ والای ما | از حنا رنگی نگیرد دست استغنای ما
هرگز از دورِ فلک عشرت نصیبِ ما نشد | سرکه شد از شور بختی باده در مینای ما
در جهان امروز از بس قدر اہل زر بود | می زند پہلو به عیسی ہر که صاحب خر بود
گرد کین از جانبِ ما بسکه در دلہا نشست | درمیان ما و یاران سدِّ اسکندر بود
در جهان از بسکه باشد صلح کل آئین مرا | می شمارم آفرین ہر کس کند نفرین مرا
در بہارستانِ غفلت ایمن از غارتگرم | غنچهٔ تصویریم و نبود غمِ گلچین مرا
بسکه ہر شب سبزهٔ خطِّ تو می بینم بخواب | سبز ہمچون بال طوطی شد پر بالین مرا
مپوش چشم خود از روی نو خطان زاہد | کسی که منکرِ مصحف بود مسلمان نیست
ہیچ بی برگ و نوا نیست ز فیضش محروم | گر زنی نغمه گرفتند شکر بخشیدند
آنچه باید در خورِ ہر شخص سامان می کند | دخترِ رز را بود گہواره از پیمانہا
تنگ چشمان را ز دولت خست افزون می شود | مشت بر بندد صدف ہر گه گہر آید بدست
شادمانی می کنند از مرگ خود روشندلان | شد مرا این نکته روشن از لبِ خندانِ برق
نام آبا روشن از فرزند صاحب جوہر است | حرمتِ دیگر به عالم از گہر دارد محیط
اہل ہمت را چه باک از خصمیِ بد گوہران | سنگ نتواند کسی بر شیشهٔ گردون زدن
به مستی داد جانان وعدهٔ یک بوسه ام صانع | چه سازم گر خدا ناکرده از اقرار برگردد
از ہجومِ داغ ناپیداست دل در سینه ام | در سوادِ خویشتن این شہر پنہان گشته است
چرا از عشق خود آگاه کردمش صانع | اگر حجاب نماید ز من سزای من است

(۱۴۰) سخنور۔ شیخ محمد صدیق بلگرامی[۱]

پدرش قاضی احسان اللہ امروز به منصب قضاء شہر قیام دارد۔ سخنور کلام اللہ

[۱] نتائج الافکار صفحه ۲۲۴۔

را از برکرده مختصرات کتب درسی گذرانید مشق سخن درسایۂ تربیت میر نوازش علی می کند و فکری صحیح دارد - ازوست ؎

تا بہ گلگشتِ چمن آن سرو قامت می رود　برسرِ قمری چہ آشوبِ قیامت می رود
می شود سرمایۂ ناز آن سپاہی پیشہ را　آنچہ از جنسِ نیازِ من بغارت می رود
بی دماغانِ جنون از فکرِ صحرا فارغ اند　از خراب آباد دل طرحِ بیابان ریختند
در چمن آید اگر آن غنچہ لب بلبل ز شرم　زیر بالِ خود کند چون بیضہ پنہان غنچہ را

(۱۴۱) ثمین - شیخ غلام حسن بلگرامی

خواہرزادۂ قاضی احسان اللہ مذکور - جوان خوش طبیعت است - گاہی فکر شعر می کند و از میر نوازش علی اصلاح می گیرد - ازوست ؎

از بسکہ سودم از سرِ افسوس کف بہم　دستم رساند آبلہا چون صدف بہم
ز سنگہای جفا مشکن ای پری پیکر　ترحمی کہ ترا منزل است شیشۂ دل

(۱۴۲) وامق - نواز محی الدین بلگرامی

پدرش شیخ غلام محی الدین فاروقی تن بخشی نواب مبارز الملک سربلند خان تونی بود وامق ذہن درستی دارد - و با کتب درسی اشتغال نمودہ حیثیتے بہم رساندہ و مشق سخن از میر نوازش علی استفادہ می کند - ازوست ؎

گر بہ بینی تو مرا برسرِ راہی گاہی　چہ شود گر بنوازی بنگاہی گاہی
بسکہ درماندۂ ہجرم ز خدا می خواہم　وصل ہر روزہ اگر نیست بماہی گاہی
یاد روزی کہ گزر داشت بہ کویش وامق　بود با او نظرِ لطفِ نو گاہی گاہی
بسکہ حیرانِ تماشایِ تو گردیدم نماند　در چراغِ دیدہ ام چون دیدۂ بسمل فروغ

(۱۴۲۳) محزون۔ سیّد برکت اللہ بلگرامی

از اولاد سیّد محمود اصغر بلگرامی است کہ ذکرش در دفتر اولیاء اللہ سمت تحریر یافت۔ جوان شایستہ است۔ اکثر بہ دواوین وکتب فارسی وا رسیدہ واخذ آداب ومشق سخن از میر نوازش علی نمودہ۔ از و می آید ؎

عاشقم وصل یار می خواہم — عندلیبم بہار می خواہم
بہر یک بوسہ نا اُمید مکن — کز تو این یادگار می خواہم
یا علی بہر قتل دشمن دین — مددِ ذو الفقار می خواہم
با گناہِ ز حد فزون محزون — رحمت از کردگار می خواہم

دعوی یک بوسہ از لعلِ لبش می داشتم — خط برون آورد و ما را کرد آخر لاجواب

سپاس چمن آرای ازل کہ نوبہار فصل اول بہ مراد رسید۔ و دل ودیدۂ تماشائیان را سرمایۂ نشاط بخشید۔ قلم گرم رفتار عرقہا افشاند تا بہ شادابی این چمن پرداخت۔ و زبان آتشین گفتار شمعہا گیراند تا عرصۂ این سواد را روشن ساخت۔ اکنون طوطی ناطقہ فاتحۂ ختم می خواند۔ و تاریخ اختتام بہ عرض موزونان نکتہ سنج می رساند ؎

ز نوکِ کلک من نقشے تراوید — کز و تصویر حیرانی است بہزاد
اگر تاریخ این تالیف پرسند — بگو "تحریر عالی کرد آزاد"

فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان ہندی جَزَاھُمُ اللّٰہُ بِجَائِزَۃِ الْخَیْرِ

من ہیچمدان با زبان عربی وفارسی وہندی آشنایم۔ و از ہر سہ میکدہ بقدر حوصلہ قدحی می پیمایم۔ در عربی وفارسی عمرہا مشق سخن کردم و نو رسان معانی را در آغوش فکر پروردم۔ مشق سخن ہندی ہر چند اتفاق نیفتاد۔ و فرصت تسخیر سبزان این قلمرو دست بہم نداد۔ امّا سامعہ را از نوای طوطیان ہند حظی وافر است۔ د

ذائقہ را از چاشنی شکر فروشان این گلزمین نصیبی متکاثر۔
معنی آفرینان عربی و فارسی خون از رگ اندیشہ چکانیدہ اند۔ و شیوۂ نازک خیالی را بہ اعلی مراتب رسانیدہ۔ افسون خوانان ہند ہم درین وادی پای کمی ندانند بلکہ در فن "نایکا بھید" قدم سحر سازی پیش می گذارند۔ کسی کہ زبان فارسی و ہندی ہر دو ورزیدہ۔ و با سفیدی و سیاہی آشنائی کامل بہم رسانیدہ۔ بہ تصدیق سخن فقیر می پردازد۔ و سجل دعوی خاکسار را بہ مُہر شہادت مزین می سازد۔
موزونانِ زبان ہندی در بلگرام فراوان جلوہ نمودہ اند۔ و دماغہا را بہ روائح صندل تر تازگی و شگفتگی افزودہ۔ لہٰذا فصل این جماعہ علیحدہ بہ تحریر رسید و شمامۂ معطری بہ دست بوشناسان حوالہ گردید۔

(۱) شیخ شاہ محمد بن شیخ معروف فرملی

عشیرۂ فرملیان بلگرام در روزگار اکبر پادشاہ عمدگی و اعتبار داشتند و لوای فوقیت برافراشتہ۔
شیخ شاہ محمد در ان عہد صاحب ثروت و اقتدار بود۔ و بحکومت احصار قیام داشت۔ و او در نظم ہندی اُستاد کامل بود۔ و گوی نکتہ سنجی از اقران می ربود جمیع ماہرانِ این فن امروز استادی او را تسلیم می کنند۔ و سخن او را بجان خریداری می نمایند۔
آوردہ اند کہ در سرزمین ریپری چند وار حکومت محلی داشت۔ روزی با فوج خود بہ عزم شکار بر آمد۔ اتفاقاً از فوج جدا اُفتاد و عبورش بر سر دہی واقع شد در سواد آن دیہ دُختری صاحب جمال را دید کہ سرگین گاو را پاچہ می سازد نام دختر "چنپا" بود۔ و در ساعد خود زیوری داشت کہ آن را در ہندی

"تابیت" گویند- وابریشم سیاه دران تعبیه کنند-
شیخ شاه محمد اشاره بآن زیور کرده گفت :-

"چه خوب بھنور بر کنول نشسته است"

بھنور زنبور سیاه و کنول نیلوفر را گویند- ابریشم سیاه را به زنبور و دست را به نیلوفر سُرخ تشبیه داد که در موزونان هند مستعمل است- وعشق زنبور سیاه بر نیلوفر نیز نزد نکته سنجان هند مقرر چنانچه عشق بلبل بر گل وعشق قمری بر سرو نزد اهل فرس -
چنپا بزبان شکستگی جواب داد که :-

"بھنور نیست گوبرونده است"

یعنی جعل که در سرگین پیدا می شود-
شیخ شاه محمدؒ ازین جواب محظوظ شدُ- و لطافت طبع او را دریافت- و او را بر اسپ گرفته در ربود- و بخانه آورده تربیت کرد- و او در نظم هندی فائق و در لطافت و ظرافت و بدیهه گوئی یگانه بر آمد تا بحدی که در نظم هندی از شیخ شاه محمد سبقت برد-
دوها فراوان در سوال و جواب شیخ شاه محمد و چنپا بین الجمهور مشهور است- اکثر سوال از شیخ شاه محمد و جواب از چنپا است- و این دلیل افزونی قدرت چنپا است که سوال را فی البدیهه جواب بهم می رساند-
روزی شیخ شاه محمد و چنپا بر کنار دریائے نشسته بودند-
شیخ شاه محمد مصراعی گفت :-

"دھوم جراو تھت ترنگ مون یه اچرج مم آه"

چنپا فی البدیهه پیش مصراع بهم رساند :-

"ادنل روپ کوئ کامنی مجتن کر گئ ساه"

شبی در ایام برشکال کرم شب تاب در هوا می رفت-

شیخ شاہ محمد آن را دیدہ گفت :-

"سیام رین مین کیتھ اورین چمکن کوٹ دس"

چنپا بداہتہ جواب داد :-

"من متھ باری دیٹھ بن پیہ تیہ کھو جت پھرے"

وقتی شیخ شاہ محمد از سفر بخانہ آمد- چنپا چشم پُر آب کرد- چنانچہ از نرم دلی رسم زنان ہنود است-

دران حالت شیخ شاہ محمد گفت-

"رکم درگ ڈھری سنار مم آیو بھایو نہین"

چنپا در جواب گفت :-

"لینھین نین پکھار ملن ہتی تو درس بن"

شیخ شاہ محمد در آخر عمر استعمال افیون اختیار کرد- واکثر اوقات در شعر بمدح افیون می پرداخت- و چنپا قدح افیون می کرد- روزے این دوہا نوشتہ در محل سرا پیش چنپا فرستاد و افیون طلبید :-

جل جھنجھن بیراگ رپ ہاری باہن سوئے
چنپا دی پرہٹائے یہ جوری تہاری ہوئے

چنپا جواب گفتہ با افیون فرستاد کہ :-

روپ گنواون جگ ہسن تیجی کام کی کہاد
ہون تہہ پہوپخون ساہ یہ کہان بساہی بیاد

شیخ شاہ محمدؒ در آخر حال بہ قنوج رفتہ اقامت اختیار کرد و ہمانجا ازین عالم انتقال نمود- از منظومات او چند نسخہ متداول است-

برخی از نتائج طبع او سمت تحریر می یابد ؎

پچھپ دشت اور کونج من سہج پریو اہنت
بھرنگی ہوئی کہت سپجری تب بہینتی بھگونت
کیچ چھوٹی تیہ سیس سون بب کچ رہی اتنگ
مانھہ کچن کلس تین امرت پیوت بہونگ
پہپ ترابن چہرنس مانگ نگ گج راہ
بدن چند ون دیکہت ام کر بہو لو ساہ
اِل مالا ہپین گیبئ آہ کل دری پتار
مرگ مد کرتن کو چھوئی برن پاس تو یار
تل بنکٹ بھرکٹی ملن سوسو بہاجیہ جاگ
ادہر دہنک منون نرکہہ کی پانک پسارت کاک
میٹ میٹ بدہ بدہ سچت تو مکہہ ایان لک
جگ بیتی نہچت سچنت بہیو نہ مکھ سمک
تو مکھ پانپ امیہ ندہ دیکہت نیت نہ کات
نین بچترا کہت بب پیوت ہون نہ اگہات
پریتم نین ترنگ چڈہ چہانہہ جو میلت آئی
من پارا گہٹ کوپ تین ابھر دو ہون دس جائی
مرگ نینی مرگ راج کٹ مرگ باہن مکہہ جاہ
مرگ انگ مرگ مدنلک مرگ نہ بجہت سرتاہ

این سہ دوہا از چنپا نوشتہ مے شود ـ

ساہا رانک دن یون ہنتے چتون کہنچی اکاس
بہیو کہٹولن کو سمی ایک ایک نہہ پاس

تاہ نہ ساہ بسارئے یا ادہا جیونت
ہم کمدن تم سردسس کرپا کرن سومت
برہ اُساس جرت اب تیہ کمت بن نا نہہ
منون سراوت تن تپت پرت جای وہ مانہہ

(۲) سید نظام الدین المتخلص بہ مدہنایک

بن سید علاؤالدین بن سید حمزہ بن سید صدر جہان بن سید علاؤالدین بن سید فاضل بن سید فتح محمد بن سید بدہ بلگرامی قدس سرہ کہ ذکر شریفش در دفتر فقرا التحریر یافت۔

سید نظام الدین شہرۂ روزگار و در موسیقی ہندی یگانۂ ادوار است۔ در عصر خود ممتاز و بکرم می زلیست۔ وصفت مروت وسخاوت بہ مرتبۂ کمال داشت وہموارہ حلق خاتمی وجود حاتمی را رنگی تازہ می بخشید۔ و در صحبت نکتہ سنجی ولطیفہ گوئی میر مجلسی بہ او مسلم می شد۔

ابتداء حال ذوق بہ نظم ونثر بہم رساند۔ واین فن را از اُستادان عصر سند نمود۔ و در ناظمی سرآمد برآمد۔ وکتب معتبرۂ فارسی را مستعدانہ درس می گفت۔ آخر طبع شریفش بہ علوم ہندی مائل گشت۔ و در شہر بنارس کہ بناء رس آست کتب سنسکرت وبہاکا کسب نمود۔ ومہارتی عظیم پیدا کرد۔ و در موسیقی ہندی از علم نادوتال وسنگیت سازیکتائی نواخت۔ ومحقق ومدقق این فن ونایک وقت شد۔ ازینجاست کہ مدہنایک تخلص می کند۔ و دو کتاب تصنیف کرد یکی نادچندرکا دوم مدہنایک سنگار۔

ماہرانِ فن موسیقی ہندی دران عصر از اطراف دور دست بخدمت او می رسیدند

ومشکلات را به حل می رسانیدند۔

نقشہای او مشہور است۔ وخوانند ہا در وقت ذکر نام او گوش می گیرند واین ادبی است مصطلح اہل ہند۔ ودر کلام میرزا صائب گوش گرفتن بر سبیل تعظیم بنظر درآمد ازینجا مستفاد می شود کہ در اہل ولایت ہم این رسم معمول است۔ میرزا می فرماید ؎

ہر جا کہ من سوختہ را نام برآید   آتش نفسان گوش بہ تعظیم بگیرند

خواندن او کیفیتی داشت۔ بعض اوقات وحوش بہ استماع آن در مقام مستی و حیرت فرو می ماندند۔ تا بہ انسان چہ رسد۔

اُستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب مضجعہ فرمود کہ وقتی امساک باران شد۔ سید محمد فیض بلگرامی کہ ذکرش در دفتر فضلا رفت بخدمت سید نظام الدین عرض کرد کہ از نایکان پیشین تصرفہا بہ عالم ظہور رسیدہ کہ برزبانہا دائر است درین ایام کہ قحط باران وکار خلق خدا تباہ است اگر توانند تصرفی بہ ظہور رسانند۔ و بہ فریاد خلائق برسند۔ فرمود بندہ عاجز است وتوانای مطلق جل شانہٗ برہمہ چیز قادر۔ وصندلی طلبیدہ در صحن دیوان خانۂ سید محمد فیض گذاشت وبر صندلی نشست۔ وراگ میگھ خواندن گرفت تا آن زمان کہ مقداری از ابر تنک پیدا شد وحال آنکہ بقول مشہور "ما فی السماء قدر راحۃ سحابا" ابری بقدر کفِ دست در آسمان پیدا نبود سید محمد فیض عرض کرد کہ خدمت گرامی بسیار تصدیع کشیدند۔ وبرای متحقق شدن تصرف این قدر ابر کافی است۔ برنخاست تا آن زمان کہ ابر پہن شد واطراف آسمان را فرو گرفت وآن مقدار باران بارید کہ روی زمین طوفانی گشت سید محمد فیض معذرتہا کرد وخلائق بہ دعاء خیر تر زبان گردیدند۔

سید را با ہندو دختری سندر نام عشق بہم رسید۔ دختر نیز بہ جذب عشق کامل دل از دست داد۔ رفتہ رفتہ راز گل کرد۔ قوم دختر بہ پرخاش برخاستند۔ از انجا کہ سرشتۂ

محبت از ہر دو جانب مستحکم بود۔ سید معشوقہ را گرفتہ بہ شاہ آباد برُد و زیور اسلام پوشانیدہ درحبالۂ نکاح درآورد۔ نواب کمال الدین خان بن نواب دلیرخان افغان صاحب شاہ آباد مراسم اعزاز سید فوق الحد بجا آورد و مدت اقامت آنجا لوازم مہمانداری نوعی کہ باید بتقدیم رساند

بعد چندی شورش ہندوان فرو نشست۔ و سید بہ وطن اصلی معاودت فرمود وسالہا بر مسند زندگانی کامرانی کرد۔ و غرۂ رمضان المبارک سنہ تسع وتسعین و الف (۱۰۹۹) بہ گلگشتِ روضۂ رضوان خرامید و در بلگرام مدفون گردید رحمۃ اللہ علیہ۔

چند کبت ازو بقلم می آید:۔

:۔سکیا برنن:۔

سنگ لاگی ڈولت مکر سرسا کرن چتون پان کو چرہ ترکا ہو چتیو
للت رسن دب بولت کلت دنت ایکدہ ہسن ادہرن ہیت ہنتیو
اوکت ہوت نہ سر یرکنتی سار چھیرکنت مکھ کہتا کوکتھن کہو کہہ تبیو
روس ہون سورس ال سینپت نلن جبین دیوس مکھ دیکھ کہنسار کا نتہی رتیو

:۔سکلا ابھارکا:۔

چند ادی چلی چند مکھی تن گورہ چندن کہورن کہو ر.ین
دونیہ جوت بڈہی چت جونھہ مانو پای مینکہہ کو ر.ین
جانی نجات جتی چلی جات چھپی نہہ بات سگندہن جو ر.ین
ہاتھ لبین سرپچن کون سوکیو سر پیچ پر پیچھ تو رین

:۔نین برنن:۔

کاری کجراری اُنیاری جگ موہنی کون تن بچ تاری ات ترل تریری ،بین

جیسی ہین ساوک جاوک جل پہرین پہرکین سوکیسہون رہت نہ گھیری ہین
لال مدہنا ایک سومیرومن موہنی کوں پٹ پنجری پنجر رہت نہ ہیری ہین
سالوکی سدہارسو بہا دہا اوہکارایسی ہین کی کہلونان کدہون ہین پیاری تیری ہین

:-چکھ برنن گھونگھٹ مین:-

جو چترانن چت چدہی نہ بدہی بدہ ببیدن گرنتھ نہ گائی
بہار تھی بہوری کری بہرین چپ جوگن جوگ انیتھ گنائی
جو تکہہ جوت جگی نہ تہکی مدہنا ایک گھونگھٹ چنچل تائی
جہین دوکول چہبی جھلکی اپچھ براجت اچھ رجہائی

:-چند کی سیامتا برنن:-

کوئی کہی چند کی مرکنک انک دیکہیت کوئی کہی چہایا چہت بہوتل پرکاس کی
کوئی کہی اندہکار بیوہی سو دیکہیت کوئی کہی کالمان کلنک انیاس کی
مدھ کہی ساہر لینون کرتار سب تاہی کی سنواری بہامان کانھ کی بلاس کی
تادن تین چہاتی چہید پری ہین چہپاکر کی وار پار دیکہیت نیلتا اکاس کی

(۳) دیوان سید رحمت اللہ

بن سید خیراللہ بن دیوان سید بھیکہ بلگرامی از اولاد سید محمد صغری است
کہ ترجمہ او در دفتر اول بہ زبان قلم حوالہ شد و او سوای قبائل اربعہ مشہور سیدوارہ
است ونسب او بہ سید محمود عرف بڈہن می رسد کہ اسم او در ترجمہ سید عمر بلگرامی
درہمان دفتر مذکور شد۔

دیوان سید بھیکہ

دیوان سید بھیکہ از عظماء عہد بود۔ ودر سخاوت وشجاعت ومروت ونیک طینتی
شہرۂ روزگار می زیست ووجاہت صوری را با وجاہت معنوی فراہم داشت۔ ودر

سرکار نواب احتشام خان و نواب محتشم خان عالمگیری و نواب مرتضیٰ خان والاشاہی عالمگیری صاحب اعتبار و عظیم الاقتدار بود

ہنگامی کہ ہندول بیانہ در علاقۂ نواب مرتضیٰ خان در آمد۔ زمینداران قطاع الطریق نلوہای پادشاہی را از دست قاصدان بغارت بردند۔ نواب مرتضیٰ خان بنابر آنکہ سرکشان بہ تمرد و جرئت مشہور بودند متامل شد تا کرا حکم تدارک کند۔ دیوان سید بھیکہ این معنی را از چہرۂ نواب دریافت۔ و با برادران خود سوار شدہ بر سر مفسدان رفت۔ و بہ ضرب شمشیر راجۂ آن ضلع را با اہل و عیال دستگیر کردہ پیش نواب آورد۔ و نلوہا مسلم بدست آمد۔ نواب مرتضیٰ خان نلوہا را بہ حضور خلد مکان فرستاد۔ و تردد دیوان سید بھیکہ معروض داشت۔ دیوان مورد تحسین و آفرین شد۔

دیوان تا سی و یک[۳۱] سال از طرف نواب اخلاص خان خویشگی عالمگیری بہ حکومت سیوندہ وغیرہ محالات جاگیر نواب مسطور از توابع صوبۂ اودہ قیام داشت۔

بعد ارتحال نواب اخلاص خان محالات مذکورہ بہ نواب مرتضیٰ خان مقرر گردید۔ و نواب مرتضیٰ خان بنابر ارتباط سابق و بواسطہ آنکہ نقش میر سید بھیکہ از مدتی دران الکہ خوب نشستہ بود۔ بہ آرزوی تمام میر را طلبید و حکومت محالات تفویض نمود۔

قضا را بعد یک ماہ ازین قضیہ نواب مرتضیٰ خان از منصب حیات معزول گشت و حامد خان پسر نواب مرتضیٰ خان کہ در آن ایام حکومت خطۂ بیسوارہ داشت برای محاسبہ پنج سوار از کچہری خیر اندیش خان دیوان لکھنؤ بہ احضار میر سید بھیکہ تعین نمود۔ سید ضیاء اللہ بلگرامی کہ در فصل اول ذکر یافت سفارش

میر سید بھیکہ بہ خیر اندیش خان تحریر فرمود۔ نامۂ سید درینجا ثبت می کنم کہ شمۂ احوال میراز ان بوضوح می انجامد۔ نامہ این است :۔

" ازان مدت کہ تشریف شریف باین ملک اتفاق اُفتاد ۔ چون حقیقۃ سکنہ این دیار ازوارد
" وصادر بسمع شریف رسیدہ باشد و می رسد چہ احتیاج کہ در اظہار وقائع بلگرام بتکرار پرداختہ
" دردسری بتحصیل حاصل رود لیکن بمقتضای ضرور کہ لازمۂ بشریت است تکرار اظہار ناچار شد۔
" حقیقت حضرت قبلہ گاہ دیانت پناہ سیدی میر سید بھیکہ کہ از مشاہیر کبار این دیار است
" یقین کہ مسموع شریف گشتہ باشد کہ آن بزرگ بعد از آنی کہ بچہل سالگی رسید از وطن برآمدہ
" مدت پنجاہ سال در خدمت اُمرا و ملوک گذرانده حق گذاری و دیانت داری را بحدی رسانید
" کہ مدار علیہ ہر سرکار و صاحب اختیار ہر کار گشتہ سزای تحسین و آفرین شد۔ بالفعل کہ سال
" وی بہ نود[۹۰] کشیدہ و قوای خود را از خدمت بزرگان معطل دیدہ چارۂ کار بی آنکہ آمدہ بوطن
" نشیند نیافت۔ مرتضیٰ خان مرحوم را چون بر دیانت و کمالات او اطلاعی تمام بود غرض خود
" خود را بر قصد سید مقدم داشت ۔ چون الحاحی بغایت کرد۔ انکار سید پیش نرفت۔ بعد از آنی
" کہ عازم این پرگنات شد چہل روز تمام نگذشت کہ مرغ روح نواب بہ آشیانۂ علیین پرید مردم
" پرگنہ کہ ازین واقعہ متنبہ شدند پیش از آنکہ میر از حویلی برآید کوچہا بر بستند از انجا کہ غلبۂ اسلام
" یقینی است برادران ہمراہ کہ آہن خائی بہ عادت داشتند رکاب میر را نگذاشتہ خجالت بخش
" ہر مایۂ فساد شدند۔ میر را چون طاقت عود بدہلی نبود ناچار قصد وطن نمود حرکت بی آنکہ تمسک
" بہ عصا کند متعذر شدہ بالفعل حالت پیری این و تخلل نوکری آن و شدت افلاس کہ نتیجۂ دیانت
" است زیادہ از آن۔ و طلب کچہری کہ باغوای حامد خان شدہ علاوہ بر آن۔ اکنون بجز
" خدا پناہی نیست ؎

" درچار موج حادثہ یکتا خدا بس است — چون ناخدا مدد نرساند خدا بس است

" مسموع است از حدیث شریف کہ ابن ثمانین[۸۰] از عتقاء خدا است ۔ اکنون بندہ ہای خدا می خواہند

"که این تسعین[۹۰] را معتق ندانسته بقید حساب کشند وتقصیر خدمت یک ماه اهانت آن بی گناه
"کنند جای وحشت است والسلام"

چون این نامه به خیراندیش خان رسید۔ میر سید بھیکہ را از مطالبه معاف داشت لیکن سید رحمت الله ابن الابن میر مسطور که محاسب ممتاز بود به رغبت خود رفته به کچهری حاضر شد و بعد حساب فارغخطی حاصل کرده خود را بخدمت جد بزرگوار رسانید۔

میر سید بھیکہ به جناب میر سید طیب بن میر عبد الواحد اکبر بلگرامی قدس الله اسرارهما بیعت داشت۔ و بعد خانه نشینی اوقات را به طاعت وعبادت معمور می داشت تا آنکه نهم شهر ربیع الاوّل روز پنجشنبه سنه اربع وتسعین والف (۱۰۹۴) در جوار رحمت آسود۔ و پائین مزار میر عبد الواحد مدفون گردید۔

سید خیرالله

امّا سید خیر الله بن دیوان سید بھیکہ همراه پدر خود می بود سید بھیکہ عبدالرحیم نامی را متبنیٰ گرفت و او را سر فوج ساخت۔ سید خیرالله را این معنی گران آمد۔ و از پدر رُجدا گردید۔ و این قضیه یاد از قضیه اسامه بن زید رضی الله تعالیٰ عنهما می دهد۔

سید خیر الله در سرکار قباد خان عالمگیری و امراء دیگر نوکری می کرد تا آنکه سید بھیکہ وسائط برانگیخته سید خیرالله را طلب فرمود و او فرمان پدر را امتثال نمود و در جنگی به زخم تفنگ جرعۂ شهادت چشید۔

اما دیوان سید رحمت الله بن سید خیرالله دخترزادۂ سید لطف الله بن سید حسن بن سید نوح بلگرامی است۔ ذکر سید حسن در دفتر فضلا گذشت

سید رحمت الله در خدمت جد بزرگوار تربیت یافت۔ و به نیابت او بسر انجام خدمت می پرداخت۔ چون دیوان سید بھیکہ راه پیری در یافت سید رحمت الله

عرض کرد که حضرت حالا درخانه نشینند و من خدمت بجامی آرم جد بزرگوار ملتمس اورا قبول کرد۔

سید رحمت اللہ بحکومت جاجموٗ و بیسواره وغیره می پرداخت و در دیانت و راستی دقیقهٔ از دقائق فرو نمی گذاشت۔ و مدبر و شجاع و صاحب عزم و عالی ہمت بود و اکثر مواضع قلب را تسخیر کرد و سرکشان را مطیع و منقاد ساخت۔ و از سرکار خیراندیش خان عالمگیری و از سرکار عبد الصمد خان روشانی و امراء دیگر نیز محالات فراوان داشت و با وارد و صادر سلوک پسندیده می کرد۔ و دست جود و احسان کشاده می داشت۔

سید حبیب اللہ

بعد رحلت جد بزرگوار با برادر اعیانی خود سید حبیب اللہ جانب دکن به اردوی خلد مکان رفت و پادشاه را ملازمت کرد۔ روز ملازمت خلد مکان بادشاہزادہ محمد اعظم شاه فرمود که این خانه زاد قدیم ماست و پدرش نلوہار را از قطاع الطریق بہادرانه بدست آورد۔ سید رحمت اللہ به منصب دوصدی و جاگیر از محال سائی پور و سید حبیب اللہ به منصب صد و پنجاہی سرافرازے یافت۔ بعد چندی سید حبیب اللہ در دکن فوت شد۔ و سید رحمت اللہ به جاگیری که یافته بود اکتفا نموده بوطن رسید۔ و برای تربیت برادرزادهٔ خود سید کرم اللہ بن سید حبیب اللہ به سلیم پور رفته اقامت گزید۔ تزویج سید حبیب اللہ با دختر سید پیاری حسینی واسطی انامی شده بود و سید پیاری سید حبیب اللہ را خانه داماد ساخت۔ ازین جہت اولاد سید حبیب اللہ در اُنام می بود۔ اُنام بروزن حُکام از توابع لکھنو است و سلیم پور یکی از قُرای اُنام است۔

آخر سید رحمت اللہ در سلیم پور سیزدہم شہر ربیع الآخر سنه ثمانیه عشر و مائة و الف (۱۱۱۸) به رحمت حق پیوست۔ نعش او را در بلگرام آورده به خاک سپردند۔

سید رحمت اللہ در ہندی اُستاد عصر بود۔ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی تعریف
خوش فہمی او بسیار می کرد۔

در ایام حکومت جاجمؤ بادفروشی از تلامذۂ چنتامن شاعر مشہور ہندی آوازۂ
کمال دیوان سید رحمت اللہ در فن ہندی شنیدہ خود را بہ حاشیۂ محفل دیوان رسانید
روزے دوہئہ از منظومات چنتامن در "اننیا النکار" پیش دیوان خواند۔ درین
مقام اول "اننیا النکار" را برنگاریم بعد از آن سر رشتۂ مقصد اصلی بدست آریم۔

"اننیا" بہ ہمزۂ مفتوح و نون اول مضموم و نون ثانی مشدد مکسور و یای تحتانی
مفتوح آخر الف بہ معنی بی شبہ و "النکار" بر وزن چمن کار صنعت فن بدیع۔

و "اننیا النکار" آن است کہ مشبہ و مشبہ بہ یکی باشد۔ فقیر را بنظر تتبع نرسیدہ کہ
کسی از ادبای عرب و فارسی این تشبیہ را استخراج کردہ باشد حال آنکہ فی نفسہ موجود است
چنانچہ در کلام فارسی شاہدی از دیوان ملا ظہوری ترشیزی بر آوردم کہ ؎

چون ظہوری بجز ظہوری نیست — در محبت یگانہ می باشد

و در منشآت میرزا جلالای طبا طبا ہم بیتی یافتہ شد کہ ؎

آب رُخ آئینۂ جم منم — ہمچو منی گر بود آن ہم منم

و خود ہم در سلک نظم کشیدم ؎

ترا می رسد ناز ای دِلستان — توئی چون تو خیل خوش طلعتان

و در عربی نیز بہ ادای این تشبیہ پرداختم کہ ؎

رأت کثیر حسانٍ فی الوری مقلی — ما لاح مثلك الا انت یا املی

محرر کلمات گوید:- علماء عرب و فارس این تشبیہ را در فن بیان آوردہ اند و
اہل ہند در فن بدیع تحقیق مقام آنکہ در صورت اتحاد مشبہ و مشبہ بہ تنزیہ است در
صورت تشبیہ۔ چہ علما تشبیہ را تعریف کردہ اند کہ "ھُوَ الدَّلَالَۃُ عَلٰی مُشَارَکَۃِ

اَمْرِ لِاٰخَرَ بِالْکَافِ وَنَحْوِہٖ" وازینجا دریافت شدکہ وجود تشبیہ بی مغایرت مشبہ ومشبہ بہ متصور نیست ۔ وتشبیہ راسہ رکن است مشبہ ومشبہ بہ ووجہ شبہ ـ پس مقصود قائل از وحدت مشبہ ومشبہ بہ تنزیہ ممدوح از تشبیہ و اثبات یکتائی اوست بہ تفنن عبارت چہ عبارت "چون توکسی نیست" و "چون تو توئی" ہر دو یک مآل دارد کہ آن تنزیہ باشد ـ

وصنعتی دیگر ازین قبیل درکلام ملا ظہوری یافتم کہ مفضل ومفضل علیہ یکی باشد اگر چہ این صنعت با مطلب کتاب کار ندارد اما برای مزید فائدہ تحریر می یابد کہ ؎

نتوان گفت ز خوبان دگری می باشد ہم توئی از تو اگر خوبتری می باشد

بخاطر می رسد کہ نام اول "تَمْثِیْلُ الشَّیْءِ بِنَفْسِہٖ" ونام ثانی "تَفْضِیْلُ الشَّیْءِ عَلٰی نَفْسِہٖ" گذاشتہ شود ـ

القصہ دوہۂ چنتامن در "انئیا النکار" کہ شاگردش نزد دیوان سید رحمت اللہ خواند این است ؎

ہیو ہرت ارکرت ات چنتامن چت چین
وامرگ نینی کی لکھی واہی کیسی نین

دیوان دخل کرد کہ این مثال "انئیا النکار" نمی تواند شد زیرا کہ نایکا را مرگ نینی گفت ـ ومشابہت چشم او با چشم آہو ثابت شد ـ شاگردش این دخل را مسلم داشت ـ وہرگاہ نزد چنتامن رفت دخل مذکور را نقل کرد چنتامن ہم اعتراف نمود ـ ودوہہ را تغیر داد ؎

واسندر کی مین لکھی واہی کیسی نین

واین چنتامن ساکن کوڑہ جہان آباد است ودو برادر او بہوکن و مترام نیز شاعر خوش فکر مشہور اند ـ چنتامن در علم سنسکرت سرآمد اقران بود ـ و

چنتامن شاعر ہندی

ودر سرکار شاه شجاع بن شاهجهان بادشاه با عزت بسر می برد و او را تصنیفی است "کبت بچار" نام که درمیان سخن سنجان متداول است ودهه مذکور در انتیا النکار در کبت بچار داخل است۔

الحاصل چنتامن بعد استماع آن دخل مشتاق دیوان سید رحمت اللہ شد و به تقریب غسل دریای گنگ که از تحت جاجمؤ می گذرد با قبائل خود به جاجمؤ رسید۔ و دیوان را دریافت۔ دیوان لوازم مهمان نوازی نوعی که باید به عمل آورد۔ چنتامن مدتے نزد دیوان اقامت کرد۔ و به مناسبت موزونیت صحبت گیرا افتاد۔ وکبتی در وزن "جهولنا چهند" در وصف شجاعت و جوان مردی سید رحمت اللہ نظم کرد۔ کبت این است ؎

"گرب گهه سنگهه جیون سبل گل گاج من پربل گج باج دل ساج دلیو"

"بجت اک جمک گهن گهمک دندهبن کی ترنگ کهر دهمک بهو تل هلایو"

"بیر تهه کهت هیه کنپ ڈر جو رسن سین کو سور چهون اندر چهایو"

"کهو چل بائی تج ناه سناه یه رحمت اللہ سرناه آیو"

دیوان زری نقد و خلعت زرین سنگین صلۂ کبت بخانۂ چنتامن فرستاد او بعرض رسانید که می خواهم در حضور دالا قامت مباهات خود را به آئین خلعت آرایم۔ دیوان زبان به معذرت کشود که این لائق شما نیست۔ غائبانه قبول باید کرد۔ آخر چنتامن درحضور دیوان آمد۔ و سر مجلس کتب را خواند و خلعت پوشید و انعام برگرفت۔

کبت مذکور در نسخه "کبت بچار" بعد کبت مدح سلطان زین الدین محمد بن شاه شجاع ثبت است۔

دیوان سید رحمت اللہ کتابی دارد "پورن رس" نام۔ این چند بیت دوها از ان کتاب کسوت تحریر می پوشد ؎

کاری سٹکاری کری کہری سرس سکمار
لوٹن ہاری جگت کی لوٹن ہاری بار

سوہت بینی پیٹھ پر جھینین پٹ کی بہائی
لوٹت ناگن کنول دل انگ پراگ لگائی

مانگ سہاگ بہری الی ببب پاٹی چھب چھائے
سیام منون گھنسیام مین چیلا لیک لکھائے

بھونہہ کمان سمان کی کت تکیت انکھائے
کدھ من سونن تور کی تہارو پیارو پائے

آن بان کو کہت ہین نینن بان سمان
دی لاگت سالت جویہ دیکہت بیدہت پران

ہوئی ترچھی ترچھی تکیو بہتو بہامنی بہیر
چبھ چیتون چت مون کئی کاڈہت باوہت پیر

سندر مکھہ چوکا حمک اپمان گو برنی نہ
آنند مندر مین جڑی ہیرا جڑیا مین

کراچائی جھہائی تیہ دہاری بیچ انھہ بہائی
منو چیلا دوئی توک ہوئی گری بہوم پر آئی

سوبرن رنگ مہندی رچو چہلا جڑاؤ ساتھ
ہاتھی دئے ساتھی کیو موہن من آون ہاتھ

اوپمان سندر نکھن کی من آدی نہین اور
اندبدھوار یندکی کلن بہئین سرموڑ
چہلا چھیلی چھانگین بب چھب مل اک ساتھ

چہلت چہیل منکو کرت چہلا کلا کی ہاتھ
اودرلست روما ولی موہن موہن بہانت
مانو سبرن پان پرکام منتر کی پانت
نابہہ کوپ ناگن نکس چلی کنول مکھ چاڈہ
ٹہٹ کی دیکھ میور کریو کچ گرکی کراڈہ
گوری بہوری کورٹی تہوری بکیں سہائی
بہوری بہوری بات سون چورت من کو آئی
لست سیت پچتوریان انگ کیسری رنگ
کنک بیل سی جہلملی بال چاندنی سنگ
پیہ تیہ رت بپریت کون پگ گہہ کر منہار
ہٹت ہنست ستہرات درگ للچاوت رجہوار
بھج اُچائی انگڑائی ہین بیہم جنائی جمہائے
چٹ پٹ ہرہرنی کٹی ٹھگ لاڈہ دکہرائے
ہر مرلی ہر کی لئے دہری اروج بنین
راگ رنگی پربین تیہ کری ہی پر بین
کہیلت پہاگ ہلاس سون بہاگ بہری لکھہ ناتہہ
موٹھی داڑ گلال کی من کیو موٹھی ماتہہ
جہک جہک کہیلت ہی للی جہوم سکہن سماج
جہوم جہوم من جگت کی پرت پگن پر آج
بہو نہہ چڈہائی جنائی رس جہونٹھ مان جنائے
انہت ہی پیہ من بہتو او تہن اینٹھ بنائے

گھٹ لیئے گھاٹ چلی الی نٹ کی ستمکھ ہوت
گھٹ پٹ کی سدھ گھٹی مٹکی مکھ کی جوت

للن چلن کی نام سن گری گھوم کی بھوم
پیارین پیاری لکھ پیا پران دئی مکھ چوم

پھاگن مانس نہ آئی ہو پیارے پرانن ایس
کھوری ہوری لپٹ سنگ کہہ ہین پران اسیس

کہہ کہہ اٹھت جری جری گھری گھری وہ بال
چل کی نیک بلو کئی انہین ہت کوہال

کہت سیس کر دھر سنون سیام بام پرانیس
کنٹھ نکٹ سالنسک رہی سو وکرت اسیس

(۴) میر عبد الجلیل بلگرامی نور اللہ ضریحہ

پیشتر نی قلم واسطی نژاد گوش مستمعان را از تصانیف والا چہ حجازی وچہ عراقی نواختہ۔ اینجا شکر ہندی می افشاند وطوطیان ہند را نغذا اے روحانی می رساند۔

رتبۂ عالی ازان برتر بود کہ لب بہ ترہات شاعری سیما منظومات ہندی کشاید وزبان محتاط را بہ گفتگوی دور از کار آلاید لیکن احیاناً اگر تفسیدہ جگرے التماس معالجہ می کرد بنابر جامعیت فنون تباشیری ازنی ہندی برمی آورد چنانچہ خود می فرماید ؎

شعر گر فضل من بنوشیدی — می شدم در فنِ سخن اقدم
گر بپرسی ز جامعیتِ من — میر خسرو دہد جواب نعم

مصر دو اکر شاعر ہندی

مصر دو اکر بن مصر ہر بنس کہ از براہمۂ معتبر بلگرام است و در فنون سنسکرت و بھاکا مسلم خاص و عام۔ وعلامۂ مرحوم ورا بہ ملازمت امیر الامرا سید حسین علی خان رسانید و در سلک ندماء نواب منسلک گردانید۔ دوہۂ در مرثیہ آنجناب نظم کردہ و بیان واقع بہ عالم اظہار آوردہ کہ ؎

"ہوا نہے او ہوے گا ایسو کنین سو سیل"

"جیسو احمد نند جگ ہوی گیو میر جلیل"

از غرائب اتفاقات آنکہ چون این دوہہ را عدد کردہ شد بی زیادت ونقصان تاریخ برآمد۔ رحلت آن جناب بیست وسوم ربیع الآخر سنہ ثمان وثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۸) واقع شد۔

از منظومات عالی "سکھ نکھ" در وزن بھیروی ست۔ این چند گل از ان چمن چیدہ می شود ؎

الہ نام پوتھی پر لکی ایبھ بھائی	جیون جڑائی کو ٹیکو بھال سہائی
کیس پاس کی پھانس پھانسو لوگ	ایک سیام تم اویری الگ سنجوگ
پہلواری گھونگھٹ کی پاتین جات	سمن باس بن چھانین نہیں سہات
واکپول نرمل تین درہ بن ہار	پرت انت جھونٹھی کی مکھ چہار
دانل وکہی پترن باڈھت جوت	دت چیکنون دیکھی ہلست کوت
للکپوت واکریوان اتہہ ابھرام	ہوئی اتیت گرڈاری سیری سیام
سنکہ نا نہہ جیو موری دھون گیا کھوئی	کری لاک جہان بچھرو پہت تہان ہوئی
نکہس جھلک مہندی سنگ بن دت دین	چنین لال ترجیین ڈاک نوین
بہاد نا بہہ کی ترکو کہو نجات	کنول کلی لو موندی بہلی یہ بات
بینی پیٹھ دو دل متو جو کین	لانبی چکلی باتن من ہرلین
چنگل جنگھ سو مومن اٹکو جاے	انت باندہیت گنہی کہنین لاے

کنول سانجھ موندت نہیں کوس سکور واچرن کو بندت انجل جور

واز منظومات والاست این چند دوہہ ے

پہلواری جگ مین سے سینچت لی لی باس
سوکھی روکھہ پلاس کون رُت بسنت کی آس
رجنی سجنی بیہ سنگ پاؤن روپ بھات
اب پریتم بچھری بہئ پاؤن پک کی بہانت
تونا ساکی ڈاڑہ کی کیر لگی جیہؔ کوچ
رہرکہو نٹو نت کری کہی دیت ہی چونچ
پیاری تیری چرن کی کہون کہان نو بھید
چہن بچھرت جاکی پری جہاوان چہاتی چھید

(۵) سید غلام نبی بلگرامی

ہمشیرزادۂ میر عبدالجلیل بلگرامی - ترجمہ او در فصل اول جلوہ پیراست ودرین فصل نیز بہ اداہای نازک ہوش ربا

اگرچہ حکمش در قلمرو سخن فارسی وہندی نفاذ دارد - اما بہ تسخیر سواد اعظم ہندی نوعی پرداختہ کہ سرکشان پای تخت سخن رایک قلم از اوج غرور انداختہ - الحق ہیچ طوطئ در ہندوستان بخوبی کلکش شکرافشانی ننمودہ - وہیچ طاؤسی درین بوستان بنیرنگی فکرش بال وپر نکشودہ - جوہر تیغ مہند از نیزۂ حظی بہ این حسن وانمودن جز اوکہ می داند - وچاشنی نیشکر ہندی از قلم واسطی باین لطف مہیا ساختن ہیچ او کہ می تواند -

میرزا محمد امین چون قصائد عربی فقیر و اشعار ہندی میر شنید - حظی کرد - واین

قطعه در سلک نظم کشید ۔

درین زمانه که ارباب فضل کمیاب است	ز بلگرام دو شخص اند در سخن اُستاد
یکی امام زمان سیدِ غلام علی	کسی به شعر عرب مثل او ندارد یاد
دگر جهانِ هنر سیدِ غلام نبی	رساند فطرتِ او شعر هند را به مراد
نگاهدار الٰهی همیشه ایشان را	بمُتوسّلِ عَرَبِیّ وَّ اٰلِهِ الْاَمْجادِ

میرزا جانجانان مظهر دهلوی سَلَّمَهُ اللهُ تَعَالیٰ فن شعر هندی از میر غلام نبی اخذ نمود۔

از نتائج فکر او "سکهه نکهه" صد و هفتاد و هفت دوها است که آن را "انگ درپن" نام گذاشته و دیگر "نایکا برنن" که در سنه هزار و صد و پنجاه و چهار هجری تصنیف کرده و مطابق این سال دوها در خاتمهٔ کتاب درج نموده و "رس پربوده" نام مقرر ساخت معنیش آنکه ازین کتاب تسلّی و خاطر جمع در بیان رس می شود۔

مخفی نماند که نزد اهل هند مقرر است که تغیر و کیفیتی که در انسان از دیدن یا شنیدن چیزی پیدا شود۔ و بعد از آن استغراق کامل دست دهد آن را "رس" گویند و آن نه حالت است۔ و کتاب "نورس" که ملا ظهوری دیباچه آن نوشته این معنی هم دارد۔ نو در هندنه را گویند۔ از ان نه حالت

اول۔ "سنگار رس" که عبارت از کیفیت کمال محبت است که مرد را از دیدن زن یا شنیدن اوصاف او پیدا می شود و همچنین کیفیتی که زن را از دیدن مرد یا شنیدن اوصاف او بهم می رسد۔

دوم۔ "هاس رس" که عبارت از کیفیت کمال ضحک است۔

سوم۔ "کرن رس" که عبارت از کیفیت کمال غم است۔

چهارم "رودر رس" که عبارت از کیفیت کمال تهور است۔

پنجم۔ "بیررس" کہ عبارت از کیفیت کمال شجاعت وسخاوت وغیرہ است
ششم۔ "بھیانک رس" کہ عبارت از کیفیت کمال خوف است
ہفتم۔ "ببھتس رس" کہ عبارت از کیفیت کمال کراہت است
ہشتم "اوبھت رس" کہ عبارت از کیفیت کمال تعجب است
نہم "سانت رس" کہ عبارت از حالتی ست کہ دران حالت ہمہ لذتہا محو شود و ہمہ نیک وبد یکسان نماید۔ واصل منشاء این حالت ترک وتجرید است۔

ودرین کتاب اکثر مقامات را کہ از مصنفین پیشین کم کسی بہ تحقیق آن رسیدہ میر بہ دقت وناز کی تمام آن مقامات را حل نمودہ مثلاً فرق درمیان اقسام دھیرا وکھندتا و فرق درمیان بچن بدگدہا وسوبن دوت وفرق درمیان کریا بدگدہا و بودھک ہا۔ وسبب جدا شدن انیہ سبنوک وکھتاد کرتبا ومانی از ہشت نایکا با وجود شریک بودن این مجموع درا وستھا۔ بہید کہ مراد از اقسام حالات است خوب بیان کردہ۔ ودیگر مقامات کہ تفصیل آنہا اطالت می خواہد بوجہ احسن ضبط نمودہ۔ ودرا یجاد واختراع مضامین دقیق وخیالات نازک چہ قدر قوت فکری صرف کردہ۔ تمام نسخہ از اوّل تا آخر تمثیلات تام دارد۔ ومجموع کتاب انتخاب وسحر حلال واقع شدہ۔

وسوای این دو کتاب کتب متفرق متضمن مضامین لطیف بسیار دارد و "رسلین" تخلص می کند۔ لین بمعنی محو است یعنی کسیکہ در رس محو باشد۔

درین مقام صد وبیست وپنج دوہا از ہر دو نسخہ بہ مراعات ترتیبی کہ در کتاب است انتخاب زدہ۔ وچند کبت چیدہ ثبت می شود۔

اول - از انگ درپن

:- منگلا چرن :-

سو پادت یا جگت مون سرس نیہ کو بھاے

جون تن من تین تلن لو بالن ہاتھ بکاے

-: جورا برنن :-

چندمکھی جورد چتی چت لینہون پہچان
سیس اٹھایو ہی تمرسس کو پاچھو جان

-: ارن مانگ پاٹی جت برنن :-

تیبن مانگ نہ ارن کن مدن جگت کون مار
است پھری پرئی دھری رکت پھری تروار

-: بھونہہ اینٹھ برنن :-

اینٹھن ہون اوترت دھنک یہ اجگت کی تان
جیون جیون اینٹھت بھرودھنک تیون تیون جڈھت ندان

-: کرن مکت برنن :-

مکت بھئی گھرکھوئی کی بیٹھی کانن جاے
اب گھرکھوت اورکی کیجئی کہا اوپاے

-: نتر برنن :-

ترنگ دیٹھ آگین دھرین برنین دل کے ساتھ
تیوری چکہہ مکہہ کی جگت کیو پہت سب ہاتھ

-: کاجر برنن :-

ری من ریت بچترہ تیہ نینن کی چیت
یکہہ کاجرنج کھائی کی جیہ اورن کی لیت

-: کاجر کورین برنن :-

تیہ کاجر کورین بڈھی کیہ پورن کب بچھ

لکھیت کھنجن اچھ کین پچھ الکچھ پر پچھ

-:نتزن کی لال ڈوری برنن:-

انجن کی دورت نہین لوین لال ترنگ
کورن پک دورن لگت تور پورن کو رنگ

-:ناسکا برنن:-

چھاک چھاک تو ناک سون یہ پوچھت سب گانو
کئی نواسن ناس کی لھیو ناسکا نانو

-:لنکن برنن:-

تھک لتکن نتھ پاس لئی پائی ناسکا ساتھ
مار مروریو جگت تبو نٹ نٹ دولت ہاتھ

-:پناری برنن:-

للت پناری کلت یون لست ادہر سکمار
منون اہی بہاست پریو چنھہ انگری بہار

-:ادہر برنن:-

تیرس دتیا دوہن سس ایک روپ نجہ ٹھان
بہور سانجھ کہہ ارنئ بہئ ادہر تو آن

-:مہندی برنن:-

بارہ منگل راس کن سوئی سب مل آئی
ابھیہ دوہتھیرن دس نکہن مہندی بہئ بنائی

-:سکمارتا برنن:-

لگت بات تاکو کہان جاکو سچھم گات

نیک سانس کی جھوک مین پاس نہیں ٹھہرات

-:روما دل برنن:-

امل اودر واسگھر مین روما دل کی بھیکھ
پر گھٹ دیکھیئی سانس کی آواگون مین ریکھ

-:پیٹھ کی نال برنن:-

نہین پناری پیٹھ تو کینھو دیٹھ بچار
دھسک گئی بہہ بہار تین بینی کی سکمار

-:کٹ برنن:-

سنیٹ کٹ سیہم نپت تکت ندیکھت نین
دیہہ مدہ یون جانئی جیون رسنا ہیں بین

-:جنگھا برنن:-

سیس جٹا دھر مون گہہ کھڑی رہین ایک پای
اپنی نپ کہ لی تیو لہین نہ جنگھہ سبھای

-:پگ تل برنن:-

لکھہ پگ تل کی مرولتا کب برنت سکچانہہ
من تین آوت جیبھ لون مت چھالی پرجانہہ

-:نکھ برنن:-

دوت وا اوت نکھن کی بہنی کون کب ایس
پای پرت چہت جاہ کو بہیو چند پیہ سیس

-:ترتب انگ برنن:-

لکھہ سیس نرکہہ چکورا ورتن پانچ لکھ مین

پگ پنگج دیکھت بھنور ہوت نین

دوم - ازرس پربودہ

-: پربیت بھاو :-

توہت نو ترینہہ کو اپجئو ہر ہیہ آئی
سرت سلل سینچت رہت پیہل ہون کی جائی

-: سکیا :-

دہرت نہ چوکی نگ جٹی یاتین ارمین لائی
چھانہہ پری پرپرکہہ کی جن تنیہ دہرم نسائی

-: الکرت جوبنا مگدہا :-

یون بالا جوبن جہلک ارجن مین درسائی
جیون پرگٹت من کو بچن بیہ پترن مین آئی

-: نو جوبنا مگدہا :-

جیون بیہ نتھ باڑہت کلا جوبن سیس ادہکات
تیون سستانس تمر گہٹ چہب دُت پھیلت جات

-: پنجم :-

اُست ہین تو ارج ازنکست جہلک سبھائی
اُکس نکس سب تین کی پری جین مین آئی

-: گیات جوبنا مگدہا :-

سکہن کنت لون تیہ نین کچ تک بہس لجات
مانو کمل کلین چتی الین ہلس رہ جات

-:اگیات جوبنا مگدہا:-

دادن باندہی سانس مین ہور سکہن سون لائی
سومیرین بیہ تہور ہوئی ہیہ مین اسسی آئی

-:نیودہا مگدہا:-

سکہن کہین لال آبہرن نیک نہ بہرت بام
من ہین من سکچت ڈرت. بہرم لال کی نام

-:بشربدہ نئودہا مگدہا:-

ہنست ہنست رت بات لہہ یون روئی کہہ تیہہ
دہک دہک جیون دامنی ناجہین برسی مینہ

-:پنچھ:-

تیہ اگیان ارگیان مین پریم نہ دیت جائی
جمن گنگ یہہ پائی کی رہی سرستی بہائی

-:مگدہا کی سرت آنت:-

یون مینجت کو اوللا ابلن انگ بنائی
ملی پہپ کی باس لون سانس نہ پائی جائی

-:مدہیا:-

پیہ تیہ پلن کپاٹ کٹ نرکہہ لیہہ درگ کور
کہلت پریم کی جورتین مندت نیم کی جور

-:پنچھ:-

رمنین من پادت نہیں لاج پریت کوانت
دہون اوراینچو پہرے جیون بب تیہ کو کنت

-: مدھیا انت کاما :-

یون تنیہ نہین لاج مین لست کام کی بہائی
ملیو سلل مین نیہہ جیون اوپر ہین درسائی

-: مدہا کی پیرت :-

کان پرت مرگ لون پری مرچھہ للن کی پران
کنٹھ ٹہنک نو پر جہنک دہن لئی جب تان

-: مدھیا کی بپریت :-

رمت رمن بپریت یون لاج مدن میں چھاک
جیون رتہہ ہانکت سارتہی دہون لیک کون تاک

-: پروڑہا :-

جب بنتا برکھ راس مین رب جوبن چمکائی
مدن تپن پرت دیوس مدہ لاج سیت گہٹ جائی

-: پروڑہا کی ستر تانت :-

ڈہرک پری کہون ارلسی نکہہ کچ سیس سہائی
ترن چھپیو منون کر سکھر دونج نکس درسائی

-: مدھیا دہیرا :-

لکھت ہتی درگ کمل لئی چور بدن رب اور
اب الخہ انن چند ہت کر بو نین چکور

-: مدھیا ادہیرا :-

بہی بڈ آئی تم رکھی میری ہت ٹھہرائے
ہا تھ پرت ہو اور کی پاین پرت مو آئے

-:مدھیا دھیرا دھیرا:-

کت ہنولیت نٹھر کی یہہ پونچھت گہہ ہاتھ
دہن انسوا گہن بوند لون جھری بات کی ساتھ

-:پرورہا دھیرا:-

پاگ دھرین پیری کہری پیہ مکھہ پری نہار
پہول جھری کرہین دہری آنکھ بھری جھجھکار

پرورہا دھیرا دھیرا

نین لال تنک رس دری کچھونہ بولی بال
بانہہ گہت ہین لال ارہنی تورا رمال

-:جییشٹھا کنشٹھا:-

کن بچتریہ کہیل بل دیہون تمہین سکھائی
موٹھہ مارواکی درگن موکھہ ماندت دہائی

-:پرورہا دھیرا:-

ڈری گانٹھ جو بال ہیہ لہی نہ کیہون ناتھ
پرگٹ بال مدہ گانٹھ لون بہئی گہت ہین ہاتھ

-:اوڑہا پرکیا:-

نین اچل چل منج تو دواو بدہ من رنج
نج پت لاگت کنج اراپیت لاگت کہنج

-:انوڑہا پرکیا:-

روکہی ہو جن باس لون چوری دیت جنائی
بنان جڈ ہین سرنیہ جو چڈہیونیہ سرائی

:- سا مانیا :-

مکت مال لکھہ دھن کہیو یہ اجگت ہے نا نہہ
گنگ تہاری ار بسی شو میری ار مانہہ

:- انیہ سبنہوک دکھتا :-

تیری پاس پرکاس پرنیہ سباس بسائی
موکارن لیائی نہین آئے آپ لگائی

:- پریم کرتبا :-

پیہ مورت میری سدا راکھین درگن بسائی
ڈریت گوری دیہہ یہہ مت سونری ہوئی جائی

:- روپ کرتبا :-

جوبن لہہ ان روپ ٹہگ اوہت گت یہ کہین
آپ جگت کون مار کے ہتیا مو سر دین

:- مانتی :-

دہرت مانی درگن یون انسوا بند بسال
منون مانسر کنول تین جہرت مکت کی مال

:- سوادہین پتکا :-

نرکہہ نرکہہ پرت دیوس نس تیہ چکہہ پیہ مکھ اور
کمل جان ال ہوت ہین سس انمان چکور

:- انکنٹھا :-

سکہی کہا جیہ ساج کی آج نہ آئی ناتھہ
گرہ بہولی کہگ لون بھری مومن سوجن مانھہ

-: کھنڈتا :-

پیہ تن مکھہ لکھہ لون دری تیہ چکھہ انسوا آئی
منون مدہ کر مکرند کون اگل گئی پھر کھائی

-: پرلبدھا :-

لکھہ سنکیت سو لون رہی یون تیہ نار نوائی
منون بنی شیو کی کرئی سبل کام کون پائی

-: کلنہتر تا :-

الی مان آہ کی دسی جھاریو ہر کر نیھہ
تیو کرو دہ بس نان پہنتواب چھوٹت ہی دیھہ

-: باسک سجیا :-

تیہ سکھہ سیج بچھائی یون رہی باٹ پیہ ہیر
کھیت بنائے کسان جیون رہت بینھہ اویر

-: ابھارکا :-

ایسین کا من لاج نین پیہ بین اٹکت جائی
جیین سلتا کو سلل پون سامھین پائی

-: پنتھہ :-

انگ چھپاوت سرب سون چلی جات یون نار
کھولت بج چھٹا جنئی ڈھانپت گھٹا نہار
پروگھٹ تپکا

نس جگای پراتہ چہت پران مجوری ہال
انگ نگرین برہ یہہ بہیو نیو کنتوال

-:کمکھت تپکا:-

پھلین پاکھہ نہ آیہو جو اساڑہ کی مانس
پرتھمہ جھڑ جیت باس لون نکسی پیہو سانس

-:کچھت تپکا:-

پیہ کی چلت بدیس پچھو کہہ نہہ سکی لجور
چرن انگوٹھا تین رہی داب پچھورا چھور

کردی یہ جو چکنین ہرنت لاے سنیہ
برہ اگن جو چھنک بین ہون چہت اب کیہ

-:المکھت تپکا:-

ہراون سن پتھک مکھہ اگمن ہر کہہ سینہہ
نکھہ تین سکھ لون بال کے بھئی چکنین دینہہ

-:الچھت تپکا:-

آوت لہہ گھنسیام کی آن دیس تین پات
چیلا ہوئی چمکن لگیونیہ نہی کو گات

-:آگت تپکا:-

سکہی بچھرن سسر کی ہوئی لہلہی ترنت
بیل روپ پر پھلت بہی لہہ بسنت سوکنت

-:اُتما:-

کیہون اوکن انگ کو لکھین نہ ہت کی جور
پیہ مینک مکھہ کی بہی رونی نین چکور

-: مدہما :-

پیہ سنگہ سنمکہہ رہت بمکہہ بمکہہ ہوئی جات
تنیہ درپن پرت بنت لون تیری گت درسات

-: ادہما :-

جیون جیون آدر سون للن پانپ دیت بنائی
تیون تیون بہامن مین لون کہن کہن اینٹھت جائی

-: پت نایک :-

جب تین لالن رون کو کون لے آئے سنگ
تب تین شیو لون آپنی کر راکہی اردہنگ

-: انکول نایک :-

نئی بسن جب ہون سجون تب پیہ بھرم لجاتھ
بن پر کہے دہن بچن کی ہیر سکت ہین ناتھ

-: وچھن نایک :-

ساگر وچھن دہن کی سم برنت ہین پمریت
وہ ندین یہ تین سون ملت ایکہی ریت

-: سٹھ نایک :-

ہیر ہیر مکہہ پہیر کت تانت بہو ہنہ ندان
بانن بدہ کا ہون نہین راکہی چڑھی کمان

-: دہرشٹ نایک :-

کالہہ گیوہی آپہین موسر سو ہین کہائی
آج سیس جاوک لیئن پھر لوٹت ہی پائی

-:اوپپت نایک:-

آئی وہ پانپ بھری رمنین آج انھان
جنھہ بوڈن نکس لکھین نکست بوڈب بران

-:ببیسک نایک:-

لال ادھر ہیرا رون جنھہ سبرن تن ساتھ
دیجیئ کنھ دھن لیاۓ جو کیجیئ تنہ دھن ہاتھ

-:روپ ماتی نایک:-

بار بار ہیرت کہا درپن مین چت لائی
نیک لکھو نج بدن سون رادھی بدن ملائی

-:پروکہت نایک:-

اگن روپ بن ری برہ کت جارت ہی موہ
ننیہ تن پانپ پای کے بور مار ہون توہ

-:سرورن درسن:-

جب تین موہ سنائی تون کہے کا نہہ کی بات
تب تین درگ مرگ لون چلی کانن ہین کون جات

-:سپن درسن:-

جاگت چور جو پائی دور لاگئے ساتھ
سپنین کو چت چور کیون آوی اپنین ہاتھ

-:چتر درسن:-

چترہ چتوت چتر یون رہی ایک ٹک جوئی
متر بلوکت را دری کہو کون گت ہوئی

:- سونگھ درسن :-

جیون پیہ درگ لال بہنوت تیہ بدن کمل کے اور
تیون پیہ مکھ سس کی بہئی تیہ کی نین چکور

:- دوتی برنن :-

کیجی سکھ گھنسیام ہون آج پون کی رنگ
انھ چپلا چمکای ہون لیاے تہاری انگ

:- نایکا کی استت :-

کسک کسک پونچہت کہا جسک مسک انمان
کہسک جاے گی ٹھسک یہ نیک سسک سن کان

:- برہ نویدن :-

کہا کہون واکی دسا جب کہک بولت رات
پیوسنت ہین جیت ہی کہان سنت مرجات

:- بسنت رت برنن :-

کہون لیاوت بکست کسم کہون ڈلاوت پائی
کہون بچھاوت چاندنی مدہ رت واسی آئی

:- نربدہ بات برنن :-

سرور مانھ انھامی ار باگ باگ برماے
مند مند آوت پون راج ہنس کی بھاے

:- باگ برنن :-

کلپ برچھ تین سرس تو باگ درمن کون جان
ساگر نکسو لکھن کون جل جنترن مس آن

گریکھم رت برنن

دہوپ چٹک کر چیٹک ار پہانسی پون چلائے
مارت دوپہر بیچ نیہ یہہ گریکھم ٹھک آئے

-: پنچھہ :-

چھٹت نہ لی تل نیر جل دل سیج چہت تین آئی
نرکھ نداگھ انیت کون چلیو بہان پین دہائی

-: جل کیل :-

ہر چھینٹٹ یون تین کر لہہ جل کیل انند
منون کمل پہون اور تین مکتن جہورت چند

-: پاوس رت برنن :-

پاوس میں سر لوک تین جگت ادہک سکھ جان
اند بدہو جا بیں سدا چھت بھرت ہین آن

-: پنچھہ :-

جھول جھول تیہ سکھت ہین گنگن چڑہی کی ریت
آج کالھہ مین آئی ہین سر نارن کون جیت

سرورت برنن

چند بدن چمکا ی ارکہنجن درگ پہر کاے
سکل دہرا کون پہلت یہ سروا پچھرا آے

-: ہمینت رت برنن :-

ہیت سیت کی درن تین سکت نہ او پر جائی
رہیو اگن کون پاے کی دہوم بہوم مین چہائی

:- سسرات برنن :-

پرگت کہیت یا سسر مین روکہہ روکہہ کی پات
بچھرن کون چت ہون دہر بن سوکہہ جات ہی گات

:- لیلا ہاؤ :-

سیام بھیکھ سج کی گئی رادہی درپن دہام
بھولیو بھیکھ جگت بھئی جت دیکھی تب سیام

:- بلاس ہاؤ :-

درگن جور انٹھلاے اربھو ہین کر بلسای
کامن پیہ ہیہ گود مین مود بہرت سے جای

:- للت ہاؤ :-

سکل بہوکھنن کون جدپ توچہب رہی سنگار
پی کنھہ بدھ انھ بہارئی پیہ مین جیہی نار

:- بچھت ہاؤ :-

سیام لال ان تلک تو یہ رنگ کینون مال
سوتن کو رنگ سیام دئی رنگیو سیام کو لال

:- بیوگ ہاؤ :-

بات ہوئی سو دور تین دیجئی موہ سنائی
کاری ہاتن جن گہو لال جو نری آئی

:- کلکنچت ہاؤ :-

شوسر کی سس مین شوانک نچ چھانہہ بہرمائی
ڈری جہکی روئی پھر ہنسی آپ کون پائی

-: ببھرم ہاؤ :-

بیندی ارن کپول دی لال دھونان بھال
ایھہ بدھ کنھہ من ہرن یہہ چلی نویلی بال

-: بودھک ہاؤ :-

مانگ بیچ دہر آنگری ڈہانپ نیل پٹ بہال
اروہ نسا سس چھپت پیہ سین بتای بال

-: مدہ ہاؤ :-

روپ گرب جوبن گرب مدن گرب کی جور
بال درگن مین مدبھر بن آوت چلین ہلور

-: سوبھا اداہرن :-

ایک سکھین کرلی چھرین ہنت چکورن دہای
ایک بھنور کی پھیر کون مارت چنور ڈلای

-: کانت اداہرن :-

مکر بملتا لہہ کھئی کمل مردلتا باس
تو توانن کی ملن کی سبرن راکھئی آس

دیپت اداہرن

چندجہان بدہ مکھہ رچی تن چپلا سو ٹھان
تاپر اوب دہری کھری تو تور پوجی آن

دھیرت اداہرن

دیپ تھاری نیہ کو برت رہت ہبہہ ماتھہ
بات چھون دس کی سبہی بجھت کیسھون نا نہہ

-: آٹھ ساتوک بھاو :-

پیہ تک تہک اوہ برہن کہہ پلک سوید تین جھاے
ہوئے ببرن کنپت گری تیہ انسوا دھراے

-:سنگار رس اداہرن :-

موہن مورت لال کی کامن دیکھ سو بھای
ریجھ چھکی موہی جکی تھکی رہی مٹک لای

سنجوگ سنگار اداہرن

لی رت سکھ بپریت جیون رچی پریا اور میت
راونو پرن بین بھی ایک رسنان کی جیت

-: انتہیوگ مدہ ستر تانراگ :-

جاہ بات سن کے بھی تن من کی گت آن
ناگہہ دکہائین کامنی کیون رھہین مو پران

-: پوریا نراگ مین درشتا نراگ :-

ہین شکیا مانہہ متھہ دیٹھہ رئی کون دار
موہن ماکھن لی گئی دیہہ دہی کون دار

کرمان اداہرن

پیہ درگ ارن چتئی بھئی یہہ تیہ مکھہ گت آئی
کمل ارنیا لکھ منون سس دت گھٹی بنائی

-: دان اپائی :-

پٹھئی ہین نج گرن کنہ لال مالتی پھول
جنھہ لھ تو ہیہ کمل تین کڈھی مان ال تول

بھیدا پائی

روس اگن کی آنچ تین تون جن جاری نانہہ
تنھہ ترور دہیت نہین رہیت جا کی چھانہہ

:-پرسنگ بدھیس اپائی :-

کہت پران جورین کون تپوت ہین کر مان
تی سب چکیئ ہونھہ کی اگلی جنم ندان

:-پریاس ہیوک :-

سوا مناون کون گئی برہن پہپ منگاے
پرست پہپ بہشم بہی تب شیبو دی چڑہاے

:-کرنا ہیوگ :-

سکہہ اٹی سنگ جنہ تج گئی پیہ مم رچہا کاج
سوء پران دکھ پاے کی چلیو چھٹ ہی آج

سندیس

پکڑ بانہہ جن کر دئی برہ ستر کے ساتھ
کہیوری وانٹھر سون ایسی کھیت ہاتھ

:-پاتی :-

بتھا کتھا لکھ انت کی اپنین اپنین پیہ
پاتی دے ہین اور سب ہون دبہون یہہ جیہ

دیگر نایکا برنن بزبان ریختہ در وزن رباعی بستہ کہ این دو رباعی از ان است

ا-سکیا

ازبسکہ حیادوست ہی وہ مایۂ ناز اس طرح سون ہی اس کے سخن کا انداز

خامے کی زبان سون جیون نکلتے ہین حرف　　پر کان تلک نہیں پہنچتی آواز

۲- بشر بدہ بنودہا

آئے ہیں اگرچہ خوب ایام شباب　　پر کچھ اس کا چھٹا ہے اب خوف وحجاب
تدبیر گئی رہی ہے یون نایک پاس　　جیون آگ مین زور سین دوا کے سیماب

نعت:-

نور اللہ نین اول نور محمد کو پرگٹو سبہہ آئی
پاچھین بہی تہون لوک جہان لگ او سب سرشٹ جو درسٹ دکھائی
آد دلیل سوانت کی گئی رسلین جو بات بھی من پائی
تولون نہ پاوی الہ کون کیہون جو لون محمدؐ میں نہ سمائی

منقبت:-

پربھو کون نہ جینہو ان من میری ایک چھن بید اوپران کو کیون نہ چیت چاوری
تج دوار ایس کو نوا یو سیس مانس کو پیٹ ہی کی کاج سب لاج کھوے باوری
ایسو ہی ندان جاہ آج لو نہ آیو گیان کیہوں نہ تجھی اجان اپنو سہاوری
بھریو اپرادھ تبو ڈرت نہ تل آدھ شاہ مردان جو بھروسی ایک راوری

بشر بدھ بنودہا مدہا کبت

اُوچک ہین آئی بال نین رنہار لال بیٹھ گئی تنھ کال آپ کون چھپائے کے
چنچل چتون چت چھین ہر رسلین کون کر کری کیل بھون مرجھائے کے
تاہی سی بیہ پاس آڈ آڈ سکھین کے آون تیہ کی رہی ہی چھب جھائے کے
بادھک جیون چوٹ کے ڈرت پھر اوٹ اوٹ مرگ لوٹ پوٹ بھئین کھوج لیت جاکے

ترنائی اگم ریت برنیو کبت:-

آوت بسنت ترنائی تر ترنی کے پات گات ارنائی دورت پنیت ہے

بکست سمن من پہل اروج ہوت بھونت بھنور چت راکھ رس پریت ہے
گہورو گنٹھ بہاس باس انگ کے سباس پرم پرکاش کرلیت پران چیت ہے
رت بیس گئی تین نہ بہاوین رسلین دوا او جوبن کی ریت سوئی جوبن کی ریت ہے

:- مدہیا دھیرا ادھیرا کبت :-

رات کون بتی جیون پرات آئی رسلین تنہ کال بولی بال سکچات لکھ پیاری کون
نین سنکھ مل دیو سہو تو دیجی سکھ کوک سم ٹار رین برہ ہماری کون
تب ان کینہین گہات نین میری ہین پررت کیسی کرہیرون تو لکھ اجیاری کون
بام کہیو جانی ہم اندرانی ہتین سواب چندرمان بھئی ہون درگ کنولن تہاری کون

:- رت دوتی منایو ماننی کوتا کو کبت :-

بدن ہی چند تہان راہ بار دیکہت نین مرگ پلو ادہر تہان آہی
ناسا کیر ڈھک رسلین دانت داڑ ین ہین مور کو یو روم راجی پنگی سراہی
کٹ سنگھ گج گت ہی تین بیکہی باتین یہ بات آن ہئین ادگاہی
اپنی سب ستر توء تن آن متر بھئی تو کون نج متر سنگ سترنا نہ چاہی

:- سانت رس کبت :-

تیری منو رتھ کون ہوت ہی سین لوک تو نہین ہوئی اکاس کری نکہت اُدوت ہے
تو نہین چارو تتو سیل ترپس پنچھی ہوت تو نہین ہوئی میگھہ پوجی کوت اواکوت ہے
تو نہین بن ناری بھرتا کی رس سیلین ہوت تو نہین ہوئی کے سترلیت اپن تین بوت ہے
جاگ پرین جونہو جیون سپن لوک ہوت تیون ہین آتما بچاری لوک جاگت کو ہوت ہے

:- نرت برنن کبت :-

بسن بنا ی لٹ آنن پی لٹکاے کاجر لگائے چکھہ پان مکھہ کھائے کے
تال جھنکائے بین مردنگ ملائے نتکار کون بلائے سب سنگت رچائے کے

ہاتھن اُٹھائی گٹ گریون لچکائے دوا و بھنوین نچائے ات نین مٹکائے کے
ینورہ بجائے جب بھائے سون دھرت پائی لاگت ہی گت آئی تیری پگ وہائے کے

(۶) سیّد برکت اللہ قدس سرہ

اسم سامی در فصل فقرا و شعرا شیرازۂ جمعیت این اجزا است
گاہی میل بہ شعر ہندی می نمود - و معانی عرفان را بہ زبان ہند ادا می فرمود -
"پیم پرکاس" نام رسالۂ دارد مشتمل بر دوہا و کبت و بشنپد و دہرپد وغیرہ کہ در مردم دائر
است پیمی تخلص می کرد قدری از اشعارش ثبت می شود ؎

چکھ جوگی کنتھا گرین ارن سیام اور سیت
آنسو بوند سمرن لئین درسن بھچھا ہیت
پیمی ہندو ترک مین ہر رنگ رہو سمائے
دیول اور مسیت مون دیپ ایک ہین بھائے
انٹیا تن کی اٹپٹی من ٹپوا بھیو مور
سورجھا وے کر گیان سون بنی پیم کی دور
من پنچھی تن پنجرا پانپ بھرو اہول
پیار و پور و کر دیو توہیں توہیں نت بول
تم دیپک ہم ہین پتنگ اجگت کہے سنائی
بن دیکھین نہین رہ سکون دیکھین رہو نجائی
ہون چکئی وا سندھ کی جہان نہ سورج چند
رات دیوس نہین ہوت ہی نان دکھ نانھ انند
من پارا تن کی کھری دہیان گیان رس موی

برہنھ اگن سون پھونک دی نرمل کندن ہوی
جہان پیت تہان برہ ہے جہان سکھ دُکھ کر دیکھ
جہان پھول تہان کانٹ ہی جہان درب تہان سیکھ
جم جن بورا ہوئے تون دورت گھیرت آن
ہم توتب ہین دی چوگی پران ناتھ کو پران
ہم کسان ہت کھیت کے بووین دھیان کے دہان
لونین گیان کے ہاتھ سون ہووی درس کھلہان
نئی ریت یا پیت کی پھلین سب سکھ دیھ
پاچھین دُکھ کے جیل مون داڑ کری تن کیھ
من بیند ہو واکیس مون ڈھونڈ ہو کیئو بار
بھولو کاری رین کو تا کو کہا بچار
ہت کینون سکھ جان کے پڑی دُکھن کی بھیر
کیا کیجی من ہوی گئ کڈوا کڈ ہتین پھیر
یُؤمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ کون آنکھ موند من پیل
سیکھو گرسون یہ جگت آنکھ مچونون کھیل
سیاہم ہو سانچ سون سر نہر آدمی کوی
پرم جوت تا بدن پر جگمگ جگمگ ہوی
تو ہنین تو نہین ج چھوٹے ہو نہیں ہوے
جہار بچھادی کامری رہی اکیلا سوے
رکت پان پکوان تن ہیہ رسوئین سار
بیٹھی برہار اوری سدا کرت جیو نار

میاموہ من مین بھری پیم پنتھ کون جائے
چلی بلائی جج کون نوسی چوہے کھائے

اوہ گئی آئی نہ ہر کریو نہ ہر چت چاؤ
برہا توہ انند ہی موسل ڈھول بجاؤ

(۷) میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی

سابق در فصل اول بیان نمودہ شد کہ او را رسالہ ایست مسمی بہ "شکرستان خیال" در وصف انواع شیرینی درین رسالہ طوطی ناطقہ اش طرفہ شکر ریزی کردہ و اشعار ہندی را بہ زبان شیرین ادا نمودہ۔ از انجاست ؎

برنون واحد کون بدہ کٹن کی دت جوت
رین اماوس جاہ لکھ پورن مانسی ہوت

کئی بار پھر پھر کے رسنان پھر پھر کہات
پھر پھرنے کی لگت ہی پھر پھرنے کی بات

کبت

میٹھی ہی نپت ہی سبھای بھای نینن کی جاکی رس چاکھی کو سبی للچات ہین
پھیکی او بھیمی سب کہای کے کہا کہون ہیرا کی سی جوت دیکھی پہولے نہ سمات ہین
کھانڈ کی کبیلی مدہ ات ہین پیوت ہنس رسنان کی پیاری ہی اوٹھن بلات ہین
ایسی سکار ہین ہی اولی بارون کا پی کی دیٹھ کی لکھین دیکھو ٹوتی نہو جات ہین

(۸) محمد عارف بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ

جوان قابل صاحب فضائل است۔ ترجمۂ او در فصل اول گذشت شعر

ہندی خوب مے گوید۔ و مضامین دلنشین مے آرد۔ برخے از ان درین جریدہ درج می شود۔

از سکھ مکھ دوہا

-: منگلا چرن :-

بال بال کے بال کو بیوری بھید نہ پای
سکھ نکھ تین بالن ہین کنگی لون نہ سمای

-: بینی برنن :-

سمہیو متھ مین من لئی جگ کرت انیت
بینی تیری سیس مدہ کرت کو بینی ریت

-: مانگ برنن :-

بچھیو ہیتو کے نان پچیو اندا بد بہچہ سوے
مانگ بھیکھ جھلکت سوہیہ راکھی کلا جو کوے

-: انک سدی جت :-

لال بیندلی جت الک لکھ آوت اپمان
پہن ست انگ بینگ کے من دہو کہین پلٹان

-: نتر برنن :-

لکھ چکھ پین بہر بہا دام مانون لیکھگ مین
چکھ پد دیرکھ کرت ہت لک دہنی ہی این

-: الحہ :-

کہنچ تھکی لکھ چپلتا کورنگ چکی لکھ رنگ

ین جکی درگ پین لکھ چھب لکھ چھکی ترنگ

-: الحہ :-

بس پھیلت انکی لکھت من پاوت نہیں چین
کن پر کاش نج گن کرین برچھک راس توئین

-: کرن برنن :-

گنیا کیون کہہ سکت تیہ سمتا سیت پرکاس
جا کانن بت کی کرت مکت ناک بئین باس

-: ناسا برنن :-

اچجت ہے ایکئی کمل ایک نال مین آئے
اوبھت ناسا نال جت چکھ بب کمل لکھائے

-: نتھ برنن :-

تیہ نتھ کی جھولن نرکھہ لبہی من یون پای
مکتن ڈاریو ناک مین سنگ ہنڈورا آی

-: کرن مکت برنن :-

مکت بہی جدپ نوؤ ناک باس نو آس
کانن کانن مین اجون تب ہت کرت نواس

-: لالری برنن :-

نتھ موتن بچ لالری راجت ہی ایہ مود
مکت رمت منون ناک پر اند بدہوگھ گود

-: ادہر برنن :-

ادہرامی دہر ہیت کنھہ بال سدہا دہر بہال

سینچو اوٹھن ناس مگ ادھر گاڈ مرنال

---: مسا برنن :---

لسامسات رس مسا بسا کپولن سوبھ
دھنسا الی ال کمل مین پھنسا سوربھ کی لوبھ

---: دسن برنن :---

لکھیت کچھو اتپات سوالی دسن ہی ناتھ
بھان اودی ہون دیکھیٔ نکھت بال بدہ ماتھ

---: دس برنن :---

دسن مکت کی ہوت ہی جہان ہنسن درسائی
بیج کہری دب جات ہی پھول جہری بجھ جائی

---: مکھ جوت برنن :---

انگ نہ انگ مینگ کی او مرگ انکھو ناتھ
تؤ مکھ دت لکھ رسن جر دیو راک ہیہ ماتھ

---: مکھ جوت برنن :---

مکھ دیپ وا بدن کی ایمان ہین سب ہین
جا مکھ جوتن ہوت ہیٔ رجنی پت دت چھین

---: مکھ باس برنن :---

ڈگر ڈگر تؤ بگر کی گنجت مدھکر پنج
کینو تؤ مکھ باس نی بھون کنج بن کنج

---: تھوڈہی برنن :---

تو ٹھوڈہی سوبھا چتیٔ کیون نہ لال للچاہنہ

جنھہ لکھ ٹھوڈھی ہاتھ دئی کہری بال پچھتانہ

-:کنٹھ برنن:-

ہاریو کوٹ کپوت کو دیکھہ کنٹھ ابھرام
گنہین لون ان نج گرین ڈاریو ٹپکا سیام

-:کنٹھ برنن:-

ہارا دارا کنٹھ لکھ بہیو کنب ات پاپ
اکلنکت نتھ کرت ہین بیدھ پھونک من آپ

-:ریکھا برنن:-

پیکھ ریکھ تؤ کنٹھ کی جیہ کپوت دھر تیکھ
پھانسی پھانسی نج گرین پیت واگھہ بسیکھ

-:کنٹھ سر برنن:-

سنی جھنک سر لیت ہین تو سو کنٹھ کی کوک
چاتک ہیہ دؤ ٹوک ہوی جر کھوک بہئی موک

-:نار برنن:-

نار نار لکھ کی رہین نارین نار نوای
ہارین سارین ہہر کی ہارین ہاری کھای

-:بانھہ برنن:-

پاس نلت تؤ بانھ کی پیت اجگت ہیت
جیو لیت دھ کر پرین یہہ پیتم جیہ دیت

کانکھ برنن

کنکھیان لکھ ان بانہہ تر سکھیان رہین اجیت

سُدھا سندھ سب لہرتین پری سندھ کنٹھ ہیت

-:پہنچا برنن:-

کوٹ او پاین سون الی بلی کرین بدھ ساتھ
پیٔ پہنچن وا کی نہین پہنچت ایمان ہاتھ

-:پورین برنن:-

بھاوت چت آوت ہین لکھ انگرین چھب این
پورن پورن رس کیو منون گانٹھ دی مین

-:روما دل برنن:-

مانگ انک جو سیامتا مٹی الی تون دیکھ
اُدر آن سو پر گھٹی روما دل کی بھیکھ

-:روما دل برنن:-

روما دل نہ جان تون لکھ پییر سکھی رنگ
کج شو تج منو تک چلیو نابھی بیر بھونگ

-:کچ اگر سیامتا برنن:-

لست یام کچ سنبھ پر نہیں سیامتا رنگ
رہیو منو بھو کون وہی سر چڑھ رہیو کلنگ

-:ارج سندھ برنن:-

الی بھلی بدھ جان تون ارجن سندھ انوپ
ادہرامی کی چرن ہست راہ مانہہ کی کوپ

-:نابھ برنن:-

نابھ بھنور لون دیکھی روپ سندھ تو گات

سکھان کیجئی کون سراپان بوڑی جات

-:کٹ برن:-

ای ری تیری لنک تین الکھ روپ سرسات
جاتین سب پرکاس ہی وہی نہین ورسات

-:الحہ:-

کٹ اڈیٹھ کون ایٹھ لون بہیو نٹھ بدھ سنگ
پرگٹ بہیوہی بھیکھہ دہر جگ امیک کوانگ

-:کام بھون برنن:-

تیری نابھ ترکوالی برنن کرت سکات
بدہ نج ہیہ سکچت جہان اوپمان جات لجات

-:چرن برنن:-

ال کمل واچرن کی لہئی نہ سمتا این
جاپر بہنورن سون سدا بہرمت ہین جگ نین

-:ایڑی برنن:-

توءایڈن سکھان کی ہین اپمان سب ہین
موڑہ بوڑھ جا برن ہوی اند بدھو پدلین

-:گات برنن:-

اپمان کو او لاگت نہین واتن اوپ انوپ
جات روپ سی گات لکھ جات روپ کو روپ

-:چھت برنن:-

چھب جہلکت منہ جہلک تین من لاگت اپمان

ہوت اودئی سس کی منون سمدسلل اولنھان

-: سکمار نا برنن :-

کیون وہ بھوکھن کنک کی سجئی انگ سُکمار
نیٹھ نیٹھ مگ ڈگ دہرت نار مہاور بہار

-: سوبھا برنن :-

بن جیورجیہ برہری تا تین بدھ بچار
متواری ہتیار لون راکھی بہوکن ٹار

-: سکھ نکھ پورنتا :-

پرتھم پچیو سکھ نکھ برنِ عارف نپٹ اجان
بدہ جن جان سدھاریو چھمیو بدھ ندان

از سکھ نکھ کبت

-: جورا برنن :-

کیدہون بدہ ببدہ بدہان چھند بند کر یاند ہیو گانٹھ سوہت اسیت ہے
کیدہون رس میچک کی للت نوین لتا سندر ادوار پہل تا کو چھب دیت ہے
کیدہون کام نٹ کھری کندن جھری بین دہری نیلین کوئی دان پرانن کولیت ہے
کیدہون ہم سان بین بدن بیٹھو آسن کئی کیدہون تیہ تیرو جورونیہ کو نکیت ہے

-: بینی برنن :-

کیدہون رتن سان ہین کے سکھاپی سوہی دہار ترن تنؤ جاے ادہک سکھ دینی ہے
کیدہون مین کیتن نکیت کے نسینی سوہی کیدہون نب رسنا کے سچھم سنینی ہے
کیدہون کل پدرم کے للت لتا کے پرت سندر سودیس سوہی الی ال سینی ہے

سکھان سو بکھ آدرس کی سہاونی ہی کیدہون منوہنی کی موہنی سی بینی ہے

-: نتر برنن :-

کیدہون مین کیتن کی سرکی ہین اوبھی مین کیدہون بنج سرجو کی سرادوات ہین
کیدہون پرپھلت ارن سرسج تامین نیل کنج راکھی تاکی سوبھا سرسات ہین
کیدہون جوری بھوری کل کہنجن کی رنجن ہئی رسک ملند کیدہون دنپت بکھات ہین
پنٹ نویلی ال بیلی ہیم سیلی کیدہون تیری سیچھ اچھہ میری پچھن سہات ہین

-: مکھ برنن :-

باسرن ہوا یتو اوت امل جوت واکونس ہی مین ادلوکی لوک لوک ہے
بہان مدمان یاکے مہان سمان مان بہئین دن واکون دن پر دیہہ سوک ہے
پورن پرکاس سدا سدہا کونواس دیکھو بہت دوکھت جاتین نت سوت کوک ہے
یاکون نکلنکت کلنکت لکھیوہی واکون نیرو مکھ چندبال چند سم کوک ہے

-: ناسا برنن :-

سکھان اکھنڈ سک تنڈن کی کھنڈن ہی منڈن مکھ منڈل کب ابھلاکھی ہے
نل کو سمن تلوتول تن پادئی نہین تومین کیتن کی چھبین بدہ بہا کھی ہے
سکھان امل مہا کومل نوین ات روپ سرسر سج کلی کی سب تاکھی ہے
راجیوبج نیہ تین بدہا تاتیہ مکھ دیپ تاکی دیت ہیت ناسا باتی سم راکھی ہے

اروج برکا برنن

کالندیکے کول کیدہون کام کیل کلاگر کوک دوی اسوک چت کھت بسیری ہین
جوبن تمنک ماہتومد کی ترنگ تنک ناکی کل کیدہ کیچ بھیکھ جک تیری ہین
کیدہون کاہوسدہ ہیکی سادھنان تین ہیم لتاسو پھل بھی ہی تاکون بکھ کب چتیری ہین
کلکا سروج ہین منوج مانسر ہیکی کیدہون جب جوج سی اروج تیہ تیری ہین

—: رام راجی برنن :—

کیدھون منمتھ کیا نے من بس کربیکون جلدل پان پر منتر پانت ساجی ہے
کیدھون پیہ مکے منورتھ نین کج ڈاری کمندکاری ات چھب چھاجی ہے
درپن اور بین کی تیب کوری کو جاتین نپک کمار چھب کوٹ کٹ لاجی ہے
کری پیہ راجی دیت سوتن کو باجی یہ تیری روم راجی بدھ ایسی سبھ ساجی ہے

—: جان برنن :—

کری ہوئی ارہین کرسانکرکری ہی دیکھ نپت اچنبھا بھری رنبھا گت چھاجی ہے
سندر سرت دنت سو بہونت راجت ہی رچنا رچرچ کرن براجی ہے
ات ہین سروپ ڈھاری روپ ہیکی سانچی مانوں کاریگرئین اچھی مورت سماجی ہے
سکھان ترلوک کی سکیل سوچ سوچ ات میری جان بدھ جان جان تیہ ساجی ہے

—: نو پیربرنن :—

روپ کو کیدارسم سندراجرتا مین ترل کنک کیسی لتا در سات ہے
کیدھون پھری کہری کلد ہوت کی نورہی جاکے چھب مرگن کی چھتا چھرا ہے
نوپرنوین نیلن کی نگن جیٹو تاکو کردیٹھ انینھ ایمان رہات ہے
بہوبزن کی پانت تامرس کے سمن پر سکھان سموہ لہہ سکھہ سون اگھات ہے

—: پد برنن :—

پدم نہار ہار پنک پد کار بیٹھو باسر سرن واکون ہوت دن کر ہے
سانجھ مرجھائے جھوم جھکت ہی سوچ سوچ نیچ بہات کری پھیر سر پر ہے
کومل امل مہات ہین سرنگ لکھ ایمان بھکت بھی کری کاہ سر ہے
ایری پرت بنب تیری بدھیکو جیہ جان لینی ہی کمل اجون رمان نج کر ہے

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ وَ الْمِنَّۃ کہ خامۂ خوشخرام بہ منتہای این قلمرو رسید۔ وسیاحتے کہ

آغاز کرده بود به انجام رسانید- و به اقتضای ترتیبی که درین تالیف اختیار افتاده خنمہ یاد آرزو
کتاب بر نظم ہندی دست بهم داده- چه مضایقه- بعض الفاظ ہندی جزو فرقان عظیم است
وجواهر سلک کلام قدیم-

شیخ[1] جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالے در تفسیر "درمنثور" می گوید- تحت قوله تعالی
طُوبٰى لَهُمْ وَحُسْنُ مَاٰبٍ" اخرج ابن جریر وابو الشیخ عن سعید بن مسجوح قال"
طوبی اسم الجنة بالهندية"

ونیز[2] شیخ جلال الدین سیوطی رح در تفسیر آیه کریمه سندس خضر از شیدله صاحب
کتاب برہان نقل می کند" السندس رقیق الدیباج بالهندية"

ونیز[3] شیخ جلال الدین سیوطی رح می فرماید" اخرج ابو الشیخ عن جعفر بن محمد عن
ابيه رضی الله عنهما فی قوله تعالی یاارض ابلعی ماءك اشربی بلغة الهند"
علماء فصاحت اتفاق دارند که این آیه افصح آیات قرآنی است وابدع بیّنات آسمانی.
وقوع لفظ ہندی در کلام معجز نظام خصوص درین آیه بلند پایه از عجائب است-

ختم این کتاب در سنه ست وستین ومائة والف (۱۱۶۶) بوقوع پیوست- و
خامۂ آرام طلب تاریخ ختم چنین نقش بست لمولفه

حبذا نو نہال موزونے   کرده ام سبز در ریاض سخن
سال اتمام آن خرد پرسید   گفت آزاد "ختم اول احسن" ۱۱۶۶ھ

چشم از یاران دادرس وعزیزان مسیحا نفس آنکه اگر گوشۂ چشمی برین متاع
حقیر اندازند- وبا وصف عدم لیاقت منظور نظر التفات سازند مخلص را به ارمغان

---

[1] درمنثور جلد رابع صفحہ ۵۹ مطبوعہ مصر-
[2] اتقان صفحہ ۱۷۱ مطبوعہ مصر ۱۲۷۹ھ جلد اول-
[3] درمنثور جلد ثالث صفحہ ۳۳۵-

دعائے یاد آرند۔ وسبزۂ احسانے برمزار خاکسار واگذارند۔ اَللّٰھُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی سَیِّدِنَا خَاتَمِ النَّبِیِّیْنَ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ نَھَایَاتِ الْاَوَّلِیْنَ۔ وَ اٰخِرُ دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۞

تمت بالخیر